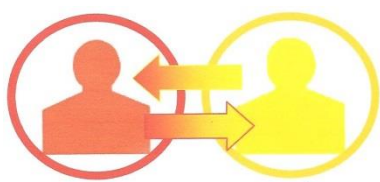

הגירה

כתב עת אקדמי רב תחומי מקוון

Hagira – Israel Journal of Migration

קהילת הגירה ודמוגרפיה

המכון להגירה ושילוב חברתי
המרכז האקדמי רופין
The Institute for Immigration and Social Integration
Ruppin Academic Center

האגודה
הסוציולוגית
הישראלית
رابطة علم الاجتماع الإسرائيلية
Israeli Sociological Society

Vol. 3 2014

גיליון 3 תשע"ד

הגירה

כתב עת אקדמי רב תחומי מקוון
Hagira – Israel Journal of Migration

מזוודות, מאיר פיצ'חדזה 1955-2010

Editor-in-Chief:

Prof. Sergio DellaPergola

Associate Editor:

Prof. Rachel Sharaby

Editorial Board:

Prof. Moshe Semyonov

Prof. Rebeca Raijman

Prof. Lilach Lev-Ari

Dr. Rita Sever

Dr. Karin Amit

Editorial Coordinator:

Mr. Doron Dgani

linguistic editor :

Mrs. Elia Demeter (Hebrew)

Mrs. Joy Pincus (English)

Mrs. Shoshana Silver

עורך ראשי:

פרופ' סרג'ו דלה-פרגולה

עורכת משנה:

פרופ' רחל שרעבי

חברי המערכת:

פרופ' משה סמיונוב

פרופ' רבקה רייכמן

פרופ' לילך לב ארי

ד"ר ריטה סבר

ד"ר קארין אמית

רכז המערכת:

מר דורון דגני

עריכה לשונית:

גב' אליה דמטר (עברית)

גב' ג'וי פינקוס (אנגלית)

גב' שושנה סילבר (אנגלית)

Extension Council:

Prof. Judit Bokser Liwerant

Universidad Nacional Autonoma de Mexico, Mexico City

Prof. Barry Chiswick

University of Illinois at Chicago
Chicago

Prof. Andrew Markus

Monash University,
Melbourne

Prof. Jose Moya

Columbia University
New York

Prof. Rainer Munz

Hamburg Institute of International Economics, and Erste
Bank, Vienna

Prof. Alean Al-Krenawi

Ben Gurion University
president of Achva Academic College

Prof. Noah Lewin Epstein

Tel Aviv University

Prof. Uzi Rebhun

The Hebrew University of Jerusalem

Prof. Nissan Rubin

Bar Ilan University and Ashkelon Academic College

Prof. Sammy Smootha

Haifa University

Editorial Address:

The Institute for Immigration and Social Integration
Ruppin Academic Center
Emek Hefer 2025000, Israel
E-mail: rsharaby@gmail.com

חברי המועצה הרחבה:

פרופ' יהודית בוקסר ליברנט

אוניברסיטת נסיונל אוטונומיה דה
מכסיקו, מכסיקו סיטי

פרופ' בארי צ'יוויק

אוניברסיטת אילינוי
שיקאגו

פרופ' אנדרו מרקוס

אוניברסיטת מונאש
מלבורן

פרופ' חוזה מויה

אוניברסיטת קולומביה
ניו יורק

פרופ' ריינר מונץ

המכון לכלכלה בין לאומית,
המבורג
מנהל המחקר והפיתוח בקבוצת
ארסט

פרופ' עליאן אלקרנאוי

אוניברסיטת בן גוריון בנגב
נשיא מכללת אחווה

פרופ' נח לוין אפשטיין

אוניברסיטת תל אביב

פרופ' עוזי רבהון

האוניברסיטה העברית בירושלים

פרופ' ניסן רובין

אוניברסיטת בר אילן
והמכללה האקדמית אשקלון

פרופ' סמי סמוחה

אוניברסיטת חיפה

כתובת המערכת:

המכון להגירה ושילוב חברתי
המרכז האקדמי רופין
עמק חפר 2025000, ישראל
דוא"ל: rsharaby@gmail.com

	הגירה – כתב עת אקדמי רב תחומי מקוון	
	Hagira – Israel Journal of Migration	
	גיליון מס' 3, תשע"ד Vol. 3, 2014	
	PDF_File	
	<u>דבר העורכים / סרג'ו דלה פרגולה, רחל שרעבי</u>	I
	Editors' Note / Sergio DellaPergola, Rachel Sharaby	
	<u>נרטיב ההגירה של המשוררת אלישבע לארץ ישראל והשלכותיו על שירתה ועל אופן התקבלותה במרחב הספרותי / סיון שריד גולדפישר</u>	
	Abstract: "And I will imagine - for the end has come; my soul has found its homeland" - <u>The immigration narrative of the poet Elisheva: its implications and reception in literary circles</u> / Sivan Sarid-Goldfisher	01
	<u>מבט על דור שני של מהגרות ממרוקו: שינוי עצמי למען ניעות לתוך המעמד הבינוני הנמוך / בברלי מזרחי</u>	27
	Abstract: <u>Second-Generation Moroccan Immigrant Women: Self-Transformation for Mobility into the Low Middle Class in Israel</u> / Beverly Mizrahi	
	<u>קפיצת זהות: פרקטיקת הפארקור כזירת כינון זהות של צעירים מהגרים בפריפריה הישראלית / אורטל דרעך</u>	42
	Abstract: <u>Identity jump: Parkour Practice as an Identity Construction Scene for Young Immigrants in the Israeli Periphery</u> / Ortal Derech	
	<u>האם מגע מקוון הוא מכוון? האפשרויות הגלומות במדיה חברתית בנוגע להשתלבות מהגרים / סבינה ליסיצה</u>	68
	Abstract: <u>Does contact online enhance direct line? - The potential of social media to promote immigrant integration</u> / Sabina Lissitsa	

הפער בין פריון רצוי ופריון מצוי בקרב מהגרי ברית המועצות לשעבר בישראל / גלית אהרון	92
Abstract: The gap between ideal family size and actual fertility among immigrants to Israel from the Former Soviet Union / Galit Aharon	
זרים בתוכנו? ההגירה הפוסט-סובייטית הנכנסת בראי הניו-יורק טיימס / יגאל מירון	117
Abstract: Strangers among Us? Post-Soviet Immigration Through The Lens of The New York Times / Yigal Miron	
מדור הצעות ותכניות עבודה:	
תכנית "משפחה תומכת": ליווי משפחות עולות מחבר העמים שילדיהן מעורבים בפלילים / ליאת יכניץ	141
Abstract: Supportive Family: Helping immigrant families whose children have broken the law / Liat Yakhnich	
תקצירים באנגלית / Abstract	159
רשימת הלקטורים / Lectors list	167
ביוגרפיות של הכותבים / Bios	168
מסמכי מדיניות:	
המלצות למדיניות בנושאי הגירה ומבקשי מקלט / המכון להגירה ושילוב חברתי 20/11/2012,	
הגדרת רשויות מקומיות כערי עולים / מרכז המידע והמחקר של הכנסת, 16/6/2013	
הליכי קבלת מעמד פליט בישראל / מרכז המידע והמחקר של הכנסת, 18/6/2013	
הנחיות למחברים	
Authors' Guidelines	

דבר העורכים

אנו שמחים להציג לקוראים את הגיליון השלישי של כתב העת **הגירה** היוצא לאור בשיתוף פעולה בין **המרכז האקדמי רופין** לבין הסקציה **דמוגרפיה והגירה** של **האגודה הסוציולוגית הישראלית**. כתב העת המקוון מגיע בהדרגה לתודעה של קהל רב יותר של קוראים ומשתמשים, כפי שמעידים הנתונים המחמיאים לגבי מספר הכניסות לאתר של כתב העת בכלל, ולמאמרים הבודדים בפרט. בה בעת, ניכרת עלייה גם במספר הפניות למערכת של מחברים המעוניינים לפרסם את עבודותיהם. מערכת העיתון מעבירה את כל כתבי היד המוגשים לה לתהליך שיפוט, כמתחייב מכתב עת מדעי השואף לפלס את מקומו מעלה במדרג הספרות המקצועית. כתב העת **הגירה** מדגיש את אופיו הבין-תחומי של חקר ההגירה – מספרות לאנתרופולוגיה, מסוציולוגיה לדמוגרפיה, מפסיכולוגיה למדעי המדינה – והוא עוסק במכלול סוגיות, תופעות ונושאים בעלי רלוונטיות באופק הישראלי והבין-לאומי. אופי רחב זה מורגש גם בגיליון הנוכחי, הכולל שישה מאמרי מחקר ומאמר נוסף בעל אופי של הצעת עבודה לדיון נוסף.

בגיליונות הבאים של כתב העת, הנמצאים כעת בשלבים שונים של הרכבה ותכנון, מתכוונת המערכת לכסות מדי פעם נושאים מוגדרים שיעמדו במרכזו של גיליון שלם. הגיליון הבא יתמקד בנושא של **תיירות חינוכית-יהודית: ריבוי ארצות מוצא, מעברים ויעדים**, בעקבות כנס בין-לאומי שנערך ביולי 2013 ב"אורנים", **המכללה האקדמית לחינוך**. בגיליונות הבאים יבואו לידי ביטוי גם עבודות שתוגשנה בכנס **ההגירה הבין-לאומי** שיתקיים במאי 2014 ב**מרכז האקדמי רופין**. עם זאת, כאמור, כתב העת שומר על פתיחותו כלפי כל מאמץ מחקרי, בין אם הוא חלק מפרויקט רחב יותר בין אם לאו. יתר על כן, העובדה **שהגירה** הנו כתב עת מקוון, מזמנת אפשרויות רבות של תצוגה, שאינן מתאפשרות בכתב עת בדפוס, לרבות הכללת חומרים אודיו-ויזואליים כחלק אינטגרלי או כנספחים לכתביה. המחברים יראו בכך עידוד להרחבת מגוון הכלים הנותנים ביטוי ליצירתם.

את הגיליון השלישי פותח מאמרה של **סיון שריד-גולדפישר: "ואדמה, כי גם הקץ הגיע, כי מצאה נפשי מולדתה"** - נרטיב ההגירה של המשוררת אלישבע לארץ-ישראל והשלכותיו על שירתה ועל אופן התקבלותה במרחב הספרותי. המאמר בוחן את נרטיב ההגירה של המשוררת אלישבע (יליזבטה ז'ירקובה) שנולדה ברוסיה למשפחה נוצרית ועלתה לישראל ב-1925 עם בעלה היהודי. מן המאמר עולה המסקנה כי מכיוון שלא הרגישה שייכות לאחת משתי הטריטוריות, בחרה אלישבע לאפיין את עצמה בשיריה כ"אישיות מהגרת", דהיינו בעלת נטייה מובנית להגר ולכן היא דבקה בשוליות, בבדידות ובזרות כאורח חיים.

מאמרה של **בברלי מזרחי: "מבט על דור שני של מהגרות ממרוקו: שינוי עצמי למען ניעות לתוך המעמד הבינוני הנמוך"**, דן במהגרת מרקע שונה: רות, בת דור שני של מהגרות ממרוקו, שעברה תהליך שינוי עצמי ונכנסה למעמד הבינוני הנמוך הישראלי באמצעות עיסוקה כסנייט לגננת. באמצעות סיפור חייה של רות, לומדת מזרחי שנשים אכן מערערות על הנחות תרבותיות בנוגע לתפקידים ולזהויות המגדריות, ומעמידות בראש את צורכיהן האישיים כדי להשיג ניעות.

המאמרים הבאים בגיליון עוסקים בהיבטים כלכליים, חברתיים ותרבותיים שונים המתרחשים בתהליכי הקליטה של עולים מברית המועצות לשעבר.

מאמרו של אורטל דרך: קפיצת זהות: פרקטיקת הפארקור כזירת כינון זהות של צעירים מהגרים בפריפריה הישראלית, מפנה את המבט אל זהותם של מהגרים צעירים המשתמשים בפרקטיקת הפארקור, ומבקש להבין את משמעותה כפעולת התמקמות במרחב, במפה האתנית והחברתית הישראלית. הוא מציע לראות את הפרקטיקה לא כאמצעי המוביל לשחרור מוחלט, אלא כחלק מתהליך פרשני, עתיר סתירות, המקיים משא ומתן מתמיד על אופי התרבות והזהות החברתית.

מאמרה של סבינה ליסיצה: "האם מגע מקוון הוא מכוון? האפשרויות הגלומות במדיה חברתיים בנוגע להשתלבות מהגרים", בוחן את התרומה של מגע בין מהגרים מברית המועצות לשעבר לבין הישראלים הוותיקים למגזריהם במסגרת המדיה החברתיים המקוונים, להשתלבותם החברתית של המהגרים. ממצאי המאמר מצביעים על כך, שתאוריית המגע ותאוריית ההידמות החברתית אינן סותרות, אלא משלימות האחת את השנייה: מגע מקוון תורם לקרבה בין המהגרים לקבוצות הנמצאות בשולי החברה הישראלית, אך אינו מוביל ליצירת קרבה בין מהגרים מברית המועצות לשעבר למגזרים "החזקים".

מאמרה של גלית אהרון: "הפער בין פריון רצוי ופריון מצוי בקרב מהגרי ברית המועצות לשעבר בישראל", מבקש לבדוק את הפער בין פריון נשאף לפריון בפועל בקרב מהגרים מברית המועצות לשעבר לישראל, ומתמקד בהשפעה המשולבת של מגדר עם תעסוקה והשכלה. ממצאיו מראים שאין הבדלים מגדריים בהשפעתן של תעסוקה והשכלה על הפער בין פריון נשאף ומספר הילדים שנולדו, בהשוואה לילידי ישראל היהודים. ההסבר המוצע נוגע למאפייניהם הייחודיים של המהגרים מחד והשתלבותם הכלכלית והתרבותית בישראל מאידך.

מאמרו של יגאל מירון: "זרים בתוכנו? ההגירה הפוסט-סובייטית הנכנסת בראי הניו-יורק טיימס", סוקר את דיווחי הניו-יורק טיימס בין השנים 1991-2004 בהן התאזרחו כחצי מיליון מהגרים רוסים בארצות הברית, ומגלה בדיווחים אלו נרטיב מגובש ועקבי ביחס להגירה זו: בעוד שהעיתון מבטא עמדה חד-משמעית שלילית כלפי ארץ המוצא של המהגרים, ורואה בה איום של ממש לארצות הברית ולזירה הבין-לאומית, הוא מגלה עמדה פחות חד-משמעית ביחס לסיקור ההגירה הרוסית עצמה, והיא מתוארת באור חיובי, וכמנוע צמיחה לחברה האמריקנית. מירון סבור שנרטיב ההגירה הרוסית בניו-יורק טיימס מבטא ומקדם אידיאולוגיה ליברלית, התומכת בהפצת הדמוקרטיה הליברלית בעולם, ובהגירה נכנסת נרחבת.

במדור הצעות ותכניות עבודה המופיע בגיליון זה, מוצג מאמרה של ליאת יכניץ: "תכנית 'משפחה תומכת': ליווי משפחות עולות מחבר העמים שילדיהן מעורבים בפלילים. תכנית "משפחה תומכת" היא תכנית ייחודית, פרי של שיתוף פעולה בין שלושה גורמים: משרד הקליטה, שירות המבחן לנוער והעמותה "פורום הורים עולים", הנותנת מענה למשפחות עולות מחבר העמים שילדיהן מעורבים בפלילים. התכנית מגישה סיוע המותאם למצבן הייחודי של המשפחות, תוך דגש על רגישות וגישור תרבותיים.

בגיליון זה מופיע לראשונה מדור של **מסמכי מדיניות**, בו מופיעים שלושת מסמכים:

א. **המלצות למדיניות בנושאי הגירה ומבקשי מקלט**/המכון להגירה ושילוב חברתי במרכז האקדמי רופין, 20/11/2012.

ב. **הגדרת רשויות מקומיות כערי עולים**/מרכז המידע והמחקר של הכנסת (הוגש לוועדת העלייה, הקליטה והתפוצות, 16/6/2013).

ג. **הליכי קבלת מעמד פליט בישראל**/מרכז המידע והמחקר של הכנסת (הוגש לוועדה המיוחדת לבעיית העובדים הזרים, 18/6/2013).

המאמרים הכלולים בגיליון זה עברו שיפוט קפדני של קוראים מומחים, במגמה לשמור על רמתו האקדמית הגבוהה של כתב העת **הגירה**. אנו מבקשים להודות לקוראים שנענו לפניותינו, ותרמו בקריאה קפדנית ובהערות מדוקדקות לאיכותו המדעית של כתב העת. רשימת כל הקוראים שתרמו את ביקורתיהם לשלוש הגיליונות הראשונים של כתב העת **הגירה** מופיעה בסוף הגיליון. תודה עמוקה לדורון דגני, רכז המערכת של כתב העת וקהילת הגירה ודמוגרפיה, על מסירותו והשקעתו הרבה. כמו-כן תודתנו לאליה דמטר, העורכת הלשונית ולשושנה סילבר וג'וי פנקס, העורכות הלשוניות באנגלית, שמלוות את כתב העת בעבודה מקצועית מצוינת.

פרופ' רחל שרעבי
עורכת משנה

פרופ' סרג'ו דלה-פרגולה
עורך ראשי

"ואדמה, כי גם הקץ הגיע, כי מצאה נפשי מולדתה"

נרטיב ההגירה של המשוררת אלישבע לארץ-ישראל והשלכותיו על שירתה ועל אופן התקבלותה במרחב הספרותי

סיון שריד-גולדפישר

תקציר

המאמר דן בדמותה ובשירה של המשוררת אלישבע (יליזבטה ז'ירקובה [1888-1949]), ילידת ריאזאן שברוסיה, בת לאם ממשפחה אירית-קתולית ואב פרבוסלאבי, אשר גילתה עניין ביהודים ובתרבותם ועלתה לארץ בשנת 1925 יחד עם בעלה שמעון ביחובסקי. חרף השמועות, אלישבע מעולם לא התגיירה אלא הצטרפה לעם היהודי ולתרבותו. מניעי ההגירה של אלישבע כפי שבאו לידי ביטוי בשירה היו ריק, תלישות וחוסר שורשים במולדת המוצא ובתרבותה. לכן הבדידות, הזרות והניכור היו חוליות יסוד בשירים שכתבה ברוסיה. אולם גם המעבר לארץ-ישראל לא סייע לה להתגבר על תחושות אלה, ולכן בשלב מוקדם היא מבטאת בשירה השלמה עם כך שאינה מרגישה שייכות לאחת מבין שתי המולדות ואין בנמצא טריטוריה עלי אדמות שתחזיק אותה בתחומיה, ולמעשה מציאתה של טריטוריה כזו משמעה תום החיפוש וקץ המסע של חייה. כתוצאה מכך, בשירים רבים הדוברת בוראת בדמיונה מקום בדוי, אוטונומי ואקסטרטריטוריאלי המשמש לה כחיק. בהעדר תחושת שייכות, בשלבים מוקדמים של שירתה גיבורת שירה היא הנפש. סיטואציית המסירה של הדוברת בשירה היא 'מחוז' למתרחש ולכן הנוף המועט שמתואר בשירה בתקופה שקידשה את ההתערות בו, כמעט שאינו נאחז בריאליה ומשמש כמטונימיה להתרחשויות שבנפש. תגובתה למציאות החיים במולדת החדשה כאישה, כמהגרת וכנוכרייה היא אסקפיסטית והיא בוחרת במודע להציג את עצמה כאחרת וכנבדלת. בסופו של דבר, ייצוג זה, בתקופה שקידשה את הקשר עם אדמת הארץ, הכריע והשפיע על התקבלותה והיווה את אחד הגורמים להתאיידותה של המשוררת מהמרחב הספרותי.

מילות מפתח: אלישבע, משוררות עבריות, נצרות, הגירה, זרות, מקום בדוי

ד"ר סיון שריד-גולדפישר, מכללת לוינסקי לחינוך

א. מבוא

המשוררת אלישבע (יליזבטה ז'ירקובה [1888-1949]), ילידת ריאזאן שברוסיה, בת לאם ממשפחה אירית-קתולית ולאב פראבוסלבי, גילתה עניין ביהודים ובתרבותם, ויחד עם בעלה שמעון ביחובסקי עלתה לארץ בשנת 1925. חרף השמועות, אלישבע מעולם לא התגיירה אלא "נכנסה בברית השירה העברית, ולא נכנסה בברית הדת היהודית" (אורלן, תשכ"ה: 16). אולם בעקבות הצטרפותה לעם העברי, אימוץ השפה והתרבות העברית, היא עוררה עניין רב ואגדות רבות נרקמו אודותיה. בשנת 1920, החלה לכתוב בעברית בהברה ספרדית ושירה התפרסמו ברוסית בכתבי-עת שונים. בנוסף על קובץ סיפורים קצרים, דברי ביקורת, תרגומים ורומן (סמטאות), כתבה אלישבע שני ספרי שירה: כוס קטנה (1926) וחרוזים (1928). הספרים יצאו לאור בתל-אביב בהוצאת "תומר" שייסד עבורה בעלה, שלצד עבודתו כעיתונאי, היה מו"ל ועסקן ספרותי. במאמר זה אתבסס על הקובץ ילקוט שירים שיצא לאור בהוצאת "יחדיו" בעריכתו של ש' קרמר בשנת 1970 ומושתת על הקובץ שירים (1946) שאותו ערכה אלישבע עצמה בהתבססה על ספרי שירה הקודמים ומכאן חשיבותו. הקובץ כולל שני מדורים: שירים שנכתבו ברוסיה (תרפ"ב-תרפ"ה) ובארץ-ישראל והנכר (תרפ"ה-תרפ"ח). החלוקה לשתי תקופות יצירה על-פי המולדות הביוגרפיות עקרונית מאוד בבואי לבחון את נרטיב ההגירה שבשירה. מסיבה זו, ובשל העובדה שבפרוזה שלה כותבת אלישבע על המציאות הרוסית של העשורים הראשונים של המאה העשרים ולא על ארץ-ישראל, אייחד את מאמרי ליצירתה השירית בלבד.

לצד רחל (בלובשטיין סלע [1890-1931]), יוכבד בת-מרים (זלזניאק [1901-1980]) ואסתר ראב [1894-1981], אלישבע נמנית עם ארבע "המשוררות המייסדות" כפי שכינה אותן דן מירון בספרו אמהות מייסדות, אחיות חורגות (1991). איחודן של ארבע המשוררות לקבוצה אחת הוא היסטוריוגרפי, אולם מעצם היותן נשים חלוצות בכתובת שירה בעברית, שנאלצו לפלס דרכן לבמת הספרות העברית, הוא גם תמטי ופואטי. שורשי ההתייחסות לארבע המשוררות כקבוצה בעלת מאפיינים משותפים החלו כבר בשנות פריצתן המקבילות. דוגמה לכך ניתן למצוא ברשימתו **האחיות** משנת 1927, שבה הכליל יעקב קופילביץ את המשוררות אלישבע, רחל, בת-מרים, בת-חמה¹ ואת הסופרת דבורה בארון כ"אחיות", ובכך הוא כרך אותן למעשה בקטגוריה נבדלת ונספחת לזו של המשוררים העבריים. קופילביץ מצא שכל אחת מהן היא "יהודייה המנסה את כוחה לשיר בעברית". בהמשך, הוא קיווה לגלות בשירה זו שני מאפיינים: "הוויית אישה" ו"תמצית יהודיות". את עובדת היותה של אלישבע נוצרייה, הוא מיישב בכך שהיא מונותאיסטית ו"כמעט יהודית". (קופילביץ, 11.2.27). דווקא את אסתר ראב, המשוררת ילידת הארץ הוא אינו מכליל ביניהן. מכאן ניתן ללמוד על הנורמות הלא רשמיות שסללו את דרכן של המשוררות להתקבלות במרחב הספרותי בתקופה הרלוונטית. בהקשר להכללתן כקבוצה אזכיר גם את דבריו של ח"נ ביאליק משנת 1931, שנכתבו כדברי הספד על רחל המשוררת, שבהם כינה בהתפעלות את משוררות התקופה "המקהלה הקטנה של בנות מרים" (ביאליק, בתוך: שניר וקושניר, 1971: 91). להשלמת הטענה שלפיה המשוררות של שנות העשרים הן קבוצה בעלת מאפיינים משותפים ולחיזוק היסוד ההשוואתי שיעמוד במאמר זה, אציין גם את ספרה של דנה אולמרט בתנועת שפה עיקשת, שמציע קריאות פרשניות פסיכואנליסטיות ופמיניסטיות של משוררות התקופה, ונטען בו שלצד השפה הפואטית הייחודית של כל משוררת, המשותף

ליצירתן הוא התמודדות אינטלקטואלית ונפשית, במידה זו או אחרת, עם האקלים המגדרי של תקופתן (אולמרט, 2012).

שירתן של רחל, בת-מרים, אסתר ראב ואלישבע, נידונה במחקר לא מעט באופן השוואתי, ברם שירתן טרם נבחנה באורח שיטתי בפרויקט של נרטיב ההגירה, שמלבד היותו מעורר עניין מאחר שהוא מאגד בתוכו היבטים פסיכולוגיים, חברתיים ותרבותיים, אני מעריכה אותו כאירוע ביוגרפי מכונן בחייהן ובתוך כך קריטי לבחינת יצירתן. בדבריי, אני מוציאה מן הכלל את שירתה של אסתר ראב הצברית, מאחר שאני גורסת שעמדתה הילידית התעצבה לאור תקופה בה רוב התושבים היו מהגרים והנורמה האידיאולוגית והספרותית היתה קולו של המהגר הגבר. בהשפעת התקופה ועל רקע ההתפתחויות החברתיות והפוליטיות, נאלצו משוררים ומשוררות להגיב להוויית המולדת, ובעקבותיה להבניית הזהות שלהם כבני המקום.

המציאות המורכבת של שתי מולדות בחייו של אדם, בעוד מולדת המוצא מכילה בתוכה, לצד מראות השתייה² וזיכרונות הילדות, גם קשיים וחורבן, ואילו המולדת החדשה, אשר לצד תקוות והזדמנויות חדשות מכילה גם אתגרי הסתגלות ותחושות של אי-ודאות, תיתן את אותותיה ביצירות השונות פרי עטם של יוצרי התקופה בתמות הקשורות בכפילות המולדות והנובעות ממנה. בעקבות זאת, טבע המשורר איתמר יעוז-קסט את המונח "דו שורש", אשר מציין מהות של שייכות תרבותית-נופית כפולה, שיש לראות בה עובדה רבת השפעה על היוצר ועל יצירתו (יעוז-קסט, 2003: 41). אסייג ואומר כי למרות שנרטיב ההגירה נתפס בעיני כעקרוני, על אחת כמה וכמה בארץ שבה השיח הלאומי הושטת, בין היתר, על סמנטיקה של הגירה וילידיות, בחינתו של הנרטיב כדרך מיון, דירוג ומינוח לא תמיד נתפסה במחקר ובשיח הספרותי לאורך השנים כנכונה, והתגודדות של מהגרים כמערכת דורית מונוליתית שבמרכזה פואטיקה של דחייה, זכו גם לביקורות נוקבות (ברלוביץ, 1999: 13-14).³ אני גורסת כי אין להתעלם מהמאפיינים האנתרופולוגיים הדוריים המשותפים לציבור היוצרים המהגרים בכלל ובשנות העשרים והשלשים בפרט (הם לא נולדו בארץ, את עיקר חינוכם קיבלו בארצות המוצא; הגירתם נבעה, לפחות באופן מוצהר, ממניעים לאומיים וטריטוריאליים; חיפשו דרך להשתלב בארץ ובחברה בהתאם למודל "האדם החדש"; היו בעלי מודעות לזהות הכפולה והתמודדו עמה ועם כפילות השורשים), ולכן, כדי לעמוד על ייחודו של נרטיב ההגירה של אלישבע, יש צורך גם בבחינה השוואתית לשירתן של בנות דורה, אם כי לא כאל מערכת דורית מונוליתית.

שלביו הפרואיים של אירוע המעבר ממולדת למולדת וביניהם: תהליך קבלת ההחלטה להגר, גורמי הדחיפה והמשיכה, אופני ההגירה, המכשולים והקשיים וכן אופני ההסתגלות, לא שתקפו בשירת המשוררות במובהק, אלא יהדהדו כחלק מיחסן לשתי המולדות ויעידו על התמודדותן עם זרות הארץ החדשה, עם דרכי התודעותן אליה ויחסן לזיכרונות הקודמים ממולדת המוצא. מלבד השפעתם של אלה על התנהלות חייהן, פרטים ביוגרפיים אלה עשויים לסייע בחקירת התפתחותן כמשוררות. אולם, כפי שמסייגים זאת רנה וולק ואוסטין וורן בספרם, תורת הספרות, יש להגביל את ההתייחסות למסגרת הביוגרפית בכך שהיא לא תסיט את הדיון הספרותי לטיפול ב"מחזור חייו" של המחבר, אלא תסייע בעיקר בחקירת הבעיות הגלויות בהתפתחות אמנותו של המחבר - הגידול, ההבשלה והשקיעה (וולק וורן, 1967: 82).

במאמר זה אני מבקשת לבחון את השפעתו של נרטיב ההגירה דווקא באמצעות היוצאת מן הכלל – אלישבע. אנסה לשרטט את דיוקנה של משוררת ארץ-ישראלית שאינה יהודייה והיא נטולת שורשים עבריים ואת השלכותיה של עובדה זו על יצירתה ועל אופן התקבלותה במרחב הספרותי של התקופה ולאחריה.

ב. מניעי ההגירה של אלישבע

המשוררות רחל ובת-מרים עלו לארץ-ישראל מתוך בחירה עצמאית, כאשר בראש וראשונה מניעיהן היו אישיים וקשורים בנסיבות חייהן ולא רק בעקבות החזון הציוני. הסיפור הפרטי והנטייה האישית בולטים אף יותר, כאשר רוח התקופה המהפכנית מהווה הזדמנות למימוש כמיהות קיומיות ורוחניות.

אצל רחל, שעלתה בשנת 1919, לצד הרצון למימוש שאיפות ציוניות שבאו לידי ביטוי בשיריה בהאדרת שיאו של החזון הציוני - ההתיישבות בכנרת (לדוגמה השיר "ואולי", רחל, תשכ"א: ע"ט), בלטה הכמיהה "להיוולד מחדש" (בלובשטיין, בתוך: שניר וקושניר, 1971: 13). אצל בת-מרים, שעלתה לארץ בשנת 1928, לצד זעזוע ממראות הפוגרום וההרס בעיירת מגוריה (לדוגמה: "בית הכנסת ההרוס", בת-מרים, 1972: 215), בלטה בשירתה הסקרנות למהויות הרוחניות של הקיום, היהדות ומאוחר יותר לייחודה הרוחני של ארץ-ישראל (לדוגמה: "רחיים של זהב", בת-מרים, תרצ"ב: 67-81; "ארץ-ישראל", 1972: 39-53). רבים ממניעיה של אלישבע לעלות לארץ-ישראל זהים לאלה של רחל ובת-מרים, אך לא הם בלבד. בשנים 1907-1908 החלה אלישבע להתעניין בתרבות היהודית ובשפה העברית והיידית, ופיתחה אליהן כמיהה רומנטית. בשנת 1913 החלה ללמוד עברית בשיעורי הערב של "אגודת חובבי שפת עבר" במוסקבה. בשנת 1925 עלתה לארץ-ישראל עם בעלה ובכך המירה את מולדתה ואת עולמה התרבותי. ברשימתה **תולדותי** מתארת אלישבע את משיכתה לשפה ולארץ:

הרעיון העברי הלאומי ואחריו הרעיון הציוני השפיעו עלי במידה ניכרת מאוד, עד שבמשך הזמן הביאו לידי החלטה להתמכר ליצירה, שתמיד הייתה לי נטייה אליה, רק בשפה העברית וגם לבוא ולהשתקע בא"י. (אלישבע, תרפ"ז: ו)

נסיבות בואה של אלישבע לארץ סיקרנו את קהל הקוראים דאז כמו גם את המבקרים. דוגמה לכך הם דבריו של המבקר י' שמעוני אשר נפעם מסיפורה של אלישבע וכתב:

אין הפלא הזה של רכישת לשון זרה באופן מוצלח כל-כך צריך להאפיל על הפלא האחר, על הגורמים הנפשיים הנעלמים שהמריצו את בת-הנכר מגדות הוולגה להתמסר באהבה כזאת ובהתעניינות כזאת ללשון ולספרות העברית. (שמעוני, תשי"ז: 207)

שנים מאוחר יותר, תוהה המבקר מ' אונגרפלד:

מה הניע את בתו של עם אדיר, להמיר יום אחד את עטה בלשונו של פושקין וטולסטוי, בקסתה של שפת בן-אמוץ ולהעתיק באחת את בת שירתה מגדות הוולגה אל שפת הכנרת? (אונגרפלד, 6.9.74)

באופן כמעט מתבקש, לרשות העוסקים בשירה של אלישבע ובדמותה, עמד סיפורה של רות המואבייה כארכיטיפ האישה הזרה המצטרפת לעם ישראל, ולכן היו שכינה "רות מגדות הוואלגה" (ניביזסקי, תרפ"ז: טו). ברם, הדמיון בין השתיים מתקיים רק בחלקו מאחר שבניגוד לתוצאות התקבלותה של אלישבע בארץ, ההקשר המקראי ממגילת רות משמעו הזדהות ותחושת שייכות: "עמך עמי ואלהיך אלהי" (מגילת רות, א, טז). מתוך מודעות מלאה להשוואה המתבקשת, ציטטה אלישבע פסוק זה כמוטו לאחד משיריה בספר שירות גנוזות (שנכתב ברוסית), שבו היא מקווה כי העם העברי יקבלה בברכה: "[...] ובמותי ככה יאמרו: נכרייה היא הייתה, המולדת היא עזבה, עם יהודה כי כן אהבה" (ניביזסקי, תרפ"ז: יח). תקווה זו התממשה רק בחלקה מאחר שאלישבע לא חשה הזדהות מלאה ושייכות עם העם העברי ועם הארץ. בן-ישי ברשימתו **תרוה בארץ התמרים** כתב ודייק באומרו כי אלישבע היא כ"תומר נטע עקור מנופו שלא נקלט בנופו החדש" (בן-ישי, תשי"א: 209).⁴

בטרם אגולל את מאפייני הסתגלותה של אלישבע ודרכי התודעותה אל הארץ, כפי שאלה משתקפים בשירה, אתייחס למניעי הגירתה: קבוצה אחת כוללת מניעים הקשורים ברוח התקופה ובבעיות השעה של היהודים תוך ביטויים של רגשות הזדהות.⁵ ככל הנראה, בהשפעת האסכולה האקמאיסטית, שהתעלמה במופגן מבעיות חברתיות ופוליטיות והתמקדה בפן האישי בלבד, היבט זה נעדר כמעט לחלוטין משירה של אלישבע.⁶ הקבוצה השנייה כוללת מניעים אישיים וזוכה להתייחסויות נרחבות בשירה. יש להניח, בהשוואה לפרוזה שכתבה, שהשירה נתפסת בעיניה של אלישבע כסוגה מזוקקת המזמנת העלאת רשמים רגשיים יותר מכל סוגה אחרת (אלישבע, תרפ"ג: 49). לדוגמה, את תחושות חייה טרם פגישתה עם העולם העברי, שהיטיבה לתאר במכתב לנביאסקי, מ-19.10.51: "כאן בבדידות גמורה אין לי קרובים ואין רעים ואין מכרים" (קרסל, תשכ"א: 154), היא נוטה לתאר גם באחדים משיריה באורח פיוטי. לדוגמה: בשיר "לא הייתה לי אם, לא יהיה לי בן", שנכתב במוסקבה תרפ"ד (כשנה לפני בואה לארץ), ובו מתוארת תלישותה מההווה התרבותית והחברתית שלה:

לא היתה לי אם, ולא יהיה לי בן.
השמש – הוא אוהבני אהבת-סודות,
האֵשׁ מקדמני על דרכי-השדות,
אך לא היתה לי אם, ולא יהיה לי בן.

אני הולכת לבדי לאֵרֶךְ המסלה
רֹאשִׁי זָקוּף וְרוּחִי אֶל פָּנַי...
הלא אֶמֶת, כִּי גַם אֶתָּה, הָרוּחַ, חַי,
וְאֵין יָד לִוְטֹפֶת בְּיָדְךָ הַקְּלִילָה?

עולמי רב-נג' הוֹת, כִּיֹּם ראשית הסתו
על שְׁדֵמוֹת-קִצִּיר בְּאַרְצִי הַבְּרוּכָה,
עַתָּה כָּל הָאָרֶץ – כְּשֵׁמִים לִמְנוּחָה,
עַתָּה כְּנֶצֶחַ לְהִדָּר – כָּל רֶגַע שֶׁל זָהָב.

וְאִם יָדַע לְבִי, כִּבְרִי שֶׁכֵּחַ לְהִתְלוֹנֵן
עַל כִּי אֵין לִי אוֹהֵב מִלְּבַד הִי פִי הַקָּר,
עַל כִּי רֶטֶט דָּמִי – לִי לְעֶצְמִי הוּא זֶר,
וְלֹא אֶהְיֶה לִי אֵם, וְלֹא יִהְיֶה לִי בֵן.

(אלישבע, 1970: 51)

הדוברת מתארת בשיר תחושה סובייקטיבית של ריק, קור ותלישות, שמקורם בחוסר שורשים (אם) ובהעדר המשכיות (בן) במקום. את התחליף לקרבה נפשית היא מוצאת באהבת השמש וביופי הקר ואת התחליף לאינטימיות היא מוצאת במגעו הקליל של הרוח. יתרה מכך, הקביעה החוזרת "לא הייתה לי אם, לא יהיה לי בן" ואזכורו של הרוח, מהדהדים כפרפרזה על התפיסה הנוצרית של השילוש הקדוש, כאשר האם והבן עשויים להיות התגלמויות תרבותיות וטריטוריאליזם, ואילו רוח הקודש מתגלמת כרוח ממשית. נדמה כי בהצגת ההעדר באמצעות תבנית ארכיטיפית זאת, מבטאת הדוברת את הריק הרוחני והקיומי שהיא חווה בעולם הנוצרי, אשר מהווה את אחד הגורמים לתחושת הזרות הבסיסית והקבועה באישיותה. באורח פרדוקסאלי, למרות שאלישבע מבטאת בשיר זה את אי קבלתה את המהות הנוצרית, עולים משיר זה ומשירים אחרים יסודות עיקריים של התפיסה הנוצרית. לדוגמה, בעודה מנותקת מנוכחות פיזית של הגוף, הנפש היא גיבורת שיריה ובכך מודגשת נחיתות הגוף לעומת נשגבות הרוח.⁷ הרוח הממשי שבשיריה הוא מקור להזדהות עבודה כי גם היא, כמותו, עוברת אורח נעדרת נוכחות. אבל נדמה כי הזדהותה עמו נובעת בראש ובראשונה מכך שהיא מייחסת לו איכויות של 'רוח' במובן של נפש. לדוגמה בשיר "שיחות הרוח" מתקיימות שלוש פגישות בין הדוברת והרוח ובהן היא מחפשת אחר מגע ונחמה: "רוח, של מי אני?" (1970: 101), ותרזה למעשה אחר אמת כלשהי, כפי ש'רוח הקודש' שוכנת בגופו של כל אחד ומנחה אותו במציאת האמת.⁸

בסופו של תהליך, יהיו המניעים אשר יהיו, נסיבות החיים והאישיות הן שתכרענה את מידת ההסתגלות לארץ החדשה. בחינת דרכי ההתמודדות של המשוררות עם המורכבות הטמונה בהסתגלות, מראה כי תחושת הזרות נכרכת באופן מכריע בהבניית הזהות בארץ החדשה ומשפיעה עליה. בשיריה של רחל, הזרות והנכר נקשרים עם תחושה כנה של מועקה שמהווה תמה מרכזית בשיריה (לדוגמה: "בנכר", רחל, תשכ"א: ס). אצל בת-מרים ניכר שבין יתר כמיהותיה הרוחניות, נדמה שהיא רואה גם במתחים הנובעים מהזרות סוד מופלא שעליה לפענח כחלק מחיפוש מתמיד אחר המסתורין שבהוויה, למרות שבכך נגזר עליה אי-שקט (לדוגמה: "ארץ-ישראל", בת-מרים, 1972: 39). במכתב מ-1932 כתבה אלישבע לשופמן את הדברים הבאים: "מובן שאני מרגישה את עצמי בודדה מאוד כאן ובחיי בכלל" (קרסל, תשכ"א: 162). כהשתקפות של אישיותה והתערותה בארץ, הזרות, הניכור והבדידות הם חוליות יסוד בשיריה,⁹ אולם היא מתוודה על תחושות של בדידות וניכור עוד בשירים שכתבה ברוסיה: ("לפנות ערב": 37; "לילה": 38-39), כך שהתחושות הללו אינן חדשות לה.

בכניסתה לעולם היהודי ולתרבותו, אולי מתוך תקווה להתגבר על תחושות של ריחוק וזרות, באמצעות עצי האורן¹⁰ חותרת אלישבע לגשר על הפערים בין העולמות הדתיים והתרבותיים שבחייה:

אֶרְנִים יִרְקִים בְּיַעְרוֹת מוֹלְדֵי, /
שָׁמְרוּ מְנוּחָתִי וְשִׁמְחַת נִשְׁמָתִי!
רְבִים הָאֵילָנוֹת בְּאַרְצֵי הַנָּאֹה, - /
רַק לָכֶם יְדוּעָה חֲכַמַּת הַשְּׁלֹה.

עם הנץ החמה אל רקיע- אורות
תשאו כפיכם, כקני מנורות.
כך מקדם עמדו בהיכל אל הים
אחיכם- אחי לבנון גב הים.
(1970: 55)

בשיר זה פונה הדוברת אל עצי האורן הירוקים שביערות מולדתה ומייחדת אותם מכל סוגי העצים שמצמיחה רוסיה על שום שתי תכונות שהיא מייחסת להם: רק להם ידועה חכמת השלווה (אולם היא אינה מפרשת מדוע), ודמיונם לאחיהם הארזים שמהם נבנה בית המקדש, ובכך, כפי שטוען דן מירון, מסתרת הסמליות הדתית (מירון, 2002: 563).¹¹ אולם בשלב מוקדם מכירה אלישבע בכך שהשלווה וההרמוניה שאותן היא מבקשת אינן מצויות גם בעולם היהודי. להכרה זו נתנה ביטוי בשיר "גלות" שנכתב עם בואה לארץ-ישראל בשנת 1925. אלישבע נמנעה מלכנס שיר זה בקובץ כוס קטנה (1928) מאחר שבארץ היו אלה שנות השיא של העלויות החלוציות. השיר מורכב מארבעה בתים שבהם משווה הדוברת בינה, שאינה כבולה לפינה כלשהי, לבין ה"אתם" היהודים הנודדים בכל קצווי תבל וכמהים למולדת אחת בלבד:

נעים ונדים בכל קצוי תבל,
בכרכים זרים ובקרב מדברות,
אתם שומרים בלבבכם את תמצית האבל
ועל מצחכם – חותם של אלפי דורות.
ומכל פנות העולם נפשכם חורדת
לפנה אחת, המוארת אור קדשה;
וכל גאות תקותכם במלת הפלאים
"מולדת",
וכל עמקי התנוגה במלה הרועדת "שם".
בלב תמים אני כי שומרת עדין
זכר פנות רבות, עליהן זיו הילדות.
מזמן נודע לי: ארצי רחבת ידיים,
יפה ורכה ורבת תענוג... ושמה-גלות.
רק לשערי השקיעה עיני תחזינה.
רק לכוכב המזרח - אנחת לבבכם".
מי יגיד לכלנו, כי המולדת איננה?
-קריתי במרחק השמים – היא גם לכם.
(1970: 57)

בשיר זה עולה הסוגיה של ההיבדלות הדתית של אלישבע, למרות שבאופן מפתיע זו אינה זוכה בגלוי לפיתוח בשירה. הריחוק בינה לבין הסביבה היהודית מתעצם לנוכח פנייתה מערבה. אבל השונות ביניהם, כפי שכותב מירון, נעוצה בכך:

היהודים המוחשים המחפשים חיי עמל ויצירה בכברת ארץ קטנה ומוכנים בשל כך לוותר על חרות הנדודים האקסטרטוריאליים והרוחניים הם ההפך הגמור ממה שמתבקש לדוברת ולמשוררת המיוצגת על ידיה. מכאן ה'אני' וה'אתם' הם לא רק נפרדים אלא מנוגדים (מירון, 2002: 563).

בהמשך לדברים אלה, נראה שלמרות חיבורה של אלישבע לעם היהודי, חיבור המגלם את נטייתה לנהייה אחרי האחר, הרי שמבחינת היחס למולדת אשר מפליאה וכובשת את היהודים, ליבה נכבש על-ידי ארץ אחרת שניתן לכאורה לחשוב שזו ארץ הניתנת לזיהוי. בסיומו של הבית השני, כמו חידה ופתרונה, מגלה הדוברת שהארץ שהיא נכספת אליה היא בדיונית ושמה "גלות", ומאפייניה (רחבה, יפה, רכה ורבת-תענוג) עומדים בניגוד מוחלט לאסוציאציות הרגילות לפיהן נשלטת הגלות. בסיומו של השיר, מניחה הדוברת כי אין טריטוריה עלי אדמות שבה היא תתקבל כבת בית ונראה כי הפינה היחידה שבה היא והיהודים עתידים להתאחד היא בקריה בדיונית הנמצאת במרחק השמיים.

בעוד שאורנה רב-הון טוענת במאמרה שהבדידות בשיריה של אלישבע היא טרגדיה (רב-הון, 1989: 60), דן מירון מעריך את בדידותה בביטוי האוקסימורוני "אושר הבדידות" (מירון, 2002: 382). שתי התפיסות סותרות זו את זו לכאורה, אך אני נוטה לקבל את שתיהן מאחר שהן מהוות שלבים עוקבים בתהליך פנימי שהתרחש בנפש הדוברת הלירית לאורך השירים. מלכתחילה, הבדידות נדמית כטרגדיה, אך נראה כי היא נכונה רגשית ללכת אחרי מצב זה המגלם לדעתה את הפנימי ביותר ולכן הוא נתפס בעיניה גם כאושר. יש בדברים אלה כדי להעיד שלאורך השנים ברוסיה ובארץ-ישראל, אלישבע תפסה את עצמה כ"אישיות מהגרת", דהיינו בעלת נטייה מובנית להגר (לרר, 1992: 9-10). נטייה זו מתבטאת אצל אלישבע בדמותה של נפש זרה שאינה חשה שייכות או תלות במקום מסוים, אם כי נדמה שמצב נתון זה מאפשר לה לדבוק באופן נוח בשוליות ובבדידות כאורח חיים.

ג. בין שתי המולדות

בלבו של כל מהגר, לרוב מפעמים יחסים מתוחים בין שתי המולדות, בין כנתון שאינו מרעיד את הנפש, ובין כמצב שיוצר קרע ומשבר נפשי. אבחן שלושה תחומים בעלי שכיחות גבוהה בשירי המשוררות הנגזרים מנרטיב ההגירה ועשויים להעיד על ייחוד תפיסתה של אלישבע את הארץ: דרכי הפנייה אל המולדות, היחס לזיכרונות מארץ המוצא וההתוודעות אל הארץ.

אלישבע מחלקת, כאמור, את ספרה שירים (תש"ו) לשני מדורים: שירים שנכתבו ברוסיה ושירים שנכתבו בארץ-ישראל, ובכך היא למעשה מגדירה את שתי המולדות כאזורים שווי ערך. אולם יחסי 'כאן' ו'שם' בשיריה הופקעו מן היחס הדיכוטומי הפשוט של שתי מולדות. בעוד שרחל ובת-מרים פונות לשתי המולדות בכינויים שונים (כמו ארצי, מכורתי, מולדת, ארץ) ואילו ראב מבטאת התמסרות טוטלית למולדת האחת, עבור אלישבע רק "מולדת הסתרים" (1970: 91) ולא המולדות הביוגרפיות, מכונה מולדת והיא אפילו אינה מעבדת בשיריה את הקונבנציה הרווחת של דימוי הארץ לאישה.

התחום השני שעשוי להעיד על הייחוד בשירתה של אלישבע הוא היחס לזיכרונות העבר. כחלק מהבניית זהותן במולדת החדשה, ביטאו המשוררות באורח טבעי את עמדתן ביחס לזיכרונות העבר שלהן הקשורים במולדת המוצא, ימי הילדות והנעורים וכן מראות השתייה. לרוב, יחסן לעבר הוא תולדה של תפיסתן את מהותו המניפולטיבית של הזיכרון, המזן ממכלול חוויות, ממנגנוני הדחקה ומתודעת שכחה. הזיכרונות של רחל לעבר הרחוק מוטמנים ומוצפנים, זאת לעומת הזיכרונות המרובים על ימיה בכנרת (לדוגמה: "גננו", רחל, תשכ"א: קח). בשיריה של אלישבע, המילה 'זיכרונות' (מבלי לפרט את תוכנם), מופיעה כחלק מביטויים מטפוריים ועל-

פי-רוב בסמיכות לאובייקטים שאינם ניתנים לכימות כמו: "כוכבי זכרונות" (1970: 89), "יין זכרונות" (1970: 93) ועשויים להצביע על האין-סופיות של הזיכרונות. במקביל, מרבה אלישבע להשתמש בביטויים רבים הקשורים בשכחה: "וְהִנֵּה – אֶת דְּרָכָיו שִׁכַּחְתִּי, / וְשִׁכַּחְתִּי גַם שִׁירֹתִי" (1970: 34), "לא גדלתי דבר מעולם / חוץ מכם, חלומות נשכחים!" (1970: 75). באורח פרדוקסאלי, ביטויים נשנים אלה על שכחה מעוררים רושם של שקר. בשירים רבים של אלישבע (ביניהם: "נפשי כלתה לחרוזים", 1970: 64, "ובכן אשב", 1970: 78), דווקא הכנות שבהצהרות על דברי שקר ועל אזלת היד הקשורה בהם, הופכים את השירים העוסקים בשקר לדברי אמת. לכן, חרף מאמציה, הדוברת אינה משכנעת, אלא כופה על עצמה 'סכר שכחה', שמשמעו השכחה מכוונת שמתפקדת כמנגנון הגנה. מאחר שהאמת שבשירה היא שאיפה עקרונית, נדמה כי היא מתקשה להתמודד עם הצער הכרוך בהשכחה. התייחסותה לזיכרונות המעטים הקשורים בנפשה הצעירה, עולים בשיר "מה קטנים היו" אשר פותח את קובץ שיריה: "וְרַק כָּאֵן, בֵּין חוֹמוֹת הַבִּיכָה, / הוֹקִיר לְבִי אֶת אֲשֶׁר עֲזַבְתִּי" (1970: 19), ומעידה על כך שאלישבע עושה מאמץ ניכר לשכוח את העבר מאחר שיש כנראה בכוחו להציפה ולהשתלט עליה. אם כך, כמו ההווה, כך גם זיכרונות העבר, לא מהווים עבורה כנף מכסה או חיק אם.

התחום השלישי שנגזר מנרטיב ההגירה ושיש בו כדי להעיד על הסתגלותה הרופפת של אלישבע בארץ נלמד באמצעות בחינת התודעות אל הגיאוגרפיה של הארץ. בספרה כתיבת הארץ (1998) מנתחת נורית גוברין את המושג "גיאוגרפיה ספרותית יהודית" ומעריכה אותו כנושא הקבוע והאקטואלי ביותר של ההיסטוריה היהודית, מאחר שכיבוש הנוף הארץ-ישראלי הוא חלק מן האחידה הנפשית-רגשית של האדם בארצו כתנאי להרגשת הבית שהוא שואף אליה, החל מספרות המקרא עד לספרות היישוב וספרות המדינה. בהמשך דבריה, גוברין מניחה כי מרבית שירי המקום הארץ-ישראליים עד תקופת היישוב והמדינה, מבטאים את האידיאולוגיה הציונית, את שלילת הגלות ואת הכמיהה לארץ-ישראל (גוברין, 1998: 21).

מרבית המקומות הנזכרים בשירי המשוררות הם פרי הנדודים הביוגרפיים שלהן וניתן ללמוד מהם על הפרופיל הנפשי והאנושי של המקום, ועל-פי-רוב יש לכך משמעות אידיאולוגית, כמו אצל ראב (לדוגמה: "סבתות קדושות בירושלים", ראב, 1994: 20). גם בשירה של רחל נדמה כי העדרם של מקומות אחרים נועד להבליט את משמעות הכנרת בחייה, שהיא גם תמציתו של חזון ההתיישבות הציוני שבשמו הגיעה לארץ-ישראל. מבין שיריה של אלישבע, רק שלושה שירים מעמידים במרכזם מקומות: כנרת, ירושלים והרי יהודה. במרכז השיר "הרי יהודה" עומדת תמונה של נוף הרי יהודה שנדמה לעיני הדוברת כ"יפי פְּרָאִי וְרֵ" (1970: 77). אפילו אבק הדרכים המכסה את כפות רגליה, לא קושר אותה למקום אלא לחיק החלומות החם. השיר "שערי ירושלים" (1970: 80) היחיד מבין שיריה העוסק בעיר קונקרטית, נפתח בתיאור טיפוסי של מראה ההרים, הזיתים והסלעים במבואות העיר, כאשר הדוברת מגיעה לעיר ברכבת המטפסת לאיטה בהרי יהודה. אולם בשונה ממשוררי שנות העשרים (גרינברג, למדן וקרני) שאצלם העלייה אל ההר היא "סמל חלוצי שמגולמת בו הגשמה של ערך מסורתי" (ליפסקר, תשמ"ח: 53), בשיר זה יסוד זה מושמט לחלוטין. תיאור ירושלים בשיר קשור בחוויה פרטית ולא קולקטיבית. הבית הרביעי נפתח באנחת הרווחה, "מה טוב שהגענו!" (1970: 80), אולם לא העיר שנגלית לדוברת, אלא דמות ענק אגדית, לבנה ואילמת, שמאיימת: "אַל תִּגְשּׁוּ הָלוֹם. אֶל תִּגְעוּ

בִּיפָה" (1970: 80). המפגש עם הענק מדגיש מצד אחד את נדירות יופייה של העיר, ומצד שני את ריחוקה. נדמה גם כי תמונה זו מנמיכה את יחסה של אלישבע לעיר אשר מצטיירת כעיר אגדית, אבל מרוקנת מכל תוכן דתי או היסטורי. הניתוק משורשיה הדתיים וההיסטוריים, חוסר 'ניצול' הקונבנציה של העיר ירושלים כאישה, מדגישים את ריחוקה של הדוברת מהעיר ואולי גם מבטאים אכזבה מסוימת. מקום נוסף שנמצא במפה הגיאוגרפית-ביוגרפית של המשוררות קשור בפרק זמן בחיים המתנהל כזמן אישי שמאוחסן בזיכרון ומבצבץ בתודעה חזור ושוב. הצירוף ה"הווה נצחי" שלקוח מתוך דבריו של צבי לוז (המתאר את מרכזיות ילדותה של ראב בפתח תקווה גם בתקופות חייה המאוחרות; לוז, 1997: 12), מופיע גם אצל שלוש המשוררות האחרות וקשור במקום מסוים המתואר כעין גן עדן פסטורלי אשר מסיבה כלשהי ננטש. חזרת המשוררות לתקופת זמן זו מאופיינת במסע פנימי אל תוך הנפש, אשר מעוגן בשני ארכיטיפים שעל-פי אניס פרת אופייניים לכתיבה הנשית: 'העולם הסגור' מול 'העולם הירוק הפתוח' (Pratt, 1981: 168).

את העיון ב'הווה הנצחי' אצל המשוררות ניתן לחלק לשני צמדים: בת-מרים וראב ויחסן כלפי בית האב בכפר המולדת שמשמעו חזרה לעולם הירוק והפתוח של הילדות, אם כי מתוך ביקורת לעולם הסגור שהתגלם בדמותו של אב פטריארכלי ומונומנטלי ("לאב", ראב, 1994: 17; "אבא", בת-מרים, 1972: 116-117) והצמד רחל ואלישבע, בהן אתמקד להלן, אשר אגם הכנרת וסביבתו הוא כעין גן העדן שלהן. הבחירה אינה מקרית ואינה קשורה רק בהיות אגם הכנרת וסביבותיו מקום פעילות מרכזי של מפעל ההתיישבות הציוני. המקום סימן את נטייתן המובנת של המשוררות להעדיף נוף בעל מאפיינים אירופאיים (אגם, שלג, צמחייה). בנוסף, על שפת האגם, חופשיות ומשחררות, הן צוללות אל תודעתן מאחר שמקור מים מצטייר כמושא תשוקה של נשים לצורת קיום זורמת וחסרת גבולות (רתוק, 1996: 187). רחל מקדשת בזיכרונה את הכנרת כמושא אידיאולוגי ונופי, ולמרות שהלך ונסדק עם השנים, הוא נותר אצלה כעין גן עדן. על-פי שירה של אלישבע "על חוף ים כנרת", נדמה כי אילו היה מקום עלי אדמות שהיה ראוי בעיניה להיות גן העדן שלה הרי זה אגם הכנרת וסביבותיו:

חֶרֶשׁ מִתְלַחֲשִׁים הַמִּים;
 יָם כְּנֶרֶת נָח בְּשֶׁקֶט-עֵד.
 בֵּת-שְׁחָפִים עֲבָרָה צְחוּר־כְּנָפִים,
 רָגַע-צֶל חֶלֶף עַל-פְּנֵי הַמִּים,
 רָגַע – צִלִּיל הַשִּׁיר בְּלֵב רָעַד.
 כְּרָאִי שֶׁל כֶּסֶף בְּמִסְגֶּרֶת
 הַהָרִים הַמִּתְנַשֵּׁאִים סָבִיב,
 מֹל הַשָּׁחַק מִבִּיטָה כְּנֶרֶת
 וּבְלַחֲש־מִים מִסְפֶּרֶת
 עַל סוּדוֹת עוֹלָם – וְאֵין מִקְשִׁיב.
 לֹא, לֹא כָאֵן אֲשִׁיר! הָאֵם אֶפְרִיעַ
 אֶת יִפְתָּ-הַשֶּׁקֶט מִשְׁנֵתָה?
 כָּאֵן אֲשֶׁב בֵּין יָם וּבֵין רִקְיעַ
 וְאֶדְמָה, כִּי גַם הַקֶּץ הַגִּיעַ,
 כִּי מִצָּאָה נִפְשִׁי מוֹלְדָתָה.
 (1970: 92)

בשיר זה מתוארת הכנרת באופן אימפרסיוניסטי כאגם נטול מאפיינים קונקרטיים, כאשר אלישבע אפילו אינה מנצלת את הגלום בכנרת כערש הנצרות. בשני הבתים הראשונים של השיר, רוקמת אלישבע שתי תמונות מקבילות, האחת פסטורלית (ים, בת שחפים, צליל-שיר) והשנייה מסתורית (צל חלף, לב רעד, לחש-מים וסודות). רק בבית השלישי מתברר הקשר ביניהן, כאשר מתודעים לדוברת שיושבת בין ים ובין רקיע וחושפת את שיברונה המיוצג באמצעות המילה "אֶדְמָה" שלאחריה חוף הכנרת מתברר כמין אשליה של גן עדן אשר מעצימה את אשליית השייכות שלה. גם המילה "קץ" בהמשך, הנושאת בחובה קונוטציות שליליות, רומזת על כך שמציאתה של פיסת מולדת משמעה סיומו של החיפוש. לדבריו של חנן חבר, התבוננותה של הדוברת-המשוררת בכנרת כמושא של תשוקה, מאופיינת כשלילת מעמדה כמשוררת, וקיטועו של המסע עבודה כרוך גם באי מימוש של התשוקה והחלום (חבר, 2007: 64). וכך נדמה, שאם בכנרת לא מצאה את נחלתה, אזי לא תמצא מקום עלי אדמות שיהיה לה כחיק.

אלישבע מגלה שהשחרור שלה כאדם וכמשוררת הוא בלתי אפשרי בטריטוריה ממשית שכן זו משתקת אותה ודנה אותה להפסקת החיפוש ובעקבותיה לסוף המסע. אלישבע נוכחת כי האמת שלה לא תיגזר מאשליה של תחושת שייכות אלא מחיפוש מתמיד. גן העדן של אלישבע איננו הכנרת וגם איננו בית הילדות שאותו קברה יחד עם אמה ("המיתרים שרים", 1970: 50). באופן יוצא דופן, 'ההווה הנצחי' שלה פורץ את תחומי הזמן והמרחב השגרתיים והוא למעשה 'מקום בדוי', דהיינו פרי דמיונו של היוצר (גם אם הוא עשוי להיות מורכב מהצבר של מקומות ממשיים) (גוברין, 1998: 92). המקום הבדוי של אלישבע מופיע בווריאציות שונות: ב"שיר הבוקר" מתוארת "קְרִית הַקְסָמִים" (1970: 33) שהיא ארץ אשליות פרטית משופעת באהבה וחלומות; בשיר "כנטות היום" מופיעה קריה בדיונית זו תחת השם "ארץ אוולון" אשר לשום אדם אין בה דריסת רגל והיא מהווה "מולדת" ו"מפלט" (1970: 89). כאן המקום להזכיר אפוא את השיר "גלות" שהוזכר לעיל, שגם בו המשוררת חוזרת ומערערת על מהות המושג 'מולדת' כטריטוריה ממשית. לפי שתי השורות המסיימות את הבית השלישי של השיר "הרוח נושבת", ממילא מקום זה או אחר לא יפתור את 'סוד בדידותה' הנצחי ואינו נובע ממנו: "לא יעילו לסוד בְּדִידוּתִי/ לא שְׁמִים וְלֹא אֶדְמָה" (1970: 76).

אחזור לטענתה של גוברין (1998) כפי שהוצגה לעיל, לפיה מרבית שירי המקום הארץ-ישראליים מבטאים את האידיאולוגיה הציונית, את שלילת הגלות ואת הכמיהה לארץ-ישראל. לכאורה בהיותן נשים, משוררות התקופה לא נהגו לבטא דעתן בסוגיות מהותיות אלה בגלוי, ונראה כי הן מתארות בשירי המקום רק חוויה אינטימית פרטית. אולם אין הדבר מדויק: רחל לדוגמה, בהימנעותה מכתובה על מקומות אחרים, מעצימה את הכנרת ומקדשת אותה. בשירים אחרים היא מכריעה באשר למחלוקת באיזו דרך על ארץ-ישראל להתפתח ומתנגדת להתפתחות האורבנית, ובכך משקפת למעשה את הלכי הרוח של התקופה ("בעיר", רחל, תשכ"א, קנד). לכאורה נראה כי שיריה של אלישבע מהווים את היפוכה של הטענה של גוברין, אולם גם בכך שהיא מבטאת את אי הכמיהה שלה למקום מסוים, את תחושות הזרות שלה ואת העדר האידיאולוגיה, היא מציעה בשיריה אלטרנטיבה, אם כי לא שכיחה, לפחות לא באופן גלוי, של יחס של אי הזדהות עם הארץ וניתוק.

ד. תיאורי המולדת בשירה של אלישבע

"תחושת המקום" (sense of place) שמשמעה הרגשה של מקומיות פשוטה וטבעית בארץ (ארן וגורביץ', 1991: 11), עשויה להשתקף בתיאורי המולדת ותלויה בגורמים כמו עמדות תרבותיות, ציפיות, רוח התקופה (היבטים אידיאולוגיים או דתיים), וכמובן במרכיבי הזהות של העולה/המהגר. מתוך הכרה בחשיבות המכרעת שיש למין הדובר, החוויה המכוננת של המשוררות המהגרות היא שבהיותן נשים שיצאו למסע במרחב, הן נפתחו לעולם אשר אפשר את עצמאותן וחירותן ושחרר אותן מהפוזיציה המסורתית של פסיביות ותלות. למולן, ניתן להעמיד את אסתר ראב שמלכתחילה נולדה לתוך פוזיציה של 'מרחבים פתוחים' ויחסה אל המרחב משמעו תשוקה ללא גבול. באמצעות מכלול גורמים אלה, אבחן את "תחושת המקום" באמצעות פירוק היחס לנופי המולדת לשלושה מרכיבים: סיטואציית המסירה, היבטים לשוניים, והמאפיינים האותנטיים של המולדת.

סיטואציית המסירה שמסתעפת מהמושג 'נקודת תצפית', משמעה העמדה הפיזית שבה מצויה הדוברת וממנה היא מתבוננת במרחש. כבסיס להשוואה, אתאר תחילה את סיטואציית המסירה הייחודית של אסתר ראב, המתארת את הנוף בשירה 'מתוך', דהיינו ממרחק אפס. פוזיציה ייחודית זו התפתחה מכך שראב נאלצה ליצור שירה ילדית יש מאין ולהציג קרבה אינטימית למתרחש (לדוגמה: "פרץ קמוש בחמרה", ראב, 1994: 18; "אני תחת האטד", 1994: 31). לעומתה, כשם ספר שירה מרחוק, בת-מרים קבעה את הפוזיציה שלה מרחוק למתרחש, וזו מאפשרת לה להתקרב ולהתרחק, להתרומם ולרדת וכן לרחף בין תקופות ומקומות שמתקיימים בתודעתה בו-זמנית (לדוגמה: "בשמי ילדות רחוקים-רחוקים", בת-מרים, 1972: 16). כשם קובץ שירה, מנגד, עומדת רחל 'מנגד' למתרחש, כמשה על הר נבו, כאשר לפוזיציה ארכיטיפית זו נלווית תחושת החמצה של אי מימוש היעד נכסף ("מנגד", רחל, תשכ"א: קיח). בשונה מהשלוש, סיטואציית המסירה של אלישבע היא 'מחוץ' למתרחש. כלומר, היא רואה את הנוף אך אינה מתבוננת, כמהה ומתערה.

ניתן לבחון את ריחוקה של אלישבע באמצעות מוטיב החלון. ברבים משירה של אלישבע ושל רחל, סיטואציית המסירה היא ליד החלון שהיא למעשה עמדה הכורכת בתוכה את הריחוק ואת העדר המגע עם המתרחש במרחב. אף-על-פי שפוזיציה זאת ממצבת את הדוברות מנגד למתרחש, היא אינה סטטית ופסיבית כפי שהיא נתפסת לכאורה, אלא אוצרת בתוכה אנרגיות פנימיות של ציפייה, הרהורים וזיכרונות. בספרות ובאמנות, אופן תיאור החלון מאפיין את האדם ואת סביבתו, כך שהנוף הנשקף יכול לשמש כרקע למתרחש או כמטונימיה לרגשותיו של האדם, כאשר יש משמעות לכך אם החלון הוא האפשרות היחידה לקשר עם החוץ (גלדמן, 1995: 116). במאמרה **קול האישה בחלון** העוסק בתפוצתם של החלונות בשירה לאה גולדברג, מפתחת רות קרטון-בלום את הרעיון של היפוך הפונקציה מחלון רגיל לחלון מהופך ומדגישה שיש בה מידה של דיכאוניות וסטטיות (קרטון-בלום, 2000: 44). בהיפוך הפונקציה ניתן להבחין באחדים משירה של רחל שבהם היא מתוארת כאשר היא שוהה בתוך החדר (בבית, בבית החולים) וצופה אל עבר המרחבים הנשקפים מהחלון, ולמעשה ניכר מהם שעמדת החלון נכפית עליה בשל חולשתה ומסכלת את תשוקתה למרחב. לדוגמה בשיר "בבית

החולים" היא מתארת את עצמה בתוך החדר, ניצבת ליד החלון ומסתכלת בערגה אל הנוף הנשקף: השבילים הצחורים נחפזים, נצפים להתם" (רחל, תשכ"א: לב).

לעומת רחל, עמדת החלון בשיריה של אלישבע אינה נכפית עליה אלא היא זו שבוחרת להיות "מחוץ" למתרחש ולהרהר: "כיק חדרי ודומם, ואני לבדי" (1970: 20); "קמתי משנתי ובחלון היבטתי" (1970: 22). הנוף המועט הנשקף מחלונה איננו פיסת נוף קונקרטי, אלא אמצעי מטונימי להעברת רגשותיה. את מוטיב החלון בשיריה ניתן לסכם באמצעות המילים המתחרזות חלוני-חלומי (1970: 48). גם בשירים שבהם פוזיית החלון אינה מצוינת, עדיין מהותה נשמרת. החלון המתפקד כחיץ בין הפנים לחוץ וכ"חלון מהופך", ממצב את רחל 'מנגד' למתרחש, ואת אלישבע מותיר על-פי רצונה 'מחוץ'. אולם עמדת החלון אינה מבטאת אצלן חולשה והשתקה אלא דווקא עוצמה ושליטה. ניתן לקשור זאת לדבריה של הלן סיקסו במאמרה **צחוקה של מדמה**, בו היא כותבת על עוצמתן של נשים ומתפעלת: "ואיזה כוח בשבריריות שלהן: שבריריות, פגיעות, השווה רק לאינטנסיביות שלהן, אין כמותה" (סיקסו, 2006: 145). החלון מאפשר להן לא להיחשף אל החוץ ולגונן על עצמן מפני המשך פגיעות, ומן הצד השני להתכנס בעצמן ובהרהוריהן. בעצם חזרתה של אלישבע לכאורה לעמדה נשית מסורתית באמצעות סימבוליקה ביתית שמצמצמת את מרחבה הפיזי, היא מראה כי עמדה זו אינה בהכרח מסרסת, אלא מאפשרת גם שליטה ובחירה ובכך הולמת את הפואטיקה הכוללת שלה.

המרכיב השני שעשוי לשקף את היחס לארץ הוא הדרכים בהן מתואר נוף מן ההיבט הלשוני. למרות שלשון המראות של אלישבע שונה מזו של רחל מאחר שהיא אינה קשורה בהווה חקלאית או ברגישות גבוהה לטבע, עולים קווי דמיון בין השתיים שעיקרם פשטות וצמצום. ההסתפקות של אלישבע בתיאורים כלליים והעדרם של סמלים ופיגורות, הם חלק מפשטות הביטוי והתמצות שאפיינו את כתיבתה. ברשימתה **על אות הזמן** כותבת רחל דברים בעלי תוקף גם באשר אליה ולאלישבע, וטוענת שצו התקופה הוא פשטות הביטוי, דהיינו שירה לירית עם ביטוי מידי וללא ספרותיות וגנדרנות יתר (רחל, [תרפ"ז], תשכ"א: רד-רה).¹² דן מירון אשר סקר את התייחסויותיהם השונות של המבקרים לסגנונה של אלישבע, מוצא כי רבים מהם טענו שהיא כלל אינה זקוקה למטפוריקה מפותחת משום שדבריה הם בבחינת "העברת רחש הלב" שאינה מבקשת לה הרחבת משמעות והאדרתה על-ידי הסמלה (מירון, 2002: 533). ברם, את המרחק הסגנוני הרב ביותר נמצא בין אלישבע לראב אשר הנוף בשיריה הוא הנושא עצמו, וגם כאשר הוא משמש כמדמה, הוא נותר מרכזי. אחת הטענות המרכזיות במאמרו של נתן זך **נופה של משוררת נוף** על אסתר ראב, שהיא איננה נמנית עם אותם ליריקנים המסתפקים ב"שפה כללית של 'ציפור' או 'עץ'" (זך, 1964: 87). יש להניח שכוונתו של זך למשוררים כאלישבע, אשר בשיריה ניכר המרחק הרב ביותר מהנוף ושיבוצו בטקסט, בעיקר כשמות עצם כלליים (כוכבים, אילנות), משמש כמטונימיה לרגשות ולתחושות של הדוברת וכן לחיזוק העמדה הסנטימנטלית. אולם במקרים מסוימים בשיריה של אלישבע, נדמה שגם שמות העצם הכלליים נבחרו בקפידה. דוגמה לכך הוא מוטיב הער אשר עשוי להיות זיכרון לנופה של המולדת האירופאית. כמו בשירה של רחל "הי ארצי הורתי" שבו נופה השדוף של ארץ-ישראל מעלה, על דרך הניגוד, את זכרה של "ארץ חורגת", המוצגת בדרך מטונימית על-ידי יערותיה העבותים שאינם נכנעים לשמש (רחל, תשכ"א: צח); או בשיריה של בת-מרים שבהם היא מכנה

את נוף רוסיה הזרוע ביערות באופן מטונימי: "יערות מולדת" (בת-מרים, תרצ"ב: 34). כמו בת-מרים, גם אלישבע מתארת את נוף ילדותה "יערות מולדת" (1970: 55), כאשר היער משמש לדוברת כחיק והיא מרבה לשהות בו ולהכיר את רזיו: "שלום להוד היער, המרנן בסער, המזמר לי חרש בדמדומים שיר ערש!" (1970: 29). בשירי ארץ-ישראל, נעלמים כליל היערות, מלבד בשיר "בחורשה" (שנכתב בחדרה), שבו הדוברת נחה בין עצי החורשה, ושומעת את אושת העלים מ"מולדת סתרים" שהיא כקול מנחם: "דממת שיחתם המרגעת - היא קול ממולדת סתרים" (1970: 91). אולם היער אינו רק זיכרון מטונימי לילדותה ברוסיה, בהיותו טריטוריה שצברה משמעויות רבות במיתוסים ובפולקלור. היער נתפס כמרוחק ומחוץ לציוויליזציה וככזה הוא מסמל גם חירות (Cirlot, 1971: 107). ההתהלכות בשביליו בשירה של אלישבע אינה אלא כדי לקלף מעצמה את השכבות והמגננות ולתור אחר האמת. לדוגמה, בשיר "נפשי אבדה" (1970: 45), הדוברת הבודדה כמהה להתחדשות ולריגוש ומחפשת את נפשה בגיא, בהר ובנהר ולבסוף גם ביער. נדמה שהיער בשיר זה כמרחב המזמן חירות, משחרר אותה מכבלי הצורך בהגדרות פיזיות (נפשה הרי מנותקת מהתגלמות פיזית), מגדריות (עולה התהייה האם הנפש היא בעלת טבע נשי גם ללא הגוף?), דתיות (למרות התנערותה מהנצרות היא מיישמת ביער את עיקריה שהם: התחדשות, הפרדה בין גוף לנפש וחיפוש אחר האמת), וכן טריטוריאליזציה (היער מצטייר כמרחב אקסטריטוריאלי). עם זאת, היער המתואר בשיר זה הוא מקום מכוּשף וחשוך, אך מאחר שהוא מרחב שנתון למחזוריות הטבע, הוא מזמן צמיחה והתחדשות לצד קמילה.

ההיבט האחרון שאותו אני מבקשת לבחון ביחס לנוף המולדת בשירה של אלישבע הוא תיאורי הארץ באמצעות שני מאפיינים אותנטיים. תחילה, אתייחס לחוויית האקלים הטראומטית בארץ-ישראל שעוברת כחוט השני ביצירתם של המשוררים המהגרים ואינה פוסחת גם על אלישבע. לשם השוואה, החום והחמסין המופיעים בשירה של ראב, מתקבלים בטבעיות גמורה. כמו שמש הצהרים ביום קיץ לוהט שלא רק שאינה מצטיירת כמוטיב של יובש וקמילה, אלא כאנרגיה מפרה: "צהרים. מרחבי שדותיך משתלבים" (ראב, 1994: 9). באותה טבעיות, המשוררות האירופאיות מתייחסות לחורף ול"שדות המושלגים בנוף הצפון שמאכלסים את מראות השתייה שלהן. החורף מופיע תכופות בשירה של אלישבע: "מרחבי השדות המשלגים" (1970: 19), לעומתו, יחסה של אלישבע לשמש הוא מורכב. השמש האירופאית שמופיעה בלא מעט משירי רוסיה, מתפקדת במשמעות הפשוטה של הסתלקות האור ובוא הלילה: "שם בקצה השדות, בין גלי ערפלים, שם השמש שקעה ופשוטו הצללים" (1970: 20). בשירים שכתבה בארץ-ישראל המורכבות כלפי השמש מתעצמת: או שהיא מתעלמת מכל הנוגע לחומה של הארץ או שהיא בונה סביב השמש מהלך של הסמלה. דוגמה לכך הוא השיר "השמש" שבו בבית הראשון עומד דימוי פשוט של השמש לפרח של זהב: "השמש - פרח של זהב", אולם בבית השני השמש איננה עוד רעננה ונעימה, אלא מעיקה: "היום נמשך - ואין מפלט מעל קרני הצהרים" (1970: 87). בבית השלישי מסווה אלישבע באמצעים אסתטיים-פיגורטיביים את האלימות שבבערת השמש: "כפרח-אש יפרח היום/ בגן-התכלת הבוער" (1970: 87). אלישבע ממעטת לציין בשירה ייצוגי נוף טיפוסיים, לכן בולט בחריגותו השיר "גמלים", אשר מתוארת בו, באופן מאולץ למדי, אורחת גמלים העוברת מול ביתה:

לפני ביתי עוברים גמלים,
בבקר, בערב, ביום.
חיי אדם – עמל גמלים.
חיי כל לב – חלום.

בשקע השמש על יום עבודה,
כוכבי זכרונות עולים –
פיוס לכל נפש בודדה,
אחוד – ללבבות נבדלים.

זכור אזכרך, ולא אאמין,
כי זר לי אתה ונבדל.
מתי תוכל להבין
את החן שברך אש גמל?

(1970: 79)

תיאור הגמלים בשיר זה אינו מתיישב עם המציאות הנופית העולה משירה של אלישבע ולכן יש לברר מהן הסיבות שבגינן עומד הגמל במרכז השיר. בשיר זה ניתן להצביע על שלושה היבטים רגשיים הקשורים בדמות הדוברת. ההיבט הראשון קשור בכך שההליכה הנמשכת של הגמלים העמלים ודימוי חיי האדם לחיי הנמלים העמלות כאשר הנפש חולמת, מעוררים אצלה שוב את מוטיב ההפרדה בין גוף לנפש; ההיבט השני קשור לכך שבזמן שקיעת השמש, בסיומו של יום עבודה, עולים הזיכרונות שמהם מנסה הדוברת להתחמק בשירים אחרים, והם נושאים עמם ריכוך וחמלה; ההיבט הנוסף והמרכזי שעולה מן הבית השלישי, הוא שלאחר שתיארה את הגמלים בלשון רבים, בשאלה הרטורית על 'חן הגמל' עוברת הדוברת לייצוג של הגמל כיחיד ובודד. לכאורה ניתן לחשוב שבתיאור 'הדיירים המקומיים' חותרת הדוברת להשתלב במקום, אבל קיומם של שלושת ההיבטים הללו מוכיח שהסיבה שבגינה נבחר הגמל כייצוג נוף היא בכך שהוא נתפס כבודד זור ובשל כך מעורר אצלה הזדהות. אלישבע מצטרפת לשורה של יוצרים באמנות ובספרות שתיארו את הגמל לא רק כסמל טיפוסי ואותנטי למרחב המדברי, אלא כפיגורה מורכבת ורב-משמעית. מחד, אמנות התקופה מכונה "שנות העשרים - אקזוטיקה של חולות וגמלים" (עפרת, 1987: 33), ובכך מחזקת את היותו של הגמל פיגורה נופית הקשורה באופן הדוק למקום, בין אם הקשר הוא לחלוץ היהודי או לערבי היליד (כהן, 2003). מאידך, כפי שגם עולה משיריהם של שלונסקי ואלתרמן, ביסוד היחסים שבין הגמל לבין המהגר לארץ עומדת פגישה של זרות. ברשימתו **לגמל** טוען אלתרמן שהיחס לגמל מעורר תחושות לגבי קיומן של שתי המולדות בחייו של העולה החלוץ ולגבי הקושי לקבל באופן טבעי את הנוף שאיננו חלק ממראות השתייה שלו. ולמרות חיוניותו ומרכזיותו בנוף, הגמל שהצטייר כנושא בנטל, לא חברותי, בודד וכנוע, הפך לסמל מכונן לתחושת הזרות והנבדלות בארץ (אלתרמן, 1975: 137-138). וכך, בדומה לפרטים אחרים בשיריה שהוזכרו לעיל (סיטואציית המסירה, ההיבטים הלשוניים), גם תיאורו של הגמל האותנטי נדמה כמגויס להדגשת זרותה ונבדלותה של אלישבע בארץ.

ה. הבניית הזהות בארץ המתחדשת

במאמרו **איתמר יעוז-קסט, יעקב בסר: חווית השורשים הכפולים**, שואל הלל ברזל אם קיימת שליחות רוחנית נבדלת למשורר בעל השורשים הכפולים והאם יש סגוליות נבדלות לשיריו (ברזל, 1990: 227). התשובה לחלקה השני של השאלה היא חיובית ותתגלם לרוב בקולו של המשורר המציג בשיריו באופן גלוי או מובלע את הנטייה ל"הסתבכות השורשים" ואת התרתה. רחל פותרת את ההסתבכות בכך שהיא מקדשת את הכנרת כמושא אידיאולוגי ונופי וממעטת באזכורה של רוסיה באופן גלוי. בת-מרים פותרת את ההסתבכות בקיום מקביל ושווה ערך של שתי המולדות, והיא מייחדת מחזורי שירה לרוסיה ולארץ-ישראל כך שאינן מתנגדות זו לזו. הדוברת בשירה של אלישבע נטולת מתווך אידיאולוגי או רוחני כלשהו שבשמו אפשר לפתור את ההסתבכות, ולכן עליה למצוא את דרכי ההתרה בתוך עצמה ולא להיתלות בגורם חיצוני. המצב אצלה מורכב כביכול אף יותר, מאחר שמעורבים בו לא רק גורמים נופיים ותרבותיים, אלא גם דתיים. הנטייה שלה להסתבכות השורשים היא מפוכחת, כי למרות ניסיונות ההשכחה והגעגועים לשלג וליער, שתי המולדות מתפקדות כמוקדים שווי ערך והיא אינה מסווה את המתחים ביניהם ואינה מתחמקת מהצגת הבעיה. ראייתה המפוכחת תבוא לידי ביטוי בשיר "והיה דמיוני למציאות" שבו היא מבינה כי כוחה הוא בתחום החלומות. אלישבע נוקטת בלשון מטפורית של 'נטיעה' ו'גידול' של חלומות ולאור העובדה שהעשייה החקלאית לא הייתה מנת חלקה, הדברים יכולים להתפרש כאירוניה עצמית. במעבר לארץ-ישראל נגעה אלישבע למעשה ב'סוד החלום' אבל אין פירושו אושר עבורה:

וְהִיָּה דְמִיּוֹנִי לְמַצִּיאוֹת,
וּבִינִינוּ – יָמִים רוֹעִשִׁים,
וּבְלִילָה זֹרְחִים – אֵין מִסְפָּר –
עַל רֹאשֵׁי כֹכְבִּים חֲדָשִׁים.

מָה אֶגִּיד? כֵּךְ הִיָּה רְצוֹנִי.
מַעֲלָם ל' אֶנְטַעֲתִי פְּרָחִים,
לֹא גִדְלֹתִי דָבָר מַעֲלָם
חוּץ מִכֶּם חֲלֹמוֹת נִשְׁכָּחִים!

אִם הַפֶּעַם שָׁגָה גּוֹרְלִי
וְנִגְעֵתִי בְּסוֹד הַחֲלוֹם, –
הַאֲוִשִּׁיטָה יָדִי לְחֲלָל,
לְהַרִיק אֶת הָאֶשֶׁר עַד תָּם?

וְכִי מָה בְּפִסּוֹק הַיָּפָה:
"אוֹהֲבִים – וְאֵינָם נִפְגָּשִׁים"?.
שׁוּב – הַלֵּילָה. הֶזְכֵּר צוֹרֵב.
וּבִינִינוּ – יָמִים רוֹעִשִׁים.

(1970: 75)

נגיעה ב'סוד החלום' בבית השלישי היא בעצם 'שגיאת הגורל' שלה. הדוברת מבינה כי גורלה הוא לחלום ונגיעה בסוד מחללת את קסמו. ההתיישובות בארץ סימלה עבורה את מימוש החלום, וכדרכו של חלום ממומש, הוא גם מנופץ; מצד שני, במקביל לתפיסתה הרציונלית את המציאות, מנעת הדוברת מהנטייה ל"הסתבכות השורשים" באמצעות תגובה אסקפיסטית

שמשמעה נטישת הרעיון של היאחזות במולדת ממשית וברירה באמצעות הדמיון ל"מקום בדוי", כפי שהוזכר לעיל, אשר פורץ את תחומי המרחב והזמן השגרתיים ומשמש כמעין 'מולדת סתרים' ניטראלית מבחינה נופית, תרבותית ודתית. בריאת עולם אלטרנטיבי לזה הקיים נגזרת מכך שהדוברת בשירים היא סנטימנטלית, רגשנית וספרותית. ברזל טוען כי: "כתיבתה של אלישבע אינה יוצאת לעולם מתחומי של הלב כמקור ההתרשמות וההבעה" (ברזל, 1977: 280). מסיבה זו, יש שראו ביצירתה של אלישבע שבלוניות, חוסר מיקוד ולשון עמוסת קלישאות שעשויה להתפרש כביטוי לחוסר תחכום. דן מירון טען כי בשירה של אלישבע "חסרו המתח הפנימי, הניגודים הגלויים והסמויים, התחכום המעמיד פני פשטות, הדיוק בביטוי והשכליות החזקה." (מירון, 1991: 30). במאמר מאוחר יותר, מניח מירון טענה סותרת וכותב דווקא על מצב פנימי חצוי ועל המתחים השונים בשירה של אלישבע: אמת ובדיה, אז ועתה, תלונה והשלמה ועוד (מירון, 2002: 548).

הבחירה של אלישבע בלשון הסנטימנטלית והספרותית נתפסת בעיני כהכרעה פואטית מודעת שאינה מעידה על עולם ספרותי רדוד או על חזרה לעמדות נשיות מסורתיות. הבחירה בלשון זו יכולה לנבוע מכמה סיבות: ייתכן שלשון וסגנון אלו נכפו עליה בהעדר שורשים לשוניים ותרבותיים עבריים; ייתכן שמקורה של הפשטות הוא בהשפעה של האקמאיזם שדגל בפשטות ובהבלטת החוויה הפרטית; סיבה אחרת היא כי בהיותה "אורחת" בעם ובספרות העברית היא הצניעה את דעותיה ועידנה אותן כדי לא לקומם עליה את ההגמוניה. עם זאת, בחירתה של אלישבע בלשון הסנטימנטלית ובמחזות הדמיון יכולה להיתפס כצעד חתרני מאחר שהדבר משמש עבורה פתח מילוט מהתמודדות עם הקשיים ומאפשר לה את החירות לאקסטריוסוריה ולשחרור מהתגלמות פיזית.

הטענה הרווחת במחקר היא ששירתה של אלישבע אינה מזמנת עניין פמיניסטי. דן מירון טוען כי קולה הנשי של אלישבע "אינו קורא תיגר ובדרך כלל (להוציא שירים בודדים בקובץ חרוזים) אינו חוגג את האוטונומיות של ההווה הנשית ומשום כך אינו שימושי במסגרת של מאבק ציבורי-תרבותי" (מירון, 1991: 184). בהתייחסה לדבריו של מירון, טוענת דנה אולמרט:

הקושי ששירתה של אלישבע מציבה בפני הקריאה הפמיניסטית אינו נובע מכך שהיא לא חגגה את האוטונומיות הנשית שלה אלא מכך שהיא לא גילתה בה כל עניין, לא נאבקה עליה וממילא לא העמידה למבחן את הנחות היסוד התרבותיות הקשורות בה. (אולמרט, 2012: 202)

מנגד לטענות אלה, אני מוצאת שבעצם בריאת 'המקום הבדוי' בשירה רומזת אלישבע על עמדות פמיניסטיות (אם כי לא בצורה מובהקת וגלויה כפי שהיא מצפינה בפרוזה שלה).¹³ 'המקום הבדוי' הוא למעשה ניה פרטית שמהווה את מרחב השחרור והגאולה שלה ומאפשרת לה את הלגיטימיות לא להתערות ואת החירות לא להיכנע למחויבויות דתיות, לאומיות, טריטוריאליזם וגם מגדריות. המקום הבדוי מזמן לה את הזכות כאישה, כמהגרת וכנוכרייה להיות 'אחרת' ו'נבדלת' ובכך ליצור "מפה חדשה" ו"קרטוגרפיה" שעשויות, לפי היגונט (Higonnet, 1994: 1-9) להוביל אותה למרחבים פתוחים של הגדרת זהות ועשויות לבטל מחסומים וסייגים - הן גופניים

והן נפשיים. בעצם פעולת בריאת המקום החדש והאלטרנטיבי, שמצריכה תעוזה רבה ויצירתיות, מדגישה למעשה אלישבע בשירתה את האוטונומיות של ההווה הנשית ובוחנת בכך את זהותה.

בספרה בקול שונה: התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האישה, מתייחסת קרול גיליג לתוצאותיהם הפסיכולוגיות של משברים ומעברים, וגורסת כי המשבר "חושף אופי" וגם "בורא אופי" (גיליג, 1995: 143). עיון בשירי המשוררות מראה כי המעבר ממולדת למולדת החצין והדגיש תכונות ונטיות שהיו קיימות באישיותן עוד טרם המעבר. אצל רחל, הזרות והעצב הנסתר שליוו אותה מימי ילדותה הלכו והעמיקו ("חץ", רחל, תשכ"א: עח), אצל בת-מרים הנטייה להיות שסועה אבל עם זאת לא להיקרע ולשמור על מצב מתוח קבוע הלכה והעמיקה ("ערב ושחר", בת-מרים, 1972: 9). אצל אלישבע ניתן לחוש בהתפתחות מסוימת: בעוד שבשירי רוסיה בולטות האהבה המוחמצת, הבדידות והכמיהה לפלא, שירת ארץ-ישראל מאופיינת בהתפכחות מן הכמיהות, ובהשלמה עם הזרות, הבדידות והויתור על תלות כלשהי במרחב מסוים אשר עליו היא רמזה עוד בשירים שכתבה בעת שהתגוררה ברוסיה כמו: "לא היתה לי אם" (1970: 51) "גלות" (1970: 57). על-פי שירה, המעבר לארץ-ישראל הוכיח לה באופן סופי שהתיישבות במולדת קבועה היא ההפך ממה שהיא מחפשת והתמורות בחייה רק הקצינו והעמיקו את נבדלותה.

הבניית הזהות במולדת קשורה כמובן גם בכך שעסקינן בטקסטים נשיים המחייבים התייחסות לגוף הנשי ולטבעו. הלן סיקסו קוראת לאישה הכותבת שגופה יישמע כלומר "יותר גוף אזי יותר כתיבה" (סיקסו, 2006: 145). סוגיית הגוף עקרונית מאוד בדיון זה מאחר שבתקופת העלייה השנייה והשלישית הודגש הקשר הפיזי לארץ, קשר המבטא שייכות למקום, ולכן הנשים שאפו להשתלב באמצעות עבודות פיזיות. ברם, כבר בשלבים ראשונים של שירתה, במקביל לויתור על המרחב ועל ההשתייכות הטריטוריאלית, היא מוותרת על הגוף ומעמידה במרכז את הנפש שלה המתנהלת כעין ישות עצמאית: "כל היום נפשי התלבטה" (1970: 23); "נפשי כלתה לחרוץ" (1970: 64). ייתכן שעמדה זו של אלישבע מקורה בתודעה נוצרית של הפרדה בין גוף לנפש והעדפה ברורה של חיי הנפש. תהיה הסיבה אשר תהיה, כאשר הדוברת משחררת את עצמה מהגוף, היא משחררת גם ממימוש ה"טבע הנשי" הטמון בו. בחינת מימוש הפוטנציאל של הגוף הנשי מעלה כי אלישבע ואסתר ראב מהוות שני קצוות מנוגדים ביחס שבין הגוף לנוף המולדת. ראב מייצגת את המודל של "הגוף הילדי" שמשמעו סובייקט המגלם בתוכו את הנוף ומלא בתשוקה ללא גבול (חבר, 2008: 26), ובכך היא משרטטת ציר של ילדיות - גוף - נוף מולדת. אלישבע, לעומתה, משרטטת ציר מהופך של זרות - העדר גוף - העדר מולדת ממשית. רחל ובת-מרים נעות בין שני הקצוות ומשלבות ביניהם. כתוצאה מאחיזה החד משמעית באדמת המולדת, משחררת ראב גם את טבעה הנשי ומוכיחה נוכחות פיזית נשית ומשמעותית במרחב. בכך אני מוצאת שיש קשר בין תפיסת האדמה כנקודת אחיזה שמקנה לגוף ביטחון, לעומת "הגוף הזר" (בתבנית הצירוף "הגוף הילדי"), שחוזה טלטלה ולכן נדמה שטבעו משתק ובעקבותיו מרוסן גם הטבע הנשי. אולם העדרה של הנוכחות הפיזית שאינה מאפשרת לשחרר את טבעו הנשי של הגוף, לא מעידה על העדרות של קול נשי ועמדות פמיניסטיות, כפי שנכתב לעיל.

1. התקבלותה של אלישבע ושירתה במרחב הספרותי

על אף פריצתה המטאורית והתקבלותה, וחרף סיפורה הביוגרפי הייחודי, עם השנים הלכה אלישבע ונדחקה מן הספרות העברית. במאמרה **כרוניקה של שיכחה**, סוקרת אורנה רב-הון (2011) את הגורמים החוץ-טקסטואליים לדחיקתה של אלישבע מהתודעה. הגורם הראשון הוא הטרגדיה האישית שפקדה את אלישבע כאשר בעלה שמעון ביחובסקי, שלאורך השנים דאג לפרסום שיריה, ליחסי הציבור ולנשפים הספרותיים סביב יצירתה, נפטר באופן פתאומי בשנת 1932 והותיר אותה חסרת כל. הגורם השני הוא היקלעותה לפולמוס ספרותי בין חבורת "כתובים" בראשות שטיינמן ושלונסקי שפסלו אותה, בין היתר, מכיוון שנמנתה עם "גרורי ביאליק". שלונסקי אף "הגדיל" וכתב פזמון סאטירי בשם "נאום אלישבע", שהיה גדוש במתקפות פוגעניות כלפיה. הגורם השלישי, בסקירתה של רב-הון, היא קנאת סופרים ששיאה במאמר **בולמוס אלישבע** שנכתב על-ידי שלנגר מוהר ב"כתובים" בשנת 1927, שבו הוא מבטא את אי מחילתו על הפופולריות שלה. הגורם הרביעי הוא שאלישבע ראתה את עצמה אנגליה לכל דבר מאחר ששורשיה מצד אמה היו אנגליים ובנוסף לכך, בתקופת המנדט הבריטי בארץ, בתה מירה נישאה לחייל בריטי נוצרי ונסעה עמו לאנגליה (רב-הון, 2011).

ברם, לדעתי, הגורם המכריע להתקבלות שיריה או להידחקותה כמשוררת הוא גורם פואטי פנים-טקסטואלי הקשור בעבודות לשלב האחרון של נרטיב ההגירה, והוא הבניית הזהות במולדת החדשה, המתבטא בשיריה באמצעות התנכרות במדע "לכאן ולעתה", הנהייה אחר הזר והבחירה בפוזיצית הנבדלות, שהוטמעו בעקבות כך גם בדימוי הציבורי שלה. הבחירה להצטייר כ"אישיות מהגרת" היוותה, ללא ספק, חוליה מרכזית בתהליך השכחתה לאורך השנים. לחיזוק טענתי אצטט מדבריו של מבקר הספרות נתן גורן:

ואמנם דבקה המשוררת הנכרייה בשפתנו, ואחר כך גם בארצנו, אבל איזה צל בלתי נראה רפרף בין פסיעותיה השקטות שהעלו הדים נוגים על כך. עוד בראשית דרכה אלינו נפלטו מפיה דברי השתאות על אשר ארצה רחבת הידיים יפה ורבת תענוג – שמה "גלות". אז נראו לה החרדה ועמקי התוגה שבמילה "מולדת" רחוקים כל כך, והרי גם דיברה אלינו בלשון נוכח, אתם ולא היא, ואם כבר היה בה הרצון להזדהות איתנו – לא נתכוונה למולדת של מטה ולא באה אותה הזדהות מלאה גם עם דרכה על אדמת מולדתנו, ובכל שיריה שנכתבו בארץ שניבם העברי אמנם צורף ונעשה נקי וצח יותר – אין הד לעצם החוויה של המולדת, ואפילו בשיר היפה שלה "על חוף ים כנרת" תשיר רק על נפשה "כי מצאה מולדתה". אבל אין זאת המולדת לחיים וליצירה ולגאולה, לממש בה; פרט ל"חן שבראש הגמל" לא מצאה את הדרך. אין זאת כי חיץ נסתר עמד בינה לבין הסובב אותה. (גורן [גרינבלאט], תשי"ג: 139)

דבריו הפיוטיים של גורן מדויקים, אבל דווקא אזכור המשפט "לחן שבראש הגמל", שאותו ציטט המחבר כדי להראות כביכול את אחד מניסיונותיה הבודדים של אלישבע להזדהות עם המקום, מקורו בטעות. כפי שציינתי לעיל, דווקא הגמל, שפרש מאורחה מסמל את הזרות והנבדלות בארץ. כשמונה שנים מאוחר יותר, המבקר ישורון קשת (י' קופילביץ) עומד על הנכונות הרגשית של אלישבע ללכת אחרי הזר:

ייתכן שהיא [אלישבע] ביקשה כל ימיה את אבדת המכורה השנייה, את האם האבודה, את המולדת הפנימית שבדמיון, השונה ונבדלת מן המולדת הגשמית שבמציאות – ביקשה את הקדום הקודם לכל הווה, את הזר הקרוב, את המשונה והעיקרי. שייכותה זן,

שייכות ממשית למדי, לעולם דמיוני בלתי מודע, נטעה בה בנערה הרוסית החולמת, הרגשית המתגעגעת על הנעלה מהיומיום, את התשוקה להתמכר לפלא הגואל, שלא יעלה ויבוא זה פתאום ויתדפק על שערי ליבה: את הנכונות הרגשית ללכת אחרי הזר המגלם את הפנימי ביותר. זה היה היסוד הרומנטי שבה, הניכר בשיריה ובמהלך חייה כאחד. (קשת, 1961: 371)

בתור שכזו, נותרה אלישבע 'אורחת' בעם, בארץ ובספרות לאורך השנים. בשנות העשרים של המאה הקודמת, כנראה בעיקר בשל גורמים חוץ-טקסטואליים, נבחין בהאדרת יצירתה. השנים שלאחר מכן התאפיינו בהידחקתה מהזיכרון התרבותי הקולקטיבי, ובשני העשורים האחרונים, המאפשרים שיח פלורליסטי יותר, חזר העיון ביצירתה, בעיקר בפרוזה. דן מירון מניח כי:

ככל ששיריה של אלישבע נראים לנו כמערכת של מבעים אישיים צנועים, רחוקים מכל התכונות להשתמעות היסטורית, הרי הם שירים שנוצרו ותפקדו בתוך הקשר היסטורי מובהק, וממילא הבנתם והערכתם טעונות רה-היסטוריזציה מסוימת שלהם. (מירון, 2002: 533)

בדבריו אלה, מעריך למעשה מירון את מיקומה של שירת אלישבע בהיסטוריוגרפיה של שירת הנשים העברית כתגובה לגיטימית למציאות של אותה תקופה על אף אחרותה ונבדלותה. עם זאת, לאורך השנים, המחקר וקהל הקוראים התקשו להגדירה במונחים מקומיים. אחת ההגדרות הקולעות ביותר היא של מבקרת הספרות שירי לב-ארי במאמר שפורסם ב"הארץ" לרגל הוצאה מחודשת של קובץ סיפוריה הקצרים של אלישבע שבו היא מכנה את אלישבע "גרה בתוכנו" (לב-ארי, 2002).

לסיום, היבט נוסף שיש לתת עליו את הדעת לגבי אופן התקבלותה של אלישבע בזירה הספרותית הוא ההשוואה המתבקשת לרחל. שתי המשוררות שרו על הלב ומתוכו ולשתיהן מקורות השפעה דומים. שתיהן כאמור, על אף הנסיבות השונות, התבוננו בנוף ממרחק והתמודדו עם זרותן, עם זיכרונות העבר והסו פואטיקה של דו-שורש. אולם רחל האפילה על אלישבע (אם כי לא מיד בתחילת דרכה). שירתה של רחל, על אף הסתייגויותיה, ייצגה דרך חיים ואידיאולוגיה. לעומתה, אלישבע ניתקה עצמה במתכוון מהקשרים טריטוריאליים ולאומיים אשר היו מהותיים מאוד בשנים האמורות, ועיצבו את התודעה ואת הזהות בארץ החדשה. בכך הדימוי של אלישבע כמהגרת נצחית הביא אמנם יבול לשירתה, אבל בסופו של דבר גרם להיעלמה מהתודעה התרבותית הקולקטיבית. הדיון על הדימוי העצמי והציבורי של אלישבע עשוי להעיד על כך שהתקבלותן של המשוררות נקבעה גם ביחס למודל "האדם החדש" של התקופה בארץ-ישראל שיעודו בריאה ויצירה של ארץ חדשה ועם חדש באמצעות שלמות החוסן הגופני והנפשי, השלמות המוסרית בין היהודי לבין עמו והשלמות הלאומית (ברלוביץ, 1996: 16 – 17), כל אלה באמצעות מערך תכונות ארציות כמו: אהבת מולדת, שורשיות, נאמנות למקום והזדהות, אשר אלישבע חסרה אותן.

ז. דברי סיכום

במאמר זה ביקשתי לבחון את השפעתו של נרטיב ההגירה של משוררת ארץ-ישראלית שאינה יהודייה והיא נטולת שורשים עבריים, והשלכותיה של עובדה זו על יצירתה ועל אופן התקבלותה במרחב הספרותי של התקופה ולאחריה. חילקתי את המאמר לפרקים הנגזרים משלביו

הפרואיים של נרטיב ההגירה המקובל ובהם: המניעים, התחושה של כפילות המולדות והסתבכות השורשים בעקבותיה, היחס לנוף שעשוי להצביע על תחושות שונות במקום, ההסתגלות והבניית הזהות במולדת החדשה. אלישבע (1888-1949) היגרה לארץ-ישראל מרוסיה יחד עם בעלה כדי לממש כמיהות רוחניות ותרבותיות רומנטיות ברוח התקופה. בשירה חשפה אלישבע רק את מניעיה האישיים שמקורם בתחושות ריק ותלישות מההווה התרבותית והדתית במולדת מוצאה ("לא היתה לי אם, לא יהיה לי בן"), אולם באורח פרדוקסאלי, למרות היתקנותה מהדת הנוצרית, במודע או שלא, היא מממשת אחדים מעקרונותיה, כמו חיפוש אחר האמת, הפרדה בין גוף לנפש וכמיהה לחיי נפש שהולמים את השקפת עולמה. בשלב מסוים וקצר, חותרת אלישבע לגשר בין שני העולמות התרבותיים והדתיים שלה ("אורנים ירוקים"). עם בואה לארץ החמה שאליה נכספה, היא מבינה שנגיעה בסוד החלום מחללת את קסמו וזו היא 'שגיאת הגורל' שלה ("והיה דמיוני למציאות"). אולם כבר בשלב מוקדם של יצירתה גילתה למעשה שאין טריטוריה עלי אדמות שבה היא תתקבל כבת בית וכשייכת ("גלות"). לכן, בהעדר 'תחושת מקום', סיטואציית המסירה החולשת על שירתה היא 'מחוז' לנוף, למקומות ולהתרחשויות, כמו מתבוננת מבעד לחלון. וכאשר היא מנסה לתאר פרטי נוף מקומיים וארכיטיפיים היא מזדהה עם ההיבטים של הזרות והנבדלות של מושאי התיאור ("שערי ירושלים", "גמלים").

אם יש מקום בארץ-ישראל שעשוי היה להיות לה לחיק, הרי הוא אגם הכנרת שלחופו היא כותבת את המשפט: "כאן אשב בין ים ובין רקיע ואדמה, כי גם הקץ הגיע, כי מצאה נפשי מולדתה" ("על חוף ים כינרת"), ומגלה למעשה שהשחרור שלה כאדם וכמשוררת הוא בלתי אפשרי בטריטוריה ממשית שכן זו משתקת אותה. ובשיר אחר היא מבינה שלא יועילו לסוד בדידותה לא שמים ולא אדמה ("הרוח נושבת"). לפיכך נראה כי אלישבע בוחרת לאפיין את עצמה בשירה כאישיות מהגרת, דהיינו בעלת נטייה מובנית להגר ולכן היא דבקה בשוליות, בבדידות ובזרות כאורח חיים, לאו דווקא נטול אושר.

בחלקה את ספר שירה לשני מדורים על-פי שתי המולדות הביוגרפיות, ניכר שאלישבע מאמצת את התפיסה הידועה לפיה בליבו של כל מהגר מפעמים יחסים מתוחים בין שתי המולדות, ממנה נגזרת הנטייה להסתבכות השורשים. אלישבע מערערת על מהות המושג "מולדת" בכך שהיא לא דבקה באף לא אחת מהמולדות הביוגרפיות, אלא בראה בדמיונה מולדת בדיונית, אקסטריטוריאלית ואלטרנטיבית שנמצאת במרחק השמים ומכונה בשירים שונים "קרית הקסמים" או "מולדת סתרים". מולדת זו שעשויה לשמש כ'מולדת' ו'מפלט' ("כנטות היום"), היא ניטרלית מבחינה תרבותית, דתית ונופית, ואינה מצריכה נוכחות פיזית אלא ממקמת במרכז את נפש האדם. למרות שבמחקר לא הבחינו בקול פמיניסטי בשירה של אלישבע, אני מוצאת שעצם פעולת הבריאה של מולדת בדיונית המהווה את מרחב השחרור והגאולה שלה ומאפשרת לה את הלגיטימיות לא להתערות ואת החירות כאישה, כמהגרת וכנוכרייה, לא להיכנע למחויבויות, דתיות, לאומיות, טריטוריאליות וגם מגדריות, היא למעשה שרטוט של 'מפה' או 'קרטוגרפיה חדשה', המעידים על הוויה של נשיות אוטונומית ואמיצה. בתקופה שקידשה הזדהות עם הארץ ונופיה והשתתה על ערכים של אהבת מולדת, שורשיות ונאמנות, אלישבע מציעה אלטרנטיבה אידיאולוגית ועצמאית, אם כי לא שכיחה, של

אי הזדהות וניתוק. בעוד שהתפיסה הנכספת בשירת הנשים של התקופה (אצל ראב ורחל ועוד פחות אצל בת-מרים), ניתן לשרטטה באמצעות ציר של ילדיות - גוף - נוף מולדת, אלישבע מציגה ציר מהופך של זרות - העדר גוף - העדר מולדת ממשית, כאשר העדרה של הנוכחות הפיזית אינה מאפשרת לשחרר את טבעו הנשי של הגוף, אבל גם אינה מעידה על העדרות של קול נשי. ישנן סיבות חוץ-טקסטואליות וביוגרפיות להאדרתה של אלישבע בשנות העשרים של המאה הקודמת, להידחוקתה מהזיכרון התרבותי הקולקטיבי בשנים שלאחר מכן, ולחזרתה לתודעה בשני העשורים האחרונים (מאז שנות התשעים של המאה העשרים), המאפשרים שיח פלורליסטי יותר. ברם, לטענתי, הגורם המכריע להתקבלות שיריה או להידחקותם הוא גם פנים-טקסטואלי וקשור בעבודות לשלב האחרון של נרטיב ההגירה והוא הבניית הזהות במולדת החדשה שמתבטא בשיריה באמצעות התנכרות במודע 'לכאן' ול'עתה', הנהייה אחר הזר והבחירה בפוזיצית הנבדלות, שהוטמעו בעקבות כך גם בדימוי הציבורי שלה.

הערות

¹ בת-חמה (1898-1976) הוא שם העט של המשוררת מלכה שכטמן, ילידת ווהלין, אשר לא עלתה לארץ-ישראל.

² "מראות השתיה" (מלשון תשתית) הוא מונח שטבע ביאליק בסיפורו "ספיח" ומשמעו המראות וחוויות היסוד שהטביעו את חותמם על נפשו של המשורר ועיצבו את התבוננותו על העולם: "על יריעה זו, שכלה תכלת רקיע וירק דשא, רקומים עתה לפני כל מראות עולמי של הימים הראשונים ההם, מראות פלאים מראות שאננים וקלים כערפלי טהר, חֲצִים חידות וחצים חלומות – ובכל זאת אין בהירים וברורים כמוהם ואין מציאות כמציאותם. הם הם מראות שתיה לנפשי, צורות יסוד, שנתנו לי משמים חנם, נדבת אלהים וחסדו, עקב רך שני וקצר ידי ועקב אֶלֶם שפתי וכליון לבבי" (ביאליק, תשכ"ו: קעא-רכט).

³ במאמרה **ממשות כפולה** (1999), מתארת יפה ברלוביץ את המורכבות ואת הפולמוס הספרותי והתרבותי שהתנהל בקרב חוקרים ואנשי ספרות בנוגע לניסיון התאגדותם של מספר סופרים והקמתה של קבוצת "ממשות כפולה" בשנות השבעים, על כך שבחרו להיבדל פואטית בשל הפער הביוגרפי שבין "מהגר" ל"יליד". בני החבורה, שהגיעו לארץ כעשרים שנה לפני כן, מרדו וכתבו מניפסט מעורר מחלוקת כנגד הקונצנזוס הספרותי הדורי והקונצנזוס הלאומי של מודל "היהודי החדש" כמודל מונוליטי. ברלוביץ מתארת אמנם מקרה פרטי, אולם ניתן לשאול בעקבותיו על מחקר הספרות העברית, האם שיטת מיון, דירוג ומינוח על-פי עיון בנרטיב של הגירה הוא נכון, וכן לתהות על מהו דיוקן ארץ-ישראלי של יוצר בארץ ועל כך כתבתי בהרחבה במאמרי.

⁴ המבקר בן-ישי מכנה את אלישבע "תרוה בארץ התמרים" ובכך הופך את המשפט של אליזה לסקר-שילר, המשוררת היהודייה ילידת גרמניה, שקראה לעצמה "תמר בארץ הצפון". (בן-ישי, תשי"א: 209).

⁵ למרות שלא כתבה בשיריה על רוח העם והתקופה, כתבה אלישבע את הספר **משורר ואדם** (1929) על המשורר הסימבוליסט אלכסנדר בלוק, שחלק ניכר מגדולתו לדעתה היא העובדה שהוא ראה את עצמו חלק מן הכלל ודיבר אל שומעיו בלשון 'אנחנו': "כי בו המשורר היחיד של דורנו אשר תפשו והבין עד היסוד את נשמת ארצו האומללה, הבין אותה הבנה עמוקה מאין כמוה"; "כשיחדל האדם לחיות ולטפל רק בחייו המצומצמים, בצרותיו ובעלבונותיו הפרטיים, כשימצא עוז בליבו לצאת מתוך המעגל הצר של 'שלי' אל מלוא רוחבו של 'שלנו' – ימצא גם את פתרון חלום אושרו" (אלישבע, 1929: 3, 36). אלישבע העריכה מאפיין זה בכתיבתו של בלוק אף שהיא עצמה הושפעה בעיקר מהאקמאיזם ונהגה אחרת.

⁶ אלישבע הושפעה בשיריה ממשוררי האסכולה האקמאיסטית שהתעלמו לחלוטין מבעיות לאומיות והתמקדו בפרטי ובאישי. השפעות האסכולה על שיריה (וכן גם על שיריה של רחל) התבטאו בפשטות ההבעה ובצמצום. במקביל, בהיבטים אחרים, כמו בתחושות הערפול והמסתורין, הושפעה אלישבע מהאסכולה הסימבוליסטית. על השפעתן של שתי האסכולות על אלישבע ראו בהרחבה במאמר **המסתורין של אלישבע** (רב-הון, 1993). לעומת זאת, בניגוד לשיריה, ביצירותיה הסיפוריות מגלה

אלישבע רגישות גבוהה לבעיות השעה. בסיפור **מקרה טפל** (2002), הגיבורה, צעירה יהודייה מתבוללת, עדה למקרה המתרחש אחרי חג הפסחא הנוצרי שבו יהודי זקן מהלך במרכז העיר עם שק על גבו ובתוכו גופת ילד. סביב המקרה מתעוררת לחיים עלילת דם, והגיבורה מופתעת לגלות שגם הסביבה החברתית המשכילה שלה נסחפת לתוכה; מלייה, גיבורת הסיפור **מלכה לעברים** (2002), היא צעירה יהודייה שלומדת עברית מתוך אמונה שלשפה העתיקה יש כוח פלאים, ולדעתה, אם כל היהודים יידעו עברית ייפסקו הפוגרומים והרציחות.

⁷ הנצרות הדגישה את נחיתות הגוף לעומת נשגבות הרוח. נחיתות הגוף מתבטאת בכך שישו נולד לאמו הבתולה שהופרתה מן הרוח האלוהית, ומתבטאת גם בצליבתו המשפילה של הגוף. בהקשרים שונים, הטיפו ישו לחסידיו לא לפחד ממות הגוף משום שניתן להרוג את הגוף אך לא את הנפש.

⁸ להלן דוגמה אחת מיני רבות מדבריו של ישו הקושרים בין הרוח לבין האמת: "אם אתם אוהבים אותי, הרי שתשמרו את מצוותי. ואני אבקש מהאב ויתן לכם מנחם אחר שיהיה עמכם לעולם. את רוח האמת אשר העולם אינו יכול לקבל משום שאינו רואה אותה, אף אינו מכיר אותה. אתם מכירים אותה, כי היא שוכנת עמכם ותהיה בכם." (הברית החדשה, הבשורה על פי יוחנן, יד, 15-17).

⁹ הזרות, הניכור והבדידות קיימים גם בפרוזה של אלישבע ומרחפים מעל כל הדמויות אשר אינן מוצאות את מנוחתן (לדוגמה בסיפורה **מקרה טפל** ובספרה **סמטאות**). על הניכור כתייעוד קיומי-חברתי במסגרת החיים העירונית בפרוזה, ראו במאמרה של שולמית קורנהנדלר: **עקרון ההתרחבות ה'אנרית ביצירתה של אלישבע**. (2001: 23-33).

¹⁰ בשל צמיחתם גם ברוסיה וגם בארץ-ישראל, האורנים הפכו עם השנים לאובייקט נופי שמצמצם את המרחק הגיאוגרפי והתרבותי בין שתי המולדות. לא בכדי בחרה אפוא גם לאה גולדברג באמצע שנות החמישים (כשלושים שנה אחרי אלישבע), לבטא את כאבה וערגתה לשתי המולדות באמצעות מוטיב עצי האורן שיש בו כדי לגשר על הפערים: "כאן לא אשמע את קול הקוקיה, / כאן לא יחבש העץ מצנפת שלג / אבל בצל הארנים האלה / כל ילדוטי שקמה לתחיה // אולי רק צפרי מסע יודעות- / כשהן תלויות בין ארץ ושמם- / את זה הכאב של שתי המולדות. // אתכם אני נשתלתי פעמים, אתכם אני צמחתי, ארנים, / ושרשי בשני נופים שונים" (גולדברג, 2001: 143). בשיר זה, באמצעות שני גילומים נופיים, ציפורי המסע שאינן מוצאות את מקומן ועצי האורן הצומחים בשתי המולדות, מבטאת המשוררת את הכאב והקושי הכרוכים בהגירה ממולדת למולדת. עם השנים, התקבל שיר זה כמוטו הממצה בדיוק מרבי את המורכבות הרגשית, "כאב שתי המולדות", שמעוררת כפילות מולדות בחייו של מהגר.

¹¹ עצי האורן מעלים אסוציאציה דתית גם אצל אסתר ראב בשיר "אורני הכרמל". באמצעות רמזות לסיפור המקראי על נביאים ומלכים, וכן בשל הקשר לאתרי הפולחן האליליים הרבים שהתקיימו בכרמל, מגוללת הדוברת בשיר זה כעין סיפור אטיולוגי לפיו הקדושה הדתית עתיקת היום נחקקה במראה של אורני הכרמל: "ענפיכם - נרות ירקם כפופים מחם לבם - / מקטרים מול שמם רחבים / את כפרם וירקם האפורי הנמוג" (ראב, 1994: 68).

¹² ברשימתה **על אות הזמן**, רומזת רחל על מיעוט יכולתה של אלישבע כמשוררת: "פשטות הביטוי לא תמיד מזוהה עם יכולת הביטוי, הגם שהיא תמיד מכפרת על מיעוט היכולת (למשל, בשירי אלישבע)". (רחל, תשכ"א: רה).

¹³ בפרוזה פרי עטה, הקול הנשי והעיסוק בזהות המגדרית מובהקים וגלויים. להלן שתי דוגמאות למחקרים מרכזיים בנושא: במאמרה **לא היה לי שום עולם אחר, שום עולם שלי** (13.6.2008), מצביעה שולמית קינל על כך שאלישבע הצפינה בפרוזה שלה סוגיות הנוגעות לזהות הנשית בחברה הפטריארכלית ותיארה מסעות חניכה של נשים אשר עסוקות בגיבוש זהותן (כמו בסיפורים **מלכה לעברים** ו**מקרה טפל** וברומן **סמטאות**). בכתיבתה, רמזה לציפיות הסטריאוטיפיות של הממסד הספרותי הגברי מכותבתה של אישה, ובדומה לכמה מן הכותבות העבריות בזמנה ועוד קודם לכן, כותבת אלישבע כתיבה דו-רובדית (פלימפסט) (מושג שמקורו אצל Gilbert & Gubar): דהיינו, רובד אחד גלוי, ובו לכאורה סיפור רומנטי נשי טיפוסי העוסק בפנטזיות ובחלומות רומנטיים של הגיבורה, כפי שציפה הממסד הספרותי מכותבתה של אישה, ורובד שני נסתר, שמובעת בו מחאה על דיכוי זהותה האותנטית של האישה והדרישה החברתית ממנה להיענות לדפוסי התנהגות הנוגדים את עצמיותה. בספרה **בתנועת שפה עיקשת** (2012), בוחנת דנה אולמרט את עמדותיה המגדריות של אלישבע בסיפורה הקצרים וברומן **סמטאות**. אולמרט מתייחסת במחקרה לשאלות היסוד של הזהות המגדרית והיצירה ובוחנת את יחסי כוחות בין גברים לנשים אשר משליכים על הסדר החברתי.

רשימת מקורות

ספרי שירה

- אלישבע (ביחובסקי) (תרפ"ו). *כס קטנה*. תל-אביב: תומר.
- אלישבע (ביחובסקי) (תרפ"ח). *חרוזים*. תל-אביב: תומר.
- אלישבע (ביחובסקי) (תש"ו). *שירים*. תל-אביב: עדי.
- אלישבע (ביחובסקי) (1970). *ילקוט שירים*. תל-אביב: אגודת הסופרים בשיתוף יחדיו.
- אלישבע (ביחובסקי) (1997). *סמטאות*. תל-אביב: הדר.
- אלישבע (ביחובסקי) (2002). *מלכה לעברים וסיפורים אחרים*. תל-אביב: בבל - משרד הביטחון.
- בת-מרים, י' (תרצ"ב). *מרחוק*. תל-אביב: הוצאת קרן זנגביל בהשתתפות אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל.
- בת-מרים, י' (1972). *שירים*. תל-אביב: ספריית פועלים.
- גולדברג, ל' (2001). "אורן" בתוך: *שירים, כרך ב'* (הדפסה תשיעית). תל-אביב: ספריית פועלים.
- ראב, א' (1994). *כל השירים*. בן-עזר, א' (המהדיר), תל-אביב: זמורה-ביתן.
- רחל (בלובשטיין) (תשכ"א). *שירת רחל*. מהדורה שמינית. תל-אביב: דבר.

תאוריה, מחקר וביקורת

- אולמרט, ד' (2012). *בתנועת שפה עיקשת - כתיבה ואהבה בשירת המשוררות העבריות הראשונות*. אוניברסיטת חיפה וספרי חמד.
- אונגרפלד, מ' (6.9.74). רות מגדות הוואלגה. *הצופה*.
- אורלן, ח' (תשכ"ה). המשוררת אלישבע - התייחודה או לא התייחודה? *הדואר, מד, 16*.
- אלישבע (תרפ"ג). פרצופי משוררים: השירה העברית החדשה בט"ו כרכי 'התקופה'. *עין הקורא, ב-ג, 49*.
- אלישבע (תרפ"ז). תולדותיי. בתוך: *אלישבע - קובץ מאמרים אודות המשוררת אלישבע* (עמ' ג-ז). תל-אביב-ירושלם: תומר.
- אלישבע (1929). *משורר ואדם: על שירתו של אלכסנדר בלוק*. תל-אביב: תומר.
- אלתרמן, נ' (1975). לגמל. בתוך: *במעגל: מאמרים ורשימות, תרצ"ב-תשכ"ח* (עמ' 137-139). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ארן, ג' וגורביץ, ז' (1991). על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית). *אלפיים, קובץ 4, 9-45*.
- ביאליק, ח"נ (תשכ"ו). ספיו. בתוך: *סיפורים* (עמ' קעא-רכט). תל-אביב: הוצאת דביר.
- ביאליק, ח"נ (1971). על רחל. בתוך: מ' שניר וש' קושניר (עורכים), *רחל ושירתה - דברי זיכרון והערכה* (עמ' 9). תל-אביב: דבר.
- בלובשטיין, ש' (1971). זכרונות. בתוך: מ' שניר וש' קושניר (עורכים), *רחל ושירתה - דברי זיכרון והערכה* (עמ' 13-16). תל-אביב: דבר.
- בן-ישי, א"ז (תשי"א). תרזה בארץ התמרים. *הדואר, 209-212*.
- ברזל, ה' (1977). אלישבע והרומאן שלה - (מסת-הסבר). בתוך: *סמטאות* (עמ' 280-304). תל-אביב: הדר.
- ברזל, ה' (1990). חווית השורשים הכפולים: איתמר יעוז-קסט, יעקב בסר. בתוך: *שירה ופואטיקה, מביאליק ועד שירת ההווה* (עמ' 226-242). תל-אביב: יחדיו.

- ברלוביץ, י' (1996). להמציא ארץ, להמציא עם: תשתיות ספרות ותרבות ביצירה של העלייה הראשונה. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ברלוביץ, י' (דצמבר, 1999). ממשות כפולה. עיתון 77, 238, 17-13.
- גוברין, נ' (1998). כתיבת הארץ. ירושלים: כרמל.
- גורן [גריןבלאט], נ' (תשי"ג). אלישבע. בתוך: דמויות בספרותנו: שרטוטים ורשמים (139). תל-אביב: טברסקי.
- גיליגן, ק' (1995). בקול שונה – התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האישה. תל-אביב: ספרית פועלים.
- גלדמן, מ' (1995). מראה אפלה. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- וולק, ר' וורן, א' (1967). הביוגרפיה והספרות. בתוך: תורת הספרות (עמ' 77-83). תל-אביב: יחדיו.
- זך, נ' (1964). נופה של משוררת נופ. אמות, י', 90-86.
- חבר, ח' (2007). אל החוף המקווה: הים בתרבות העברית ובספרות העברית המודרנית. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד וירושלים: מכון ון ליר.
- חבר, ח' (2008). המצאת הילידיות בשירת אסתר ראב. בתוך: מראשית: שלוש מסות על שירה עברית ילדית (עמ' 34-9). תל-אביב: קשב לשירה.
- יעוז-קסט, א' (2003). כאן ושם - השסע הכפול. בתוך: 7 במות יחיד - מהווה דו-שורשית עד הווה אמונית דתית (עמ' 88-37). תל-אביב: עקד.
- כהן, א"ש (2003). החיה הציונית - הלשון הפיגורטיבית של הציונות ויחסה עם המרחב דרך דמותו של הגמל בספרות העברית. מחקרי ירושלים, 19.
- לב-ארי, ש' (17.7.2002). גרה בתוכנו. הארץ. אוזר מתוך: <http://www.haaretz.co.il/misc/1.810116>. נדלה ב- 10.9.2013.
- לז, צ' (1997). שירת אסתר ראב – מונוגרפיה. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ליפסקר, א' (תשמ"ח). מיישוב העמק עד לימי חומה ומגדל: תמורות בעיצוב המרחב בשירת שנת העשרים והשלשים. זהות, ה', 61-51.
- לרר, ז' (1992). פסיכולוגיה של הגירה. ירושלים: ג'וינט ומכון ברוקדייל.
- מירון, ד' (1991). אמהות מיסדות, אחיות חורגות: על שתי התחלות בשירה הארצישראלית המודרנית. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- מירון, ד' (2002). שעתה של אלישבע (חלק ראשון). בתוך: פ' גינסר וא' בראלי (עורכים), עיונים בתקומת ישראל 12 (עמ' 565-521). באר-שבע. אוניברסיטת בן-גוריון.
- ניביסקי, מ' (תרפ"ז). רות מגדות הוואלגה. בתוך: אלישבע – קובץ מאמרים אודות המשוררת אלישבע (עמ' טו-יח). תל-אביב-ירושלים: תומר.
- סיקסו, ה' (2006). צחוקה של מדוזה. בתוך: ד' באום (עורכת), ללמוד פמיניזם – מקראה (עמ' 153-134). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- עפרת, ג' (1987). שנות העשרים – אקזוטיקה של חולות וגמלים. בתוך: ד' לויטה, ג' עפרת וב' תמוז (עורכים), סיפורה של אמנות ישראל מימי בצלאל ב-1906 ועד ימינו (עמ' 33). תל-אביב: מסדה.
- קופילביץ, י' (11.2.27). האחיות הפועל הצעיר, 19, 15-14.
- קורנהנדלר, ש' (2001). עקרון ההתרחבות הז'אנרית ביצירתה של אלישבע. בתוך: ביכורי מחקר (עמ' 39 – 42). רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- קינל, ש' (13.6.2008). לא היה לי שום עולם אחר, שום עולם שלי. הארץ. אוזר מתוך: <http://www.haaretz.co.il/literature/1.1330443>. נדלה ב- 10.9.2013.

קרטון-בלום, ר' (2000). קול האישה בחלון. בתוך: ע' ויסמן, ור' קרטון-בלום (עורכות), *פגישות עם משוררת – מסות ומחקרים על יצירתה של לאה גולדברג* (עמ' 32-47). תל-אביב: ספריית פועלים וירושלים: האוניברסיטה העברית.

קרסל, ג' (עורך). (1961). *גנים א' – קובץ לתולדות הספרות בדורות האחרונים*. תל-אביב: מסדה.

קשת, י' (1961). אלישבע (קווים לדמותה). *מאנים*, יב, 352-355.

רב-הון, א' (1989). *תבנית הווידוי ביצירת אלישבע*. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך. אוניברסיטת תל-אביב.

רב-הון, א' (1993). המסתורין של אלישבע. *מאנים*, ס"ז, 7-11.

רב-הון, א' (24.5.2011). כרוניקה של שכחה. המוסף - על יהדות ישראליות ומה שביניהם.

אוחזר מתוך: <http://musaf.bac.org.il/article/krvnykha-shl-shkhha> נדלה ב-1.2.2014.

רחל (בלובשטיין) (תשכ"א). על אות הזמן (תרפ"ז). בתוך: *שירת רחל* (עמ' רד-רה). תל-אביב: דבר.

רתוק, ל' (1996). כמו מים חוצבת: מוטיבים בשירת הנשים העברית. בתוך: ז' שמיר (עורכת), *סדן, מחקרים בספרות העברית כרך ב'* (עמ' 165-202). אוניברסיטת תל-אביב.

שמעוני, ד' (תשי"ז). אלישבע. בתוך: *מעל הדוכן: הרצאות ונאומים* (עמ' 206-208). תל-אביב: מסדה.

Cirlot, J.E. (1971). *A dictionary of symbols*. London: Routledge & Kegan Paul.

Gilbert, S., & Gubar, S. (1979). *The madwoman in the attic*. New Haven: Yale University press.

Higonnet, M. (1994). New cartographies, an introduction. In: Higonnet, M.R. & J. Templeton (Eds.), *Reconfigured spheres: Feminist exploration of literary space* (pp. 1-9). Amherst: University of Massachusetts Press.

Pratt, A. (1981). *Archetypal patterns in women's fiction*. Bloomington: Indiana University Press.

"And I will imagine - for the end has come; my soul has found its homeland" - The immigration narrative of the poet Elisheva: its implications and reception in literary circles

Sivan Sarid-Goldfisher, Levinsky College of Education

Abstract

This essay deals with the poet Elisheva Bichovsky, (Elizaveta Zhirkova) (1888-1949) who was born in Riazan in Russia to an Irish-Catholic Mother and Pravoslav (Russian Orthodox) Father, was interested in Jews and their culture and immigrated to Eretz-Israel in 1925, but she never converted. Her immigration motives as were expressed in her poems were void, detachment, and lack of roots in the origin homeland and it's cultural. Therefore, loneliness, estrangement and alienation were the fundamental issues in the poems that she had written in Russia. Even the move to Eretz-Israel did not cause her to overcome these feelings, hence in an early stage she accepts the fact that she feels no sense of belonging to either one of her homelands. For this reason, there is no territory on earth that can embrace her in its boundaries, and finding such a territory means the end of her life search travel. As a consequence, the narrator creates itself a new place in her imagination, a fiction autonomous homeland. Lacking a sense of belonging, already in the early stages of her poetry, the hero of her poems is the soul while the scarce landscape that is described in the poems, that is almost does not grasp real things, serves only as scenery to the soul's happenings. The poet's legitimate response as a woman, an immigrant, and a stranger, as was expressed in the image of the narrator, is her "other" and "distinct" other. Eventually, this representation, in a period that sanctified the physical linkage to the country, is one of the main reasons that brought about the disappearance of the poet from the literary circles.

מבט על דור שני של מהגרות ממרוקו: שינוי עצמי למען ניעות לתוך המעמד הבינוני הנמוך

בברלי מזרחי

תקציר

רות, אישה בת 45, בת הדור השני של מהגרות ממרוקו, נכנסה לשכבה הנמוכה של המעמד הבינוני הנמוך הישראלי באמצעות עיסוקה המקצועי למחצה - סייעת לגננת. דרך סיפור חייה היא תיארה את תהליך השינוי העצמי שיזמה, שלדעתה היה נחוץ כדי להגיע למעמדה החברתי הנוכחי. בשלב הראשון היא רכשה תעודה המעידה על הכשרתה החינוכית במוסד על-תיכוני לא אקדמי בו הוסמכה לעבוד במקצוע שבחרה. נוסף לכך היא חרגה מהנורמה המגדרית האתנית שלה המכתיבה נישואים בגיל צעיר, ונישאה מבוגרת יחסית, בגיל 28, מה שהותיר בידיה מספיק זמן למצוא בעל אשכנזי שיקיים עמה יחסי מגדר שוויוניים. כך יתאפשר לה להקדיש זמן רב יותר לרכישת השכלה ולצאת לעבודה. כמו כן, היא בנתה מחדש את תפיסת האימהות המרוקאית על-פי הדימוי שהיה לה על האימהות האשכנזית, שלדעתה מסמלת את האימהות של המעמד הבינוני: משפחה קטנה, המאפשרת להקדיש משאבים רבים יותר לקידום החינוך והניעות של ילדיה. רות גם שינתה את הופעתה החיצונית, כדי שזו תדמה להופעתן של נשים אשכנזיות מהמעמד הבינוני. היקף ומספר האתרים החברתיים שרות, והנשים שהיא מייצגת, הפעילה, מעידים על האקסטנסיביות של תהליך השינוי העצמי שהיה עליה לעבור, לדעתה, כדי להיכנס לשכבה הנמוכה של המעמד הבינוני הנמוך.

מילות מפתח: מגדר, הגירה, ניעות, מעמד בינוני, אתניות

ד"ר בברלי מזרחי, המכללה האקדמית אשקלון

מבוא

מחקרים שנערכו בישראל, בארצות הברית ובמערב אירופה על נשים בנות הדור הראשון של המהגרות מראים שבדרך כלל הן מתחילות את חייהן החדשים ברבדים הסוציו-אקונומיים הנמוכים של החברה הקולטת, וחווות ניעות מוגבלת כלפי מעלה בריבוד החברתי (נהון, 1993; Tienda & Booth, 1991; Bernstein, 1991; Salaf & Greve, 2002; Crul & Vermeulen, 2003; Remennick, 2004). רק מעט ידוע על הניעות כלפי מעלה של בנותיהן, בנות הדור השני של המהגרות. המחקר מראה, שמסיבות כלכליות ותרבותיות, כניסה והשתייכות למעמד הבינוני הפכו לנורמה הדומיננטית במדינות המערב, וישראל בכללן (Lawler, 2000; Smootha, 1993), ולכן סביר להניח שגם בנות הדור השני של מהגרות ממרוקו תשאפנה להשיג את אותה מטרות.

למעלה מ-50% מהדור הראשון של מהגרות ממרוקו, שהיו בנות 40-50, היו מובטלות לאחר הגיען לארץ. בדור הראשון כ-30% עבדו במשרות המשויות למעמד הפועלים, ורק כ-10% השתייכו למעמד הבינוני (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1983). אחוז גבוה של נשים מהדור השני של מהגרות ממרוקו היה עדיין בלתי מועסק בגילאי 40-50, אם כי מספרן היה קטן בהרבה מזה שבדור הקודם. אחוז הנשים שהשתייכו עתה למעמד הפועלים עלה, ואחוז הנשים במעמד הבינוני הגיע ל-34% (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מפקד, 1983; 1995). לשם השוואה, נשים מהגרות מהקבוצה האתנית הגדולה האחרת שבחברה הישראלית, נשים אשכנזיות, החזיקו במשרות של מעמד גבוה יותר משל המהגרות ממרוקו. בדור הראשון של הנשים האשכנזיות, בנות 40-50, כ-30% היו בלתי מועסקות, 21% השתייכו למעמד הפועלים, ו-44% השתייכו למעמד הבינוני (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1983; 1995).

בקרב הדור השני של המהגרות האשכנזיות, שהן ילידות הארץ, צנח אחוז הבלתי מועסקות ל-16%, מספרן של אלה שהשתייכו למעמד הפועלים ירד ל-12%, ואילו מספרן של השייכות למעמד הבינוני נסק ל-59% (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1983; 1995). מסתבר אפוא שלמרות העלייה המרשימה בניעות המעמדית של מהגרות ממרוקו בנות הדור השני כלפי מעלה, הן נחשבו לקבוצה נחותה בהשוואה להישגי הניעות המעמדית של הדור השני של מהגרות אשכנזיות, שהיוו את השכבה ההגמונית בחברה הישראלית.

מטרת המאמר הנוכחי היא להציג תצפית על ניעות כלפי מעלה של אישה מהדור השני, בת של מהגרים ממרוקו, אל תוך השכבה הנמוכה של המעמד הבינוני הישראלי. סיפור חייה של רות, סייעת בגן ילדים (עיסוק מקצועי למחצה), עשוי לייצג נשים מהדור השני של מהגרות ממרוקו שהגשימו ניעות כלפי מעלה על-די שינוי עצמי שהן עצמן יזמו.

רקע תיאורטי

חינוך ותעסוקה הם לרוב שני המישורים שבהם מתרחשת ניעות כלפי מעלה בקרב דור שני של מהגרים. הורים מהגרים נוטים לראות בחינוך את המסלול שיקנה לילדיהם חיים טובים יותר מאלה שהיו להם עצמם כמהגרים, ואת האמצעי לשפר את סיכויי החיים שלהם (Louie, 2001). אולם המחקר מלמד שהישגי ההשכלה של בני הדור השני תלויים מאוד במשאבי ההורים. נקודת המוצא המעמדית של ההורים, קרי השכלתם, מקצועם והכנסתם, קובעת במידה רבה את משאבי הניעות שהם מסוגלים להקדיש לחינוך ילדיהם (Kwong, 1996; Portes & Rumbaut, 2001; Steinberg, 2001; Kasinitz, Mollenkopf, Waters & Holdaway, 2008). לדוגמה, נשים ממשפחות מהגרים בני מעמד הפועלים או מקבוצות חברתיות נחותות הלכו לא פעם במסלול

חינוכי לא מקובל (non-mainstream) ולכן נאלצו לרכוש את השכלתן באופן לא רצוף, להסתפק בהישגים חינוכיים ותעסוקתיים נמוכים יותר מאלה שרצו להשיג, או לדחות את לימודיהן למועד מאוחר יותר בחייהן, משום שהיה עליהן לסייע בכלכלת המשפחה המהגרת. לעומתן, נשים שהן בנות להורים ממעמד הביניים או גבוה יותר, יכלו לרכוש את השכלתן במסלול המקובל (mainstream), הכולל לימודים רצופים לצורך השגת תואר אקדמי מבלי שנדרשו לסייע לכלכלת המשפחה המהגרת. לרוב, ההליכה במסלול הלא מקובל גרמה לילדי מהגרים להגיע להישגים נמוכים יותר מאלה שעברו את מסלול החינוך המקובל (Mahony & Zmroczek, 1997; Mizrachi, 2004; 2013).

הרחבת מסגרות ביורוקרטיות ועיסוקים מקצועיים למחצה, יצרה בחברות המערביות, וישראל בכללן, ביקוש לעבודת נשים, וסיפקו להן הזדמנויות לניעות כלפי מעלה בשוק העבודה הנשי (DeVault, 1990; Behr, 2000; Walkerdine, 2003; Altman & Lamontagne, 2003). תחומי תעסוקה אלה תאמו את הציפיות המגדריות של החברה מן הנשים ואת הציפיות שלהן עצמן, בייחוד לגבי הבניית אימהותן, כמו גם היותם תחומים שהצריכו הסמכה של מוסדות חינוך שיש להם דרישות קבלה נמוכות (Aschaffenburg, 1995). לדוגמה, תעסוקה כזו שמאפשרת להן לעבוד בשעות התואמות את שעות הלימוד של ילדיהן, ולימודים במכללה לא אקדמית שתנאי הקבלה אליה אינם גבוהים, והיא תעניק להן תעודה המאפשרת להן להיות מקצועיות למחצה בשכבה הנמוכה של המעמד הבינוני הישראלי. תעסוקה כסייעת לגננת עונה על שתי הדרישות הללו. כפי שיעלה מסיפורה של רות, הניעות אל תוך השכבה הנמוכה של המעמד הבינוני בישראל הייתה כרוכה בשינויים שהם מעבר לרכישת רמת השכלה מסוימת ולעיסוק אופייני למעמד בינוני-נמוך. עבור רות ועבור נשים כמוה, הניעות כללה מגוון של שינויים על פני קשת אתרים רחבה, שביחד מהווים שינוי עצמי.

מתודולוגיה

בניתוח סיפור חייה של רות ביקשתי להבין את תפיסתה לגבי ההשקעה שנדרשה לה כאינדיבידואל כדי לנוע כלפי מעלה במבנה הריבוי של החברה הישראלית. בעיקר רציתי להבין מה היו ההזדמנויות והמחסומים שבהם התנסתה כדי להשיג את ניעותה החברתית. לצורך משימה זו עשיתי שימוש במתודולוגיה האיכותנית של ניתוח סיפורי חיים. מתודולוגיה זו נבחרה מכמה טעמים. ראשית, משום שהיא "מאפשרת גישה לסוכנים עצמם" (Duncan, 2005: 60), ומאפשרת להשיג במישרין מהמראיינים מידע שלא עבר סינון או פרשנות בידי חוקרים. שנית, סיפורי חיים חושפים את המיוחד, השונה והאינדיבידואלי, ופחות את ההומוגני והדומה בתוך קבוצות, שהמתודולוגיה הכמותית מגלה. היות והייתי מעוניינת בניעות כתהליך אינדיבידואלי, סיפק לי סיפור חייה של רות בדיוק את סוג המידע שחיפשתי. שלישית, סיפורי חיים מציגים גישה החושפת יותר תהליך מתמשך מאשר מצב סטטי. היות שניעות היא תהליך המתרחש לאורך כל החיים, רציתי להשתמש במתודולוגיה העוקבת אחר חייה של רות לאורך תקופה ארוכה, כפי שאכן עושה סיפור חיים. המחקר המלא (Mizrachi, 2013) כולל 24 סיפורי חיים של נשים שהשתייכו לשכבה הנמוכה, הבינונית או הגבוהה של המעמד הבינוני. במאמר זה אני מציגה את סיפור חייה של רות כמייצגת את אותם 11% (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1995) של בנות הדור השני של המהגרות ממרוקו וביניהן אלה שראו בשינוי העצמי מסלול כניסה לשכבה הנמוכה של המעמד הבינוני.

השימוש בסיפור חיים יחיד כמייצג קבוצה שלמה מסתמך על המתודולוגיה של המחקר האיכותני של לגנסס ופרנק (Langness & Frank, 1981), של שוסטק (Shostak, 1983) ושל מיד (Mead, 1953), שראו את המקרה היחיד כאמין ולגיטימי למחקר של קבוצה שלמה, כל עוד החוקר מסביר כיצד אותו סיפור חיים משקף קבוצה רחבה יותר.

הנשים שהשתתפו במחקר אותרו בשיטת "כדור שלג". כל ריאיון כלל שלוש פגישות שארכו שעותיים כל אחת, ובסך הכול שש שעות של ריאיון עומק. הפגישה הראשונה החלה בבקשה מן המרואיינות שתספרנה על עצמן. בכוונה העמדתי בפניהן שאלה כללית, כדי שכל אחת תרגיש חופשייה לבנות את סיפור חייה כרצונה. כל הנשים גרו בירושלים, העיר שבה נמצא הריכוז הגדול ביותר של מרוקאים עירוניים מבין שלוש הערים הגדולות בישראל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מפקד, 1995). פרט לגרושה אחת כולן היו נשואות וכולן היו אימהות. בחרתי לחקור נשים בגיל העמידה (בנות 40-50) משום שבשלב זה הן נמצאות ככל הנראה בשיא הישגן המעמדי. מיינתי את הנשים לקטגוריות מעמדיות על סמך מקצועותיהן, ואימצתי את הסכמה המעמדית של אריקסון וגולדת'ורפ (Erikson & Goldthorpe, 1993) ואת המיון הסטנדרטי של המקצועות (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1994).

סיפורה של רות

הוריה של רות נישאו במרוקו, אמה הייתה בת 14 ואביה בן 20 או 22. לאביה הייתה השכלה יסודית מסוימת, אך לא לאמה. בארץ מוצאם האב עסק ברוכלות והאם הייתה עקרת בית. בהגיעם לישראל הם היו הורים לתשעה ילדים. רות, בתם העשירית, נולדה בארצם החדשה. בהיעדר השכלה והכשרה מקצועית, הפך אביה לפועל פשוט, ואמה נשארה עקרת בית. המשפחה הייתה דתית. הוריה של רות חיברו אותה ואת אחיה לדעה שעבודה, ולא דווקא לימודים, יקנו להם את מסלול הניעות כלפי מעלה. כך הסבירה:

שני הוריי, אבל בייחוד אבי, אמרו, ש"אם לא תעבדי, אף פעם לא יהיה לך שום דבר". ואני חשתי שאם אני לא אעבוד, באמת לא יהיה לי שום דבר. לא היה אכפת להם באיזו עבודה אני עבדתי, כל זמן שעבדתי. ואני עבדתי כל יום בחיים שלי. בכל עשרים השנים שאני עובדת הייתי מובטלת רק חודש חצי.

לדעתה, החשיבות העליונה שהוריה ייחסו לעבודה מסבירה את העובדה שאף אחד מאחיה ואחיותיה לא סיים בית ספר תיכון. היא היחידה במשפחתה שיש לה השכלה תיכונית מלאה.

הוריי אף פעם לא תמכו בלימודי. אף פעם לא ישב איתי מישהו ועזר לי או עודד אותי. זה תמיד הטריד אותי.

בבית הספר התיכון המורים הציבו את רות במסלול מקצועי של לימודי תפירה, תחום טיפוסים לנשים. על-פי יונה וספורטא (2002) ושביט (Shavit, 1990), מערכת החינוך הישראלית עודדה ילדים ממוצא מזרחי, ובהם ילדים ממוצא מרוקאי, להיכנס למסלול מקצועי. כתוצאה מכך הם התרכזו בשכבה הנמוכה של מעמד הפועלים וברמת השכר הנמוכה, דבר שמידר אותם מעבודות שיש בצידן שכר גבוה וממעמד גבוה, המורכב ברובו מאשכנזים. חוקרים אלה טענו, שבתהליך זה גרמה מערכת החינוך להבניות מעמדיות ואתניות. אולם, בהכנסת נערות ממוצא מזרחי לתחומים נשיים טיפוסיים, מערכת בתי הספר יוצרת גם הבניה מגדרית. רות מודעת לכך שהבחירה ללמוד תפירה לא נעשתה ביוזמתה:

לא אני בחרתי את המסלול המקצועי, בית הספר בחר אותו בשבילי. לא הייתי טובה במתמטיקה, ולכן בית הספר החליט שאני אלמד משהו מעשי.

עם סיום לימודיה בתיכון ניגשה רות לכמה מבחני בגרות, והיא מחזיקה בתעודת בגרות חלקית. היא הייתה מודעת לחשיבותה של תעודת בגרות מלאה כדי להמשיך לרכוש השכלה:

זה תמיד הטרד אותי שאין לי תעודת בגרות. את צריכה תעודת בגרות מלאה אם את רוצה להמשיך ללמוד.

מסיבה זו לא יכלה ללמוד באוניברסיטה, ולכן גם לא ליהנות ממשאבי הניעות שהשכלה אקדמית מעניקה. למרות שלא זכתה לעידוד מהוריה, רות רצתה להמשיך את לימודיה מעבר לתיכון, אך נאלצה להפסיקם. כבת למשפחה גדולה של מהגרים, ציפו ממנה שתקריב את תשוקתה ללמוד כדי לסייע בכלכלת המשפחה. היא הצטערה על שהפסיקה את לימודיה, משום שלדעתה לימוד מעשיר את הנפש. עבור רות, כמו גם עבור הסטודנטים המבוגרים שרואיינו על-ידי בריטון ובאקסטר (Britton & Baxter, 1999) ועל-ידי ריא (Reay, 2003), הלימודים היוו מושא לתשוקה. היא אהבה את השליטה בידע בגלל הערך הפנימי שלו יותר מהשימוש המעשי שבו. כפי שהיא הסבירה:

רציתי להמשיך את הלימודים, אבל הייתי צריכה לעבוד כדי לקיים את עצמי ולעזור למשפחה, ולכן לא יכולתי. אני אוהבת ללמוד. אני מתה על לימודים. הלימודים גורמים לי להרגיש טוב עם עצמי. אבל בעצם אף פעם לא הפסקתי ללמוד. לימדתי את עצמי שבע שפות. למדתי אנגלית מהאנשים שעבדתי איתם. את השפות האחרות למדתי מהטלוויזיה, מעיתונים. זה היה קשה מאוד, אבל רציתי לדעת שפות.

רות התגייסה לצבא, אך לא השלימה את שירות החובה, משום שנאלצה להמשיך ולתמוך במשפחתה:

גם לא סיימתי את השירות הצבאי, משום שהמשפחה הייתה צריכה שאעבוד כדי להביא כסף. אני חושבת שאם הייתי משלימה את השירות הצבאי, יכולתי לקבל ממנו יותר.

בשלב הזה של חייה החליטה רות ללמוד בקורס דו-שנתי להכשרת סייעות לגננות במכללה לא אקדמית. בסיום לימודיה קיבלה תעודה שאישרה את כישוריה המקצועיים. היא הסבירה את בחירתה בקריירה זו:

אני אוהבת ילדים. את יכולה להשקיע בילדים. בכל פעם שאני מלמדת משהו לילד, אני מרגישה כאילו זו הפעם הראשונה. אני עוקבת אחרי הילדים שלי אחרי שהם עזבו אותי, וכך אני יודעת שהם מצליחים בדרכם.

לאורך השנים הבאות רות המשיכה להרחיב את הידע הפדגוגי שלה ואת כישוריה המקצועיים ולמדה בקורסים נוספים שהקנו לה תעודות וקידמו אותה בעבודתה:

התחלתי בלימודים כדי להיות סייעת לגננת. עכשיו אני לומדת להיות סייעת-גננת בכירה. כשאסיים את הקורס הזה, כשהיה לי כסף, אני רוצה להמשיך וללמוד. בסוף אני רוצה להיות מורה. זה החלום שלי.

הסיפוק האישי שרות קיבלה מעבודתה עלה בחשיבותו על התגמול החומרי שקיבלה ממנה:

אני אוהבת כל מה שקשור לעבודתי. אני אוהבת את התחלת היום ואת סופו. העבודה נתנה לי קידום וגם הוסיפה מעט למשכורת. אבל עוד מאה, מאתיים שקלים לא משנים.

הכסף שאני מרוויחה לא מעניין אותי. אני מעוניינת בתוצאות, במעקב אחרי הילדים שנפתחים, שמקבלים ביטחון עצמי.

כביטוי לתקוותה לפיצוי על הקיפוח החינוכי שסבלה ממנו, ובהרגשה שהיא עצמה כנראה לא תזכה לו, היא מוסיפה:

אני רוצה לתת לילדים האחרים את מה שלי לא היה. זה יותר קשה בשלב מאוחר יותר בחיים.

לצד תהליך השגת הכישורים שמיקמו אותה במעמד המקצועי למחצה ובשכבה של המעמד הבינוני הנמוך, התרחש תהליך של דחייה מוחלטת של נורמות המגדר הנשי המרוקאי. לפי הבנתה של רות, נורמות אלה דרשו מהנשים להינשא כשהן צעירות מאוד, אך היא נישאה מאוחר יותר, בהיותה בת 28. כך סיפרה לי:

מנשים מרוקאיות מצפים שיתחתנו. לימדו אותי שחתונה היא כמו מצווה קדושה – זו הייתה צריכה להיות המטרה העיקרית שלי בחיים, ואני משערת שגם אני האמנתי בזה, ולכן רציתי להתחתן. אבל התחתנתי מאוחר יחסית. כל האחיות שלי התחתנו צעירות – מקסימות בנות 19.

רות לא חיפשה חתן מרוקאי, כפי שעשו אחיותיה, וגם לא בן זוג מזרחי, אלא גבר אשכנזי:

אני חושבת שאחת הסיבות לכך שהתחתנתי מאוחר היה משום שחיפשתי מישהו שיהיה שונה מהגברים שאחיותיי התחתנו איתם. כמעט כולן התחתנו עם גברים מרוקאים. אני לא רציתי להתחתן עם מרוקאי.

רות העדיפה בעל אשכנזי, משום שקיוותה שהוא ינהג איתה באופן שוויוני יותר מזה שלדעתה היה נוהג בעל מרוקאי. אולם, למרות הסתייגויותיה, היא נישאה לגבר מרוקאי:

בסוף גם אני התחתנתי עם גבר מרוקאי. הוא נולד בישראל, אבל הוא מרקע מרוקאי. הוא הלך לבית ספר אחת עשרה שנים ועובד כחשמלאי.

רות הייתה נחושה בדעתה לקיים בנישואיה יחסי שוויון, שלדעתה מאפיינים את הנישואים האשכנזיים. אולם במערכת היחסים שבינה לבעלה לא התקיימו יחסי שותפות שהתפתחו מהסכם חופשי בין שניים שווים, אלא סוג של חלוקת תפקידים בבית בהתאם לתכתיב שלה, ובעלה הסכים לכך בחריקת שיניים:

אמרתי לבעלי ישר בהתחלה. אמרתי לו: "אם אתה בא לגור איתי אלה הם התנאים: מי שלא מתחלק בעבודה לא יכול לומר לי מה לעשות ומתי". בעלי עושה את הכלים, עוזר לי בכביסה, שוטף את הרצפות, זורק את הזבל, רוחץ את הילדים. אני הרגלתי אותו לכך ישר מההתחלה. למה [חשוב] שהבעלים והנשים יעשו שניהם את עבודות הבית? כדי שהאישה לא תהיה עבד, שפחה, יצור שמצפים ממנו שיעשה הכול – שמצפים ממנו שידאג לבית נקי, שישגיח על הילדים, שיחנך אותם ואפילו שיעבוד מחוץ לבית.

מהבעת דעותיה של רות בעניין חלוקת עבודות הבית בין בני הזוג, ניתן להתרשם שציפיותיה ביחס לקבלת היחסים המגדריים בין בעלים לנשותיהם היו מושפעות לא רק מרצונה לחקות את יחסי הזוגות הנשואים האשכנזיים, אלא גם מרצונה להיות חופשייה להמשיך את לימודיה ולקדם את שאיפות הניעות שלה. ניסיונה לשנות את היחסים בין המגדרים הקיימים בעדתה, ומאמציו של בעלה להמשיך ולקיימם בצורתם המסורתית, מדגימים כיצד מערערים על יחסים אלה,

שומרים עליהם, או מגדירים אותם מחדש בתהליך הניעות של נשים אל המעמד הבינוני. היבטים אלה תומכים בטענתם של רנספורד ומילר (Ransford & Miller, 1983), שניעות נשים כלפי מעלה יוצרת קונפליקט בין בני הזוג מפני שהיא מערערת על חלוקת התפקידים המסורתית. החלטתה הנחרצת של רות ליצור מערכת יחסים שוויונית בינה לבין בעלה, שלדעתה מאפיינת את האשכנזים, העמידה אותה בעימות ישיר עם משפחתה הקרובה:

גם אמי וגם אבי חושבים שאני אשכנזייה בגלל הדעות שלי. המשפחה שלי קוראת לי אשכנזית. אמי אומרת: "את לא אחת משלנו. את אשכנזית". היא מתכוונת לכך שאני שונה. שאני חושבת אחרת. אבל אף אחד לא הולך להגיד לי מה לחשוב ומה לעשות. עם כל הדעות המודרניות שלי אני מרדתי נגד מה שהם חשבו. אני משערת שתמיד הייתי מרדנית לגבי הדברים שמצפים מאישה מרוקאית.

רות זיהתה אפוא את "להיות מרוקאית" עם "להיות נחשלת", ו"להיות אשכנזית" עם "להיות מודרנית", ובמובלע גם עם להיות במצב של עדיפות. למעשה, לא אחת היא חשה את עצמה כה מנוכרת לנורמות המגדריות המרוקאיות, עד שהיו לה ספקות ביחס לזהותה האתנית:

לפעמים אפילו אני לא יודעת אם אני באמת מרוקאית או אולי הם החליפו אותי בבית החולים. לגבי זה פשוט משהו אחר.

רות העיזה להתעמת עם ההגדרות המקובלות בעדתה לגבי יחסים בין בני זוג, משום שראתה בהן מגבלה לעצמאותה:

אישה טובה היא עצמאית. היא יודעת כיצד לחלק את זמנה בין הבית, הילדים, העבודה והבעל. העדיפות הראשונה היא הילדים, אחר כך הבעל, הבית, העבודה, העצמאות שלה. למעשה, העצמאות תהיה תמיד במקום הראשון.

התעקשותה של רות על עצמאותה לא הייתה אידיאולוגיה מופשטת. היה לה תפקיד בניעות כלפי מעלה. היא הסמיכה את רות לפעול כסוכנת אנושית לשם השגת מטרותיה. רות טענה שיש גם נשים מרוקאיות השותפות להגדרתה את היחסים הרצויים בין בני זוג ומעמד האישה במשפחה, אבל לא כולן. מכאן מסתבר שיש ריבוי הבניות של יחסים רצויים בין בני זוג בתוך עדתה:

יש מרוקאיות שחושבות כמוני, אחרות לא. אני חושבת שאישה נשואה צריכה להיות בבית, אבל היא צריכה גם לחלק את זמנה עם דברים אחרים. היא צריכה לצאת אל העולם, ולא לסגור את עצמה מהעולם. רוב הנשים המרוקאיות שאני מכירה חושבות שזה חשוב לצאת ולעבוד. אני יודעת על מעט מאוד נשים מרוקאיות שלא עובדות.

מסתבר אפוא שרות הרחיבה את ההגדרה של "להיות אשת איש" כך שתכלול גם את העבודה מחוץ לבית. לדעתה, אחת התוצאות של תעסוקת נשים נשואות הייתה שינויים ביחסי המגדר בין בני הזוג, זאת משום שתעסוקה מעניקה לאישה כוח נוסף:

נשים שיוצאות ועובדות בחוץ מקבלות החלטות כספיות בבית. כשאישה עובדת מחוץ לבית יש לה יותר כוח בבית. כשאישה נשארת בבית, הבעל שלה הוא כמו שר החוץ – הוא מקבל את ההחלטות, הוא עושה את הקניות. אני רואה הבדל אמיתי בין נשים שעובדות מחוץ לבית לאלה שלא. אני רואה את זה במקרה שלי. אם אני אומרת שאנחנו לא קונים משהו, אז אנחנו לא קונים. אני מחליטה מה הולך בבית. אם יש לנשים מרוקאיות ביטחון עצמי, הן יחליטו בעניינים.

במקרה של רות, העבודה לא רק הקנתה לה כוח כלכלי, אלא גם עשתה אותה לבת הזוג הדומיננטית במשפחה בענייני כספים. הדומיננטיות של רות בחיי הנישואין שלה הביאה גם לניעות במגורי המשפחה. כשהיא ובעלה נישאו, הם עברו לגור בדירה ברחוב באזל, שהיה אז אזור מוזנח בשכונת פועלים בירושלים, המיושב בעיקר במהגרים יוצאי עדות המזרח. לאחר לידת בתה הראשונה היא עמדה על כך שיעברו לשכונה טובה יותר, ובחרה בדירה בשכונה חדשה, המזוהה עם מעמד גבוה יותר, ברחוב התקווה, שהיה אז בתהליך בנייה ואוכלס על-ידי זוגות צעירים, בעיקר מיוצאי המזרח, שכמוה הגיעו לא מכבר לשורות מעמד הביניים. רות הייתה ערה ביותר למעמד של השכונות השונות בירושלים:

המעבר מבאזל לרחוב התקווה היה רעיון שלי. אני לא אהבתי את הסביבה של באזל. זו לא הייתה סביבה טובה. מצאתי עבודה כסייעת-גננת ברחוב התקווה, שהייתה לה דירה שבאה עם העבודה. לאחר כמה זמן החלטתי לקנות את הדירה. לקחתי עליה משכנתא ושילמתי את המשכנתא – אני שילמתי אותה, לא בעלי. אני עשיתי הכול.

רות הפכה לאם זמן קצר לאחר נישואיה. היא ילדה את בתה הראשונה כשנה לאחר שהתחתנה, את בנה עשרה חודשים אחר כך, ואת בתה השנייה שש שנים מאוחר יותר. לאחר כל לידה, בתום שלושת חודשי חופשת הלידה, היא מסרה את התינוק לפעוטון וחזרה לעבוד במשרה מלאה. כך סיפרה על מספר הילדים שרצתה:

רציתי שתהיה לי משפחה קטנה, כך שאוכל לתת לילדים שלי כל מה שהם צריכים. אני רוצה לתת להם את המקסימום. אם היו לי ילדים נוספים הייתי עושה הפלה.

עבור רות, האימהות הייתה תפקיד שהיא בחרה בו, הכולל מחויבויות ומטרות ברורות, מה שרודיק (Ruddick, 1989) הגדיר כאימהות בתור עבודה, בניגוד לאימהות כזהות:

הייתי מוכנה להיות אמא. ידעתי מה אני עומדת לעשות בכל שלב ובכל גיל. היה לי ברור שאני לוקחת עליי אחריות. אם את מביאה ילד לעולם, את צריכה לדעת שאת אחראית עליו. אם את לא יכולה לעשות את זה, אז שלא יהיו לך ילדים. אישה שיוולדת צריכה לדעת שהיא צריכה לגדל את הילד, לעזור לו בכל בעיה שתתעורר – לתת לו את המקסימום. אם את לא יכולה לעשות את זה, את כישלון בתור אמא.

היא הייתה מודעת לכך שנשים מרוקאיות אחרות הגדירו אימהות באופן שונה ממנה, ומכאן שהיה בעדתה ריבוי הבניות של אימהות:

יש מרוקאיות שמגדירות את האימהות כמו שאני מגדירה, אחרות לא. יש אימהות מרוקאיות שחושבות שחשוב לתת לילד אוכל, שחינוך זה לא דבר חשוב. מה שחשוב הוא שהילד לא יהיה פושע. זה כנראה מה שהן ראו בבית, והן לא פיתחו דעה משלהן על האימהות. הן לא התקדמו. הן לא עזבו את הבתים שבהם הן גדלו. אבל אני רואה את הדברים אחרת.

מסתבר אפוא שרות הבחינה בין נשים מרוקאיות הצמודות להבניות העדתיות המסורתיות של אימהות, ושאותן היא החשיבה כנחשלות, לבין אלה שנחשפו להגדרות האימהות שמחוץ לעדתן, ואת אלה היא החשיבה כנאורות. לדעתה, להבניות השונות של אימהות אין ערכים שווים, ויש הייררכיה בין סוגי אימהות. האם הטובה ביותר היא זו המאפשרת לילדיה להגיע להישגים השכלתיים. פירוש זה מסביר את הערתה הקודמת של רות: "לתת לילדים שלי כל מה שהם צריכים. אני רוצה לתת להם את המקסימום". בתקופה שבה רות חיה בחברה הישראלית,

שבה יש הערכה להשכלה ולניעות חברתית, אין זה מפתיע שהיא הגדירה רכישת השכלה כצורך, ואת האם הטובה כמי שמסוגלת להעניק השכלה כזו:

אני אעשה כל מה שאני יכולה כדי לעזור לילדים שלי להצליח בבית הספר. אחת הסיבות לרצוני ללמוד היא בגלל שאני רוצה לדעת שיש לי משהו לתת לילדיי, לעזור להם ככל יכולתי. ואם אני לא יכולה לעזור להם, יש מורים פרטיים. אני אשלם והם ילמדו.

גידול ילדים משכילים הייתה המשימה הגדולה של האימהות של רות, וזהו המבחן העליון שלפיו היא שופטת את הצלחתה כאם. כישלון בגידול ילדים כאלה נחשב ככישלון אימהות:

כשאני שומעת שהילדים שלי לא מצליחים בבית הספר, זה בשבילי הדבר הכי גרוע. אם אני שומעת את זה אני מרגישה כאילו נכשלתי באימהות. אני לא מוכנה לקבל כישלון שלהם בבית הספר. אני מתגברת על הכישלונות שלי בבית הספר במשך השנים, אבל אני לא יכולה לקבל את הכישלון שלהם.

לפי השקפתה של רות, האימהות האשכנזיות נמצאות בפסגת היררכיית האימהות, משום שהן, יותר מאימהות מרוקאיות, מבינות את חשיבות החינוך, הכולל גם את טיפוח גוף הילדים ואת העשרת נפשם:

האימהות האשכנזיות משקיעות יותר בלימודים ומשקיעות פחות באוכל. הן משקיעות בשביל הילדים בתוכניות שאחרי בית הספר. דברים שמזינים את הנפש יותר מאשר את הגוף. אצל המרוקאים זה בדיוק להפך. זה נכון גם לגבי הדור שלי. רק מעטות מאוד יעשו את הלימודים לדבר החשוב ביותר. הם לא רוצים להבין שכיום, אם אתה לא לומד, אתה לא אוכל. אם אתה לא לומד, אתה לא תרוויח כסף, אין לך אוכל. ואוכל זה לא רק מה שאתה מכניס לפה. פירוש שאתה לא יכול לצאת לחופשה, ללכת לג'ים, לעשות תחביבים שמעניינים אותך.

אם כן, להיות אם אשכנזייה לא היה רק לתת עדיפות לחינוך הילדים. אבל מכיוון שרוב האימהות האשכנזיות השתייכו למעמד הבינוני, להיות כמו אם אשכנזייה פירושו לחנך את הילדים להיכנס למעמד הבינוני. ההערכה של רות לאימהות האשכנזיות הייתה ביטוי נוסף להזדהות עם הנורמה הדומיננטית של רכישת השכלה לשם ניעות כלפי מעלה, הרווחת בחברה הישראלית.

לדעתה של רות, לאימהות המרוקאיות והאשכנזיות יש גם דפוסי צריכה שונים, וגם לזה יש תוצאות לגבי המעמד החברתי של ילדיהן. לדעתה, לאימהות המרוקאיות יש דפוסי צרכנות בזבזנית, המשקפים סדרי עדיפויות מוטעים:

רוב המרוקאים שאני מכירה עוברים את הגבול. יש להם חתונות גדולות, המון נוצצים, זמרים – הם אפילו עושים תחרות אחד עם השני מי מנהל את האירוע הכי מרשים. באופן אישי, גם לזה התנגדתי. עשיתי לבן שלי בר מצווה מאוד צנוע – מכובד, אבל צנוע.

בניגוד לכך היא חשבה שהרגלי הצריכה של האימהות האשכנזיות יותר נבונים:

הנשים האשכנזיות יודעת לדאוג לעצמן מבחינה כספית יותר טוב מנשים מרוקאיות. לנשים האשכנזיות יש מושג נכון על השימוש בכסף ועל קניית דברים. הן משקיעות פחות בקוסמטיקה ובבגדים, ובבעלות על דברים ועל בית מלא ברהיטים יקרים. הן משקיעות בחוכמה רבה יותר. העדיפות הראשונה שלהן היא השכלת הילדים, ואחר כך

מה שיהיה בדירה של הילדים. כאשר אשכנזי מחתן את ילדיו הוא לא עושה חתונה מפוארת מאוד, לא משהו יוצא מהכלל יקר. הם יעשו חתונה מכובדת, ויהיה בה הכול, אבל לא תהיה להם חתונה יותר מדי מפוארת – כך שישאר להם כסף לתת לילדים בשביל הדירה שלהם. האשכנזים דואגים למה שהילדים יצטרכו אחר כך – בטווח ארוך. הם מעדיפים חתונה צנועה, ולרוב האשכנזים שאני מכירה, לילדים שלהם יש דירה בלי משכנתא. זה נחמד להתחיל את החיים בדרך הזו. המרוקאים אינם כאלה.

לדעתה, השקעתן של האימהות המרוקאיות בצריכה בזבזנית נותנת סיפוק רק לזמן קצר, ואילו להרגלי הוצאת הכספים של האימהות האשכנזיות שהם נבונים יותר, מתלווה תגמול ארוך טווח. רות, המבססת את דעתה על ניסיונה האישי, הגיעה למסקנה שאסטרטגיית ההשקעה של האשכנזים העניקה לילדיהם, אלה בני הדור השלישי של מהגרים, יתרון באפשרות הכניסה למעמד הבינוני, שלילדי הדור השלישי של מרוקאים לא היה. על-ידי אימוץ הרגלי הוצאת הכספים של אימהות אשכנזיות, ועריכת חגיגת בר מצווה 'צנועה' אבל 'מכובדת', גם רות קיוותה להציב את הבן שלה בעמדה נוחה יותר לכניסה למעמד הבינוני.

הדימוי שיש לרות על רוב האשכנזים, כמספיק עשירים כדי להרשות לעצמם השקעות גדולות לטווח ארוך, כגון עזרה לילדים לרכוש דירה, מגלה את מודעותה למבנה המעמדי של החברה הישראלית, שבה לאשכנזים עמדות מעמדיות גבוהות יותר מאלה של המרוקאים. הרושם שלה על ההבדלים בין הקבוצות האתניות בהגשת עזרה לילדיהן היה מבוסס היטב. כמה חוקרים (בירנבוים-כרמלי, 2000; Semyonov & Lewin-Epstein, 2001; Mizrachi, 1997) הראו שאשכנזים נותנים לילדיהם הנשואים תמיכה כספית משמעותית, בייחוד להוצאה הכספית הגדולה של רכישת דירה. תמיכה זו היא חלק מ'התרבות המקומית של נכסים' (Dowling, 1998: 474), והיא גם סמל להשתייכות למעמד הבינוני. להורים מרוקאים, שבדרך כלל היו להם משאבים כלכליים צנועים יותר מאשר להורים אשכנזים, היה קשה יותר לתת סיוע כזה. לכן, יכולתם של הורים אשכנזים לעזור לילדיהם במשאבים כספיים משמעותיים שימשה כאמצעי שבאמצעותו קבוצה זו שמרה על מעמדה החברתי הבינוני או העליון בחברה הישראלית, ותרמה להנצחת הבדלים מעמדיים בינה לבין מרוקאים אחרים שלא מהמעמד הבינוני.

תפיסת ההבדל שרות מצאה בין נשים אשכנזיות לנשים מרוקאיות כללה לא רק הבדלים בתפיסת היחסים הרצויים בין בעל לאישה ובתפיסת האימהות, אלא התרחבה גם להבדלים גופניים ביניהן. כך, עבור רות, גוף האישה הוא המקום שבו נבנות ומוצגות זהויות נשיות עדתיות וזהויות מעמדיות. נשים אשכנזיות ומרוקאיות "מציגות" את גופן בדרכים שונות, באמצעות איפור וביגוד, באופן שבו הן מחזיקות את גופן – היציבה שלהן, ואפילו האופן שבו הן משתמשות בקולן משקף את מוצאן העדתי והמעמדי השונה בהיררכיה המעמדית הישראלית. דעתה מתיישבת היטב עם זו של חוקרים אחדים, כגון אלי (Ali, 2003), בורדייה (Bourdieu, 1984), גידנס (Giddens, 1991) וסקגס (Skeggs, 1997), שניתחו כיצד ניהול הגוף מציג מגדר, אתניות ומעמד. רות טענה שלנשים מרוקאיות יש תכונה גופנית המיוחדת לעדתן – היופי:

בדרך כלל אני מזהה אישה מרוקאית כשאני רואה אותה. הנשים המרוקאיות יפות מאוד. יש משהו בעיניים שלהן – משהו מבריק. רובן קצת עגולות – הן לא נשים רזות – יש להן גוף מאוד נשי – כמו גיטרה - צר במותן ורחב בחזה ובירכיים. מאיפה בא להן היופי? אני מניחה שאלוהים נתן לנו אותו. לנשים מרוקאיות יש יופי טבעי. הן לא צריכות להשתמש במיליון קרמים כדי להיות יפות, הן יפות באופן טבעי. יש גם נשים אשכנזיות יפות, אבל

זה לא הטעם שלי ביופי. זה לא יופי שאני אוהבת להסתכל עליו. אבל אני מעריצה אותן על היותן פיקחות. הנשים האשכנזיות הן פיקחות. הן יודעות מה חשוב.

כך, אף שרות חשבה שלנשים המרוקאיות תכונה גופנית עדיפה, תכונה זו מאבדת מערכה בהשוואה לפיקחות של הנשים האשכנזיות, תכונה עדיפה לדעתה. בסיפורה, רות קשרה סוג מסוים של הופעה עם אתניות, אתניות המזוהה כאן עם כבוד, וכבוד מזוהה עם שייכות למעמד הבינוני. עבור רות, להיראות כאישה השייכת למעמד הבינוני פירושו להיראות כאישה אשכנזית:

יש נשים מרוקאיות מטופחות מאוד. הן מקפידות מאוד על איך שהן נראות לפני שהן יוצאות מהבית. התסרוקת שלהן צריכה להיות בסדר גמור, האיפור שלהן בסדר גמור. אבל הנשים המרוקאיות המבוגרות יותר משתמשות תמיד בליפסטיק אדום מבריק – שאף פעם לא משתנה.

כך, לפי רות, חלק מהמרוקאיות מקפידות מאוד על הופעתן בציבור, וחשוב להן כיצד הן נראות בעיני אחרים. הן משקיעות זמן, מאמצים וכסף כדי ליצור הופעה שתיראה מכובדת ('בסדר גמור'), כיאה להופעה של מעמד בינוני, ובמשתמע מכך, כאשכנזית. לעומת זאת, נשים מרוקאיות אחרות, גם הן בנות דורה, הן וולגריות. רות מבקרת אותן על כך שאינן יודעות כיצד לעדן את הופעתן. על-ידי הליפסטיק הצעקני שלהן הן סותרות את ההופעה המכובדת, שלדעתה מאפיינת את המעמד הבינוני ואופיינית לאישה האשכנזית. בהרחיבה על ההבדלים בהתנהגות של שתי קבוצות הנשים, רות הוסיפה:

לנשים מרוקאיות יש אופן הליכה מיוחד. הן הולכות אחרת מהנשים האשכנזיות. לנשים האשכנזיות יש יציבה זקופה. יש להן יותר ביטחון עצמי. לנשים המרוקאיות יש פחות ביטחון. לנשים האשכנזיות יהיה תמיד יותר ביטחון עצמי משיש לנשים המרוקאיות.

לדבריה של רות, נשים מרוקאיות מגלות בציבתן הגופנית את הפנימיות שלהן. גופן הלא זקוף מעיד על כך שאין להן אותו ביטחון עצמי המתלווה למודעות שהן אכן מה שהן רוצות להיות – כמו הביטחון שיש לנשים אשכנזיות מהמעמד הבינוני. אפילו צעירות מרוקאיות, שיש להניח שהיו להן יותר הזדמנויות לאמץ הופעה והתנהגות מהסוג שלדעתה של רות מאפיין נשים אשכנזיות מהמעמד הבינוני, חסרות את הביטחון העצמי שמאפיין נשים אלה. צעירות מרוקאיות אלה מפצות על חוסר ביטחוןן העצמי בשימוש בקול תוקפני, כפי שרות הסבירה:

לצעירות יש או פחות מדי ביטחון עצמי או יותר מדי ביטחון עצמי, והן תהרסנה את עצמן עם הפה הגדול שלהן. הנשים האשכנזיות יותר רגועות ושקטות מהנשים המרוקאיות, מופנמות יותר.

מסתבר אפוא שיש נשים מרוקאיות שמכריזות באופן דיבורן על מוצאן האתני ועל שייכותן למעמד הנמוך, ובכך הן טומנות לעצמן מכשולים בתהליך הניעות למעמד גבוה יותר.

רות סבורה שאפשר להיפטר ממה שנראה לה כהופעה והתנהגות טיפוסיות של נשים מרוקאיות על-ידי פיקוח על גופן. לכן היא עצמה השקיעה מאמץ רב בשינוי שיטתי של ניהול גופה והופעתה. כך היא קיוותה לבטל את סימני ההיכר של היותה אישה מרוקאית שמוצאה ממעמד הפועלים, ולהעניק לגופה תדמית גוף והופעה של נשים אשכנזיות מהמעמד הבינוני ההגמוני לתפיסתה. כדי להשיג זאת, היא החלה במבצע של שיפור עצמי באמצעות "[...] בינוי

ממושמע של עצמה" (Radner, 1995: xii) כדי "ליצור את ההופעה" (Radner, 1995: 157) שהיא ייחסה לנשים אשכנזיות מהמעמד הבינוני:

קניתי לי ספר על שפת הגוף. רציתי לדעת כיצד להציג את עצמי לפני אנשים אחרים. אנשים חשובים, כמו עורכי דין.

מודעת להופעתה, היא הוסיפה בגאווה תוך שהיא מחליקה את ידה על חולצתה הלבנה והמגוחצת היטב:

למדתי איזה בגדים ללבוש, איזה צבעים ללבוש או לא ללבוש. הכי טוב ללבוש לבן ושחור או לבן וכחול. תראי, כאן אני לובשת חולצה לבנה שקניתי רק בשלושה שקלים [...] הספר גם לימד אותי להסתכל לאנשים בעיניים כשאני מדברת איתם, ומתי להסתכל לצד שמאל ומתי לצד ימין. זה עובד – אני מנסה את זה כל הזמן.

רות האמינה שהתנהגותה והופעתה ישפיעו לטובה על מגעיה עם אנשים שלדעתה שייכים למעמד חברתי גבוה משלה, "אנשים חשובים" כגון עורכי דין, השייכים בדרך כלל למעמד הבינוני האשכנזי לפי הבנתה. לצד השימוש היומיומי בתובנות שקיבלה מהקריאה בספר, שליטתה על גופה עזרה לה במיוחד בהופעתה לפני אנשים כאלה. הפיקוח על גופה ועל הופעתה היה מתמיד, ושיחרר אותה מהנחיות ומשיפוט של אחרים. בזמן הוא אפשר לה "לא) לזהות" (Skeggs, 1997: 74) את עצמה, כלומר, לבדל את עצמה מאותן נשים מרוקאיות שאת התנהגותן היא סיווגה כלא שייכות למעמד הבינוני. מכאן, שהשינוי הפיזי שעליו החליטה הפך ל"הון גופני" (corporeal capital) (Skeggs, 1997: 102) ששימש אותה כדי להכריז על שייכותה למעמד הבינוני.

חייה של רות הם "עבודה בתהליך" והיא רואה בהם מבנה ניעות פתוח, שבעיקרו פנוי ממכשולים. בדמיינה לעצמה את עתידה, לא עיכבו אותה המגבלות החומריות והמבניות שבעבר הגבילו אותה ואת הנשים המרוקאיות האחרות מדור המהגרים השני לנוע כלפי מעלה, כגון אלה שאילצו אותה להפסיק את לימודיה כדי לעזור בכלכלת המשפחה, והקושי להשלים את מה שהפסידה בעבר. במקום זאת היא התמקדה בהזדמנויות שנקרו בדרכה:

אני יודעת לנצל כל הזדמנות ואת כל המשאבים שיש לי – כל קשר עם עורך דין שאני מכירה, עם אנשים בחינוך. אני אף פעם לא מתביישת לשאול שאלות – כך אני למדתי דברים. אני אף פעם לא אפסיק.

רות אף בנתה לעצמה סוג חדש של זהות נשית עדתית שאיננה פוגעת בניעותה כלפי מעלה. היא הפסיקה לשמור על נורמות מגדריות נשיות המזוהות עם עדתה בחיי היומיום ועברה לקיים עדתיות סמלית בלבד (symbolic ethnicity) (Gans, 1979), הכוללת בעיקר שמירת טקסים ומנהגים עדתיים שנשים נוהגות לקיים בהזדמנויות מיוחדות. הדבר השתקף בבירור מהערתה בעניין טקס החינה, טקס האירוסין המרוקאי שאותו אם הכלה מארגנת:

אני חושבת שהרבה מרוקאים אינם מעוניינים לשמור על התרבות שלהם. אבל לי הייתה חינה כשהתחתנתי, ואני מקווה שגם לילדים שלי תהיה חינה.

הערה זו מעידה על כך שרות לא דחתה את כל ההיבטים של זהותה האתנית המרוקאית למען זהות אתנית אשכנזית הגמונית, אלא רק את אותם היבטים של זהות שלהרגשתה מעכבים את ניעותה כלפי מעלה. לפיכך, שאיפותיה לא היו להתנתק מקבוצת המקור האתנית שלה

ולהידמות לנשים האשכנזיות בכל תכונותיהן, אלא רק לוותר על אותם היבטים העלולים להפריע לה בניעותה לתוך המעמד הבינוני.

סיכום ומסקנות

סיפור החיים של רות מלמד שהיא, ונשים שכמותה, יזמו תהליך של שינוי עצמי, במטרה להיכנס לשכבה הנמוכה של המעמד הבינוני. בתהליך זה רות פעלה כסוכנת אנושית במגוון אתרים ומבנים חברתיים בעת ובעונה אחת, כדי לרכוש את משאבי הניעות האמורים להוביל אותה למעמד שאליו רצתה להגיע. אתרים אלה הם התחומים, הזירות והמרחבים החברתיים שבחייה ובחיי דומיה – כגון חינוך, תעסוקה, יחסים בין-מגדריים, אימהות, ניעות ברמת המגורים ואף עצם גופה. ההיקף ומספר האתרים שרות ודומותיה פועלות בהם ומפעילות אותם מעידים על הכוליות והאקסטנסיביות של תהליך השינוי העצמי.

מאמר זה מציג את תפיסתה של רות לגבי ההשקעות והשינויים שלדעתה היה עליה לעבור על מנת להגיע למעמד הבינוני הנמוך ובעיניה הם גם מהווים הוכחה שאכן היא שייכת למעמד זה. תפיסתה של רות נתמכת על-ידי ממצאי מחקרים, למשל של נהון (1993), ברנשטיין (Bernstein, 1991), סמוכה (Smootha, 1993), סקגס (Skeggs, 1997) ומהוני וזמרוצ'ק (Mahony & Zmroczek, 1997) המלמדים על המשאבים הנחוצים לניעות לתוך המעמד הבינוני (מחקרים אלה מתייחסים למעמד הבינוני באופן כללי) ולכן ניתן לומר שתפיסתה של רות היא מפוקחת למדי.

בריטון ובקסטר מגדירים סיפורים של שינוי עצמי כסיפורים שבהם "[...] השינויים בעצמי ובזהות מהווים את העיקר ואת המוקד המפורש של הסיפור" (Britton & Baxter, 1999: 188). בנוסף הם טוענים שסיפורים כאלה מאפיינים מגדר גברי, משום שהם מתארים "חיפוש עצמי פעיל של הגשמה אישית, שהיא המהות של עצמיות רפלקסיבית" (Britton & Baxter, 1999: 189), וסיפורי מגדר נשיים, לעומת זאת, נוטים להתמקד יותר ב"עצמי ביחס אל אחרים" (Britton & Baxter, 1999: 189), ועל בסיס עבודתה של ון אוורי (Van Every's, 1996) הם הוסיפו וטענו, כי: "לנשים, להעמיד בראש את צרכיהן האישיים פירושו לערער גם על ההנחות התרבותיות ביחס למקומן של הנשים וגם על חלוקת העבודה הפטריארכלית בבית" (Britton & Baxter, 1999: 189).

אולם אני סבורה שהטענה שסיפורים על "שינוי עצמי" מאפיינים את המגדר הגברי מנציחה תפיסה סטריאוטיפית על הדרכים שבהן נשים בונות את חייהן, בייחוד בהקשר של ניעות מעמדית כלפי מעלה. אם סיפור חייה של רות מלמד אותנו משהו, הרי זה שהנשים אכן מערערות על הנחות תרבותיות בנוגע לתפקידים ולזהויות המגדריים הנשיים שלהן, ושהן אכן מעמידות בראש את צרכיהן האישיים כדי להשיג ניעות.

רשימת מקורות

- בירנבוים-כרמלי, ד' (2000). "צפונים" – על מעמד בינוני ישראלי. ירושלים: הוצאת מגנס, האוניברסיטה העברית.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (1983). *מפקד האוכלוסין והדיור*. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (1994). *מיון המקצועות*. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (1995). *מפקד האוכלוסין והדיור*. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

- יונה, י' וספורטא, י' (2002). החינוך הקדם-מקצועי ויצירת מעמד הפועלים בישראל. בתוך: ח' חבר, י' שנהב ופ' מוצפי-הלר (עורכים), *מזרחים בישראל* (עמ' 68-105). ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- נהון, י' (1993). נשים: השכלה, תעסוקה ושכר. בתוך: ש"נ איזנשטדט, מ' ליסק וי' נהון (עורכים), *עדות בישראל* (עמ' 90-103). ירושלים, מכון ירושלים לחקר ישראל.
- Ali, S. (2003). To Be a Girl: Culture and class in schools. *Gender and Education*, 2(3), 269-284.
- Altman, M. & Lamontagne, L. (2003). On the natural intelligence of women in a world of constrained choice: How the feminization of clerical work contributed to gender pay equality in early twentieth century Canada. *Journal of Economic Issues*, 37(4), 1045-1074.
- Aschaffenburg, K. (1995). Rethinking images of the mobility regime: Making a case for women's mobility. *Research in Social Stratification and Mobility*, 4, 201-235.
- Behr, J.G. (2000). Black and female municipal employment: A substantive benefit of minority political incorporation. *Journal of Urban Affairs*, 22(3), 243-264.
- Bernstein, D. (1991). Oriental and Ashkenazi Jewish women in the labor market. In: B. Swirski & M.P. Safir (Eds.), *Calling the equality bluff: Women in Israel* (pp. 192-197). New York: Pergamon Press.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Britton, C. & Baxter, A. (1999). Becoming a mature student: Gendered narratives of the self. *Gender and Education*, 11(2), 179-193.
- Crul, M. & Vermeulen, H. (2003). The second generation in Europe. *International Migration Review*, 37(4), 965-986.
- De Vault, I. (1990). *Sons and daughters of labor: Class and clerical work in turn-of-the-century*. Pittsburg, Ithaca: Cornell University Press.
- Dowling, R. (1998). Gender, class, and home ownership: Placing the connections. *Housing Studies*, 13(4), 471-486.
- Duncan, S. (2005). Mothering, class and rationality. *Sociological Review*, 53(1), 50-76.
- Erikson, R. & Goldthorpe, J.H. (1993). *The constant flux*. Oxford: Clarendon.
- Gans, H.J. (1979). Symbolic ethnicity: The future of ethnic groups and cultures in America. *Ethnic and Racial Studies*, 2(1), 1-21.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity in the late modern age*. Stanford: Stanford University Press.
- Kasinitz, P., Mollenkopf, J.H., Waters, M. & Holdaway, J. (2008). *Inheriting the city: The children of immigrants come of age*. New York: Russell Sage Foundation, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kwong, P. (1996). *The New Chinatown*. New York: Noonday Press.
- Langness, L.L. & Frank, G. (1981). *Lives*. Novato, California: Chandler & Sharp.
- Lawler, S. (2000). *Mothering the self*. London and New York: Routledge.
- Louie, V. (2001). Parents aspirations and investment: The role of social class in the educational experiences of 1.5 and second-generation Chinese Americans. *Harvard Educational Review*, 71(3), 438-474.pp
- Mahony, P. & Zmroczek, C. (1997). Why Class Matters. In: P. Mahony & C. Zmroczek (Eds.), *Class matters-working-class women's perspectives on social class* (pp. 1-8). London: Taylor & Francis Ltd.
- Mead, M. (1953). National character. In: A.L. Kroeber (Author), *Anthropology today* (pp. 612-667). University of Chicago Press.

- Mizrachi, B. (1997). Elite educational institutions and the recruitment of women into national elite positions in Israel. *Israel Social Science Research*, 12(2), 93-109.
- Mizrachi, B. (2004). Non-mainstream education, limited mobility, and the second-generation of Moroccan immigrant women: The case of the kindergarten teacher's assistant. *Nashim*, 8, 50-73.
- Mizrachi, B. (2013). *Paths to middle-class mobility among second-generation Moroccan immigrant women*. Detroit: Wayne State University Press.
- Portes, A. & Rumbaut, R. (2001). *Legacies: The story of the immigrant second generation*. Berkeley: University of California Press, New York: Russell Sage Foundation.
- Radner, H. (1995). *Shopping around: Feminine culture and the pursuit of pleasure*. London: Routledge.
- Ransford, H.E. & Miller, J. (1983). Race, sex, and feminist outlooks. *American Sociological Review*, 48(1), 46-59.
- Reay, D. (2003). A risky business? Mature working-class women students and access to higher education. *Gender and Education*, 15(3), 301-319.
- Remennick, L. (2004). Providers, caregivers and sluts: Women with Russian accents in Israel. *Nashim*, 8, 87-115.
- Ruddick, S. (1989). *Maternal thinking towards a politics of peace*. London: The Women's Press.
- Salaff, J. & Greve, A. (2002). Women that move: International migration from the PRC to Canada and the negotiation of gendered job opportunities.
http://homes.chass.utoronto.ca/~salaff/PRC_GenMig.PDF
- Semyonov, M. & Lewin-Epstein, N. (2001). The impact of parental transfers on living standards of married children. *Social Indicators Research*, 54(2), 115-125.
- Shavit, Y. (1990). Segregation, tracking, and the educational attainments of minorities: Arabs and Oriental Jews in Israel. *American Sociological Review*, 55, 115-126.
- Shostak, M. (1983). *Nisa: The Life and World of a !Kung Woman*. New York: Vintage Books.
- Skeggs, B. (1997). *Formations of class and gender*. London: Sage.
- Smootha, S. (1993). Class, ethnic and national cleavages and democracy in Israel. In: E. Sprinzak & L. Diamond (Eds.), *Israeli democracy under stress* (pp. 1-65). Boulder, CO.: Lynne Rienner.
- Steinberg, S. (2001). *The ethnic myth*. Boston: Beacon Press.
- Tienda, M. & Booth, K. (1991). Gender, migration, and social change. *International Sociology*, 6(1), 51-72.
- Walkerdine, V. (2003). Reclassifying upward mobility: Femininity and the neo-liberal subject. *Gender and Education*, 15(3), 237-248.

Second-Generation Moroccan Immigrant Women: Self-Transformation for Mobility into the Low Middle Class in Israel

Beverly Mizrachi, Ashkelon Academic College

Abstract

In her life history narrative, Ruth, a 45 year old second-generation Moroccan immigrant woman, described the process of self-transformation she initiated to enter the Israeli low middle class. She acquired an education in a post-secondary, non-academic institution and a semi-profession, a kindergarten teacher's assistant. Ruth reconstructed her feminine gender ethnic norms to include an egalitarian spousal relationship; reformulated her ethnic group's definition of motherhood to resemble her perception of middle-class motherhood, as typified by Ashkenazi middle-class women, and changed the presentation of her body to coincide with her image of Ashkenazi women's bodies. The changes that Ruth, and women like her, undertook reflect the totality of the process of self-transformation into their class position.

קפיצת זהות: פרקטיקת הפארקור כזירת כינון זהות של צעירים מהגרים בפריפריה הישראלית*

אורטל דרך

תקציר

מחקר זה עוסק בפרקטיקת הפארקור ובאופנים בהם היא נחוות בקרב צעירים, מרביתם מהגרים. המחקר מפנה מבטו אל זהות המשתמשים בפרקטיקה המרחבית ומתוך זהות לממדיה השונים, מבקש להבין את משמעות הפרקטיקה לא רק כשפה מרדנית-חתרנית אוניברסלית, אלא גם כפעולת התמקמות בהקשר תרבותי לאומי מסוים – הקשר פריפריאלי והגירתי ישראלי.

כמבנה תאורטי כללי, שואבת העבודה מתפיסת המרחב של לפבר (2005), המחברת בין הממד האידיאולוגי, ממד המשתמש והממד הפיזי. החיבור מבקש להראות את ההשפעות ההדדיות בין הממדים, תוך הצבעה על ההזדמנויות והקשיים הנוצרים ממבנה זה. מההיגיון המשורטט עולים שלושה ממדים תאורטיים המודגשים בעבודה: (1) מחשבה תאורטית הנוגעת למרחב, אופני עיצובו והדרכים השונות לפעול בו; (2) הספרות התאורטית העוסקת בפרקטיקת הפארקור ובדומות לה; ו-(3) ספרות העוסקת בזהות המשתמשים, שבהקשר הישראלי מתמקדת במהגרים צעירים מחבר המדינות לשעבר.

שתי קבוצות, בנתניה ובדימונה, נבחרו כזירות אמפיריות. המחקר מתבסס על תצפיות וראיונות עם עשרה אנשים, שכניסתם לעולם הפארקור הושפעה מחוויית ההגירה, תוך התמקדות בשתי שאלות משלימות. הראשונה עוסקת באופנים בהם משתתפת פרקטיקת הפארקור בעיצוב זהותם ומקומם של חברי הקבוצות במרחב. הבחינה נעשית תוך התכתבות מול אופני שימוש שונים בפרקטיקה וניסיון ללמוד כיצד הללו מזינים וניזונים מהבניית הזהות. השאלה השנייה עניינה באופן בו מכוננת הנראות של אותם צעירים באמצעות שימושים שונים בפרקטיקת הפארקור. כיוון זה עוסק בשאלות כגון האם וכיצד משמשת הפרקטיקה כמשאב כוח סמלי עבור הצעירים ובאיזו מידה תורמים אופני השימוש להכרה חיובית בזהותם.

העבודה מסמנת את משמעות הפארקור כפרקטיקה שהיא בו-זמנית טרנספורמטיבית ומשעתקת, משמע, כפרקטיקה המייצרת הזדמנויות עבור המשתמשים ולצד האפשרויות הנפתחות, מכילה הגבלות על הזדמנויות אלו. הטעון משורטט באמצעות שתי קבוצות הפארקור, החוות תהליך התפתחות מסוג זה, אף כי מדובר בתהליכים שונים בהתפתחותם וכיוונם.

מילות מפתח: פארקור, מרחב, הגירה, זהות, אתניות, פריפריה

*המאמר מבוסס על חיבור לקבלת תואר מוסמך במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת בן גוריון בנגב, בהנחייתן של ד"ר שרה הלמן וד"ר יוליה לרנר.

אורטל דרך, סטודנט לתואר שלישי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

מבוא

מאמר זה מציע קווים לבחינת תופעה חדשה יחסית במרחב האורבני הישראלי, המגולמת בדמות פרקטיקת הפארקור (Parkour). הפארקור נוצר לפני כ-25 שנים בליס (Lisses), שכונת מהגרים ובני מעמד הפועלים בפרברי פריז. מטרת הטרייסר (Traceur - אמן הפארקור) הינה תנועה רציפה ממקום אחד למשנהו בדרך היעילה ביותר. משמע, מציאת הנושא המאפשר השלמת התנועה במהירות הגבוהה ביותר ובבטחה, תוך התמודדות עם מכשולים המפרידים בין ראשית התנועה לסיומה. מעבר מכשול יכול להתבצע מהצד, מעל, מתחת, או אף דרך המכשול עצמו. דרגות החופש הנחבאות בהגדרה זו, משמען כי יש יותר מדרך אפשרית אחת, והבחירה בנתיב המסוים, נעשית על-ידי הטרייסר בהתאם להערכתו את כישוריו. בכדי להשלים את מסלול תנועתו, נסמך הטרייסר על גופו, על הנוף הטבעי (עצים, ענפים) ועל התכסית הבנויה (קירות, שערים, ספסלים). הפילוסופיה המנחה את הטרייסר, מבקשת לראות במכשולים לכאורה, כהזדמנויות הממתינות לפרשנות ואולי ליצירה מחדשת, ולא כחסימה הסוגרת אפשרות. זוהי פרקטיקה המציבה סימן שאלה קבוע סביב מוסכמות חברתיות ומשתמשת בתנועה כדי להציג פרשנות חלופית למוסכמות אלו. אמנות הפארקור מצריכה אפוא יכולות אתלטיות, ואולי יותר מכך – דמיון, המאפשר לטרייסר לבחון את סביבתו ולפרשה מחדש באופן מעשי וקוגניטיבי (Bavinton, 2007).

פרקטיקת הפארקור הגיעה לישראל לפני כעשר שנים ונחווית בעיקר על-ידי גברים צעירים, מרביתם מהגרים או בני מהגרים מחבר המדינות לשעבר. התופעה עדיין לא נחקרה בהקשר המקומי, והספרות המחקרית העוסקת בה עדיין חסרה רבדים, למשל כאלו המתמקדים בזהות המשתמשים ובקשר בין זהות זו לאופני פעולתם. תרומתו המרכזית של המאמר וההיגיון המוליך אותו, קשורים אפוא בהפניית המבט המחקרי אל זהות המשתמשים בפרקטיקה המרחבית. התבוננות זו מבקשת להתחבר לגישה מחקרית המגייסת את עבודת התרבות להבנת מקומם של המהגרים בישראל (להרחבה ראו: לרנר, 2013). ההתייחסות לפרקטיקת הפארקור במאמר, רואה בדפוס השימוש בו כפעולות 'תרגום', המציגות מופעי התמקמות של קבוצות חברתיות שונות במרחבים שונים בישראל – פריפריאליים וסמי-פריפריאליים. באופן זה, הפרשנות הנגזרת מפעולות התרגום מאפשרת להבין את פעולות ההתמקמות בהקשר ישראלי ובכך לראות בפעולות המהגרים לא רק כפעולות הנעשות באופן הדדי ולמול החברה הישראלית, אלא כפעולות תרבות ישראליות, המשתתפות בניסוח המרחב הישראלי. משמע, התרגום מכון לניסיונות המהגרים להגדרת זהות - ישראלים על-פי דרכם – שאינה מכוונת להתליך היטמעות (Horenczyk, 2009) ובה בעת מערערת על הקולקטיביות של החברה הישראלית (לרנר, 2013).

שתי זירות, בנתיב ובדימונה, שימשו כזירות אמפיריות. בזירות אלו פועלות קבוצות, שכניסתן לעולם הפארקור הושפעה מחוויית ההגירה ודרךן אעמוד על המשמעויות של פעולת הפארקור עבור המהגרים, תוך התמקדות בשתי שאלות משלימות המהוות את שאלות המחקר. האחת הינה בחינת האופנים בהם משתתפת פרקטיקת הפארקור בעיצוב זהותם ומקומם של חברי הקבוצות במרחב. כיוון זה עוסק בסוגיות כגון הבניית הזהות האתנית והשלכותיה של הבניה זו. הבחינה נעשית תוך התייחסות לאופני שימוש שונים בפרקטיקה וניסיון ללמוד כיצד הללו מזינים את הבניית הזהות וניזונים ממנה. השאלה הנוספת יונקת מהראשונה ומהקשר שבין

השימושים בפרקטיקת הפארקור להבניית הזהות. יש כאן מפגש בין שתי זריות לכאורה, החוברות יחדיו - דמות הצעיר-המהגר ופרקטיקה חתרנית. מכאן צומחת שאלת המחקר הנוספת, שהיא כיצד מכוננת הנראות של אותם צעירים באמצעות שימושים שונים בפרקטיקת הפארקור. כיוון זה עוסק בשאלות כגון האם וכיצד משמשת הפרקטיקה כמשאב כוח סמלי עבור הצעירים, ובאיזו מידה תורמים אופני השימוש להכרה חיובית בזהותם.

כמבנה תאורטי כללי, מתבסס המאמר על תפיסת המרחב של אנרי לפבר (2005), המחברת בין הממד האידיאולוגי, ממד המשתמש והממד הפיזי. במאמר זה אצביע על ההשפעות ההדדיות של הממדים הללו זה על זה תוך התמקדות בהידמנויות ובקשיים הנוצרים ממבנה זה.

1. פארקור כפרקטיקת יומיום מרחבית

שורשי הפרקטיקה נטועים בראשית המאה העשרים בתכנית אימונים של הצבא הצרפתי, שנוצרה מהתבוננות בנוהגי ואופני תנועתם של תושבים-ילידים בקולוניה הצרפתית מרטיניק. תכנית זו ביקשה לחשוף את חניכיה לאימון המתנהל בסביבה טבעית שאינה מאורגנת ומבוקרת על-ידי תכנון אנושי. בסביבה המשתנה נדרשו החניכים להתמודד עם מסלולי מכשולים שהציבה הסביבה בפניהם (למשל: חציית נהרות, טיפוס, נשיאת בולי עץ), תוך ניסיון לנוע בתוכה כאילו הייתה זו סביבתם הטבעית. מטרת ההתמודדות מול המזדמן והלא מוכר, נועדה להטמיע אצל המתאמן שליטה עצמית וביטחון עצמי המובילים להרמוניה פנימית ולהתמזגות של רוח האדם וגופו. מאפיינים מאותה תכנית חלחלו והשתקעו באימוני הצבא ובשירותי כיבוי האש המוצנח הצרפתיים. ריימונד בל שירת כחייל ומאוחר יותר ככבאי מוצנח. במהלך שירותו נחשף לאימון בשיטת מסלול המכשולים הטבעי והנחיל את יסודותיה של השיטה לבנו דוד. בל הצעיר, שהיה בעל רקע בהתעמלות מכשירים ואומנויות לחימה, פיתח את רעיון "הזרימה הטבעית" יחד עם חברו סבסטיאן פוקאן לתנועה במסגרת אורבנית המוכרת כיום בשם פארקור (Atkinson, 2009; Brown, 2007). סביב בל ופוקאן התגבשה קבוצת צעירים, רובם בני מהגרים תושבי ליס, שעסקה בפרקטיקה וביקשה לטפח באמצעותה מזיגה בין שחרור הגוף והנפש. משמע, כבר מראשית דרכה, הייתה זו פרקטיקה המאפשרת ביטוי לקבוצות פריפריאליות, הגם שלא נותרה מעוגנת בשכבות חברתיות אלו בלבד.

תנועה בסגנון הפארקור אינה מופע שכיח. במפגשי עם קבוצות הפארקור, ניכר כי הופעתן ברחוב מושכת תשומת לב ומייצרת תגובות רגשיות מצד עוברים ושבים. רבים מביטים בהשתאות, יש המבקשים לנזוף, אחרים עוקבים בהתפעלות. השימוש בפרקטיקת הפארקור מייצר מעין תזזית ברחוב, מבלבל אנשים. התחושות הרגשיות הללו מבקשות כתובת לפורקן וזו מעוגנת בטרייסרים, בגופם ובמרחב פעולתם. הטרייסרים חשופים למבט מפקח, למילים המבקשות למשמע ולעיתים רחוקות יותר גם לפעולת הרשויות וגורמי אכיפת החוק. הם מזמינים שאלות הנוגעות למרחב, לשימוש הנעשה בו ועל-ידי מי. סוגיות אלו מתחדדות עוד יותר משום היותם "זרים", ממד ה"צובע" את התופעה, נותן בה סימן, כורך ומקשר אותה למבצע. בזרות טמונה מורכבות, אין היא אחידה, וכמוה גם צורות השימוש בפארקור.

הטענה היא כי ישנו קשר המחבר בין כינוני הזהות של הטרייסרים ובין אופני השימוש השונים הנעשים בפרקטיקת הפארקור. זהו חיבור דינמי, בעל הקשרים מרחביים וחברתיים

מסוימים, המכונן את הזהות, ובה בעת משנה את אופני השימוש השונים שנעשים בפרקטיקה זו בישראל. לאורך המאמר, יתקשר חיבור מסוים זה למושג ה"נראות" של המהגר (לומסקי-פדר, רפפורט וגיינבורג, 2010), ויצביע על אופני השימוש השונים בפארקור בישראל, כמאירים דפוסי התמקמות ונראות שונים בקרב מהגרים.

ההתייחסות המחקרית לפארקור התמקדה ברובה במיונה ובאפיונה כפרקטיקה מרחבית. מחקרים בודדים עסקו בחוויית החושים הכרוכה בפעולה (Saville, 2008), וסוגיות הנוגעות לזהות, כגון הממד האתני של הפרקטיקה, לא זכו לתשומת הלב הראויה (ראו למשל: Mould, 2009). בהקשר מרחבי, מחקרים רבים ממקמים את הפארקור כפרקטיקה פואטית-רדיקלית-חתרנית (Atkinson, 2009; Daskalaki, Stara & Imas, 2008). התייחסות זו מדגישה פיתוח אפשרי של שיחים חלופיים, שבתורם מהווים נקודת מוצא לחשיבה, דיבור או התנהגות, העשויים לאתגר את השיח ההגמוני. נקודת מבט זו מבליטה את פעולת היחיד כסוכן חברתי, העושה את בחירותיו באופן אוטונומי ומתוך התנסות אישית. התנגדות בהקשר זה מוצגת כביטוי של היכולת לבחור, פחות מכך כמאבק 'נגד' (Bavinton, 2007); אולם כיוון זה אך מבליט את העדר ההתייחסות לשאלות הנוגעות לזהות. אם הדגש הוא על הבחירה האוטונומית והתנסותו של היחיד, הרי שסוגיות של יחסי כוח משפיעות על הדובר, על נקודת השקפתו וכך גם על המחיר שהוא עלול לשלם. מכאן מתחזק הצורך בהתבוננות המתמקדת לא רק בפעולה, אלא גם באדם המבצע ובהקשר מתוכו הוא פועל.

התנהגות במרחב היא ביטוי תרבותי. ההכרעה מהי התנהגות ראויה היא תוצאה של משא ומתן, ביטוי ליחסי כוח חברתיים. הפואטיקה הטמונה בהתנהגות מרחבית חלופית דוגמת הפארקור, מרחיבה את גבולות השיח ויש ביכולתה לשנות מעט את מיקום המוקד התרבותי, מכאן גם הצורך במשמוע הגוף כתגובת נגד (Stallybrass & White, 1986). לענייני, חבוי כאן חיבור המקרין על היחס לפארקור בישראל. אם, כטענתי, פארקור מופיע במרחב הציבורי כעיסוק של קבוצות בעלות חזות מאיימת או זרה, למשל כזו של צעירים-מהגרים (Pain, 2003), הרי שנוצרת דינמיקה המזינה את היחס המקומי לזר/מהגר ובה בעת את יחסו של המהגר/זר למקומי. טענתי היא שדינמיקה זו אינה אחידה, והמגוון משתקף ביחסים דיאלקטיים הנוצרים עם אופני שימוש שונים בפארקור, הנעשים בקרב קבוצות מהגרים שונות.

2. המדינה והמרחב: הבניית זהות והבניה חברתית בישראל

בעקבות לפבר (2005), מאמר זה רואה בארגון המרחב תוצר תרבותי, שלא רק משקף את יחסי הכוח החברתיים, אלא משתתף ביצירת יחסים אלו ובשעתוקם (שרון, 2006). בראייה זו, עוצב המרחב הישראלי מתוך נקודת מבט מודרניסטית, המכוונת להשלטת סדר בכאוס, תוך שימוש בעקרונות תכנוניים המדגישים מיון והפרדה (שרון, 2006). התפיסה המודרנית מיצבה עצמה כגישה מתקנת, הנושאת באחריות לתירבות 'הפרא' ורתימתו לעולם המעשה המודרני. היא החילה גישה זו הן על טריטוריה והן על קבוצות חברתיות. מכאן שהבניית הנוף הפיזי הישראלי, כוונה לארגון רציונלי של המרחב האורבני הכולל הבניית אופני ההתנהגות הרצויים במרחב המקומי, בדרכי ליצירת 'אדם מודרני' (יעקובי, 2007; קלוש ולו יון, 2000).

פרקטיקות 'כור ההיתוך' ו'פיזור האוכלוסין', שימשו כפרקטיקות מרכזיות בתהליך בניית האומה והמדינה בישראל. הן היו פרקטיקות בעלות ממדים כפויים, תרבותיים ופייים, על פיהם

ביקשה המדינה לעצב ולרתום למסגרתה המודרנית את אותן קבוצות חברתיות יהודיות, שנתפסו כרחוקות מעולם זה (צפדיה, 2002). הקרבה לאמת-המידה התרבותית הרצויה שימשה כתהליך מיון והפרדה מרחבי, שדחק לפריפריה קבוצות שלא נטמעו אל הישראליות או שנשאו עמן תרבות ערבית (צפדיה, 2002).

פארקור, כפרקטיקת יומיום מרחבית המתבצעת בעיקר על-ידי מהגרים, אינו מגיב ישירות למתח האתנו-לאומי המופיע בתהליך בינוי האומה והמדינה, אלא לממדים סמויים יותר, הטבועים בתבנית המודרניסטית ועוסקים בגוף וביכולתו לנכס לעצמו חלקים מהמרחב הציבורי. היררכיית הגוף הישראלית העמידה בראשה את דמות הגבר האשכנזי המזוהה עם המסגרת המיתית-ממסדית. היררכיה זו נענית לקווי המיון המודרניסטיים, ואף מחריפה אותם משום חיבורו הישיר של הפרטי לממסדי, תוך צמצום המרחב הקהילתי המאפשר את השונות (חזן, 2005). "גוף הישראליות" של חזן (2005), ניון ומזין אידיאולוגיות ממסדיות, וכך משמש צומת המחבר בין כלי עיצוב ותכנון של המרחב ובין נורמות התנהגות (יעקובי ופנסטר, 2006). פרקטיקת הפארקור זרה לנורמות אלו. זרותה אינה רק במעשה המרחבי, אלא טבועה בשונות גופו של המהגר. זו זרות המעצימה את חשיפת הגוף משום ערעורה על ההיגיון האורבני. הזרות המאיימת מעוררת עליה שיח התנגדות מוסרי, המבקש למשמע את הגוף ולשלוט בו (גולדין וחזן, 2004). עם זאת, זרות המסומנת בגוף מרמזת על היררכיות נראות פנימיות (ברם, 2010), משמע, התמודדויות שונות מול המבט המפקח, הנגזרות ממידת הקרבה לדמות ההגמונית (Fortier, 2003). ממד זה שב ומחברנו לתהליך פיזור האוכלוסייה, על פיו הגיעו הקבוצות החזקות יותר מקרב המהגרים, שברובן נושאות דמיון רב יותר לתרבות ולגוף האירופאי, למרכז הארץ, בעוד קבוצות חלשות יותר מצאו עצמן בפריפריה (צפדיה, 2002).

תהליך המיון המרחבי קושר את הפרקטיקה לא רק למרחבים שונים, אלא גם למיקומים נפרדים בהיררכיה החברתית. הוא שב ומציב את סוגיית הזהות כבעלת משמעות בהקשר השימוש בפרקטיקה ועל כן מוביל לכלי מושגי המסוגל להבליט הקשרים אלו.

3. "נראות" ככלי מושגי לניתוח פרקטיקות הגירה בקבוצות פארקור

גישתי למושג "נראות" עוברת דרך טריאד המרחב של לפבר (2005). באמצעות הטריאד, לפבר מעמיד רעיון המבקש לפרק את החשיבה הבינארית ביחס למרחב כביטוי סטטי. ממדי השלשה, המרכיבים את הטריאד, אינם נפרדים זה מזה וחיים מתוך תהליך דיאלקטי מורכב. הם מהווים תהליכי ייצור מתמידים, המייצרים את המרחב (החברתי) בכל רגע מחדש. לפבר משתמש בכך בכדי להציג את המרחב האורבני כממד פעיל, שאינו קיים בפני עצמו, אלא מקבל משמעות כתוצר חברתי. במובן זה, משמעות המרחב, המיוצרת מחדש באופן מתמיד, הינה תוצר של תהליך דיאלקטי, הנתון לדיון, פרשנות, ויותר מכך, למאבק מתמיד (לפבר, 1974, אצל יעקובי, 2003). עבור לפבר, שימוש ברעיון השלשה הדיאלקטית אינו כלי אנליטי הייחודי לניתוח המרחב, כי אם כזה המופיע בגרסאות שונות, ובתנאי ששומר על מבנה היחסים המזין וניזון בין רכיבי השלשה (Schmid, 2008). לתפיסתי, ניתן להשליך ממבנה זה על מושג הנראות בהקשר המקומי.

נראות המהגר כרוכה ברגיל בסימונו כלא שייך וכזר בסביבתו החדשה (לומסקי-פדר ואחרות, 2010), ואולם המקרה המקומי נושא בהתייחסותו למהגר יהודי מורכבות החורגת מתיוג

מדיר גרידא. יהודי המהגר לישראל אינו זר המופיע במקום עלום ולא מוכר, אלא אדם השב לביתו. נרטיב השיבה נושא עמו, לכאורה, הבטחת שייכות אפרורית לקולקטיב. אלא שזוהי הבטחה ראשונית, שמאחוריה ממתנות חלוקות היררכיות מדירות, הממיינות את האדם והקבוצה על-פי מידת הלימתם לנראות 'נכונה'. מנקודת מבטה של המדינה, נראות זו, פסגתה בהיעלמותה, במחיקת הנראות הנבדלת (לומסקי-פדר ורפפורט, 2010).

כפי שניתן היה ללמוד, המדינה יוצרת דפוסי הפרדה, בין קבוצות מועדפות לבין קבוצות מועדפות פחות. בישראל, דפוסי ההפרדה הפיזיים והסמליים נמצאים במסלולים מקבילים, מי שנתפס כרחוק מאותה נראות 'תקינה', נדחק לשוליה החברתיים והפיזיים של המדינה. בהפרדה גלומה אפוא מערכת ציפיות שונה ביחס לכל קבוצה. כוחה של המדינה אינו היחיד שפועל. כלל הקבוצות המהגרות מתמודדות לפי כוחן בדרכן להנכיח נראות (לומסקי-פדר ורפפורט, 2010). בהיבט מקומי מובחן, נקבל שלשה דיאלקטית הכוללת מקום-ציפיות-התנהגות, ככלי התבוננות המאפשר בחינת שינוי במונחי נראות. מעצם הצגת הדברים, ניתן להבין כי זהו מבנה הניתן להכללה, שכן השימוש בו אינו מוגבל עבור מהגרים בלבד.

לאור האמור, נעשית הבחירה במושג הנראות כמושג אנליטי לניתוח (לומסקי פדר ואחרות, 2010). על שלושה ממדים עומדת בחירה זו: (1) על פרקטיקת פעולה החשופה לעיני כל, הממקמת את נראות הגוף המהגר כמושא לדיון; (2) על קשר בין המבצע לבין הפעולה, קשר שאף הוא מכיל שונות; ו-(3) על שימושים שונים בפרקטיקת פעולה דומה, הנעשים על-ידי מהגרים בהקשרי פריפריאליות שונים. במושג הנראות נמצאת התלכדות של ממדים אלו, המאפשרת התייחסות להגירה ולפריפריאליות כאל מצבים מבניים בהם התמקמות דרך נראות באה לידי ביטוי בצורה חדה יותר, כמצבים שמחוץ לסדר.

4. כינוני נראות בקבוצות פריפריאליות

העיסוק במושג הנראות במאמר, מתמקד במפגש בין שני ממדים: מבט וגוף. הראשון עוסק ביכולת לתחום את גבולות הנראה ולהציבו כמושא לדיון. זוהי פעולה היררכית, שנושאת עמה גם את תמונת הרקע הבלתי נראית, המובנת מאליה לעתים, הנעלמת ומושתקת באחרים. השני עניינו בפרקטיקות היומיום המתבצעות דרך הגוף ומכוננות את הנראות ואי-הנראות (לומסקי-פדר ואחרות, 2010). המפגש מאפשר לבחון כיצד המרחב משפיע על דפוסי ההתנהגות המגדירים את הנראות הרצויה, ובכיוון הפוך, כיצד, באמצעות המרחב, קבוצות שונות מנסות להתמקם ו"לשחק" עם הנראות. נקודת המפגש מאפשרת לחלץ את ממד הזהות מתוך אופני השימוש בפרקטיקה ובכך מאפשרת למקם את הפרקטיקה לא רק כבעלת אופי מרחבי, אלא גם למקמה במסגרת המבנה החברתי.

כינוני נראות בקבוצות פריפריאליות כמו מכילים בהגדרתם רמיזה על שדה פרשנויות המאורגן מתוך יחסי כוח ומייצר מסגרת עתירת סתירות. משאביהם הסמליים של יחידים וקבוצות חברתיות מעומתים בשדות אלו ומשתנים תוך מאבק על עמדות מיקוח ומיצוב חברתי. ההון הסמלי המוחזק בידיים אלו אינו מחלק במידה שווה ולפיכך זיהוי המשאבים והיכולת לאחוז בהם מסייעים להתחקות אחר מיקומם המשתנה של השחקנים.

מחקרים שביקשו להציג את משאבי ההון הסמלי הנתונים ביד המהגר ואופני השימוש בו (בן פורת, 2009; ברם, 2005; לומסקי-פדר, רפפורט ולרנר, 2005; Lerner, Rapoport &

(Lomsky-Feder, 2007) הצביעו על שיחים שונים המשמשים בתהליכי הריבוד החברתי המקומי. המרכיב הראשון, שכבר הוזכר, הוא מרכיב השיבה הביתה, המקנה את ממד הזרות המוקנה ברגיל להגירה, אך מצביע על היררכיית ותק, הפרוסה בין מי שכבר נמצא במקום לבין מי שאך הגיעו. על-פי היררכיה זו, על המהגר החדש להתאים עצמו לחברה הקולטת, ללמוד בהדרגה את דרכיה ולשלם על כך במיצוב חברתי המתחיל בתחתית סולם הריבוד מתוך שאיפה לתהליך ניעות הדרגתי (לומסקי-פדר ואחרות, 2005).

שיח נוסף עוסק באתניות של המהגרים מברית המועצות לשעבר. שיח זה תופס את המהגרים כקבוצה הדומה במאפייניה לאלו של הקבוצה האירופאית-אשכנזית בישראל ומשבצה בחלקת הצבע "הלבן" במארג יחסי הכוחות הנגזרים מהשיח האוריינטליסטי המקומי. שיח זה ממקם את המהגרים בעמדה עדיפה ביחס לקבוצות ה"אחרים" בחברה - בעיקר מזרחים ופלסטינים - ומעניק עוצמה לזהות הרוסית (בן פורת, 2009; לומסקי-פדר ואחרות, 2005).

האתניות ה"לבנה" אינה משמשת רק כקטגוריה המבדילה את קבוצת המהגרים כלפי חוץ. קטגוריה זו מייצגת הלימה לדפוסים דומיננטיים בחברה הישראלית, המובילה לאחת משתי גישות: (1) תפיסה הומוגנית של קבוצת המהגרים הרוסים, והעדר הכרה, בעיקר בקרב הקבוצות האתניות השונות, הבאות ממרכז אסיה, מאזור הקווקז ומגיאורגיה; (2) תפיסה המושתתת על עקרונות אוריינטליסטיים המבקשת להבדיל בין מהגרים "לבנים-אירופאים-מודרניים" לבין "אסייתים-מסורתיים" (ברם, 2005). בהקשר הישראלי, האתניות הלבנה היא מעשה היברידי, הנשען על תהליך היסטורי ישראלי-מקומי, המפריד בין האשכנזי למזרחי, לצד קטגוריות קולוניאליות אירופאיות שרווחו ברוסיה ובקרב רבים מהמהגרים הרוסים-אירופאים והבנו את תפיסת המזרח ובתוכו את תפיסת היהודים האסייתים (ברם, 2005; לרנר, 2001). זהו חיבור ייחודי למקום, המסמן את האתניות הלבנה של המהגרים הרוסים כגורם מרכזי בתהליך ההתמקמות שלהם ביחס לאשכנזים ולמזרחים גם יחד. חיבורו לנרטיב השיבה הביתה, יוצר חלוקות משנה בתוך הקבוצה ה"לבנה" ובכך מערער על אופייה המהותני של קטגוריית הצבע, הגם שמשמש בה כאמת מידה מבחינה וממיינת (לומסקי-פדר ואחרות, 2005). השיח האתני משתתף אפוא בהבניית המבט תוך שהוא מכניס לזירה ממדים מקומיים המשולבים עם שיחים מיובאים הנישאים על-ידי "הסוכן המהגר" (Lerner et al., 2007).

ההקשר המסוים בו נוצר המפגש, הוא המכתיב את מידת הנגישות למשאב ההון הסמלי המגולם בשיח האתני. ישנה כאן הצבעה על סוגי הקבוצות שבכוחן לחבר נגישות זו לעוצמה פוליטית (צפדיה, 2010), לצד קבוצות מהגרים המוצאות עצמן במצב של נראות שלילית בעקבות מוצאן (ברם, 2010). בנוסף, יש בזווית זו כדי להצביע על תפקיד המהגר בשיח האתני ובעקבותיו ביצירת המבט. המהגר אינו אובייקט, הוא נושא עמו מודלים תרבותיים ממקום מוצאו, לכן התנסותו, חוויותיו, תפיסותיו, אופני מבטו, כל אלו מתגלגלים לזירה, משחקים בה תפקיד, משפיעים ומשתנים בתוכה.

משאבי ההון הסמלי הנגלים מתוך השיחים שתוארו, משמשים בידי המהגרים כאסטרטגיות לפענוח הסדר החברתי ולהתמקמות קבוצתית. הם מצביעים על כוחו של המהגר ועל מקומו הפעיל בעיצוב השיחים השונים. עם זאת, משאבי ההון הסמלי הם משאבים היררכיים, הם ממיינים ומדירים קבוצות ויחידים. המיקומים המרובים השונים מצביעים על

היווצרות היררכיית תרבותית של "גבוה/נמוך", הנגזרת מנגישות שונה למשאבי ההון הסמלי, תוך שהיא ניזונה ומזינה סוגים שונים של נראות.

הנראות מתעצבת בנקודת המפגש בין הנצפה, הצופה וקטגוריות הפירוש התפיסיות העומדות לרשות האחרון (ברם, 2010). נקודת המפגש ניזונה אפוא ממידת נגישותו של הנצפה למשאבי הונו הסמלי ויש בה כדי להציגו בהקשר המסוים בו הוא מפורש. קרבה מסייעת לנראות נכונה, שמשמעה הכרה בקיומו של האחר וקבלת זהותו הסובייקטיבית (לומסקי-פדר ואחרות, 2010). ריחוק עלול להוביל להכרה שגויה, להעדר נראות או לעתים אף לנראות מזירה, המהווה בסיס להעדר הכרה ולגיטימציה (ברם, 2005; לומסקי-פדר ואחרות, 2010). ענייננו מכיל ביצוע (performance) של צופה ונצפה, מכאן שסוגיית הנגישות אינה מסתכמת בפירוש שמעניק הצופה לנצפה מתוך המבט, אלא גם לאופנים בהם מציג הנצפה את עצמו, ומידת הלגיטימציה הניתנת לנצפה להנכחת קולו. הנראות היא אפוא מרחב פעולה המגולם באמצעות הגוף.

דיון הנראות בהקשר פריפריאלי, הנעשה באמצעות הגוף, חוזר ליחס טריאדי המשלב את הצופה והנצפה. החלת מסגרת זו על תופעת הפארקור, מסייעת להבהרת ההקשר בתוכו מתבררים ממדים משלימים הנוגעים להופעת הטרייסר במרחב האורבני. ראשית, ממד הסיפור אותו המבצע מציג לעצמו והמשמעות שהוא מוצא בעיסוקו; שנית, ממד המקום הניתן לקולו של הטרייסר לשמש כממד מתווך המפרש את ההתרחשות ויוצק בה משמעות, ולחילופין שימוש בזרותו כקול המנתב את הפעולה לכיוון המעצים שוליות; שלישית, ממד התחושות המתעוררות בעקבות הופעתו במרחב. זהו דיון המבליט את סוגיית הנגישות להון סמלי, שביחס אליה מפורש הנצפה. זהו המקום המבנה את ההקשר בו נפגשים המבט והגוף.

5. מתודולוגיה

5.1 שיטת המחקר

שתי שיטות מרכזיות שימשו במהלך המחקר. הראשונה היא התצפית. תנועת פארקור הינה פרקטיקה גופנית ומרחבית, הבנויה במידה רבה על מבע אוטונומי של מבצע הפעולה. תצפית היא הדרך להקשיב לשפה זו ופותחת מקום לגוון דק (nuance) המבוטא בידי המבצע. מעבר לכך, זוהי זירת אינטראקציה המשמשת את הטרייסרים, בין אם מדובר במסגרת חברית של תמיכה הדדית או מסגרת חינוכית כלשהי. התצפית מאפשרת להתקרב לעולמם של המרואיינים, לעמוד על הקשרים הפנימיים בין חברי הקבוצה ועל משמעותם (שקדי, 2003). התצפיות נוצלו לא רק להתבוננות בקבוצה, אלא גם לצילומי סרטים ותמונות מתוך אימוני הקבוצות או במסגרת הופעותיהן, ואפשרו מבט רחב ועמוק יותר על ההתרחשויות. הצילומים נערכו לאחר ראיונות גישוש שבוצעו בנפרד בכל אחת מהקבוצות, ושימשו מסד ליצירת שפה משותפת עם הטרייסרים.

השיטה הנוספת הינה מתודת שיחה או ריאיון, המעלה שאלות הקשורות לזהות, מרחב ואופני השימוש בפרקטיקה. לתפיסתי, החוויה הוויזואלית הנגלית, משקפת רבדים מתוך סיפור החיים של הסובייקט והחוויה אותה עבר בדרכו. בריאיון האישי, ישנו ניסיון לחבר בין החוויה הוויזואלית הנגלית ובין סיפורו של הסובייקט. הריאיון פותח אפוא מבט לסיפור החיים המגולם בפרקטיקת הפארקור. הבחירה במתודה זו נשענת על היותה שיטה פתוחה וגמישה המאפשרת יצירת שיח בין המראיין למרואיין. ההיגיון מאחורי שיטה זו נוגע לחשיפת אותם הנושאים בריאיון

בפני כלל המרואיינים, תוך הכרה וחיפוש אחר המשמעויות השונות העולות מדבריהם. בדרך זו נחשפים התיאורים לא רק זה לצד זה, אלא גם במשמעויות העומק ובקשרים השונים שמעצבות משמעויות אלו זו ביחס לאחרת. שיטה זו מאפשרת להימנע מהצגת נוסח אחיד של שאלון, הן מבחינת סדר השאלות והן מבחינת ניסוחן, דבר העלול להוביל לתשובות סכמתיות. הדינמיות מאפשרת לשיחה לנוע עם המילים ולתת לסיפורו של המרואיין להכתיב את דברו (הלמן, 1993; שקדי, 2003).

החיבור בין התצפיות, צילומי הקבוצות בפעולתן והראיונות האישיים שנערכו בהמשך, אפשרו יצירת מכלול שאינו רק כלי לאיסוף מידע, אלא מכלול מתודולוגי (Savage, 2000) שחלקיו משלימים זה את זה. המכלול המתודולוגי מקרין גם על בחירתי להציג את עצמי בגלוי כחוקר. מעבר לסוגיות של נוחות המחקר ויעילותו, עומדת כאן שאלה אתית. פעולה גלויה, בה החוקר מצהיר על עצמו ועל מטרת עבודתו, עולה בקנה אחד עם הרצון להפנות את המבט לאדם הפעיל. פעולה גלויה משתלבת גם עם כניסתי לשדות המחקר וממד הזרות שהיה ביני ובין קבוצות הפעילים.

חברי הקבוצות שהשתתפו במחקר מכירים זה את זה היטב, ואילו אני הייתי זר שמגיע לשדה באמצעות דמות מפתח מרכזית. בנוסף, הייתי גם זר לפעולתם, וכדי להבינה נזקקתי לזמנם, לקולם ולהסבריהם, שכולם תלויים בהסכמתם. הזרות אפשרה ליצור מעין הפרדה סמויה בשדה, והעניקה לי לגיטימציה למרחב פרטי שנדרשתי לו לשם עבודתי. עם זאת, ניכר כי ישנו קושי בזרות זו. מצב מעין זה עלול להוביל לרצייה, או להצגת הדברים (והצגת העצמי) באור אופטימי במיוחד. כדי להתגבר על כך, יש לשוב ולהצביע על העבודה המתודולוגית כמכלול, בו החלקים משלימים זה את זה. המודעות לסוגיה התבטאה בשיחות ובראיונות שביצעתי. כך אפשר היה לנצל את גמישותה של המתודה כדי לבחון שאלות על-ידי הצלבת תשובות, ולא רק כבדיקה יסודית של משמעויות העומק, אלא גם כאישוש ואימות של המידע שהצטבר, למשל בראיון מאזכר המאפשר התייחסות לסוגיות שעלו לאורך תקופת המחקר (שקדי, 2003).

5.2 אוכלוסיית המחקר

מרבית המרואיינים במחקר נמנים על משפחות יוצאי ברית המועצות לשעבר שהגיעו לישראל בין השנים 1997-2000. רובם היגרו לישראל בהיותם בני שנתיים עד עשר שנים; מרואיין יחיד הציג עצמו כיליד הארץ ממוצא קווקזי. איש מהמהגרים לא דיבר עברית טרם הגיעו לישראל.

"קבוצת נתניה" מתגבשת סביב אנשים החולקים תפיסת עולם ביחס לפארקור. מרכזה הארגוני של הקבוצה הוא בנתניה ומונה שלושה משתתפים, לצד כעשרה נוספים מערים שונות כגון חיפה, ראשון לציון ואשדוד. גילם של חברי הקבוצה נע בין 16 ל-24. שלושת המרואיינים מקבוצה זו הם גברים, שניים בני 17 והאחר בן 24, והם נמנים על יוצאי צפון הקווקז, רוסיה ואוקראינה. בקבוצה פועלים הטרייסרים הוותיקים ביותר בישראל (כ-10 שנים) והיא נחשבת לקבוצת הפארקור האיכותית ביותר בישראל. בראיונות האישיים השתתפו כל הטרייסרים הפועלים בנתניה. הראיונות ארכו בין שעה וחצי לשעתיים והתקיימו בסביבת מגוריהם של המרואיינים, צפון נתניה, על-פי בחירתם האישית.

"קבוצת דימונה" מורכבת מנערים שחוו משברים חריפים בכל מסגרות חייהם. עיסוקם בפארקור כלל, עד לפני כשלוש שנים, חיכוך מתמיד עם גדרי החוק, שלווה בכניסה מכוונת

לאזורים אסורים. קבוצה זו מונה מספר משתתפים רב יותר, בני 13-19, חלקם פסיכיים. הקבוצה פעילה כחמש שנים ובשלוש השנים האחרונות נעזרת במדריך נוער מבוגר יליד המקום. מקבוצה זו רואיינו שלושה נערים יוצאי קזחסטן וקווקז בני 19, 16 ו-15; נער ונערה, בני 19, ילידי ישראל ממוצא מרוקאי; מורה חיילת ילידת רוסיה, שעבדה עם הקבוצה וכן מדריך הנוער, שבעה מרואיינים בסך הכל. הקבוצה נסוגה כיום משימוש ישיר בפארקור והמירה פעילותה לדפוס של ריקוד אקרובטי. הנערים שרואיינו נמנו על ותיקי הקבוצה, שנטלו בה חלק גם בזמן פעילותה כקבוצת פארקור. מרבית הוותיקים הנמצאים עדיין בפעילות, עמדו בפני גיוס או התגייסו לצבא בתקופת הראיונות. הראיונות ארכו בין שעה וחצי לשעתיים והתקיימו, על-פי בקשת המרואיינים במתנ"ס דימונה, המשמש אותם כמקום מפגש קבוע.

5.3 איסוף הנתונים וניתוח הממצאים

הקשר הראשוני בשתי הזירות נוצר באמצעות אנשי מפתח, ודרכם נוצרו קשרים נוספים בשיטת "כדור השלג". בשתי הזירות בוצעו ראיונות מקדימים עם אחד הטרייסרים במטרה לגשש ולבחון את הכיוונים האפשריים. חלק מהראיונות הראשוניים בוצעו לבקשת המרואיינים ללא הקלטה, ובהמשך הוקלטו ותומללו כל הראיונות.

בשתי הזירות נכחתי באימונים ובהופעות של הקבוצה, בהם, כאמור, צולמו מספר קטעים בכדי ללמוד באופן ויזואלי את דפוסי העבודה של הקבוצות.

לאור הניסיון שנצבר בראיונות הגישוש, נעשתה הבחירה שלא לבוא לריאיון עם שאלות מנוסחות מראש אלא עם הכנה של שאלות ראשיות וסוגיות הנגזרות מהן. בחירה זו נשענה על הרצון להקשיב בתשומת לב לדבריהם של המרואיינים ולהניח לאופן בו פרסו את חוויותיהם "לרצף" את מקבצי השאלות. ככלל, ביקשתי להציג לכל מרואיין את אותן שאלות, גם אם בניסוח שונה ולא אחיד. חיבור זה מאפשר לקבל מהמרואיינים מגוון פנים של החוויות והעניק עומק נוסף לדבריהם. התמות המרכזיות שהופיעו בראיונות נגעו לזהות ולאופנים בהם המרואיין הציג את עצמו; למקומה של הקבוצה ולמקומו של המרואיין ביחס אליה; למרחב, למקום וליחסים ביניהם; וכן לאופני שימוש של המרואיין בפרקטיקת הפארקור.

ניתוח הממצאים התבסס על שיטתו של שקדי במחקר איכותני (2003), לצד הגישה הפנומנולוגית של גיאורגי (Giorgi, 1975), הנשענת על מציאת תמות דומיננטיות מתוך קטגוריות הטקסט. הניתוח התבצע תוך חיפוש הדומה והשונה בראיונות ובעיקר הודגשו הגוונים השבים ומופיעים בתמות המשמעות השונות לאור שאלות המחקר. בשלב הבא בניתוח, חוברו התמות הבולטות למסגרת אחת, מתוך ניסיון להעמיד דרכה הסבר סוציולוגי למשמעויות שעלו מן הראיונות והתצפיות.

6. ממצאים

6.1 דפוסי כינון זהות אתנית בקבוצות הפארקור

הקבוצות המופיעות במחקר זה מאורגנות סביב הקשרים אתניים-תרבותיים הנותנים מענה לצרכיה השונים של הזהות הדיאספורית. דגש זה בא להבהיר כי בסיס הגדרת הקבוצה עשוי לנדוד בין הגדרה אתנית, המתעלמת מזהות של אחדים בקבוצה, לבין הגדרה על בסיס חברות

או ערכים משותפים, המתעלמת מהרוב האתני. האתניות היא אפוא בסיס מרכזי וחשוב, אך היא נעשית בהקשר תרבותי לפני הקשר גיאוגרפי (Noble, Poynting & Tabar, 1999).

6.1.1 "קבוצת דימונה": כינון אתניות על-ידי הדרה

עבור קבוצת דימונה, ההקשר התרבותי של האתניות מאפשר להבין מדוע חברי הקבוצה יוצאי מרוקו, ביקשו להציג עצמם כשונים מטיפוס המרוקאי ה"רגיל" כלשונם, אם בהיבט הנראות הפיזית החיצונית כגון לבוש, ואם באופני התנהגות וקרבה אישית לדמות ה"אחר" המקומי:

ש: מה שאתם אומרים זה שבעצם יש אבות טיפוס מסוימים, שאולי קיימים ואולי לא? ענת: ¹ זה לא אולי, הם קיימים. בדיוק כמו שבטוחים שאני רוסיה מזה שאני לובשת שחור, מתאפרת בצבע שחור ושומעת מטאל. זה לא בגלל שאני לבנה, כי אני מכירה הרבה לבנים, שאף אחד לא בטוח שהם רוסים.

ענת מצביעה כאן על הקשרי ביצוע הטבועים בקטגוריית הצבע. הגדרתה כ"שונה" נסמכת על סימנים שהיא עוטה על עצמה באמצעות סגנון הלבוש והחצנתו. היא מקבלת משמעות אתנית משום הצמדתה להתנהגות טיפוסית המשיכת לקטגוריה חברתית-אתנית. למעשה, ענת מראה כיצד הצבע הוא תוצר של מבע ושל performance ואינו לובש מהות לכשעצמו.

הסימון של ענת הוא כמובן דוגמה בלבד, אולי אף שגרתית, לקשר בין נראות חיצונית ובין האופן בו זהות נתפס, אך אולי דווקא משום כך, הוא מצביע על האופן בו הנראות מבנה את הזהות. בהקשר המקומי בו ענת מופיעה, הזהות שהיא עוטה ממקמת אותה בעמדה פריפריאלית המציגה עצמה כהנגדה לאב-הטיפוס ההגמוני בדימונה:

האוכלוסייה כאן היא מאוד ספציפית, וברגע שאתה לא כמו כולם, אז ישר מסתכלים [ואומרים] "זה - הוא שונה, הוא לא בסדר, יש איתו בעיה".

פרקטיקות השיח מסמנות את אופי המפגש בין המהגרים לציבור הוותיק בדימונה. בהקשר של נערי הקבוצה, קווי המתאר הללו מגדירים חלוקה ראשונית בין "אנחנו" ו"הם", המסומנים דרך קטגוריות אתניות, ומפרידים בין רוסים מהגרים למרוקאים מקומיים. אם ענת התייחסה לאב-טיפוס המגלם עבורם את המרוקאי המקומי, הרי שמולו מציבים נערי הקבוצה זהות "רוסית" קולקטיבית. "רוסיות" צריכה להתפרש כאן במובן רחב. היא מוגדרת בראש ובראשונה כ"אחרות":

ענת: כל מי שהוא לא כולם, הוא פה. כל מי שלא פה - אותו הדבר [כולם].

ש: פה זה כל ה"אחרים"?

ענת: כן.

ה"רוסיות" המתוארת היא משאב התמקמות. היא כוללת בתוכה נספחים שאינם שייכים באופן אורגני לאתניות הרוסית, אך חולקים עמה מכנה משותף המגולם בראש ובראשונה בהדרה מהקבוצה ההגמונית. בהקשר המקומי, החיבור מתוחזק דרך פרקטיקות נוספות המאפשרות הרחבת הבסיס המשותף מעבר להדרה מהקבוצה ההגמונית, כגון היכרות מסוימת עם השפה

¹ כל השמות במאמר בדויים.

הרוסית או ה-performance, כדרך שתיארה ענת את הופעתה החיצונית. הזהות הרוסית עולה כאן כמקיימת דיאלוג מכיל ומדיר ביחס לפרקטיקות ושיחים מקומיים. היא מקבלת אליה נספחים ומארגנת עצמה סביב קווי מתאר מקומיים, משמע אף היא מתפתחת ומשתנה במסגרת המפגש ואינה יכולה להיתפס כזהות דטרמיניסטית ומהותנית (לרנר, 2001).

כינון אתניות באמצעות הדרה, מסמן את "קבוצת דימונה" כקבוצה דחויה. סימון זה נקשר לשימושי היומיום של נערי דימונה בפרקטיקת הפארקור והעצים את תיוגם כחבורה פרועה ושלוחת רסן, הנתפסת כמסוכנת לה ולסביבתה.

לירון: [...] כולם היו אומרים לנו שאנחנו פשוט פושטקים וסתם אנחנו הורסים את הרחובות. בקיצור, סתם אנחנו הורסים את דימונה לטובתנו, לטובת זה שאנחנו נהנה. לטובת האנגריות שאנחנו מוציאים.

יורי: הייתה לנו תווית של חוליגנים [...] שהיה לה קצת על מה להתבסס [...]

פרקטיקת הפארקור נתפסת כאן כמתחברת עם ונדליזם, עם ערעור הסדר החברתי באופן פוגעני. יש כאן חיבור בין מה שאני מכנה פארקור פרוע המפגין באגרסיביות את הממדים המסוכנים ביותר הטמונים בפרקטיקה, ובין קבוצת המשתמשים הנתפסת כקבוצת שוליים של זרים שראוי לשמור ממנה מרחק.

איגור: [...] התחלנו לרוץ ברחובות. קפיצות, סלטות, בלגנים. בהתחלה קראו לנו "רוסי! רוסי!" אחר כך התחילה סטיגמה אחרת: "פארקוריסט! פארקוריסט!" כאילו, מה אתה קופץ מגג? מה, אתה טמבל?

ש: היו קוראים לכם בשמות מסוימים?

יורי: כן. רוסים [...] בכוונה של לפגוע [...] ומוסיפים לפעמים כל מיני קללות: חוליגנים, חיות.

השימוש המסוים ב"רוסיות" כמטבע לשון, מזוהה עם הבניה שלילית המופיעה לעתים בעיצוב התודעה של קהילה מהגרת. אופני הדחייה מעוצבים דרך סטריאוטיפים שליליים, המבנים חוויה של הדרה בארץ הקולטת (בן פורת, 2009). הדחייה עלולה להוביל לתחושת עוינות, זרות ושוליות כלפי כל מה שהוא "ישראלי" (גולצמן ופרוג, 2010). נערים הגדלים לתוך מערכת הסטריאוטיפים המבנה את הדחייה, עלולים אפוא להגשימה ולהתנהג בהתאם לתווית הסטריאוטיפית (גולצמן ופרוג, 2010). במובן זה, פעולת הנערים במרחב, הנתפסת כסוטה, מועצמת מתוך ההקשר המרחבי בו הם פועלים. המבט הפאנאופטיקוני, המבקש למשמע את השונות, אינו מעניק לגיטימציה לפעולתם. הם מקבלים תיוג אתני וסטיגמות הנלוות לכך ומוגדרים כזרים שאינם חלק אינטגרלי מהסביבה (לומסקי-פדר ואחרות, 2010).

לירון: [...] יש ריכולים, יש הרבה ריכולים [...] כאילו מסתכלים עליך במבט מזוהר, ממש כזה.

הטענה ביחס לתרומת ההקשר המקומי לאופני המבט מקבלת משנה תוקף כאשר בוחנים הקשר זה בתנאים מרחביים שונים. כיצד מתקבלת אותה שונות בתנועה כאשר היא נעשית במרחב עירוני וחברתי אחר? האם המעבר מפריפריה למרכז משפיע על אופני ההתייחסות? בשיחתי עם אנה, מורה חיילת שעבדה עם הנערים, היא מספרת בחיך על מפגשה הראשון עם הקבוצה, שנערך דווקא ברחובות תל-אביב:

[...] מבחינתי זה היה כיף. זה היה מצחיק [...] זה היה משהו בסגנון של לא הליכה ישרה, זה היה בסגנון של ריצה במעגלים כזו. כך שההתקדמות הייתה מאד איטית, אבל הם רצו המון, וקפצו, ובכל קפיצה הם התלהבו עוד יותר ועוד יותר, ומישהו עשה קפיצה, אז השני עשה קפיצה עוד יותר גבוהה והשני עשה עוד יותר מכך [...] נשמתי לרווחה כשהגענו לעזריאלי בשלום.

אנה מתארת מעין מערבולת אנושית, המתקדמת באיטיות, דווקא משום האינטנסיביות האופפת את תנועתה. המעגל האנושי הסובב אותה אופקית תוך שהוא מתרומם ויורד חליפות בממד האנכי, אינו צורת התקדמות שכיחה גם ביחס לפארקור. אנה ממשיכה ומציינת בחיך:

[...] בתל-אביב רגילים לדברים מוזרים, אבל באמת שכל העיניים ננעצו בנו.

אנה מסמנת כאן מרחב הנתפס כמכיל מידת גבוהה יותר של סובלנות אל השונה - התנועה יוצרת סקרנות, אך לא עוינות גלויה. במקביל, היא מסמנת את תנועת הפארקור כשונה ואף מעצימה זאת על רקע הצגתה כשונה במרחב הנתפס כמו אדיש ורגיל לכך:

[...] בתל-אביב לא סביר שמישהו יגיד לך משהו. זה לא כמו דימונה [...] בתל-אביב אף אחד לא ייגש אליך ככה ויתערב בעניינים שלך, להפך, בתל-אביב מנסים להתרחק מזה. זו עיר גדולה, דימונה זו שכונה.

דימונה מוצגת כסביבה פריפריאלית, כניגוד למרכז המנוכר. במרחב המקומי של דימונה, יורי, איגור וחבריהם, אינם זרים הנצפים לרגע בתנועתם, אלא דמויות מזוהות, הנושאות עמן סיפור חיים. דווקא משום כך, זרותם החברתית מועצמת.

6.1.2 "קבוצת נתניה": כינון אתניות תוך משא ומתן על הזהות

עוינות המופיעה על רקע אתני אינה נחלתם הבלעדית של נערי דימונה. אולם בניגוד לדפוס המבדיל והדיכוטומי שהופיע בדימונה, בנתניה ביקשו הנערים לפנות דווקא לממד הישראלי בזהותם.

ש: אתה נתקל בהערות לגבי זה שאתם רוסים?

איליה: לפעמים כן, אני נתקל בזה. זה לא מקרה נעים כי בכל זאת כולנו פה ישראלים, אבל משתדלים להתמודד עם זה איכשהו. לפעמים זה ממש לא נעים כשמגיעים למצבים כאלו, שאני עומד וחבורה של אנשים [אומרת] "ואתה רוס" זה זה. זה לא נעים. אני מנסה פשוט להתעלם, להסתובב וללכת, לא לצעוק בחזרה "לא, אתה ככה וככה".

איליה מתאר התמודדות עם ניסיונות הדרה ודחייה המייצרים הבניה שלילית של זהותו הדיאספורית (בן פורת, 2009; מתבססת על Cliford, 1994). תשובתו פונה למרכיב הישראלי בזהות כמשאב לקבלת לגיטימציה. איליה משתמש כאן במרכיב "השיבה הביתה" כאסטרטגיית התמקמות, על פיה הוא שייך למקום ואינו זר המבקר במרחב התרבותי (Lerner et al., 2007). עם זאת, אותה יכולת בחירה, הגלומה במפתח הלשוני "כולנו ישראלים", מכילה עלבון מוסווה, הנמצא בהתייחסות לניסיונות ההדרה הגלויים ומרמז על רובד נוסף בדבריו.

ש: זה קרה לך רק ברחוב שדיברו אליך ככה, או שקרה לך בעוד מקומות?

איליה: זה קרה יותר בגיל צעיר יותר.

ש: כבר אז הייתה לך את התובנה שעדיף להסתובב וללכת?

איליה: כבר אז, כבר אז. לא כשהייתי בכיתה ד', נגיד [לפני כ-7 שנים] [...] היה קורה שאני יוצא החוצה ואז נגיד, השכן ממול מתחיל "רוסי מסריח" וזה. אז הייתי יוצא עליו בחזרה, לפעמים. אבל עכשיו כבר לא.

איליה מתאר תהליך הדרגתי של שינוי, במהלכו הוא לומד להכיר בערך עצמו ומבסס לעצמו מסגרות שייכות מובחנות אליהן הוא פונה לשם קבלת לגיטימציה. תגובתו המאופקת היא אפוא תוצאה של תהליך נרכש.

ש: אתה יכול לסמן נקודה מסוימת, או תקופת זמן מסוימת, שבה זה [ההערות הגזעניות וההערות ביחס לפארקור] הפסיק להיות אכפת לך?
איליה: לפני שלוש שנים בערך. זה התחיל להיות יותר רציני אצלי, הפארקור, ופגשתי את פאבל אז וכבר אז הוא התחיל לעזור לי עם זה. מבחינת פה [מצביע על הראש] מנטלית.

ש: דרך פאבל, דרך הקבוצה שאתה עובד ודרך סרגיי, אתה מקבל יותר [...] איליה: יותר ביטחון עצמי, המון.

סרגיי: [...] הוא [פאבל] יותר הביא לנו רצינות ויותר אימונים וקידם אותנו ברמה, כי תכל'ס, הספורט הזה זה הרבה מאד נפשיות, הרבה יותר מנטליות [...]

פאבל מבוגר מאיליה וסרגיי, חבריו לקבוצה, בכשבע שנים וניסיונו כטרייסר מקרין על פעולותיהם. פאבל משמש כגורם מתווך, המרכז את ממד הזרות הכרוך באתניות ובפרקטיקה. הוא עושה זאת הן כטרייסר ותיק והן כמהגר בוגר ומנוסה יותר.

פאבל: [...] אני לא מבלה איתם הרבה, כי צחוקים ודברים זה שלהם לגיל שלהם, אני לא כל כך צוחק מזה ונהנה מזה. אבל לפעמים אני יוצא איתם והם נהנים מזה שאני יוצא איתם כי אני כמו איזה [...] אבל אנחנו יושבים ותמיד מעניין, אני יכול להיות או רציני ממש ואנחנו יכולים לדבר על דברים רציניים על החיים וזה, ואני קצת יותר מבוגר, אני יכול לספר קצת, כי חויתי קצת יותר [...]

סרגיי: [...] זה היה כבוד לצאת להתאמן עם פאבל. לצאת להתאמן אתו זה היה וואו. [...] כן, החשבנו אותו כמשהו כזה [דמות חיקוי], כאילו כבוד להתאמן עם [הטרייסר] הכי טוב בארץ, עם זה שהביא את זה לארץ, וגדול מאתנו [...]

סגנונו של פאבל מבליט פארקור הנעשה מתוך שליטה עצמית וכשאליה וסרגיי חוברים אליו לקבוצה, סגנונו וניסיונו של פאבל מאפשרים להם שימוש בפארקור כבמשאב לגיטימציה וכאמצעי מעשיר לכינון הזהות.

פאבל: [...] אם אני פשוט לוקח אותך למסלול מכשולים ומלמד אותך רק לקפוץ, אתה לא תבין מה אתה עושה, אתה פשוט תלמד לקפוץ כמו קוף [...] אם אני מלמד אותך אני צריך להביא לך את כל הכלים להיות בן-אדם נורמלי בהתחלה [...]

התמודדותו של איליה עם ההערות המעליבות שספג, עמן פתחתי כדוגמה לכינון הזהות האתנית של קבוצת נתניה, נשענת, אם כן, על נגישות למשאבי לגיטימציה הממקמים אותו כשייך, הן כפרקטיקת שיח ישראלית-לאומית והן בהקשר פרקטיקות פרפורמטיביות המקנות לו ביטחון בעצמו ובמקומו. באופן זה, כינון האתניות של איליה לא נעשה באמצעות הדרה ישירה, אלא עובר שלבי ריכוך ותיווך, המאפשרים משא ומתן המתייחס לגיבוש הזהות. שלבים אלו

מקנים לאיליה ולחבריו את האפשרות לנסח את תחושת השייכות למקום על-פי דרכם ואף מתוך ערעור על הגדרת הנורמטיביות.

6.2 מדפוס כינון זהות אתנית לאופני שימוש שונים בפארקור

הדפוסים השונים הנוגעים לכינוני הזהות האתנית, מחלחלים ומקבלים ביטוי באופני שימוש שונים בפרקטיקת הפארקור. כדי לתפוס משמעויות אלו, אפנה לשימוש בפארקור כבשפה. מושג השפה מתחבר ברגיל לקולות ולמילים, אולם בחלק זה אעסוק במושג ה"שפה" במובן מרחיב, אך ללא צלילים. אפתח עם התייחסות, בת שני חלקים, ל"קבוצת נתניה" הבוחנת את פרקטיקת הפארקור כשפה מרחבית. זו שפה המדוברת ללא הגיית מילים, המתמודדת לא רק עם מציאת חלופות למילים קיימות, אלא גם עם בריאת מחשבות חדשות. אסיים עם התייחסות דומה ל"קבוצת דימונה", שעניינה הכיוון ההפוך: הגבלת הפרקטיקה כפעולה המאפשרת שיחה, לא כמטפורה, אלא כדיבור. בהתייחסות זו אציג את השינוי שעברה הקבוצה, מהסתירות מתבדלות לנראות חיובית.

6.2.1 "קבוצת נתניה" ושימושה בפארקור: מפרקטיקה מרחבית לפרקטיקת שיח

מרחבית

"קבוצת נתניה" רואה בפארקור אתגר מתמשך, המצמיח אתגר חדש מתוך התגברות על האתגר הקודם. דפוס האיומן של חברי הקבוצה עוסקים בפירוק מרכיבי התנועה לסדרת פעולות, שכל אחת מהן מצריכה תרגול נפרד. תרגול התנועה הזורמת, שהיא למעשה פעולת הפארקור, הוא הביטוי המלא הנוצר מאיסוף ושילוב החלקים השונים. הדגש הראשון הוא עבודה יסודית על כלל המרכיבים, הן ברמה הפיזית והן ברמה המחשבתית והרגשית. עבודה שיטתית, אפורה אולי, אבל כזו שבלעדיה הווירטואוזיות עלולה להיות פעולה חד-פעמית.

איליה: [...] [צריך] להתחיל מהדברים הפשוטים. [אתה] לא ישר מתחיל מקפיצות מגג. [...] לקפוץ ממדרגה למדרגה, להתחיל למדוד מרחק של הקפיצה ואז לאט-לאט רואים שזה משתפר. הולכים לדברים יותר גדולים ואז כבר מתחילים עם אימוני כוח, מתח, באלאנס, למצוא שיווי משקל כמו שצריך, אבל דברים נמוכים, לא על גובה מטורף.

השליטה ביסודות הפיזיים מאפשרת לעבור בהדרגה לחיבור מספר תנועות לכדי רצף זורם. בממד זה נעזרים חברי הקבוצה האחד ברעהו ויוצרים לעצמם שיטות אימון או משחקי אימון, בהם מתקיימות תחרויות ידידותיות בין חברי הקבוצה.

פאבל: [...] עכשיו זה [היופי, העניין] – תקפוץ על משהו קטן ולא יודע, תקפוץ בסיבוב ותנחת על רגל אחת. דברים קטנים. והתחלנו להמציא משחקים.

איליה: [...] אנחנו לא מנסים לעשות את זה יותר תחרותי, אנחנו לא מנסים להכשיל זה את זה. אנחנו מנסים למצוא את הבאלאנס בין כולנו כך שכל אחד יוכל להתקדם, שכולנו ביחד מתקדמים באותה המידה.

צורות האימון הללו מאפשרות לקבוצה לפתח ממדים נוספים של התנועה, כחלק מתהליך האימון. בתקופת הראיונות והתצפיות, עסקה הקבוצה במעבר דגשים באימוניה.

סרגיי: פעם זה סתם היה לקפוץ הכי רחוק, הכי גבוה, ועכשיו יותר מעניין אותנו העניין של דיוק.

הוא רואה בכך עלייה במדרגת הקושי:

לקפוץ שני מטר, מגדר לגדר, ולהישאר עליה, הרבה יותר קשה מאשר לקפוץ משלושה מטר מגדר לגדר, אבל ללא הצורך להישאר עליה, אלא להמשיך למטה.

התקת הדגש לנושא הדיוק אינה מעבר בעלמא. משמעה פיתוח תפיסה מרחבית חדשה עבור הטרייסר. דיוק משמעו שכל סביבה הינה בסיס לאימון פארקור, שכן כל הנדרש הוא דמיון, יכולת לראות או לקרוא את האפשרויות. הדמיון משחרר את התלות באפשרויות הפיזיות הזמינות, למשל מיקומי קפיצות אפשריים, ויוצר מרחבי אפשרויות חדשים מתוך מרחב קיים. באופן זה, פארקור הופך מפרקטיקה מרחבית לפרקטיקת שיח מרחבית. הוא מתבונן באמתות האורבניות הקבועות סביבו ומתוך פעולתו מייצר אמתות נוספות, חדשות, שכאילו המתינו להתגלות (Bavinton, 2007; Mould, 2009).

6.2.2 פארקור כפרקטיקת שיח מרחבית: האם נקודת מוצא לשינוי תרבותי?

בשיחותיי עם הטרייסרים בנתניה, הופיע מוטיב מרכזי המחבר את אופני התנועה עם תפיסה מרחבית הרואה את סביבתה כמורכבת ממגוון אפשרויות והזדמנויות לתנועה.

אני יושב עם איליה על יציע בטון המשקיף על מגרש ספורט מבוטן, סמוך לאחד מבתי הספר בחלקה הצפוני של נתניה. בצדו השמאלי של המגרש, סמוך לקירות וגדרות בית הספר, נמצאת במה ולצדה מבנה הנדמה כמחסן. איליה מסביר כי עם הזמן, ראייתו את הסביבה משתנה:

[...] אני כבר לא רואה את זה [מצביע בידו על האזור הבנוי מתחתנו], כנגיד, מכשול, אני רואה את זה כאפשרות לעבור דרכו [...] עבורי זהו כלי. ככה אני רואה את כל הסביבה [מצביע על הבמה שלפנינו].

הוא מבקש להסביר לי נקודת התייחסות שונה. תיאוריו מציעים פרשנות נוספת לתובנות המבט המרחבי שלי. נוספת ולא חלופית, כיוון שאת המבט שלי גם הוא רואה, אך מה שנדמה בעיניי כמצב נתון בעל אפשרויות מוגבלות וברורות, נדמה בעיניו כנקודת פתיחה בלבד.

ככל שהרמה עולה, רואים יותר אופציות. רואים יותר אפשרויות בכל מקום [...] זה [התפיסה המרחבית] מתפתח לבד, אתה אפילו לא שם לב לזה [...] אם אני מסתכל כאן עכשיו מסביב, אני רואה הרבה מה לעשות, הרבה דרכים להגיע למקום מסוים.

אני מביט סביבי, מנסה לבחון את דבריו. וכשמבטי חולף לאיטו, כל שאני רואה הן חומות, רכבים חונים, גדרות. אני שואל את איליה מה הוא רואה, ותשובתו קצרה: "תנועה".

תפיסת המרחב של הטרייסרים מאתגרת את מושגי אודות המרחב והכללים הנהוגים בו. סרגיי מתייחס לכך כמעט כאנקדוטה:

[...] אם אנחנו עוברים, נגיד, ועושים סיבוב, יום שישי, יוצאים לבושים יפה, עם ג'ינס וכו', לא נעלי אימון, אז אני מטפס מעל הגדר וכולם אומרים לי "די, תפסיק כבר לקפוץ, תפסיק להתאמן", ואני כבר לא רואה את זה בקטע של אימון, אני רואה את זה בקטע

של אני הולך אתכם, אני 'כול' עובר כי אין לי כוח לעשות את הסיבוב. אני לא רואה את זה בקטע של [...] [אלא] בקטע של יומיום.

סרגיי מציג כאן התייחסות למרחב המורכבת מקריאה שונה של סביבתו. הוא מחבר בין ניסיונו כטרייסר ובין התנהגות של יומיום. עבור סרגיי, פארקור אינו עיסוק המתקיים בזמן מיוחד או בתוך מסגרת מרחבית תחומה, כגון אימון כדורסל הנערך במגרש ייעודי. סרגיי הסיר מחיצה, שעבור רבים אחרים מפרידה כביכול בין "אני" כספורטאי או כאתלט ובין "אני" בשאר שעות היום. חוויית הפארקור של סרגיי היא חלק מחייו, כמו האופן בו הוא שורף את נעליו טרם צאתו מהבית. האופן האינטגרטיבי בו משתמש סרגיי בפארקור, נגלה דווקא כאשר הוא מתאר מטלות בנליות במהותן:

מאחורי הבית יש חומה בגובה שניים או שלושה מטרים. וכדי להגיע לעיר אני צריך לקחת מונית שירות, שהתחנה שלה נמצאת בדיוק מאחורי החומה הזו. כדי להגיע לשם, אנשים עושים סיבוב ממש גדול, שזו הליכה של לפחות חמש דקות. אז אני יוצא מהבית, עובר את החומה וישר מגיע למונית. מקצר לעצמי, מוצא דרכים הרבה יותר מהירות והרבה יותר יעילות להגיע ממקום למקום ואני לא מתאמץ.

עבור סרגיי, זו הדרך הטבעית. גם הוא, כמו איליה, השאיר מאחור את אופני ראיית המרחב הנדמים עבורי כטבעיים וכנתונים מראש. עבור שניהם, פארקור מציע קריאה שונה של המרחב המוכר.

סרגיי: מה שאנחנו עושים זה לא ספורט, זה אמנות. זו אמנות התנועה. אנחנו משנים את התנועה הרגילה שאנשים רגילים לה בדרך יותר יפה, מעניינת, יותר אתגרית.

האסתטיות בתנועה מתוכה מדבר סרגיי, מציעה פירוש מחדש של החוויה ושל המסגרת האורבנית. פירוש זה אינו יחיד, אלא מרובה, ועיקרו שבירת נקודת הראות הקרטזיאנית. המרחב איננו אוסף של נקודות מקובעות למקומן וקבועות במשמעותן, אלא מערכת אינסופית של הזדמנויות ואפשרויות.

סרגיי: [...] אתה לא רואה את הקיר כקיר, אתה רואה מה אפשר לעשות איתו. פאבל: [...] מתאמנים יותר על הדברים האלו, אני מנסה לפתח להם יותר את הראייה, שיסתכלו יותר [...] וזה דמיון, להמציא דברים. איך אפשר לנוע הלאה בלי דמיון?

ההתייחסות הקרטזיאנית למרחב היא לכל היותר אפשרות אחת מתוך מגוון אינסופי של אפשרויות. סרגיי ופאבל מציעים כיווני התבוננות נוספים על האופן בו אנו מבינים, חושבים ופועלים ביחס למרחב ולסביבה הבנויה (Bavinton, 2007). במובן זה, הפארקור אותו הם מבצעים הוא "היצירה" (פויזיס - Poieses) של המרחב אותה מתאווה דה סרטו לחקור ולחשוף (1997). אולם בהקשר של שאלות המחקר, סרגיי, פאבל, איליה וחבריהם, אינם זוכים לקבל את מלוא ההכרה על כך. הם דוברים שפה מרחבית החסרה עדיין תרגום ותיווך מלא לשפת היומיום. במובן זה הם אמנים המקדימים מעט את זמנם ועקב כך מתקבלת יצירתם בחוסר הבנה ומתוך בלבול.

איליה: [...] אנשים לוקחים את זה יותר שלילי כי זה לא משהו שרואים כל יום. זה כן נראה מסוכן וזה, אבל עם הזמן, כשיודעים מה עושים, זה כבר הופך להיות תנועה מסוימת, זה כמו ללכת ברגל.

הטרייסרים בקבוצת נתניה, מבקשים לעצמם הכרה מתוך שפתם ותוך שימוש במונחיהם. במובן זה הם משולים לטיפוס הנמצא מעל ההקשר, המתייחס לעצמו ולא משוחח עם ההקשר (self-referential). עבור אלו הקוראים לתוך פרקטיקת השיח המרחבית, הם פורצי דרך ונושאי השראה; עבור רבים אחרים, הנרתעים משפה זו, הם משולים ל'משוגעים' ותוחמים את גבול ההתנהגות הנורמטיבית.

6.2.3 קבוצת דימונה: מעבר מפארקור פרוע לאקובטיקה כתהליך ליצירת נראות

חיובית

האימון בדימונה נושא אופי ישיר ומהיר. הוא לובש פנים אגרסיביות ומדגיש ממדים פיזיים. כך מתאר איגור 'סשן' (session) אופייני:

[...] כולם, אוניות [...] אתה סוגר את העיניים, אין אף אחד. אתה לא מסתכל אחורה, אין ימינה, אין שמאלה, ולא קדימה. אתה הולך, אתה מחפש רק איך לעלות. אתה רץ, רץ, אתה לא מקשיב לחברים שלך. יש אחד שהוא הולך הכי קדימה וכולם אחריו [...]

איגור מציג כניסה לאימון כמו כניסה למבצע. אתה אוטם עצמך מהעולם החיצון, עוטה עליך ברדס מטפורי, כל הסביבה נמחקת, למעט האתגר שנמצא היישר ממולך. איגור אינו מציג זאת כהכנה לקראת רגע ייחודי בו עליך להתרכז מול אתגר משמעותי, אלא כדרך התנהלות, האופן בו נוצרת זרימת התנועה. יש מקצב לתנועה זו, היא אינה משתהה. הדגש הוא על מהירות, אדרנלין, ביצוע. אתה נמצא בתחרות הנוגעת לגבריותך, למיקומך בקבוצה.

יוריי: [...] באיזשהו שלב התחילה מעין תחרות: מי גדול יותר, מי יכול יותר [...] איגור: היינו קופצים מגגות כאילו [...] ככל שאתה יותר מושפע [מהתחרותיות והצורך להוכיח את עצמך] אתה יותר נלחם בזה. אתה אומר: כאילו, אם הוא יכול, למה מי הוא בכלל לידי? אני עוד יותר טוב ממנו.

אלו תיאורים העוסקים בפארקור סביב ממד הסיכון הכרוך בו. ההתמודדות עם הסכנה מייצרת עבורם תחליף לביטחון העצמי, זירה מקבילה להתמודדות היומיום, אבל כזו בה הם זוכים באפשרות להגדיר את גבולותיה ושפתה.

איגור: בוא נגיד ככה, בסגנון קצת יותר מהצד, לא כנער שהיה שם פעם, עכשיו איך אני מסתכל על זה [על הפארקור הפרוע]? זה היה כמו החלפה, תחליף. תחליף לביטחון ולמוניטין.

לירון: כשהיו מסתכלים עלי בצורה מסוימת [...] כשהרגשתי פגוע, הייתי משחרר את זה בפארקור. מוציא את העצבים שלי [...]

בפארקור הם מוצאים פיצוי. כנגד ההדרה, כנגד הקשיים, שם נמצאת הקפיצה. התיאורים מסמנים את העיסוק בפארקור כפרוע, משמע ככזה המחפש את ממדיה המסוכנים ביותר של הפרקטיקה כדי להשיב את האיוון החסר. הפארקור משמש כאן כפרקטיקה של התנגדות המאפשרת שחזור של הוויית היומיום, אך כזו שאינה מחלצת את הנערים מהשוליות.

תהליך הפיצוי נושא עמו מחיר, הוא מציג את הנערים כמי שמפלרטטים עם תהליך אובדני, כמי ש"אין להם אלוהים". זו הופעה היוצרת מעטה של א-נורמליות וקושרת את הנערים עם איום על הסדר הציבורי. החיבור מועצם משום אופן ההופעה הפרוע, זהות הנערים ומקום

ההופעה, קרי, המרחב הציבורי, הנתפס כזירה הנתונה לאיום בדיוק מצד קבוצות אלו (Pain, 2001). בהקשר המקומי, עומדת מהות מאחורי התדמית.

איגור: [...] הסתובבנו בחוץ. שם אין לך משהו שיגיד לך סטופ, שיגיד לך פה, עכשיו, אתה לא עושה את זה [...] ובביה"ס כל הזמן [רק] "מה אתה עושה לא נכון, מה אתה ככה? לך מפה! צא מפה! לך לפה! שב פה!" [...]

יורי: [...] הם היו נערים שגדלים והיו להם המון אנרגיות לפרוק אז הם פרקו את זה בשבירת בקבוקים, שתייה חריפה וסתם ללכת לעשות ונדלזים, לצבוע קירות [...]

הנערים מתארים את השפעת פרקטיקות השיח המדירות על פעולותיהם. פרקטיקות אלו קדמו לשימוש בפארקור וכשהפרקטיקה מאומצת על-ידי הנערים, נעשה בה שימוש בתוך ההקשר הקיים, במסגרתו יש מסמן ויש מסומן וביניהם קו מפריד. היחסים בין מסמן למסומן בדימונה מזינים זה את זה ובכך מרחיקים את האחד מהשני. חוויית הניכור מקרינה על היחסים בין הנערים לסביבתם.

לירון: אמרו לנו: "מה אתם מטומטמים?! מה אתם עושים?! אתם מסכנים את החיים שלכם! אתם ברברים!".

תרומת המסגרת החברתית והסביבתית ליצירת המבט, מובילה לרעיון כי ציפיות ואופני התנהגות כרוכים בהקשר מרחבי ומזינים אלה את אלה. ניתן להבחין בקשר ביתר בהירות, כאשר משנים את נקודות המוצא של המשולש. נקודה זו עלתה בשיחה עם צדוק, מדריך הנוער, כשאנו נדרשים להצלחה הראשונית של להקת הפארקור:

[...] הוצאנו טייפ החוצה [בפינת המתנ"ס] ופתאום התחילו לעשות את הספורט שלהם ופתאום אנשים מתאספים, ואתה יודע, הפידבק, אם אני עושה משהו ומסתכלים עליי, אני מקבל אותו באוטומט, והתחילו לצבור קהל ואנשים וכיף ממש. ככה הם התחילו לקבל את ההערכה העצמית שלהם.

שינוי ההקשר המרחבי מייצר תהליך המשנה את המבט. הוא עושה זאת לא רק על-ידי שינוי מקום, או "אריזה חדשה", אלא מכיל בתוכו מבנה יחסים חדש עבור הפרקטיקה. מבנה זה מכיל תיחום מרחבי, פיקוח חיצוני וריסון קטעי ההופעה.

ש: צדוק נכנס, מתחיל להשפיע ומה הוא עושה לפארקור שלכם?

יורי: בסופו של דבר לרכך את הספורט כי במקום לקפוץ מגובה ולסכן את החיים, אז להפוך את זה למשהו יותר מעודן, שיהיה יותר מעניין לאנשים לראות. הרבה יותר על הקרקע, בוא נאמר ככה.

צדוק: [...] לקחנו את זה למקום אחר, שמנו משהו שאחראי והבאנו אחר כך מדריך לאקרובטיקה והתחלנו לתת לזה משהו יותר ממסדי ושמנו להם גבולות תוך כדי.

"האריזה" החדשה כוללת תיחום, פיקוח, ריסון, והתייחסות לרבדים הגלויים בעטיים נתפסו הנערים כאיום חברתי. היחסים החדשים "אורזים" את הפרקטיקה באופן שונה ומשנים את משמעותה עבור הסביבה ועבור הנערים עצמם. הפרקטיקה מקבלת משמעות קלה יותר לעיכול, משונה פחות, ולפיכך זרה פחות, מאיימת פחות ודומה יותר לטעמים מוכרים. זהו פארקור הממיר את היסודות האוונגרדיים והפרועים שבו ומדבר בשפה קרובה יותר לשפה אקרובטית גרידא. כשהקבוצה מצמצמת את זרות הפעולה, היא משחקת במקביל גם ביחסי

השלשה שצוינה קודם לכן, קרי מקום-ציפיות-התנהגות. מאחר ואלו מזינים זה את זה, נפתחת אפשרות לסיווג חברתי חדש של הנערים ולהגדרות חדשות של נראות.

בהדרגה, נבטו שורשיו של תהליך ארוך של טרנספורמציה, במסגרתו צומצמה פעילות הפארקור של הקבוצה מדימונה והומרה בריקודים ובאקרובטיקה. התהליך שתואר עשוי להתפרש כהכלה על-ידי קואופטציה, מצב בו הכוח מבצע מניפולציה על התנועה החתרנית ומבקש לנרמל את השימוש בה ולרסן השפעותיה על-ידי הפיכתה למופע (Daskalaki et al., 2008). כיוון זה נתמך מהמשך דרכה של הקבוצה, ההופכת ללהקה של ריקוד אקרובטי, מרבה להופיע בישראל ואף מחוצה לה ומשתלבת בתרבות המרכזית. יחד עם זאת, אני מוצא פירוש זה כתיאור חלקי בלבד של התהליך אותו עוברת הקבוצה. לתפיסתי, מדובר בשינוי מהותי ועמוק יותר. ההכלה המתרחשת בדימונה אינה מבוססת רק על שינוי הפרקטיקה וניתוב אופן השימוש בה, אלא כוללת שינוי התנהגותי של הפרטים עצמם.

6.2.4 ריסון השימוש בפארקור כתהליך משמוע וטרנספורמציה המוביל לנראות חדשה

תהליך משמועם של נערי דימונה עובר דרך מספר ממדים: (1) יצירת מרחב תחום בו מתרכזת הפעילות בפרקטיקה; (2) השמת פיקוח חיצוני לקבוצה המשגיח על הנעשה; ו-(3) ריסון אופני השימוש בפרקטיקה ושינוי הדרגתי בהם. כל אלו מתרחשים במקביל לתהליך עידון ההתנהגות והדיבור, המייצר תהליכי חברות חדשים ומקנה לנערים נראות חדשה.

פעולתו המרכזית של צדוק, מדריך הנוער, היא פעולת ההכרה. הוא אינו מבטל את הנערים, אלא קשוב להם, לצורכיהם ולמחשבותיהם, ובדרך זו זוכה באמון שהוא הכרחי לצורך התערבות. השיח האלים והכועס שתואר בעמודים קודמים, הוא שיח בינארי, המבטל מי שאינו שייך ולמעשה מבטל גם את יכולתו לבחור. הוא מבטל את יכולתו של ה"אחר" להיתפס כסובייקט ובכך חותר כנגד מידת הסובייקטיביות הניתנת ליחיד באשר הוא. צדוק מבקש להמיר את הכעס האלים במילים, להחליף את ה"פיצוץ" ברב-שיח. הוא מבקש ללמד את הקבוצה המודרת כלים שיאפשרו לה לדבר בשפתו של ה"אחר", להכיר בו, ובכך להשיב לעצמם את מידת הסובייקטיביות שניטלה מהם בהיותם מודרים.

איגור: [...] ההופעות שלנו זה כמו כשבנאדם שר, ואתה מקשיב לו, ואתה אומר וואלה! עכשיו, הזה ששר אומר כאילו, הנה, מבינים אותי [...] [אתה יכול לחשוב שאנחנו "אחרים"] אבל כשתבוא אלי, אני אבוא ואקח אתכם. הגעת לפה? קיבלת פה את הישיבה שלך, קיבלת את המקום שלך. אבל מה, יש פה חוקים. לא אלכוהול, לא לריב מכות, לא לקלל וכאילו, תהיה בן-אדם.

צדוק: [...] קח למשל את איגור, זה שהוא מרגיש מכובד היום ורצוי, זה לא אומר שהוא סיים את התהליך שלו. כי המון פעמים צף לו משהו של הקיפוח או שקורה משהו, פתאום אתה רואה את ה"אני נכנס [בן]", "אני נלחם" זה. אבל בסדר, זה עובר בצורה אחרת. גם כשהוא אומר "אני נלחם" ומדבר בצורה בוטה - הוא מדבר. פעם הוא לא היה מדבר. [הוא היה] בורח, רב, או גורם איזה נזק, או משהו מהסוג הזה [...] היום זה דו-שיח.

שינוי התנהגותי הדרגתי מאפשר לקבוצה להציג את עצמה במרחב הציבורי ולספר את סיפורה בשפה מוכרת. זו הצגה הנשענת על קולו של ה"אנדר-דוג". הקבוצה הופכת להיות "מוצר" מבוקש, תקשורתי, מעין תו-תקן שראוי להציגו ברבים. תהליך היצירה מחדש של ה"עצמי"

(גולדן, 2010) המהווה את סיפור דרכה של הקבוצה מהשוליים לנראות הנכונה, מציג מעין מסע גאולה מוסרי, תנועה מהשוליים אל המרכז, הוכחה, כביכול, שהמסע הזה הוא אפשרי. זהו סיפור המשתלב היטב עם הנרטיב ההגמוני, וככזה הוא מתחזק את מקומו כסיפור הצלחה ומייצר עבור הנערים ממד של הכרה. אולם אין זה בהכרח תהליך הרמוני. מתחת למעטה הגלוי, ניכר כי ביטוי כגון "כולנו ישראלים", אינו מעניק מסגרת מלאה לזהות.

צדוק: בין מילים לבין תחושות, יש הבדל. הם יכולים לשחק לך משחקי מילים, שהתחושות הן תחושות אחרות לגמרי. אני מרגיש את זה עליהם [...] [למשל] מארק [נער נוסף בקבוצה] משתמש עכשיו ברוסיות שלו בקיצוניות – "בגלל שאני רוסי" – ואחרי זה הוא צוחק. באתי אליו בטיול [להעיר לו דבר מה] – "בגלל שאני רוסי?" [הוא עונה לי] ומביא אותה בצחוק. אבל מתחת לצחוק שלו, יש משהו.

סיפור ההצלחה של הקבוצה הוא אמיתי. הוא מחזק את כוחם של הנערים כקבוצה וכל אחד בפני עצמו. הוא מאפשר לקבוצה ליטול אחריות על מעגלי נוער נוספים בדימונה, המחפשים אופן קשבת ויד מסייעת ומדריכה. זהו סיפור הצלחה שהקול ההגמוני אוהב לחבק, למתג ולנכס. אך מצד הנערים, מתחת לעטיפה, נשמרת זהירות שמא החיבוק הממסדי אינו נובע רק מתמיכה, אלא גם מאינטרס ויחסי כוח; אלו, זאת למדו, רצונם יכול להיות זמני ובר חלוף, ממש כמו התרבות עצמה.

סיכום דיון

מאמר זה הציג כיצד מרחבים שונים מעצבים בצורה שונה את תחושת (אי) השייכות למרחב וכן כיצד מרחבים שונים מעצבים בצורה שונה את אופני הפעולה של אותה פרקטיקה. במובנים אלו, תופעת המחאה של השוליים, המתבטאת בפעולה מרחבית, מתורגמת לפעולת התמקמות של מהגרים במפה האתנית והחברתית הישראלית.

כאמור, המאמר בחן את כינונה של זהות אתנית בקרב המשתמשים בפרקטיקת הפארקור. לתפיסתי, מיצובם החברתי של המשתמשים והקול הייחודי מתוכו הם מתנסחים, משפיעים על השימושים השונים הנעשים בפארקור ועל הפירושים הנוצרים מתוכם. הדגשת קולו של המשתמש מקבלת משנה חשיבות מתוך מיצוב פרקטיקת הפארקור בספרות, כבעלת פוטנציאל ליצירת חוויה אורבנית חלופית ונוספת על חוויית הצריכה הקפיטליסטית (e.g. Daskalaki et al., 2008). זהו הקשר הממקם את הפארקור כפרקטיקת שיח מרחבית, העשויה לשמש כפרקטיקה פרשנית בתוך מבנהו של לפבר (2005), המסמן את קווי המתאר בתוכם נבנה הסדר (והידע) בה במידה שהוא מסמן את האפשרויות לשינויו.

שימושים בפארקור, כפי שתוארו במאמר, רווחים בקרב נערים שהיגרו לישראל ומתגוררים באזורים פריפריאליים או סמי-פריפריאליים. המקרה הישראלי-מקומי מפגיש בין פרקטיקה הנתפסת כחריגה ובין מי שהופעתם במרחב מכילה רבדים של זרות והעדר שייכות. זהו מפגש המשליך על האופן בו נתפסת ומפורשת הפרקטיקה במקביל לסימון ותיוג של קבוצות המשתמשים. נובע מכך כי הפניית המבט המחקרי אל זהות המשתמשים בפארקור מעמידה שני מישורי בחינה משלימים: ראשית, מהם האופנים בהם משתתפת פרקטיקת הפארקור בעיצוב זהותם ומקומם של חברי הקבוצות במרחב, ושנית, כיצד מכוננת הנראות של

אותם צעירים באמצעות שימושים שונים בפרקטיקה. מכאן שההתמקדות בזהות המשתמשים, מטרתה כפולה: עיבוי החיבור בין התאוריה הכללית לביטוייה המקומיים, והבנת משמעות הפרקטיקה לא רק כשפה מרדנית-חתרנית אוניברסלית, אלא גם כפעולת התמקמות בהקשר תרבותי-לאומי מסוים, המחברת בין פריפריאליות והגירה בישראל.

שתי הקבוצות שנבחנו במסגרת המאמר, החילו את חוויות ההגירה השונות שלהן לאופני השימוש שעשו בפרקטיקה. חוויות אלו הושפעו ממפגשה של הקבוצה המהגרת עם המרחב הישראלי, האידיאולוגיות הנהוגות בו והזירות המקומיות המעוצבות לאור אידיאולוגיות אלו.

ארגון המרחב הישראלי ודפוסי המיון שנעשים במסגרתו מחזקים יחסי מרכז-פריפריה כחלק מתהליך פיזור האוכלוסין. מהגרי ברית המועצות לשעבר נותבו על-פי דפוסים אלו, המפנים מהגרים "מועדפים" למרכז החברתי והכלכלי ומהגרים "מועדפים פחות" לפריפריה (צפדיה, 2002). עבור קבוצת דימונה, אופיו של תהליך פיזור האוכלוסין סייע להבניית הקבוצה כבעיה חברתית. הקבוצה מכוננת את זהותה מתוך תהליך הדרה תרבותי, המסמן את חברי הקבוצה כ"אחרים" וכמי שמהווים איום מוסרי על המקום וזהותו. מושאי ההדרה מסומנים באמצעות תוויות אתניות, שלתפישתי יש לקרוא כהבחנה תרבותית יותר מאשר גיאוגרפית. כינון האתניות באמצעות הדרה חושף כי הסנקציות החברתיות כונו כנגד מי שנמצא "עמם", וכפועל יוצא, "איננו אתנו", כלומר, מופנות גם כלפי נערים ונערות שהשתייכו לקבוצה האתנית הדומיננטית בדימונה.

בתגובה להדרה, ובהעדר נגישות למשאבי כוח סמלי מעצימים, הקבוצה פונה לתוך עצמה בחיפוש אחר משאבי תמיכה וחיוזק ומקרינה ניכור כלפי סביבתה החיצונית. כשהקבוצה פוגשת את הפרקטיקה, היא עושה בה שימוש מתוך המצב המנוכר בו היא מצויה. ביטויים אלו מגולמים בפארקור פרוע, הקרוב לשיח אלים כדרך לפתרון מחלוקות. שימוש זה הנציח את הקבוצה במיקומה השולי והעצים עוד יותר את הנראות השלילית דרכה הוצגה.

סיפורה של קבוצת דימונה עוסק בלימוד השפה ההגמונית ובאימוצה, כבסיס ליצירת נראות חיובית. תהליך הטרנספורמציה שעוברת הקבוצה, הוא מסע לייצור מחדש של ה"עצמי" (גולדן, 2010). הכוונה היא לתהליך שינוי באדם המבצע והופכו לאדם הנראה כהלכה – ממהגר למקומי-ישראלי. תהליך ההכלה המוחל על הקבוצה מתבצע דרך שינוי בהתנהגות הנערים, הכרה בהם כסובייקטים והכרה מצדם בקולות אחרים. זהו תהליך המבוסס על הקשבה, שיחה ודיון, נשען על ריסון הדחפים, פיתוח שליטה ברגשות ודיבור בשפה מרחבית שהאוזן ההגמונית מבינה. במובנים רבים, הטרנספורמציה האישית שעוברים הנערים, היא זו המאפשרת את "החיבור החווי" החדש בינם ובין החברה. זהו שינוי פנימי בנוסח אליאס, הנשען על תהליך עידון התנהגותי כבסיס לתהליך התירבות החברתי (אלגזי, 2000). זהו תהליך המחלץ את הקבוצה ממיקומה השולי, מאפשר לה להציג נראות חיובית ומקנה לה מקום במרחב הנורמטיבי. אלא שזהו אינו מסע שחרור במובנו המלא, כי אם תהליך המבטיח כניסה למיקום פריפריאלי "במטריקס האינדיבידואלים", מדינת הלאום של פוקו (Foucault, 1995).

כינון האתניות של קבוצת נתניה נעשה באמצעות משא ומתן על הזהות. הקבוצה משתמשת בפרקטיקת הפארקור כבמשאב כוח סימבולי, המקנה לגיטימציה לניסיונה להטביע חותם ולייצר תחושת שייכות למקום. הקבוצה נשענת על ריבוד גילאים, המאפשר לוותיקי

הקבוצה לחנוך את צעירה ולרכך את מרכיבי הזרות הגלומים באתניות ובפרקטיקה. בדרך זו, קבוצת נתניה, בהציגה עצמה דרך הפרקטיקה, חושפת פרקטיקת שיח מרחבית המציעה פירוש מרובה לקבוע. זהו רעיון הנתפס בהלימה עם זהות מורכבת שאינה עוסקת במבדיל המצמצם (כלומר רוסי או ישראלי) אלא יוצרת הרחבה מעשירה (רוסי וישראלי), כלומר, הבניית זהות המאפשרת למהגר (הרוסי) להיות מקומי (ישראלי) על-פי דרכו. זהו פתח חדש לבחינת הקשר בין פעולה למבצע. ה"אחר" אינו בגדר זר מוחלט, שדרך הנגדתו אני לומד על עצמי. ב"אחר" ובתרבותו כבר יש משהו ממני, מנסיבות המפגש, מיחסי הכוח בינינו. האיום אינו בשוני, אלא בדמיון. דווקא משום שה"אחר" נושא חלקים ממני בתוכו, בתרבותו, הוא מהווה פוטנציאל ערעור על ה"עצמי", על זהותי. הטיעון מקבל משנה תוקף לאור תוצאות המפגש בין השיח המרחיב לשיח ההגמוני, כאשר האחרון שואף להכיל את השיח המרחיב או במידת הצורך לתייגו כסוטה. על כן הנראות, שעשויה הייתה להתקבל עבור הזהות הדיאספורית מתוך השיח המרחיב, אינה מגיעה לביטוי מלא.

שתי הקבוצות משתמשות בפארקור בפעולות ההתמקמות שלהן במרחב המקומי. בדימונה, דפוס ההתמקמות מפגין את ניסיון הקבוצה לפעול לכיוון פרגמטי, גם אם לא חופשי, בתוך מערך של אתוסים תרבותיים, שיחים וזהויות היסטוריות, בעוד שבנתניה, דפוס ההתמקמות בא לידי ביטוי דווקא באמצעות הביקורת על התפיסות הנורמטיביות המקובלות. עבור שתי הקבוצות, מסלולי האינטגרציה המתוארים אינם כרוכים בהכרח באימוץ האתוס, ההביטוס או המודל המקומי הישראלי הדומיננטי ולכן אינם כאלו המוצאים ביטוי מלא בטיפולוגיה של ברי, המתייחסת לצעירים מהגרים ומתארת ארבע גישות זהותיות (Berry, Phinney, Sam & Vedder, 2006), או בפיתוחה בהקשר הישראלי (Horenczyk, 2009). שני דפוסי ההתמקמות הללו מבקשים לעצמם מקום ב"ישראליות" שהינה רב-קולית ועתירת סתירות. דווקא משום כך, הבניית הזהות הנוצרת מתהליכי ההתמקמות הללו הינה סיפור ישראלי, והיא משתתפת, בדרכה, בעיצוב המרחב הישראלי.

יש לציין כי זהו מאמר ראשוני העוסק בפרקטיקת הפארקור בישראל. איסוף החומרים וניתוח הממצאים התבצעו כולם בידי חוקר יחיד ומתייחסים לאוכלוסיות מחקר קטנות יחסית. על כן, יש מקום להוסיף על הממצאים במחקרים נוספים, שירחיבו את תוקפם של הממצאים, כמו גם כאלו שירחיבו את הבנתנו ביחס לפרקטיקת הפארקור עצמה, למשל כאלו שיתמקדו בפרקטיקת הפארקור כמופע מגדרי.

הדיון ביחס לקבוצות חושף כי קיימת נכונות להכרה חיובית דרך הפארקור, הממקמת את הפרקטיקה כפעולה מלהיבה המרחיבה את אופקי המחשבה, אולם זו כרוכה בתיחום הפרקטיקה ובהכנסתה לקווי מתאר חברתיים ומרחביים קבועים ומוגדרים מראש. מתחבאת כאן שאלת יסוד הנוגעת ל"טעם": מדוע פעולה תחומה ומרוככת מתפרשת כהרחבת השיח, להבדיל מפעולה במצבה "המלא", המתפרשת כאיום או הפרעה? לתפיסתי, יש להבין זאת דרך המבט החיצוני המתבונן. פעולות רדיקליות נסמכות על תהליך התפתחות שאינו בהכרח זמין למתבונן. בהעדר ההקשר מתוכו יוצאת הפעולה, יש קושי לפרשה ולהעניק לה משמעות. הריכוך והריסון מאפשרים חיבור לשדה הקיים של המשמעויות. לפיכך זוהי שאלה הנוגעת לגבולות הנורמטיביות ועוסקת לא רק בפעולה עצמה אלא גם במתבונן ובמבצע. גבולות השיח הקיימים

נוטים לשייך פעולות מסוימות לקבוצות חברתיות מובחנות ובהעדר הלימה בין פעולה למבצע, השיח פועל כדי לדחוק אותה אל מחוץ לגבולות הנורמה.

נובעת מכך מסקנה הנעה בין מבנה המיקרו של טריאד ה"מבט", הנשען על מקום-ציפיות-התנהגות, למבנה המקרו של טריאד המרחב של לפבר (2005), הנשען על הממד הפיזי, הממד האידיאולוגי וממד המשתמש. מסקנה זו מתייחסת לדינמיקה הנפרסת בין "כוח" ממשמע, המבקש להכתיב ולנרמל את אופני ההתנהגות (Foucault, 1995), לבין ביטוי פואטי משחרר, החותר להרחיב את מידת הלגיטימציה הניתנת לשונות (דה סרטו, 2005). בחינת משמעותה של פרקטיקת הפארקור במסגרת חיבור זה, מציגה אותה כפרקטיקה טרנספורמטיבית ומשעתקת בו בזמן. זהו קו המחבר בין המקרו למיקרו ומופיע בתהליכי הבניית הזהות של קבוצות הנערים. לעתים, מסע השחרור הפואטי אינו חודר את השפה ההגמונית ולעתים דווקא צמצום והגבלת חופש הפעולה שבפרקטיקה, הוא שמאפשר טרנספורמציה המחלצת את האדם ממצוב מודר ומנוכר. לפיכך, אני מציע לראות את הפרקטיקה לא כאמצעי המוביל לשחרור מוחלט, אלא כחלק מתהליך פרשני, עתיר סתירות, המקיים משא ומתן מתמיד על אופי התרבות והזהות החברתית.

רשימת מקורות

- אלגזי, ג' (2000). הלכות הגוף וארגון החברה: תהליך הציוויליזציה של נורברט אליאס. *זמנים - רבעון להיסטוריה*, 70, 63-82.
- בן פורת, א' (2009). להיות חסי בישראל: תהליכי עיצוב זהות והגדרה עצמית בקרב מתבגרים מברית המועצות לשעבר בישראל. *אלפיים*, 34, 159-181.
- ברם, ח' (2005). הכרה, היעדר הכרה והכרה שגויה בקבוצות מקרב עולי חבר המדינות. בתוך א' נחתומי (עורך), *רב-תרבותיות במבחן הישראליות* (עמ' 163-191). ירושלים: מאגנס.
- ברם, ח' (2010). תהליכי נראות, סוכני נראות וקטגוריזציה חברתית: עיצוב היחס כלפי עולי קווקז, 1989 - 1996. בתוך ע' לומסקי-פדר ות' רפופורט (עורכות), *נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג* (עמ' 237 - 273). ירושלים: ון-ליר.
- גולדין, ס' וחזן, ח' (2004). בין הגוף הארוטי לגוף הפורה. *תיאוריה וביקורת*, 25, 5-12.
- גולדן, ד' (2010). נראים כהלכה: מפגשים בין ילדים ישראלים לילדים עולים בספרות ילדים עכשווית. בתוך ע' לומסקי-פדר ות' רפופורט (עורכות), *נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג* (עמ' 140-157). ירושלים: ון-ליר.
- גולצמן, ל' ופרוג, א' (2010). ניתוח קבוצת נערים יוצאי חבר המדינות השייכים לדור שני או "דור וחצי" בראייה רב תרבותית. *מניתוק לשילוב*, 16, 181-200.
- דה סרטו, מ' (1997). המצאת היומיום. *תיאוריה וביקורת*, 10, 15-24.
- דה סרטו, מ' (2005). צעדות בעיר. בתוך ר' קלוש וט' חתוקה (עורכות), *תרבות אדריכלית: מקום ייצוג, גוף* (עמ' 59-78). תל-אביב: רסלינג.
- הלמן, ש' (1993). *הסירוב לשרת בצבא כניסיון להגדרה מחדשת של האזרחות*. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- חזן, ח' (2005). בין הזמנים: לגופה של הישראליות. בתוך ר' קלוש וט' חתוקה (עורכות), *תרבות אדריכלית: מקום ייצוג, גוף* (עמ' 255-266). תל-אביב: רסלינג.
- יעקובי, ח' (2003). חיי השגרה בלוד: על כוח, זהות ומחאה מרחבית בעיר המעורבת לוד. *ג'מאעה*, י, 69 - 109.
- יעקובי, ח' (2007). "המקום השלישי": ארכיטקטורה, לאומיות והמבט הפוסט-קולוניאלי. *תיאוריה וביקורת*, 30, 63-88.

יעקובי, ח' ופנסטר, ט' (2006). מבוא: על ישראליות ועירוניות. בתוך ח' יעקובי וט' פנסטר (עורכים), עיר ישראלית, או עיר בישראל?: שאלות של זהות, משמעות ויחסי כוחות (עמ' 7-19). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

לומסקי-פדר, ע' ורפפורט, ת' (2010). דיון: לאומיות ו"שיבה הביתה" – נראות בהקשר. בתוך ע' לומסקי-פדר ות' רפפורט (עורכות), נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג (עמ' 383-392). ירושלים: ון-ליר.

לומסקי-פדר, ע', רפפורט, ת' וגינזבורג, ל' (2010). נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג – מבוא תיאורטי. בתוך ע' לומסקי-פדר ות' רפפורט (עורכות), נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג (עמ' 11-39). ירושלים: ון-ליר.

לומסקי-פדר, ע', רפפורט, ת' ולרנר, י' (2005). אוריינטליזם במבחן ההגירה: סטודנטים רוסים קוראים מזרחיות. תיאוריה וביקורת, 26, 119-147.

לפבר, א' (2005). ייצור המרחב. בתוך ר' קלוש וט' חתוקה (עורכות), תרבות אדריכלית: מקום ייצוג, גוף (עמ' 177-200). תל-אביב: רסלינג.

לרנר, י' (2001). ריבוי והיברידיות בתפישת הישראלים הרוסים. תיאוריה וביקורת, 19, 44-41.

לרנר, י' (2013). מבוא: הכוח הפרגמטי של תרבות בהגירה. בתוך י' לרנר ור' פלדחי (עורכות), 'רוסים' בישראל: הפרגמטיקה של תרבות בהגירה (עמ' 20-48). ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד.

צפדיה, א' (2002). מהגרים ביישובים פריפריאליים בחברת המתיישבים הישראלית: מזרחים בערי הפיתוח מול מהגרים רוסים. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. באר-שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

צפדיה, א' (2010). תמרון הנראות הפוליטית: מהגרים "רוסים" בעיר מעורבת ובעיר פיתוח. בתוך ע' לומסקי-פדר ות' רפפורט (עורכות), נראות בהגירה: גוף, מבט, ייצוג (עמ' 192-211). ירושלים: ון-ליר.

קלוש, ר' ויו-לון, י' (2000). הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב. תיאוריה וביקורת, 16, 153-180.

שקדי, א' (2003). מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה ויישום. תל-אביב: רמות.

שרון, ס' (2006). המתכננים, המדינה ועיצוב המרחב הלאומי בשנות החמישים. תיאוריה וביקורת, 29, 31-57.

Atkinson, M. (2009). Parkour, anarcho-environmentalism, and poieses. *Journal of Sport and Social, 33*(2), 169-194.

Bavinton, N. (2007). From obstacle to opportunity: Parkour, leisure, and the reinterpretation of constraints. *Annals of Leisure Research, 10*, 391-412.

Berry, J.W., Phinney, J.S., Sam, D.L., & Vedder, P. (2006). Immigrant youth: Acculturation, identity, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review, 55*, 303-332.

Brown, N. (2007). *The art of displacement: Parkour as a challenge to social perceptions of body and space*. Retrieved: 24 Aug. 2009.

(<http://www.parkourgenerations.com/article/art-displacement>)

Daskalaki, M., Stara, A., & Imas, M. (2008). The 'Parkour organization': Inhabitation of corporate spaces. *Culture and Organization, 14*(1), 49-64.

Fortier, A.M. (2003). Outside/In? Notes on sexuality, ethnicity and the dialectics of identification. Retrieved: 13 Feb. 2011. (<http://www.lancs.ac.uk/fass/sociology/papers/fortier-outside-in.pdf>)

Foucault, M. (1995). *Discipline and punish: The birth of the prison*. NY: Vintage Books.

Giorgi, A. (1975). An application of phenomenological method in psychology. In A. Giorgi, & C. Fischer (Eds.), *Duquesne studies in phenomenological psychology 2* (pp. 82-103). Pittsburgh: Duquesne University Press.

Horenczyk, G. (2009). Multiple reference groups: Towards the mapping of immigrants' complex social worlds. In I. Jasinkaja-Lahti, & T.A. Mähönen (Eds.), *Identities, intergroup relations and acculturation: The cornerstones of intercultural encounters* (pp. 67-80). Helsinki: Gaudeamus Helsinki University Press.

- Lerner, J., Rapoport, T., & Lomsky-Feder, E. (2007). The ethnic script in action: The regrounding of Russian Jewish immigrants in Israel. *Ethos*, 35(2), 168–195.
- Mould, O. (2009). Parkour, the city, the event. *Environment and Planning D: Society and Space*, 27(4), 738–750.
- Noble, G., Poynting, S., & Tabar, P. (1999). Youth, ethnicity and the mapping of identities: Strategic essentialism and strategic hybridity among male Arabic-speaking youth in South-Western Sydney. *Cultural/Plural*, 7(1), 29–44.
- Pain, R. (2001). Gender, race, age and fear in the city. *Urban Studies*, 38(5–6), 899–913.
- Pain, R. (2003). Youth, age and the representation of fear. *Capital & Class*, 80, 151–171.
- Savage, J. (2000). Participative observation: Standing in the shoes of others? *Qualitative Health Research*, 10(3), 324–339.
- Saville, S.J. (2008). Playing with fear: Parkour and the mobility of emotion. *Social & Cultural Geography*, 9(8), 891–914.
- Schmid, C. (2008). Henri Lefebvre's theory of the production of space: Towards a three-dimensional dialectic. In K. Goonewardena, S. Kipfer, R. Milgrom, & C. Schmid (Eds.), *Space, difference, everyday life: Reading Henri Lefebvre*. (pp. 27–45). NY/London: Routledge.
- Stallybrass P., & White, A. (1986). *The politics and poetics of transgression*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Identity jump: Parkour Practice as an Identity Construction Scene for Young Immigrants in the Israeli Periphery

Ortal Derech, Ben Gurion University

Abstract

This research deals with the parkour practice and the ways in which this practice is experienced by young, mostly immigrants from the former CIS. The research focuses on the identity of the actors of this spatial practice, and from their identity, through its many dimensions, seeks to understand the practice's meaning not just as a universal rebellious-subversive language but also as an act of taking a position in a specific national cultural context – an Israeli peripheral and migration one.

As a theoretical Structure, this study draws on Henri Lefebvre's concept of space, which integrates the ideological, users and physical dimensions of space to produce the social space. These dimensions are dialectically interconnected; creating both opportunities and limitations arising from the structure framework. The sketched logic, points to three theoretical dimension which are highlighted in this work. First, theoretical thinking regarding space, the ways space has been shaped and the different ways to operate it. Second, the theoretical literature dealing with parkour practice and other similar practices will be discussed. Third, some theoretical literature concerning the actor's identity - which in the Israeli context focuses on young migrant from the former Soviet Union - will be presented.

Two scenes were selected to serve as empirical arenas – one in Netanya, the other in Dimona. The study was based upon observations and interviews conducted with ten people who operate parkour groups, which are mostly made of immigrants. The implications of parkour practice for immigrants are examined through the groups, focusing on two complementary questions. The first relates to the ways by which parkour practice participates in shaping identity and sense of place of group members in space. The examination corresponds with the ways by which parkour both constructs identity and feeds from it. The other question concerns how the visualization of the young immigrant body is being constituent through various uses of parkour practice. This view deals with questions such as whether and how the practice serves as a resource to symbolic power for these young people and to what extent the uses of parkour contribute to a positive recognition of their identities. This paper marks the significance of parkour as a practice that is simultaneously transformative and reproductive, that is, as a practice that produces opportunities for actors and at the same time, contains restrictions on these opportunities. This argument is drawn from a development process experienced by the two groups of parkour actors, despite the fact that each one is facing a different development process and moving in somewhat oppositional direction.

The article is based upon the thesis required for a degree of Master of Arts at the department of sociology and anthropology, Ben-Gurion University of the Negev, under the supervision of Dr. Sara Helman and Dr. Julia Lerner

האם מגע מקוון הוא מכוון? האפשרויות הגלומות במדיה חברתיים בנוגע להשתלבות מהגרים

סבינה ליסיצה

תקציר

אחד הסימנים להשתלבותם של מהגרים הוא הירקמותם של יחסים חברתיים בין המהגרים לבני המקום. המחקר הנוכחי בוחן את התרומה של מגע בין מהגרים מברית המועצות לשעבר לבין הישראלים הוותיקים למגוריהם במסגרת המדיה החברתיים המקוונים, להשתלבותם החברתית של המהגרים.

מטרת המחקר הייתה לבחון האם בהתאם לתאוריית המגע, מגע מקוון יכול לתרום לצמצום המרחק החברתי בין מהגרים לוותיקים, או לחילופין, מהגרים אשר מרגישים קרובים יותר לוותיקים נוטים יותר למגע מקוון איתם, מה שעולה בקנה אחד עם גישת ההידמות החברתית.

המחקר נערך באמצעות סקר מקוון והשתתפו בו 296 מהגרים ממדינות חבר העמים אשר היגרו לישראל אחרי שנת 1989 וגולשים במדיה חברתיים בשפה העברית. הממצאים מצביעים על כך שתאוריית המגע ותאוריית ההידמות החברתית לא סותרות, אלא משלימות האחת את השנייה: בהתאם לתאוריית המגע נמצא כי למגע מקוון קיימת השפעה חיובית על המרחקים החברתיים שחשים המהגרים כלפי קבוצות בעלות שוני תרבותי גדול ואינטראקציה לא מקוונת מעטה יחסית - ערבים וחרדים. לעומת זאת, למגע מקוון לא נמצאה השפעה על המרחק החברתי שהמהגרים חשים מהקבוצות המייצגות את התרבות הדומיננטית בישראל - האשכנזים והחילוניים. הממצאים תומכים גם בתאוריית ההידמות החברתית, כאשר מדובר בקבוצות קרובות מבחינה תרבותית ו/או כאלה הנמצאות עם המהגרים במגע יומיומי. ככול שהמרחק החברתי שחשים המהגרים כלפי אשכנזים, מזרחיים, חילוניים ודתיים קטן יותר, כך עולה תדירות המגע המקוון עם הקבוצות הללו. לסיכום, נמצא כי מדיה חברתיים לא מקרבים מהגרים לקבוצות המייצגות את התרבות הדומיננטית, אולם מסייעים למיתון השסע הלאומי והדתי בחברה הישראלית.

מילות מפתח: מרחק חברתי, מדיה חברתיים, תאוריית המגע, הידמות חברתית, השתלבות מהגרים

1. מבוא

סביבה מקוונת מאפשרת יחסי גומלין בין אנשים בעלי תכונות משותפות רבות, אך גם יוצרת הזדמנויות לתקשורת בין אנשים מרקע אתני, דתי, תרבותי וסוציו-אקונומי שונה, אשר כמעט ולא נפגשים בחיי היומיום. האם אינטראקציות מקוונות יכולות לגשר על פערים חברתיים בין קבוצות שונות? ובאופן ספציפי יותר, האם מגע מקוון בין מהגרים לבין קבוצות הוותיקים השונות עשוי לתרום לצמצום המרחק החברתי ביניהם ובכך לסייע להשתלבותם החברתית של המהגרים? המושג "מרחק חברתי" מתייחס לרצון או לחוסר רצון של פרטים השייכים לקבוצה חברתית אחת לתקשר ולתחזק מערכות יחסים עם פרטים מקבוצה חברתית אחרת (זיו, 2011). מושג רחב זה נקבע על-ידי: (1) מרחק רגשי (affective distance) - מידת החיבה שחשים כלפי פרטים מקבוצה אחרת (Bogardus, 1925); (2) מרחק נורמטיבי (normative distance) - הגדרה מי ה"שייך" ומי ה"זר" וקביעת הבחנה ברורה בין "אנחנו" ו"הם"; ו-(3) מרחק תרבותי ומנהגי (cultural and habitual distances) - מידת הדמיון הקיים בין הקבוצות (Bourdieu, 1990; Karakayali, 2009).

במחקר זה, יבחן הקשר בין מרחק רגשי חברתי (להלן "מרחק חברתי") לבין תדירות האינטראקציה המקוונת בין מהגרים ממדינות חבר העמים לבין הוותיקים בחברה הישראלית. המחקר מבקש לבדוק האם מפגש מקוון במסגרת המדיה החברתית תורם לצמצום המרחק החברתי של המהגרים כלפי קבוצות לאומיות, אתניות ודתיות של ישראלים ותיקים, כלומר תורם להשתלבותם החברתית של המהגרים.

1.1 תיאוריות המתייחסות להשתלבות מהגרים

ספרות ההגירה מבחינה בין ארבע אסטרטגיות של תירבות (acculturation) אשר באות לידי ביטוי בשני ממדים: נטיית המהגר לשמור על הזהות ועל תרבות המוצא ונכונות המהגר לקיים יחסי גומלין עם בני חברת היעד (Berry, Kim, Power, Young & Bujaki, 1989; Berry, 2009). בהתאם לאסטרטגיית ההטמעה (assimilation), מהגרים לא מעוניינים בשמירה על הזהות ועל תרבות המקור ומקיימים מגע יומיומי עם האוכלוסייה הוותיקה. לעומת זאת, מהגרים הנוקטים באסטרטגיית ההתבדלות (separation) שומרים על הזיקה לתרבות המוצא ונמנעים מיחסי גומלין עם האוכלוסייה הוותיקה. מהגרים הנוקטים באסטרטגיית ההשתלבות (integration) שומרים על הזיקה לתרבות המוצא ומקיימים יחסי גומלין יומיומיים עם הוותיקים. אסטרטגיית השוליות (marginalization) מאופיינת בו-זמנית בחוסר עניין בתרבות המוצא ובהיעדר יחסי גומלין עם הוותיקים, לעתים בשל הדרה ואפליה שהמהגרים חווים (Berry, 1997; Berry et al., 1989).

מחקרים מצביעים על כך שאסטרטגיית ההשתלבות מועדפת הן על-ידי קבוצות מהגרים שונות והן על-ידי אוכלוסיה ותיקה. (Berry et al., 1989; Berry, 1997; Lissitsa & Peres, 2011; Neto, 2002; Partridge, 1988; Roccas, Horenczyk & Schwartz, 2000; van Oudenhoven & Eisses, 1998). ברי ועמיתיו (Berry et al., 1989; Berry, 1997) ערכו מספר מחקרים בקרב קבוצות שונות של מהגרים בצפון אמריקה ועל סמך ממצאיהם דירגו את מידת היעילות של אסטרטגיות התירבות. לטענתם, האסטרטגיה היעילה ביותר הינה השתלבות, המספקת למהגרים את התנאים הטובים ביותר להסתגלות פסיכולוגית, אחריה הם מציינים את

אסטרטגיות ההטמעה וההתבדלות, ואילו אסטרטגיית השוליות מאופיינת ביעילות הנמוכה ביותר.

נקיטת אסטרטגיה מסוימת תלויה הן במהגרים והן בחברת היעד. קבוצות מהגרים קטנות יותר מבחינה מספרית ובעלות הון אנושי פחות רלוונטי לחברת היעד נאלצות לבחור באסטרטגיות הדורשות מהם גמישות רבה ונכונות לשינוי תרבותי, ואילו קבוצות מהגרים גדולות יותר ובעלות משאבים חשובים לחברה המארחת יכולות "להרשות לעצמן" לנקוט באסטרטגיות המאפשרות שינוי איטי והדרגתי, שכוללות בין היתר גם אינטראקציות בהיקף מצומצם עם האוכלוסייה הוותיקה על בסיס בלתי פורמלי (Navas, Garcia, Sanzes, Roja, Pumarez & Fernandes, 2005).

חברות בעלות גישה רב-תרבותית נוטות יותר להכיל את המהגרים ולעודד את אסטרטגיית ההשתלבות, ואילו חברות שדורשות התבוללות או מדירות מהגרים גורמות בכך לאימוץ שלושת המודלים האחרים (Castles, 2000; 2002).

תאוריית האסימילציה הסגמנטית (segmented assimilation) מתייחסת לתרומת יחסי הגומלין עם הוותיקים להשתלבות המהגרים באופן דיפרנציאלי. על-פי תאוריה זו, לא כל אינטראקציה עם האוכלוסייה הוותיקה מקדמת את השתלבות המהגרים, אלא רק מגע עם הוותיקים המשתייכים למעמד סוציו-אקונומי בינוני ומעלה. לעומת זאת מגעים רבים עם בני המעמד הנמוך וקבוצות השוליים (במסגרת שכונות מגורים, מוסדות החינוך והעבודה) עשויים לחשוף מהגרים לתרבות העוני ולפגוע בכך באיכות ההשתלבות (Portes & Rumbaut 2001; Zhou, 1997; Portes & Zhou, 1993).

לסיכום, נראה כי לצורך השתלבות מוצלחת בחברה החדשה, עדיף למהגרים לקיים מגע הן בתוך קבוצת המהגרים והן מחוץ לה, אם כי לא כל מגע עם וותיקים תורם להשתלבות מוצלחת, אלא רק עם קבוצות מסוימות.

המחקר הנוכחי מבקש, לראשונה, לתאר את המפגש בין אסטרטגיות התרבות של המהגרים לבין שתי התאוריות העוסקות במגע וקרבה חברתית בין קבוצות חברתיות שונות: תאוריית המגע ותאוריית ההידמות החברתית.

1.2 תיאוריית המגע

תיאוריית המגע שהוצגה לראשונה על-ידי אלפורט (Allport, 1954), גורסת שמגע בין קבוצות מצמצם סטריאוטיפים הדדיים ומפתח גישה ידידותית. כאשר פרט מקבוצה מסוימת פוגש פרט מקבוצה אחרת, שינוי הגישה מתרחש בשתי רמות: ברמה הראשונה מצטמצמים הסטריאוטיפים השליליים כלפי הפרט הספציפי השייך לקבוצה אחרת, וברמה השנייה, שיפור העמדות מתרחב לקבוצה כולה.

השערת המגע של אלפורט קיבלה תשומת לב מחדשת בשנים האחרונות. חוקרים נוספים ניסו ליישם אותה על קבוצות מגוונות בחברות שונות (Pettigrew, 2008; Pettigrew, 1998; Tropp, Wagner & Christ, 2011; Brown & Hewstone, 2005). מחקרים הראו שהמגע ממזער עוינות ודעות קדומות בין הקבוצות היריבות (Fisher, 1990; Hewstone, 2003; Pettigrew & Tropp, 2000). מגע בין-קבוצתי מקטין את האלמנטים הרגשיים של דעה קדומה יותר מאשר את האלמנטים הקוגניטיביים (Tropp & Pettigrew, 2005) ומשפר את הרגשות

החיוביים תוך הפחתת הרגשות השליליים כלפי הקבוצה האחרת (Miller, Smith & Mackie, 2004).

עם זאת, קיומו של קשר בפני עצמו הוא לא "שיקוי קסמים" כנגד איבה בין-קבוצתית. כדי לנצל את יתרונותיו של המגע, חייבים להתקיים מספר תנאים: מעמד שווה של הקבוצות, מטרות משותפות, שיתוף פעולה בין-קבוצתי, נורמות חברתיות התומכות בקשר בין-קבוצתי (Allport, 1954), השתתפות מתוך רצון וקשר אינטימי (Amir, 1969) והיעדר חרדה או איום (Pettigrew & Tropp, 2000). מטא-אנליזה שערכו פטיגרו וטרופ מצביעה על כך שלא כל התנאים של אלפורט חייבים להתקיים בו-זמנית על מנת להפחית דעות קדומות, אך ככל שמתקיימים יותר תנאים, כך עולה הסיכוי להצלחת המגע.

פריצת הדרך במדיה החברתיים, זימנה אפשרויות חדשות לסיפוק תנאים הנחוצים למגע יעיל בין קבוצות. האפשרויות להתקשרות בעילום שם, הסתרת המראה החיצוני ושליטה גבוהה במשך האינטראקציה ובמהותה, מספקות הזדמנות להיכרות עם אנשים מקבוצות חברתיות שונות על בסיס אינטרסים משותפים וצורות חשיבה דומות. בארך ואחרים (Bargh, McKenna & Fitzsimons, 2002) טוענים כי האנונימיות הנוצרת במגע מקוון מובילה לתוצאות דומות לתופעת "הזר ברכבת", כאשר אנשים מביעים פתיחות ומוכנים לחלוק מידע אינטימי על עצמם עם אדם זר, מכיוון שהם בטוחים שלא יפגשו אותו יותר לעולם. מסיבות אלו מערכות יחסים באינטרנט יכולות לפתח קרבה ואינטימיות הרבה יותר מהר ממערכות יחסים רגילות (Mesh & Talmud, 2007). בדרך זו מדיה חברתיים עשויים לקדם השתלבות חברתית של מיעוטים אתניים וקבוצות חלשות (Amichai-Hamburger, McKenna & Samuel-Azran, 2008; McKenna & Bargh, 2000).

אסטרטגיית ההשתלבות מניחה שמתקיימים מגעים יומיומיים בין מהגרים לוותיקים במקביל למגעים בין בני קבוצת המהגרים, לפיכך על-פי תאוריית המגע ניתן לצפות כי המגע המקוון של מהגרים עם הוותיקים עשוי לקרב בין הקבוצות הללו, אך לא לגרום להטמעה מלאה של המהגרים בחברה הוותיקה.

המחקר הנוכחי מנסה ליישם את תאוריית המגע על מנת להסביר את תרומתו של המגע המקוון של המהגרים מברית המועצות לשעבר עם הישראלים הוותיקים על מגזריהם השונים, לצמצום המרחק החברתי שחשים המהגרים כלפי הוותיקים.

1.3 גישת ההידמות החברתית

מחקרים העוסקים ביצירה, פיתוח ושמירה על מערכות יחסים חברתיות שמים דגש על החשיבות של הידמות חברתית (social homophily) (Bramoulle, Currarini, Jackson, Pin & Rogers, 2012;) (Hartup & Stevens, 1997; McPherson, Smith-Lovin & Cook, 2001). אנשים דומים מבחינה תרבותית נחשבים לאטרקטיביים יותר ומדורגים באופן חיובי יותר מאשר אנשים שונים (Varma & Stroh, 2001). הידמות מתייחסת לנטייה של אנשים לקיים קשרים וליצור חברויות עם אנשים בעלי מאפיינים דומים להם (McPherson et al., 2001). נטייה זו חלה ביחס למשתנים סוציו-דמוגרפיים כמו השכלה, מקצוע, גזע ומוצא אתני, דת, מצב משפחתי וגיל (Bramoulle et al., 2012), עמדות ואמונות (Ajzen & Fishbein, 1980; Cohen, 1983), והתנהגות חברתית (Billy, Rogers & Udry, 1984). ברור אפוא, שדמיון בין-אישי יכול להוביל ליותר חיבה כלפי אדם שנחשב לדומה, ובשלב הבא להוביל ליחסים חיוביים יותר ברמה הקבוצתית (Stathi & Crisp, 2010). כאשר מנסים לשלב בין גישת ההידמות החברתית ואסטרטגיות השתלבות של מהגרים

על-פי המיון של ברי (Berry, 1997), ניתן לומר כי המהגרים שחשים קרבה רבה יותר לוותיקים, ייטו יותר ליצור עמם מגע וכתוצאה מכך ייטו יותר לאסטרטגיות השתלבות או הטמעה. המחקר הנוכחי מבקש ליישם את גישת ההידמות החברתית ביחס לתרומת המרחק החברתי לתדירות המגע המקוון בין מהגרים מברית המועצות לשעבר לבין קבוצות אתניות ודתיות שונות בחברה הישראלית.

1.4 מגע בין בני הקבוצות השונות במרחב המקוון

מדיה חברתיים מהווים התארגנות דינמית של אנשים באמצעות אתרי רשתות חברתיות, פורומים וקבוצות דיון, בלוגים ומשחקים מקוונים שבמסגרתם אנשים מצויים באינטראקציה מתמשכת לצורך קידום אינטרס משותף (Boyd & Ellison, 2007; Bradley, 2006; HaenleIn & Kaplan, 2010). שיעור המשתמשים במדיה חברתיים בישראל גבוה יותר בקרב יהודים, צעירים יותר, משכילים יותר וחילוניים (Lev-On & Lissitsa, 2010).

מדיה חברתיים מקוונים הם כלי חשוב לשמירת קשרים קיימים וליצירת קשרים חברתיים חדשים בין בני קבוצות שונות (McKenna & Bargh, 2000), המבוססים על תחומי עניין ותחביבים משותפים (Mesh & Talmud, 2007). נמצא כי בקרב בני נוער, חברויות וירטואליות יכולות להתפתח לפגישות פנים אל פנים (Wolak, Mitchell & Finkelhor, 2003), וכי מערכות יחסים אלו יכולות להיות אינטימיות ולספק תמיכה חברתית (Joinson, 2001; McKenna, Green & Gleason, 2002). מש ותלמוד (Mesh & Talmud, 2007) מצאו כי מערכות יחסים וחברויות באינטרנט הן חזקות ואיכותיות רק אם קיים דמיון בין השותפים לאינטראקציה, דהיינו, אזור מגורים, מין וכד'.

הנושא של דמיון ושוני בין הגולשים הבאים במגע, אשר בא לידי ביטוי בין היתר בהשתייכות האתנית והגזעית של השותף למגע, חשוב הן עבור בני הנוער והן עבור המבוגרים (Nakamura, 2002; Tynes, Reynolds & Greenfield, 2004). בהתאם לכך, וויטקר והיל (Whitaker & Hill, 1998) מצאו כי במסגרת המגע המקוון אנשים נוטים הן להודיע על ההשתייכות האתנית שלהם והן להתעניין בהשתייכות האתנית של שותפם לשיחה. יתר על כן, נמצא כי מכיוון שבני תרבויות שונות מאופיינים בסגנונות תקשורת שונים (Kim, 1999; Oetzel, 1998), גולשים במדיה החברתיים יודעים לזהות את ההשתייכות האתנית של השותף לשיחה על-פי הקודים הלשוניים שלו (Burkhalter, 1999).

מחקרים שהתמקדו בתיאור המגע המקוון בין הגולשים המשתייכים לקבוצות אתניות ולאומיות שונות, מראים תמונה מורכבת ולא חד-משמעית בנוגע להשלכות החברתיות של יחסי הגומלין. ממצאים של שומן ואחרים (Schumann, Van der Linden & Klein, 2012) אשר חקרו מגע בין חברים בתשע קבוצות שונות בפייסבוק¹, מראים כי בעקבות המגע המקוון, ביטויים של דעות קדומות כלפי ה"אחר" מצטמצמים עם הזמן והקבלה ההדדית עולה. ממצאים דומים עלו גם בניסוי שבדק את אפקט המגע המקוון בקרב סטודנטים מוסלמים ונוצרים באוסטרליה (White & Abu-Rayya, 2012). לאחר כחודשיים של מגע מקוון בין הקבוצות, הצטמצמו הדעות הקדומות והחרדות ההדדיות, והמשתתפים דיווחו כי הכירו טוב יותר את הקבוצה הדתית השנייה.

אולם לא תמיד מגע מקוון תורם להשלכות חיוביות. טיינס ואחרים (Tynes, Giang, Williams & Thompson, 2008) מדווחים כי מתבגרים אפרו-אמריקאים ולבנים בארצות הברית התנסו באפליה ובהדרה על בסיס השתייכות גזעית ברשתות חברתיות, צ'טים, משחקים וירטואליים ופורומים, אשר גרמו להם לדיכאון וחרדה. רש (Ruesch, 2011) שחקרה ביטויים של

הקונפליקט הישראלי-פלסטיני בפייסבוק, מצאה זירה מקוונת מקוטבת מאוד עם מגע הדדי מצומצם. לטענתה, למרות הפוטנציאל העצום שיש למגע בין-קבוצתי במיתון קונפליקטים, הקבוצות העוינות מממשות את הפוטנציאל של המדיה החברתיים במידה נמוכה מאוד. רק 14% מכל הקבוצות העוסקות בקונפליקט הישראלי-פלסטיני הוקדשו לקידום שיחות בנושא השלום, ואילו השאר עסקו בגיוס לתוך הקבוצה שלהם ובהבעת התמיכה בה.

בעידן הצמיחה המהירה של האינטרנט ניתן לצפות לכך שמגע מקוון בין מהגרים לוותיקים יוכל לספק אפשרויות לאינטראקציות רבות אשר מסיבות שונות לא מתרחשות בחיי היומיום.

המחקר הנוכחי הינו הראשון שבדק האם התקשרות מקוונת בין מהגרים לבין קבוצות שונות של ותיקים תורמת לצמצום המרחק החברתי ביניהם ומסייעת להשתלבותם החברתית של המהגרים.

1.5 מהגרים מברית המועצות לשעבר

מאפיין חשוב של גל ההגירה מברית המועצות לשעבר בתחילת שנות התשעים של המאה הקודמת היה גודלו העצום, גם במונחים אבסולוטיים (כמיליון בני אדם) וגם בגודלו היחסי (בערך 17% מאוכלוסיית מדינת ישראל) (סקרון, 2012).

בנוסף למסה הכמותית שלו, המשקל האיכותי של גל הגירה זה הוא לא פחות חשוב. מהגרים אלה מאופיינים ברמה גבוהה מאוד של הון אנושי: רבים מהם היו בעלי תארים אקדמיים ועסקו במקצועות חופשיים (סיקרון, 1998). המהגרים היו בעלי מוטיבציה גבוהה להצליח מבחינה חברתית וכלכלית ועשו את כל הנדרש כדי לשמר את מעמדם גם לאחר ההגירה (Smootha, 2008). בעשור הראשון לאחר הגירתם, חלק מהמהגרים החדשים לא הצליחו למצוא עבודה שהולמת את השכלתם ואת ניסיונם המקצועי. רבים מהם שקעו ונשארו במעמד כלכלי נמוך, מה שהעמיק את תחושת הניכור והבידוד מהחברה הישראלית (Sheperman, 2008).

המהגרים שמרו על השפה הרוסית ועל חלק ניכר מסממני תרבותם. הקהילה הרוסית הציגה תכונות המאפיינות פזורות חוצות לאומים. בנוסף לצפייה יומית בשידורי הטלוויזיה הרוסית, מהגרים אלה שמרו על קשרים חזקים עם בני משפחה וחברים בארץ המוצא ובתפוצות האחרות של יהודי ברית המועצות לשעבר באמצעות ביקורים הדדיים, שיחות טלפון והתקשרות מקוונת (ליסצה, 2006; ניזניק, 2012; Smootha, 2008; Remennick, 2002; Elias, 2011).

ההתבדלות התרבותית של המהגרים גרמה לחיכוכים עם החברה המקומית. סקרים ודיווחים בתקשורת הישראלית של אותה תקופה מצביעים על התפתחות של סטריאוטיפים שליליים בקרב הישראלים כלפי המהגרים (Stephan, Ybarra, Martinez, Schwarzwald & Tur- Kaspas, 1998). סטריאוטיפים אלה התחזקו ושימשו על מנת להצדיק את המרחק החברתי הנשמר ביחסים בין הקבוצות. מחקרים שבחנו את המרחק החברתי בין מהגרים מברית המועצות לשעבר לבין קבוצות שונות של ותיקים מצאו שהגישה של המהגרים משתנה בהתאם לקבוצת הוותיקים: המהגרים הרגישו קרבה לאשכנזים ולחילוניים, שמרו על מרחק בינוני ממזרחיים ומדתיים והרגישו רחוקים מאוד מחרדים ומערבים. מנגד, אזרחים ותיקים מכל המגזרים הרגישו ריחוק מתוך דומה כלפי המהגרים מברית המועצות (ליסצה, 2006; פרס ובן רפאל, 2006; Al-Haj & Leshem, 2000).

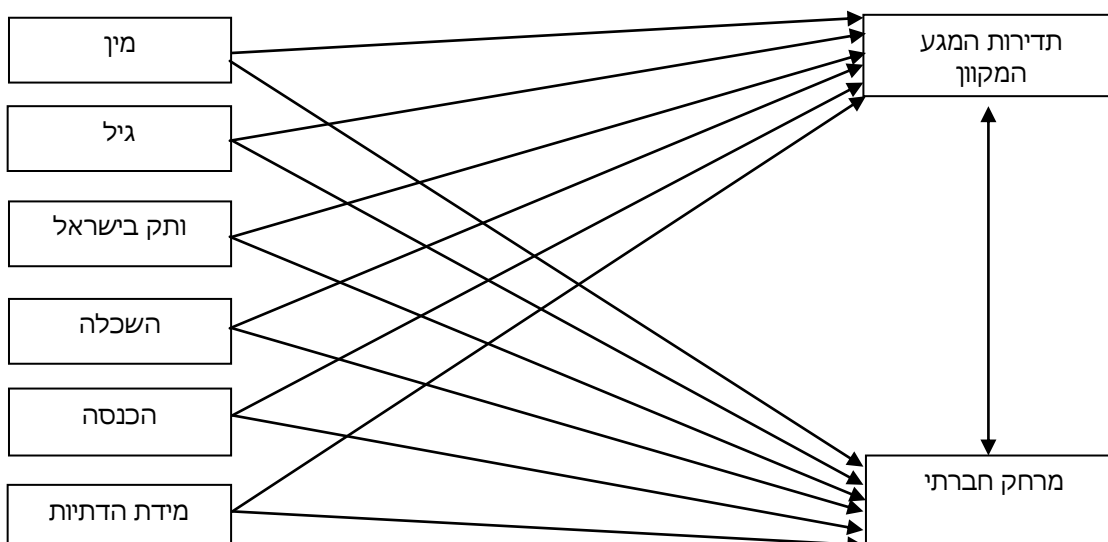
ממצאים של מחקרים בנוגע ליחסים חברתיים בין מהגרים מברית המועצות לשעבר לבין אזרחים ותיקים, מצביעים על כך שהמהגרים נפגשים עם הוותיקים בעיקר בסביבה רשמית (מקומות עבודה, קניות, סידורים וכד'). ישראלים ותיקים לא נמצאים במעגלי החברים שלהם. רק חלק קטן מבין המהגרים נמצא במגע בלתי פורמלי עם ישראלים ותיקים במסגרת בילויים משותפים, והוותיקים נכללים בין החברים הקרובים שלהם (ליסצה ובוקק-כהן, 2012; פרס ובן-רפאל, 2006; 2005; Remennick, 2005; Kahan-Strawczynski, Amiel, Levi & Konstantinov, 2012). ממצאי מחקרים מראים כי על יחסים חברתיים עם הוותיקים נוטים יותר לדווח מהגרים צעירים יותר, בעלי ותק רב יותר בארץ, יותר נשים לעומת גברים, בעלי השכלה והכנסה גבוהות יותר ובעלי רמת דתיות גבוהה יותר (ליסצה, 2006; פרס ובן-רפאל, 2006; רמניק, 2012; Remennick, 2005).

לאור הממצאים שהוצגו לעיל נראה כי למרות שמרבית המהגרים מברית המועצות לשעבר שוהים בישראל קרוב לשני עשורים ובאים במגע יומיומי עם הוותיקים (מן המגורים השונים) במסגרת עבודה, לימודים וסידורים, רובם עדיין נוטים להתבדל מהאוכלוסייה הוותיקה במישור הבלתי פורמלי. האם בהתאם לתאוריית המגע, מגע מקוון באמצעות מדיה חברתית יכול לקרב בין שתי הקבוצות? או לחילופין, על-פי גישת ההידמות החברתית, המהגרים ייטו למגע המקוון עם הוותיקים השייכים למגזר מסוים רק במידה והם מרגישים קרבה למגזר זה? על בסיס סקירת הספרות, ניתן לנסח שתי השערות המניבות ניבויים סותרים:

1. על-פי תאוריית המגע: למגע מקוון במסגרת מדיה חברתית יימצא אפקט שלילי על המרחק החברתי, כלומר מגע מקוון של המהגרים עם הקבוצות הוותיקות תורם לצמצום המרחק החברתי שחשים המהגרים כלפי קבוצות אלו.
2. על-פי גישת ההידמות החברתית: למרחקים החברתיים יימצא אפקט שלילי על תדירות המגע המקוון: מהגרים שחשים מרחק קטן יותר מהוותיקים ייטו למגע מקוון עמם בתדירות גבוהה יותר.

על בסיס השערות אלה, נבנה מודל המחקר הבוחן קשרים הדדיים בין תדירות המגע המקוון לבין המרחק החברתי, תוך פיקוח על המשתנים הסוציו-דמוגרפיים: מין, גיל, ותק בארץ, השכלה, הכנסה ומידת הדתיות, אשר על-פי סקירת הספרות מסבירים הן את המרחק החברתי של המהגרים כלפי הוותיקים והן את הגלישה במדיה החברתית.

מודל המחקר

2. שיטת המחקר

2.1 משתתפים

המחקר נערך בשנת 2012 בקרב מדגם מייצג של 296 מהגרים מברית המועצות לשעבר אשר דיווחו כי הם נוהגים לגלוש במדיה החברתיים גם/בעיקר/רק בשפה העברית. מדגם זה מהווה חלק ממדגם רחב יותר אשר כלל 369 מהגרים אשר הגיעו לישראל אחרי שנת 1989 ואשר גולשים במדיה חברתיים (רשתות חברתיות, פורומים, קבוצות דיון, מסנג'ר וסקייפ) בתדירות של שלוש פעמים בשבוע לפחות. כדי להבטיח את יציגות המדגם, נעשה שימוש במכסות לפי מין, גיל ואזור מגורים. המכסות התבססו על התפלגות של שלושת המשתנים הללו בתוך אוכלוסיית המהגרים מברית המועצות הגולשים באינטרנט, לפי נתוני הסקר החברתי שנערך על-ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס, 2011). התפלגות המדגם על-פי המשתנים הסוציו-דמוגרפיים מוצגת בנספח 1.

2.2 הליך המחקר

2.2.1 פיילוט

לפני עריכת הסקר, נעשה פיילוט אינטרנטי בו נטלו חלק 20 מרואיינים, אשר גויסו בשיטת כדור שלג. לאחר ביצוע הפיילוט, החוקרת ערכה שיחות טלפוניות עם כל המרואיינים שהשתתפו בו. בשיחות אלו נעשה בירור בנוגע לבהירות, מיצוי ובלעדיות של פריטי השאלון. המשתתפים בפיילוט נשאלו האם היו בשאלון שאלות או תשובות שגרמו להם לבלבול או אי הבנה. לאחר ביצוע הפיילוט ובהתאם למידע שהתקבל בראיונות הללו, בוצעו התאמות ותיקונים וגובשה הגרסה הסופית של השאלון.

2.2.2 סקר מקוון

המחקר נערך באמצעות סקר אינטרנטי. מכתב פנייה בשפה הרוסית ובשפה העברית פורסם ברשתות החברתיות (Facebook, Odnoklassniki, Vkontakte) ובפורומים השונים על-ידי עוזרי מחקר הדוברים את שתי השפות. במכתב הפנייה הוסבר למרואיינים כי מדובר בשאלון בנושא הרגלי גלישה באינטרנט, ניתנה לגיטימציה למגוון התשובות האפשריות והובטחה אנונימיות. הפנייה כללה שני קישורים לסקרים המקוונים בשתי השפות ובה הוסבר למרואיינים שהם יכולים לבחור להשיב על הסקר בשפה הנוחה להם. כל מרואיין יכול היה להשיב על הסקר פעם אחת בלבד. כ-70% מקרב אלה שפתחו את הקישור לסקר השלימו את מילוי השאלון. על מנת לשמור על יציגות המדגם, הפנייה למרואיינים עודכנה במקביל לסגירת המכסות של מין, גיל ואזור מגורים (לקראת סוף התהליך התבקשו להשיב רק המרואיינים בעלי המאפיינים הדמוגרפיים החסרים להשלמת המכסות). על מנת לשמור על אנונימיות, בסיס הנתונים לא כלל כתובת דוא"ל, טלפון ופרטים מזהים אחרים.

2.3 כלי המחקר

כלי המחקר תורגם לשפה הרוסית על-ידי המחברת ולאחר מכן נבדק על-ידי דובר רוסית נוסף. השאלון כלל כ-75 פריטים לפי הפירוט הבא:

2.3.1 שאלון דמוגרפי

גיל המשתתפים נמדד על-ידי הקטגוריות הבאות: (1) 20-24; (2) 25-29; (3) 30-34; (4) 35-39; (5) 40-44; (6) 45-49; (7) 50-54; (8) 55-59; (9) 60-64; (10) 65 ומעלה. המשתנה עבר טרנספורמציה למשתנה רציף כאשר כל קטגוריה קיבלה ערך של אמצע הקבוצה. מין: 1=גבר; 0=אישה.

רמת ההשכלה הוגדרה באמצעות השאלה: "מהי השכלתך?". סולם התשובות: 1 – פחות מתיכונית; 2 – תיכונית; 3 – על תיכונית; 4 – תואר ראשון; 5 – תואר שני או דוקטורט. ותק בארץ הוגדר באמצעות השאלה: "באיזו שנה עלית ארצה?". שנת ההגירה עברה טרנספורמציה לוותק בארץ.

מידת הדתיות הוגדרה באמצעות השאלה: "כיצד אתה מגדיר את מידת הדתיות שלך?". סולם התשובות: 1 – חילוני; 2 – מסורתי; 3 – דתי; 4 – חרדי. מרואיינים בודדים הגדירו את עצמם כדתיים ורק מרואיין אחד הגדיר את עצמו כחרדי (ראה נספח 1), לכן הוחלט להפוך משתנה זה לדיכוטומי, בו חילוניים מהווים קטגוריית ההשוואה (0) לעומת כל השאר (1).

הכנסה חודשית אישית נמדדה על-ידי קטגוריות הבאות (ב-ש): (1) אינני עובד; (2) פחות מ-4000; (3) 4000-6000; (4) 6000-8000; (5) 8000-10000; (6) 10000-15000; (7) 15000-20000; (8) מעל 20000. המשתנה עבר טרנספורמציה למשתנה רציף כאשר כל קטגוריה קיבלה ערך של אמצע הקבוצה.

2.3.2 שאלון מרחקים חברתיים

הפריטים שמדדו את המרחק החברתי היו מבוססים על שאלון בו נעשה שימוש במחקר על רב-תרבותיות ושסעים בחברה הישראלית שנערך על-ידי פרס ובן רפאל (2006). אלפא של קרונברג של השאלות המודדות את המרחק החברתי במחקר הנוכחי היה שווה ל-0.65.

מרחק חברתי מהקבוצות השונות הוגדר בעזרת שמונה פריטים אשר התייחסו לקבוצות הבאות: אשכנזים, מזרחיים, יהודים חילוניים, יהודים דתיים, יהודים חרדים, ערבים, עולי חבר העמים ועולי אתיופיה. למשל: "באיזו מידה אתה מרגיש קרבה או ריחוק מיהודים חרדים?". סולם התשובות היה בן חמש דרגות: 1 – רחוק מאוד; 2 – רחוק; 3 – לא קרוב ולא רחוק; 4 – קרוב; 5 – מרגיש כאחד מהם.

2.3.3 שאלון תדירות המגע המקוון

תדירות המגע המקוון עם המגזרים השונים בחברה הישראלית נמדדה באמצעות שמונת הפריטים שהתייחסו לכל אחת מהקבוצות שהוצגו לעיל. למשל: "כאשר אתה משתתף בפורומים, קבוצות דיון ורשתות חברתיות, באיזו תדירות אתה נמצא בקשר עם יהודים חרדים?". סולם התשובות היה בן חמש דרגות: 1 – כלל לא; 2 – בתדירות נמוכה; 3 – בתדירות בינונית; 4 – בתדירות גבוהה; 5 – בתדירות גבוהה מאוד.

2.3.4 שאלון תדירות הגלישה בסוגי האתרים השונים

השאלון כלל 12 פריטים בנוגע לתדירות הגלישה בסוגי האתרים הבאים: פורטלים, אתרי חדשות, אתרי תרבות, אתרי ספורט, אתרי פנאי, אתרים של מוסדות פיננסיים, אתרים של מוסדות ממשלתיים, מנועי חיפוש, רשתות חברתיות, פורומים, קבוצות דיון, תוכנות מסרים מיידיים. למשל: "באיזו תדירות אתה גולש באתרי חדשות?". סולם התשובות היה בן שמונה

דרגות: 1 - מספר פעמים ביום; 2 - כפעם ביום; 3 - פעם ביומיים-שלושה; 4 - כפעם בשבוע; 5 - מספר פעמים בחודש; 6 - כפעם בחודש; 7 - בתדירות נמוכה יותר; 8 - כלל לא. השאלון כלל גם שישה פריטים שהתייחסו לקיום הפרופילים ברשתות החברתיות כגון: פייסבוק, טוויטר, מקושרים, קפה דה מרקר, odnoklassniki, vkontakte. למשל: "האם יש לך פרופיל ברשת החברתית פייסבוק?". סולם התשובות היה דיכוטומי: 1 - כן; 2 - לא.

2.3.5 שאלון שפות הגלישה בסוגי האתרים השונים

השאלון כלל 24 פריטים בנוגע לשפות הגלישה בסוגי האתרים השונים אשר פורטו לעיל. 12 פריטים התייחסו לגלישה בעברית לעומת גלישה ברוסית. למשל: "באיזו שפה אתה נוהג לגלוש באתרי חדשות?". לגבי כל אחד מהפריטים סולם התשובות היה: 1 - רק ברוסית; 2 - בעיקר ברוסית; 3 - ברוסית ובעברית באותה המידה; 4 - בעיקר בעברית; 5 - רק בעברית. 12 פריטים נוספים התייחסו לגלישה באנגלית בסוגי האתרים שהוזכרו לעיל. למשל: "האם אתה נוהג לגלוש באתרי חדשות בשפה האנגלית?". הם נמדדו בסולם דיכוטומי: 1 - כן; 2 - לא.

2.3.6 שאלון עמדות כלפי המדיה החברתיים

שאלון העמדות כלפי המדיה החברתיים כלל שמונה פריטים. למשל: "השימוש ברשתות החברתיות פוגע בזמן איכות שמעבירים עם המשפחה" או "ברשתות החברתיות ניתן להכיר אנשים שיכולים לסייע לקידום המקצועי", שנמדדו בסולם בן חמש דרגות: 1 - מתנגד מאוד, עד 5 - מסכים מאוד. פריטים אלה גובשו בעקבות ממצאי ראיונות עומק שנערכו בנושא זה. במסגרת מאמר זה נעשה שימוש בשאלון תדירות המגע המקוון, בשאלון המרחקים החברתיים ובשאלון הדמוגרפי, בהתאם למודל המחקר (ראה עמ' 7).

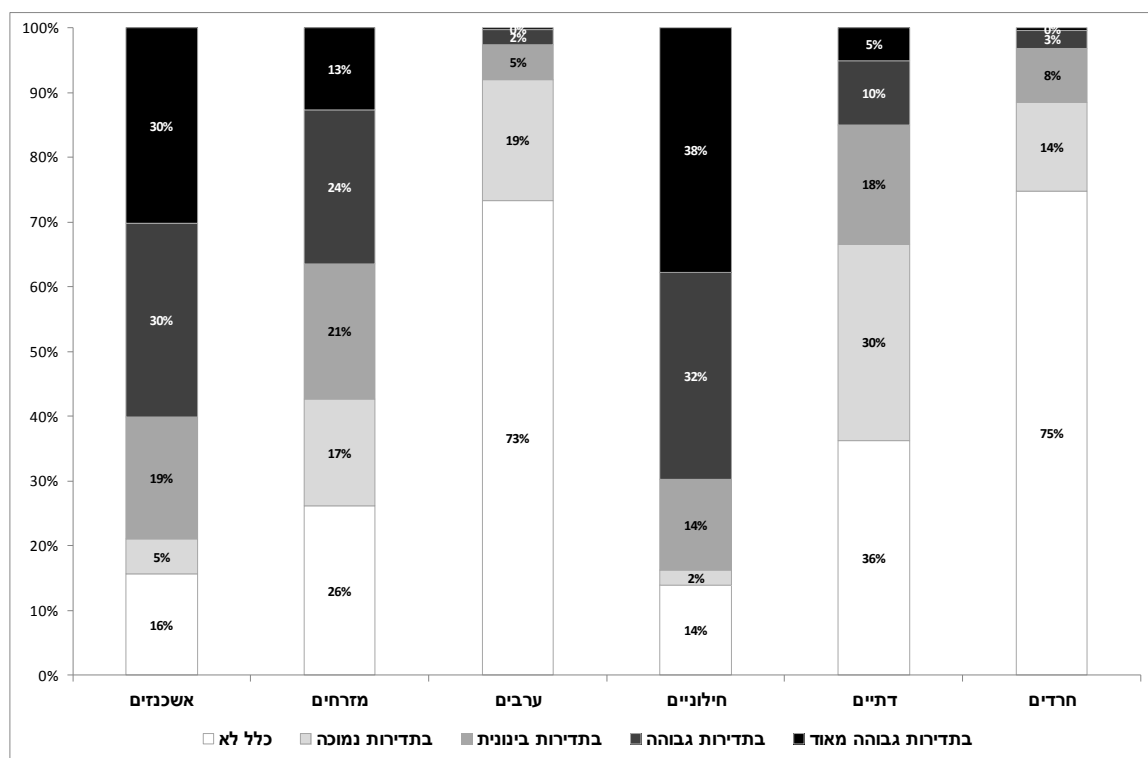
3. ניתוח הממצאים

3.1 ממצאים תיאוריים

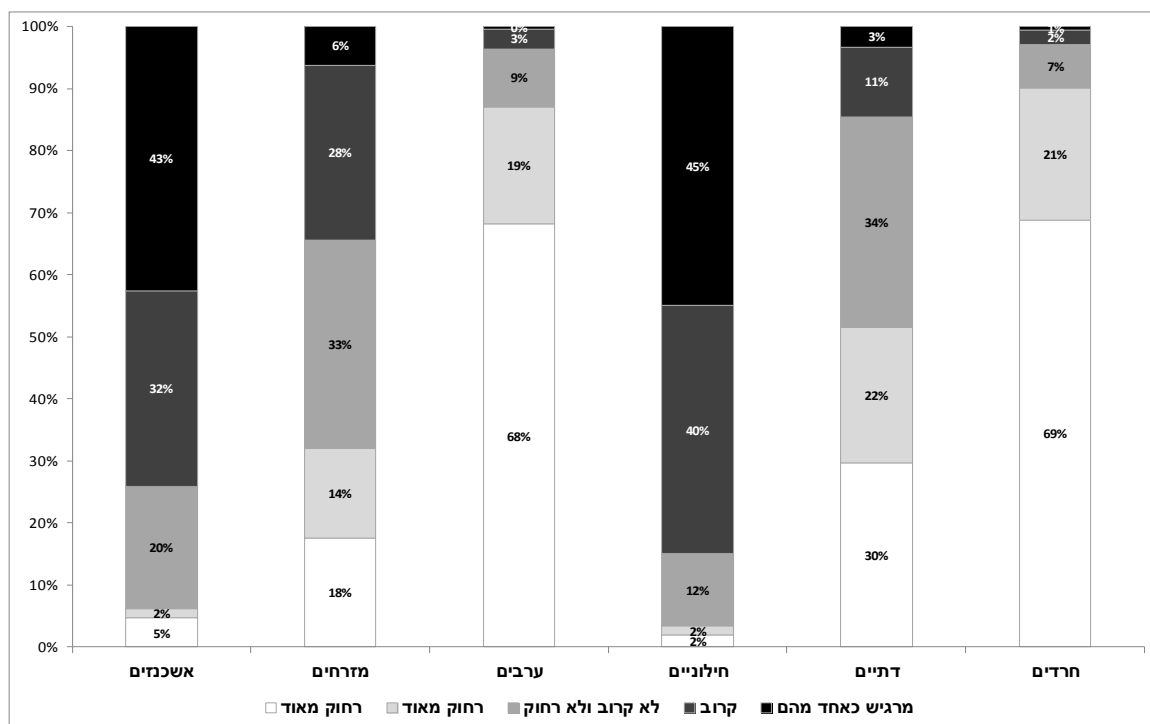
התרשימים הבאים מתארים תדירות המגע המקוון בין מהגרים מברית המועצות לשעבר לבין קבוצות שונות של ותיקים ואת המרחק החברתי של המהגרים מקבוצות הוותיקים. לפי תרשים 1, מהגרים דיווחו על תדירות בינונית של קשר מקוון עם אשכנזים וחילוניים, תדירות בינונית-נמוכה של קשר מקוון עם מזרחיים ודתיים ותדירות נמוכה של קשר מקוון עם חרדים וערבים.

לפי תרשים 2, מהגרים מרגישים ספקטרום מאוד רחב של מרחקים חברתיים מהקבוצות השונות של הוותיקים. הם מרגישים קרובים לאשכנזים ולחילוניים (יותר מ-40% מהם השיבו שהם מרגישים כחלק מהקבוצה, בעוד רק 4%-7% אמרו שהם מרגישים רחוק או רחוק מאוד מבחינה חברתית מקבוצות אלו). המהגרים דיווחו על מרחק בינוני ממזרחיים (רק כ-6% מרגישים חלק מהם, וכ-28% מרגישים קרובים אליהם), ומרחק בינוני-גבוה מדתיים (רק 3% מרגישים כחלק מהם, ו-11% מרגישים קרובים אליהם). המרחק החברתי הגדול ביותר נמצא ביחס לערבים ולחרדים (כ-1% מרגישים קרובים לקבוצות אלו, בעוד שקרוב ל-70% מרגישים רחוקים מאוד).

תרשים 1: תדירות המגע המקוון של מהגרים מברית המועצות לשעבר עם הקבוצות השונות של הוותיקים

תרשים 2: מרחקים חברתיים של מהגרים מברית המועצות לשעבר מהקבוצות השונות של הוותיקים

3.2 אמידת המודלים

מהנתונים התיאוריים לא ניתן לדעת האם ובאיזו מידה התקשרות מקוונת משפיעה על מרחקים חברתיים, או לחילופין, האם למרחקים חברתיים יש השפעה על יצירת קשרים עם קבוצות של ותיקים, או על אפקט של משתני הרקע על שני המשתנים הללו. לפיכך, כדי לבדוק את השערות המחקר, בניתוח הבא נאמדו מודלים של משוואות מבניות המתייחסות לקבוצות השונות של הוותיקים באמצעות AMOS. AMOS מאפשר בניית משוואה מבנית (SEM) שבעזרתה ניתן לבנות מודל מדויק יותר מאשר המודלים המתקבלים מטכניקות סטטיסטיות אחרות למשתנים מרובים (Bowen & Guo, 2011).

3.2.1 אמידת המודלים של התקשרויות מקוונות של מהגרים עם קבוצות אתניות והמרחקים החברתיים כלפי קבוצות אלו

על-פי המודל התיאורטי של מחקר זה, המודלים המבניים מעריכים בו זמנית: (1) את ההשפעות הישירות של המשתנים הדמוגרפיים על המשתנה "תדירות המגע המקוון עם קבוצות אתניות ותיקות"; (2) את ההשפעות הישירות של המשתנים הדמוגרפיים על המשתנה "מרחק חברתי מקבוצה אתנית"; (3) את ההשפעה הישירה של תדירות המגע המקוון על המרחק החברתי; ו- (4) את ההשפעות הישירות של המרחק החברתי על המגע המקוון (ראה לוח 1).

לוח 1: ניבוי מרחקים חברתיים שחשים מהגרים מברית המועצות לשעבר מהקבוצות האתניות ותדירות המגע עם הקבוצות הללו, מקדמים מתוקננים ולא מתוקננים שהתקבלו במודל משוואות מבניות (SEM)

ערבים				מזרחים				אשכנזים				
מרחק חברתי		תדירות מגע אונליין		מרחק חברתי		תדירות מגע אונליין		מרחק חברתי		תדירות מגע אונליין		משתנים תלויים
β	b	β	b	β	b	β	b	β	b	β	b	
-.032	-.003	-.116	-.008	-.259	-.030**	-.216	-.030**	-.489	-.046**	-.164	-.021	גיל
.099	.168	.002	.003	.000	.001	.001	.003	-.164	-.318**	.110	.288	מגדר (נשים)
-.046	-.039	.025	.018	.002	.002	.108	.156	.363	.358**	.068	.090	השכלה
-.040	-.007	.015	.002	.356	.082**	.092	.025	.301	.057**	.024	.006	ותק בארץ
-.035	.000	-.046	.000	-.040	.000	-.072	.000	.063	.000	-.034	.000	הכנסה
.049	.107	.017	.031	.173	.529**	-.117	-.429*	.046	.115	-.117	-.394**	מידת הדתיות (חילוניים)
.487	.562**			-.147	-.124			-.516	-.380**			תדירות המגע המקוון
		-.056	-.049			.543	.648**			.758	1.025**	מרחק חברתי
מדדי טיב המודל				מדדי טיב המודל				מדדי טיב המודל				
Chi-Square=2.77 DF=10 RMSEA=.077 GFI=.977 AGFI=.918 NFI=.896 RFI=.708 IFI=.991 CFI=.926				Chi-Square=2.29 DF=9 RMSEA=.066 GFI=.984 AGFI=.934 NFI=.942 RFI=.819 IFI=.966 CFI=.964				Chi-Square=2.29 DF=9 RMSEA=.066 GFI=.984 AGFI=.934 NFI=.940 RFI=.813 IFI=.965 CFI=.963				

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$

אשכנזים

לפי לוח 1, הממצאים תומכים בהשערה השנייה הגורסת כי מרחקים חברתיים משפיעים על תדירות המגע המקוון. לפי הממצאים, המרחק החברתי הקטן מאשכנזים הוביל להתקשרות מקוונת יותר תכופה איתם ($\beta = .758$). מנגד, ההשערה הראשונה נדחתה, ההשפעה של תדירות הקשר על המרחק החברתי מאשכנזים הייתה שלילית ($\beta = -.51$).

מזרחיים

לפי לוח 1, הממצאים תומכים בהשערה השנייה שמרחקים חברתיים משפיעים על התקשרות מקוונת. לפי הממצאים, ככל שהמרחק החברתי ממזרחיים קטן יותר, כך הקשר עימם יהיה תכוף יותר ($\beta = .543$). לעומת זאת, ההשערה הראשונה הופרכה, ההשפעה של תדירות הקשר על המרחק החברתי ממזרחיים הייתה זניחה ($\beta = -.147$).

ערבים

לפי לוח 1, הממצאים תומכים בהשערה הראשונה שהתקשרות מקוונת משפיעה על המרחק החברתי. ניתן לראות כי ככל שהקשר המקוון בין מהגרים לערבים תכוף יותר, כך המהגרים מרגישים יותר קרובים אליהם ($\beta = .487$). יתר על כך, תדירות המגע עם הערבים הוא המשתנה היחיד שמשפיע על המרחק החברתי ממגזר זה. לעומת זאת, ההשערה השנייה נדחתה, השפעת המרחק החברתי מערבים על תדירות הקשר המקוון עימם הייתה זניחה ($\beta = -.056$).

3.2.2 אמידת המודלים של התקשרויות מקוונות של מהגרים עם קבוצות דתיות

והמרחקים החברתיים כלפי קבוצות אלו

על-פי המודל התאורטי של המחקר, המודלים מעריכים בו זמנית: (1) את ההשפעות הישירות של המשתנים הדמוגרפיים על המשתנה "תדירות של התקשרות מקוונת עם קבוצות דתיות ותיקות"; (2) את ההשפעות הישירות של המשתנים הדמוגרפיים על המשתנה "מרחק חברתי מקבוצה דתית"; (3) את ההשפעה הישירה של תדירות ההתקשרות המקוונת על המרחק החברתי; ו-(4) את ההשפעות הישירות של המרחק החברתי על ההתקשרות המקוונת (ראה לוח 2).

מתוקננים ולא מתוקננים שהתקבלו במודל משוואות מביניות (SEM)

* p<0.05 ** p<0.01

חילוניים²

לפי לוח 2, התוצאות תומכות בהשערה השנייה שמרחקים חברתיים משפיעים על התקשרות מקוונת. לפי הממצאים, ככל שהמרחק החברתי מהחילוניים קטן יותר, כך ההתקשרות המקוונת איתם תהיה יותר תכופה ($\beta = .984$). לעומת זאת, ההשערה הראשונה נדחתה, ההשפעה של תדירות הקשר על המרחק החברתי מחילוניים הייתה שלילית ($\beta = -.995$).

דתיים

לפי לוח 2, התוצאות תומכות בצורה חזקה בהשערה השנייה שמרחקים חברתיים משפיעים על התקשרות מקוונת. לפי הממצאים, ככל שהמרחק החברתי מן הדתיים קטן יותר, כך ההתקשרות המקוונת עימם תהיה תכופה יותר ($\beta = .493$). ההשערה הראשונה של המחקר נדחתה, ההשפעה של תדירות הקשר על המרחק החברתי מהדתיים הייתה זניחה ($\beta = -0.045$).

חרדים

לפי לוח 2, התוצאות תומכות בצורה חזקה בהשערה הראשונה שהתקשרות מקוונת משפיעה על המרחק החברתי. לפי הממצאים, ככל שהמגע המקוון בין מהגרים לחרדים תכופ יותר, כך המהגרים מרגישים קרובים יותר למגור זה ($\beta = .271$). לעומת זאת, ההשערה השנייה נדחתה, ההשפעה של המרחק החברתי מחרדים על תדירות הקשר עימם הייתה זניחה ($\beta = 0.036$).

4. דיון

למחקר הנוכחי שתי תרומות עיקריות: המחקר ניסה להכריע איזו מבין שתי התאוריות, תאוריית המגע או גישת ההידמות החברתית, מסבירה בצורה הטובה ביותר את הקשר בין המגע המקוון לבין המרחק החברתי. בנוסף, המחקר משלב בין תאוריות ההגירה לבין שתי התאוריות העוסקות במגע בין-קבוצתי המוזכרות לעיל. זאת על מנת להבין האם דפוסי המגע המקוון בין מהגרים מברית המועצות לשעבר לבין הקבוצות השונות של הוותיקים עשויים לסייע להשתלבות החברתית של המהגרים במסגרת אסטרטגיית ההשתלבות, הנחשבת ליעילה ביותר בספרות ההגירה (Berry et al., 1989; Berry, 1997; Lissitsa & Peres, 2011; Neto, 2002;) (Partridge, 1988; Roccas, Horenczyk & Schwartz, 2000; van Oudenhoven & Eisses, 1998). למיטב ידיעתי זהו המחקר הראשון אשר בחן את האפקט של המגע הבין-קבוצתי בעולם המקוון על יצירת קרבה של מהגרים לוותיקים.

תאוריית המגע וגישת ההידמות החברתית

המחקר בדק שתי השערות העוסקות בקשר בין מרחק חברתי למגע בין-קבוצתי. לפי תאוריית המגע, הועלתה ההשערה שמגע מקוון תכופ יותר יתרום לרמת קרבה גדולה יותר בין הקבוצות. לפי גישת ההידמות החברתית, הועלתה ההשערה שככל שמהגרים ירגישו קרובים יותר לקבוצה מסוימת של ותיקים, כך תדירות המגע המקוון עם קבוצה זו תהיה גדולה יותר.

ממצאי המחקר מספקים תמיכה אמפירית בשתי ההשערות, לכל אחת במצבים שונים:

בהתאם לתאוריית המגע, נמצא שככל שתדירות המגע של מהגרים עם ערבים וחרדים הייתה גבוהה יותר, כך הצטמצם המרחק החברתי בין המהגרים לבין קבוצות אלו. חשוב להדגיש כי לתאוריית המגע נמצאה יכולת הסבר כאשר מדובר בשתי הקבוצות הרחוקות מן המהגרים באופן קיצוני. התנאים אשר נקבעו על-ידי אלפורט (Allport, 1954), אמיר (Amir, 1969) ופטיגראו

וטרופ (Pettigrew & Tropp, 2000) לקיום מגע יעיל ליצירת קרבה בין הקבוצות, קשים להשגה כאשר מדובר באנשים מקבוצות כל כך שונות מבחינה תרבותית ונמצאות ביחסי קונפליקט.

מהגרים מברית המועצות לשעבר וערבים: בחברה הישראלית מהגרים אלה מהווים חלק מהמגזר היהודי לצד המיעוט הערבי, אשר מאופיין בהפרדה גדולה מבחינת מקומות מגורים, מוסדות החינוך ושוק העבודה (Cohen & Haberfeld, 2003; Lewin-Epstein & Semyonov, 1993). בתחומים אלו, התנאים לקשר יומיומי הם כמעט בלתי קיימים. על-פי ממצאי המחקר, המהגרים מרגישים רחוקים ממגזר זה ומעטים מהם היו במגע מקוון עם ערבים באמצעות המדיה החברתיים.

מהגרים וחרדים: מצב דומה מתקיים בנוגע למגע בין המהגרים לחרדים. הם מופרדים מבחינה גיאוגרפית ותעסוקתית, ילדיהן של שתי הקבוצות פוקדים מערכות חינוך שונות וסגנונות החיים שלהם שונים לחלוטין (Katz-Gerro, Raz & Yaish, 2008). המהגרים מברית המועצות לשעבר מדווחים על מרחק גדול מקבוצה זו. על-פי הממצאים, רק אחוז קטן מהמהגרים היו במגע עם חרדים במסגרת המדיה החברתיים.

בחיי היומיום יתקשו המהגרים למצוא ערבים או חרדים בעלי תחומי עניין משותפים באזור מגוריהם. כאשר אנשים נפגשים פנים אל פנים, בדרך כלל נדרש זמן כדי לברר האם הם חולקים עמדות דומות או תחומי עניין משותפים. התכונות הייחודיות של האינטרנט מאפשרות ליחידים למצוא בקלות יחסית אנשים אחרים שהם בעלי תחומי עניין משותפים. במדיה חברתיים מקוונים, חברים מקבוצות של בעלי תחומי עניין משותפים יכולים לקדם במהירות יחסים הדדיים ולמצוא נושאים אחרים שהם עשויים לחלוק (Mesh & Talmud, 2007). מצב זה מבטיח קיום של לפחות חלק מהתנאים שהוצבו על-ידי חוקרים של תאוריית המגע: מטרות דומות, מעמד שווה של המשתתפים, יכולת לשלוט במשך יחסי הגומלין, מגע אינטימי מתוך רצון הדדי (Allport, 1954; Amir, 1969; Pettigrew & Tropp, 2000). יתכן שמפגש במסגרת קבוצות עניין אשר מעודד קיום תנאים אלה, מקרב יותר מאשר מגע פיזי בין מהגרים ממדינות חבר העמים לבין ערבים וחרדים שמתרחש במציאות, כאשר ברוב המקרים אין אפשרות לבחור את השותף לתהליך האינטראקציה. מסיבה זו סביר כי מגעים מקוונים בין הקבוצות הרחוקות מבחינה חברתית יכולים להיות אפקטיביים יותר לשיפור היחסים ההדדיים מאשר מגעים בחיי היומיום, אולם הנחה זו דורשת בדיקה נוספת.

בהתאם לגישת ההידמות החברתית, נמצא שככל שהמהגרים מרגישים קרוב יותר למזרחיים ודתיים, כך הם נוטים יותר לקיים קשר מקוון עימם. סביר להניח שלמהגרים שחשים קרבה לקבוצות אלו, יש בסיס חברתי ותרבותי משותף שעומד מאחורי הקרבה ומעודד אותם להיכנס לאינטראקציות נוספות איתן. לא נמצא כל קשר בכיוון ההפוך בהתאם לתאוריית המגע. יתכן שכתוצאה ממפגשים רבים בין מהגרים לבין מזרחיים ודתיים בחיי היומיום, לקשר המקוון לא תהיה תרומה מיוחדת (מעבר לתרומה של מגע בחיי היומיום) ליצירת קרבה בין קבוצות אלו. הסבר זה דורש בדיקה נוספת, תוך פיקוח על תדירות מגע יומיומי בין הקבוצות. בדיקת הקשר בין מגע מקוון ובין ההיבטים השונים של המרחק החברתי תוך פיקוח על מגע בחיי היומיום בין הקבוצות הללו יכולה להתבצע במסגרת מחקרים עתידיים בנושא.

הממצאים לגבי הקשר בין תדירות המגע המקוון עם אשכנזים וחילוניים לבין המרחק החברתי שהמהגרים מרגישים מהם, תומכים גם הם בגישת ההידמות החברתית ומפריכים את

תאוריית המגע, אך במקרה זה נמצא דפוס שונה. הממצאים מצביעים על אפקט חיובי של המרחק החברתי על תדירות המגע המקוון במקביל לאפקט שלילי של המגע המקוון על המרחק החברתי.

בספרות המחקרית דווח על השפעות שליליות של מגע על העמדות כלפי בני קבוצה אחרת במקרה שמדובר במגע שלא מרצון (Pettigrew et al., 2011) או במקרים של מתח בין-קבוצתי (Stephan & Pettigrew, 2008; Stephan, 1985). בספרות הגירה ישראלית אין תמיכה להסברים אלה בנוגע ליחסים בין מהגרים מברית המועצות לשעבר לאשכנזים ולחילוניים. ממצאים אלה יכולים להיות מוסברים באופן הבא: לפי גישת ההידמות החברתית, מהגרים אשר מרגישים קרבה גדולה יותר לאשכנזים ולחילוניים מקיימים קשרים מקוונים עימם, אבל במהלך המגע, מתקיימים יחסי גומלין המעוררים תגובות שליליות שדוחקות את המהגרים רחוק יותר משתי הקבוצות הקרובות ביותר אליהם מבחינה תרבותית. נראה שממצאים אלה מתאימים לממצאים של פרס ובן-רפאל (2006) אשר מצאו שמהגרים מברית המועצות לשעבר מרגישים קרובים לאשכנזים ולחילוניים אך לא נענים באותו מטבע. אשכנזים וחילוניים נשארים אדישים כלפי המהגרים. הבנה מעמיקה של התהליכים המתרחשים במהלך יחסי הגומלין בין המהגרים לבין אשכנזים וחילוניים מהווה נושא חשוב עבור מחקר עתידי.

לסיכום, בחינה של שתי התאוריות מראה כי הן לא סותרות, אלא משלימות אחת את השנייה: תאוריית המגע יכולה להסביר קשרים בין קבוצות נפרדות מבחינה גיאוגרפית, חברתית ותרבותית, בעוד שגישת ההידמות החברתית יכולה להסביר את הקשר בין קרבה למגע כאשר מדובר בקבוצות שהן בעלות בסיס תרבותי משותף ו/או נפגשות על בסיס יומיומי.

השלכות הממצאים על השתלבות המהגרים

תהליך ההשתלבות של המהגרים בחברת היעד הוא תהליך ממושך, בו המהגרים משנים את עמדותיהם במהלך הזמן, בין היתר כתוצאה מהתנסות חיובית או שלילית שהם רוכשים במהלך המגע עם חברת היעד (Navas et al., 2005).

המחקר שילב בין תאוריית ההגירה לבין תאוריות העוסקות במגע בין-קבוצתי. נקיטה באסטרטגיית ההשתלבות כרוכה במגע בין מהגרים לאוכלוסייה הוותיקה, ואילו גישת האסימילציה הסגמנטית טוענת כי לצורך השתלבות מוצלחת של המהגרים יש לעודד מפגש ביניהם לבין האוכלוסיות החזקות ולנסות למנוע מגע עם קבוצות השוליים אשר עלולות לייצג את תרבות העוני על כל השלכות השליליות שהיא טומנת בחובה.

בהקשר הישראלי, כדי לנקוט באסטרטגיית ההשתלבות המועדפת בספרות המחקרית, על המהגרים מברית המועצות לשעבר לקיים מגע מקוון עם הוותיקים על מגזריהם השונים. ואילו על-פי גישת האסימילציה הסגמנטית, לצורך ההתערות בחברה "כדאי" למהגרים להתקרב למגזרים המייצגים את התרבות הדומיננטית, המהווים גם אוכלוסיות "חזקות" יותר מבחינה חברתית-כלכלית, דהיינו, לאשכנזים ולחילוניים. לעומת זאת, כתוצאה מהתקרבות לחרדים וערבים, שתי האוכלוסיות "חלשות" יותר מבחינה חברתית-כלכלית, המהגרים יוכלו אמנם להיחשף לדפוסים ולקודים תרבותיים מגוונים ולהעמיק את ההיכרות עם אנשים שונים, אולם התקרבות זו לא תתרום להשתלבותם בתרבות הדומיננטית ולא תוביל ליצירת יחסי חברות קרובה בחיי היומיום עקב סגירותם של חרדים וערבים כפי שהוזכרה לעיל.

אולם הממצאים מצביעים כי המגע המקוון לא מוביל למצב "המומלץ" על-ידי גישת האסימילציה הסגמנטית. ניתן לראות כי מגע מקוון תורם לקרבה בין מהגרים לקבוצות הנמצאות בשולי החברה הישראלית - חרדים וערבים. קבוצות אלו מאופיינות בתרבות ייחודית הרחוקה מהתרבות הדומיננטית בישראל ושייכות לשכבות החלשות של החברה מבחינה חברתית-כלכלית. בשל הבולטות החזותית הגבוהה של חרדים וערבים, סגנון החיים הייחודי שלהם והקפדתם הגבוהה על גבולות המגזר, התקרבות המהגרים לשתי קבוצות אלו לא תסייע בהשתלבותם בחברה הישראלית.

מצד שני, הממצאים מצביעים על כך שמגע מקוון לא מוביל ליצירת קרבה בין מהגרים מברית המועצות לשעבר למגזרים "החזקים" - האשכנזים והחילוניים.³ יתר על כן, נמצא כי מגע מקוון בין מהגרים לחילוניים ואשכנזים מרחיק את המהגרים משני מגזרים אלה, בהם המהגרים מצופים דווקא להשתלב, אם לא בדור הנוכחי אזי בדורות הבאים בגלל הקרבה התרבותית המאפיינת אותם (ראו Smooha, 2008).

במילים אחרות, נראה כי מגע מקוון עם הישראלים הוותיקים למגזריהם לא נמצא כתורם להשתלבות החברתית של המהגרים מברית המועצות לשעבר, אולם אין להתעלם מהפוטנציאל הקיים במגע במסגרת המדיה החברתיים לצמצום שסעים בחברה הישראלית על-ידי הפחתת הסטיגמות והניכור. ממצא אחרון זה הוא בעל חשיבות רבה מן ההיבט החברתי, על רקע העובדה שהשסעים הלאומיים והדתיים הם העמוקים ביותר בחברה ישראלית (פרס ובן-רפאל, 2006; Katz-Gerro, Raz & Yaish, 2008). נכון לעכשיו, המדיה החברתיים רחוקים מלהגיע למימוש הפוטנציאל הגלום בהם בנוגע להפחתת שסעים אלה. אם המדיה החברתיים יחשפו את הגולשים למגוון הזדמנויות לקשר, קיימת אפשרות לשיפור הדדי ביחסים בין מהגרים מברית המועצות לערבים בפרט, ובין האוכלוסייה היהודית והערבית בכלל. כאשר מדובר על המגזר היהודי – קיימת אפשרות לשיפור היחסים בין חרדים לחילוניים.

המדיה החברתיים המאופיינים בשיעורי שימוש גבוהים ביותר בקרב הדור הצעיר, יכולים לפתוח הזדמנויות למשתמשים צעירים לחוות אינטראקציות ולפתח קשרי ידידות ובכך לתרום למיתון הקונפליקט בדורות הבאים.

ניתן לקוות שהאינטרנט יהווה כלי לשיפור היחסים החברתיים בין אנשים מקבוצות הנתונות בקונפליקט או מרגישות ריחוק אחת מהשנייה ובדרך זו יגביר את האחוה בין העמים ואת האחדות בתוך העם.

תודות

מחקר זה נתמך על-ידי המכון לחקר מדיה חדשה, פוליטיקה וחברה באוניברסיטת אריאל. המחברת מבקשת להודות לד"ר יעריה בוקק-כהן, לד"ר סבטלנה צ'אצ'שווילי-בולוטין, וליסמין אלקלעי על עזרתן ועצתן.

הערות

1. המחברים עשו ניתוח תוכן של תשע קבוצות בפייסבוק אשר הזהות החברתית שלהם שייכת לשלוש קטגוריות על בסיס לאום, דת ומגדר. נדגמו שלוש קבוצות בכל אחת מהקטגוריות.
2. על בסיס המודל התאורטי של מחקר זה, נעשה ניסיון לבנות מודל מבני אשר בודק אפקטים הדדיים של מרחק חברתי מחילוניים ותדירות המגע המקוון עם קבוצה זו, תוך פיקוח על המשתנים הדמוגרפיים. אולם במודל זה נוצרה מולטיקוליניאריות. כדי להתגבר על אפקט זה ולקבל תוצאות מהימנות, המשתנים מגדר והכנסה לא הוכנסו למודל, מכיוון שלא היה להם אפקט מובהק על אף לא אחד מהמשתנים התלויים. בנוסף, הוצאו מהמודל אפקטים של ותק בארץ והשכלה על המרחק החברתי (אשר היו לא מובהקים). כתוצאה משינויים אלה כל המדדים הסטטיסטיים היו משביעי רצון והמקדמים המתוקננים היו בגדר הנורמה.
3. יש לציין כי למרות שמדובר בשני מגזרים חופפים, המחקר הצליח להבחין ביניהם.

רשימת מקורות

- זיו, ר' (2011). מעסיקות ישראליות מול מהגרות עבודה: תפיסות סטראוטיפיות ומרחק חברתי בין נשים ישראליות ובין מהגרות עבודה, *המשפט*, 16(2-1), 399-410.
- ליסיצה, ס' (2006). *עולי חבר-העמים בישראל – השתזרותה של תפוצה חוצה לאומים*. חיבור לקבלת תואר דוקטור. אוניברסיטת תל אביב.
- ליסיצה, ס' ובוקק-כהן, י' (2012). ציבור עולי חבר העמים: מקשה אחת או חלקות שונות? בתוך: ס' ליסיצה וי' בוקק-כהן (עורכות), *משורשי העבר לניצני המחר – התערותם של עולי חבר העמים בישראל בשנות האלפיים* (עמ' 82-96). אריאל: המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון.
- למ"ס (2011). *השתזון הסטטיסטי לישראל*.
- ניזניק, מ' (2012). השפה הרוסית בישראל – האם סופה להיעלם? בתוך: ס' ליסיצה וי' בוקק-כהן (עורכות), *משורשי העבר לניצני המחר. התערותם של עולי חבר העמים בישראל בשנות האלפיים* (עמ' 187-198). אריאל: המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון.
- סקרון, מ' (1998). הדמוגרפיה של העלייה. בתוך: מ' סקרן וא' לשם (עורכים), *דיוקנה של עלייה*. ירושלים: הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית.
- סקרון, מ' (2012). המאפיינים והנוהגים הדמוגרפיים בישראל של העולים שעלו מ-1990 ממדינות בריה"מ לשעבר. סקירה דמוגרפית-סטטיסטית. בתוך: ס' ליסיצה וי' בוקק-כהן (עורכות), *משורשי העבר לניצני המחר. התערותם של עולי חבר העמים בישראל בשנות האלפיים* (עמ' 9-36). אריאל: המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון.
- פרס י' ובן-רפאל א' (2006). *קרבה ומריבה - שסעים בחברה הישראלית*. תל-אביב: עם עובד.
- רמניק, ל' (2012). עלייה, מגדר והסתגלות פסיכו-חברתית: מחקר בקרב 150 זוגות עולים בישראל. בתוך: ס' ליסיצה וי' בוקק-כהן (עורכות), *משורשי העבר לניצני המחר. התערותם של עולי חבר העמים בישראל בשנות האלפיים* (עמ' 100-120). אריאל: המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון.
- Ajzen, I. & Fishbein, M. (1980). *Understanding attitudes and predicting social behavior*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Al-Haj, M. & Leshem, E. (2000). *Immigrants from the former Soviet Union in Israel: Ten years later*. Haifa: University of Haifa.
- Allport, G.W. (1954). *The nature of prejudice*. Cambridge, MA: Addison-Wesley.
- Amichai-Hamburger, Y., McKenna, K.Y.A. & Samuel-Azran, T. (2008). E-empowerment: Empowerment by the Internet. *Computers in Human Behavior*, 24(5), 1776-1789.
- Amir, Y. (1969). Contact hypothesis in ethnic relations. *Psychological Bulletin*, 71, 319-342.
- Bargh, J.A., McKenna, K.Y.A. & Fitzsimons, G.M. (2002). Can you see the real me? Activation and expression of the "true self" on the Internet. *Journal of Social Issues*, 58, 33-48.
- Berry, J. (1997). Immigration, acculturation and adaptation. *Applied psychology: An International Review*, 46(1), 5-34.

- Berry, J. (2009). A critique of critical acculturation. *International Journal of Intercultural Relations*, 33, 361–371.
- Berry, J.W., Kim, U., Power, S., Young, M. & Bujaki, M. (1989). Acculturation attitudes in plural societies. *Applied Psychology: An International Review*, 38(2), 185–206.
- Billy, J.O., Rogers, G.L. & Udry, J.R. (1984). Adolescent sexual behavior and friendship choice, *Social Forces*, 62, 653–678.
- Bogardus, E.S. (1925). Measuring social distances, *Journal of Applied Sociology* 9, 299–308.
- Bourdieu, P. (1990). Social space and symbolic power. In: P. Bourdieu, (Ed.), *In other words: Essays towards a reflexive sociology* (pp. 122–139). Stanford, CA: Stanford University Press.
- Bowen, N.K. & Guo, S. (2011). *Structural equation modeling*. Oxford University Press.
- Boyd, D.M. & Ellison, N.B. (2007). Social network sites: Definition, history, and scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13(1), 210–230.
- Bradley, K. (2006). Internet lives: Social context and moral domain in adolescent development. Retrieved, November 22, 2012, from: http://faculty.headroyce.org/~kbradley/bradley_internet_lives.pdf
- Bramoulle, Y., Currarini, S., Jackson, M.O., Pin, P. & Rogers, W. (2012). Homophily and long-run integration in social networks, *Journal of Economic Theory*, 147(5), 1754–1786.
- Brown, R. & Hewstone, M. (2005). An integrative theory of intergroup contact. *Advances in Experimental Social Psychology*, 37, 255–343.
- Burkhalter, M. (1999). Reading race online. In: M. Smith & P. Kollock (Eds.), *Communities in cyberspace* (pp. 60–75). London: Routledge.
- Castles, S. (2000). International migration at the beginning of the 21st century: Global issues and trends. *International Social Science Journal*, 165, 269–281.
- Castles, S. (2002). Migration and community formation under conditions of globalization. *The International Migration Review*, 36(4), 1143–1168.
- Cohen, J.M. (1983). Peer influence on college aspirations. *American Sociological Review*, 48, 728–734.
- Cohen Y. & Haberfeld, Y. (2003). *Gender, ethnic, and national earnings gaps in Israel: The role of rising inequality*. Tel-Aviv University, Discussion Paper No. 5-2003.
- Elias, N. (2011). Russian-speaking immigrants and their media: Still together? Special issue "Twenty years together: The 'Great Aliya' and Russian Israelis in the mirror of social research". *Israel Affairs*, 17(1), 73–89.
- Fisher, R.J. (1990). *The social psychology of intergroup and international conflict resolution*. NY: Springer.
- HaenleIn, M. & Kaplan, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media. *Business Horizons*, 53, 59–68.
- Hartup, W. & Stevens, N. (1997). Friendships and adaptation in the life course. *Psychological Bulletin*, 121, 355–370.
- Hewstone, M. (2003). Intergroup contact: Panacea for prejudice? *The Psychologist*, 16(7), 352–355.
- Joinson, A.N. (2001). Self disclosure in CMC: The role of self awareness and visual anonymity. *European Journal of Social Psychology*, 31, 177–192.
- Kahan-Strawczynski, P., Amiel, S., Levi, D. & Konstantinov, V. (2012). *First and second generations of immigrant youth from Ethiopia and the former Soviet Union – Similarities and differences*. Jerusalem: Myers-JDC-Brookdale Institute, Engelberg center for children and youth.
- Karakayali, N. (2009). Social distance and affective orientation. *Sociological Forum*, 24(3), 538–562.

- Katz-Gerro, T., Raz, S. & Yaish, M. (2008). How do class, status, ethnicity, and religiosity shape cultural omnivorousness in Israel? *Journal of Cultural Economy*, 33, 1-17.
- Kim, M.S. (1999). Cross-cultural perspectives on motivations of verbal communication: Review, critique, and a theoretical framework. *Communication Yearbook*, 22, 51-90.
- Lev-On, A. & Lissitsa, S. (2010). "Digital divide, Israel 2008" MCIS 2010 Proceedings. Paper 54. Retrieved from <http://aisel.aisnet.org/mcis2010/54/>
- Lewin-Epstein, N. & Semyonov, M. (1993). *Arabs in Israel's economy: Patterns of ethnic inequality*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- Lissitsa, S. & Peres, Y. (2011). Criteria of socio-cultural adjustment: The case of the Russian community in Israel since 1989. *International Journal of Intercultural Relations*, 35, 205-212.
- McKenna, K.Y.A. & Bargh, J.A. (2000). Plan 9 from cyberspace: The implications of the internet for personality and social psychology. *Personality and Social Psychology Review*, 4(1), 57-75.
- McKenna, K., Green, A.C. & Gleason, M.E.G. (2002). Relationship formation on the internet: What is the big attraction? *Journal of Social Issues*, 58(1), 9-31.
- McPherson, M., Smith-Lovin, L. & Cook, J.M. (2001). Birds of a feather: Homophily in social networks. *Annual Review Sociology*, 27, 415-444.
- Mesh, G. & Talmud, I. (2007). Homophily and quality of online and offline social relationships among adolescents. *Journal of Research on Adolescents*, 17(2), 455-466.
- Miller, D.A., Smith, E.R. & Mackie, D.M. (2004). Effects of intergroup contact and political predispositions on prejudice: The role of intergroup emotions. *Group Processes and Intergroup Relations*, 7, 221-237.
- Nakamura, L. (2002). *Cybertypes: Race, ethnicity, and identity on the internet*. New York: Routledge.
- Navas M., Garcia, M.C., Sanchez, J., Rojas A.J., Pumares, P. & Fernandez J.S. (2005). Relative acculturation extended model (RAEM): New contributions with regard to the study of acculturation. *International Journal of Intercultural Relations*, 29, 21-37.
- Neto, F. (2002). Acculturation strategies among adolescents from immigrant families in Portugal, *International Journal of Intercultural Relations*, 26, 17-38.
- Oetzel, J.G. (1998). Explaining individual communication processes in homogeneous and heterogeneous groups through individualism-collectivism and self-construal. *Human Communication Research*, 25, 202-224.
- Partridge, K. (1988). Acculturation attitudes and stress of westerners living in Japan. In: J.W. Berry & R.C. Annis (Eds.), *Ethnic psychology* (pp. 105-113). Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Pettigrew, T.F. (1998). Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology*, 49, 65-85.
- Pettigrew, T.F. (2008). Future directions for intergroup contact theory and research. *International Journal of Intercultural Relations*, 32, 187-199.
- Pettigrew, T.F., Christ, O., Wagner, U. & Stellmacher, J. (2007). Direct and indirect intergroup contact effects on prejudice: A normative interpretation. *International Journal of Intercultural Relations*, 31(4), 41-425.
- Pettigrew, T.F. & Tropp, L.R. (2000). Does intergroup contact reduce prejudice? Recent meta-analytic findings. In: S. Oskamp (Ed.), *Reducing prejudice and discrimination* (pp. 93-114). The Claremont Symposium on Applied Social Psychology. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Pettigrew, T.F., Tropp, L.R., Wagner, U. & Christ, O. (2011). Recent advances in intergroup contact theory. *International Journal of Intercultural Relations*, 35, 271-280.
- Portes, A. & Rumbaut, R.G. (2001). *Legacies: The story of the immigrant second generation*. Berkeley: University of California Press.

- Portes, A. & Zhou, M. (1993). The new second generation: Segmented assimilation and its variants among post-1965 immigrant youth. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 530, 74-98.
- Remennick, L. (2002). Transnational community in the making: Russian-Jewish immigrants of the 1990s in Israel. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 28(3), 515-530.
- Remennick, L. (2005). Cross-cultural dating patterns on an Israeli campus: Why are Russian immigrant women more popular than men? *Journal of Social and Personal Relationships*, 22 (3), 435-454.
- Roccas, S., Horenczyk, G. & Schwartz, S.H. (2000). Acculturation discrepancies and well-being: The moderating role of conformity. *European Journal of Social Psychology*, 30, 323-334.
- Ruesch, M. (2011). *A peaceful Net? Intergroup contact and communicative conflict resolution of the Israel-Palestine conflict on Facebook*. Paper presented at the first global conference on communication and conflict, Prague, 2011.
- Sheperman, K.T. (2008). *Israeli society - A society of immigrants*. Jerusalem: The Israeli Institute for Democracy.
- Schumann, S., van der Linden, N. & Klein, O. (2012). Bridging the gap on Facebook: Assessing intergroup contact and its effects for intergroup relations. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 15(8), 411-416.
- Smootha, S. (2008). The mass immigrations to Israel: A comparison of the failure of the Mizrahi immigrants of the 1950s with the success of the Russian immigrants of the 1990s. *The Journal of Israeli History*, 27(1), 1-27.
- Stathi, S. & Crisp, R.G. (2010). Intergroup contact and the projection of positivity, *International Journal of Intercultural Relations*, 34, 580-591.
- Stephan, W.G. & Stephan, C.W. (1985). Intergroup anxiety. *Journal of Social Issues*, 41, 157-175.
- Stephan, W.G., Ybarra, O., Martinez, C.M., Schwarzwald, J. & Tur-Kaspa, M. (1998). Prejudice toward immigrants to Spain and Israel: An integrated threat theory analysis. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 29, 559-576.
- Tropp, L.R. & Pettigrew, T.F. (2005). Differential relationships between intergroup contact and affective and cognitive dimensions of prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31(8), 1145-1158.
- Tynes, B., Giang, M., Williams, D.R. & Thompson, G.N. (2008). Online racial discrimination and psychological adjustment among adolescents. *Journal of Adolescent Health*, 43, 565-569.
- Tynes, B., Reynolds, L. & Greenfield P.M. (2004) Adolescence, race, and ethnicity on the Internet: A comparison of discourse in monitored vs. unmonitored chat rooms. *Applied Developmental Psychology*, 25, 667-684.
- van Oudenhoven, J.P., & Eisses, A.M. (1998). Integration and assimilation of Moroccan immigrants in Israel and the Netherlands. *International Journal of Intercultural Relations*, 22(3), 293-307.
- Varma, A. & Stroh, L.K. (2001). The impact of same-sex LMX dyads on performance evaluations. *Human Resource Management*, 40, 309-320.
- Whitaker, E.E. & Hill, E.N. (1998). Virtual voices in "Letters Across Cultures": Listening for race, class, and gender. *Computers and Composition*, 15, 331-346.
- White, F.A. & Abu-Rayya H.M. (2012). A dual identity-electronic contact (DIEC) experiment promoting short- and long-term intergroup harmony. *Journal of Experimental Social Psychology*, 48, 597-608.
- Wolak, J., Mitchell, K. J. & Finkelhor, D. (2003). Escaping or Connecting? Characteristics of youth who form close online relationships. *Journal of Adolescence*, 26, 105-119.
- Zhou M., (1997). Segmented assimilation: Issues, controversies and recent research on the new second generation. *International Migration Review*, 31 (4), 975-1009.

נספח 1

התפלגות המשתנים הסוציו-דמוגרפיים בקרב כלל המדגם (N = 296)

48%	גבר	מין
52%	אישה	
82%	חילוני	מידת הדתיות
15%	מסורתי	
3%	דתי	
0%	חרדי	
2%	פחות מתיכונית	
12%	תיכונית	השכלה
21%	על תיכונית	
45%	אקדמאית - תואר ראשון	
20%	אקדמאית - תואר שני או יותר	
6%	איזור ירושלים	
18%	תל אביב וגוש דן	מקום מגורים
31%	מרכז	
7%	חיפה וקריות	
17%	צפון	
21%	דרום	
36.6	ממוצע	גיל
32.5	חציון	
12.2	סטית התקן	
17.8	ממוצע	ותק בארץ
20.0	חציון	
4.9	סטית התקן	
6974.0	ממוצע	הכנסה
7000.0	חציון	
5022.6	סטית התקן	

Does contact online enhance direct line? - The potential of social media to promote immigrant integration

Sabina Lissitsa, Ariel University

Abstract

The current study analyzes whether cross-cultural communication in online social platforms between immigrants from the Former Soviet Union (FSU) and different sectors of veteran Israelis reduces social distances and facilitates immigrants' integration. The research objectives were: to examine whether online social contacts between immigrants and veterans correlate with social distances and to explore the direction of this correlation – whether online contact between immigrants and veterans positively affects the social distances between them according to the intergroup contact theory, or alternatively, that immigrants who feel closer to veterans tend to enter into online contacts with them, in keeping with the social homophily approach. The research was conducted through an online survey of 296 FSU immigrants that immigrated to Israel after 1989 and use social media sites in Hebrew. A double directional Amos statistical analysis was applied. The findings support the intergroup contact theory about the positive impact of online contacts on social distances toward groups with very different cultures and relatively small offline contact: Arabs and ultra-orthodox Jews. However, the social homophily theory was also supported by our findings: the social distances from Ashkenazim, Mizrahim, secular and religious Jews positively impact the frequency of online contacts with them.

הפער בין פרייון רצוי ופרייון מצוי בקרב מהגרי ברית המועצות לשעבר בישראל

גלית אהרון

תקציר

הספרות מלמדת כי בשל מחויבותן של נשים לבית ולמשפחה ובשל חלוקת עבודה לא שוויונית במשק הבית ובטיפול בילדים, נשים עובדות, ובמיוחד נשים בעלות כוח שוק, דוחות את מועד הלידות ומתאימות את מספר הילדים שהן יולדות לשאיפות הפרייון שלהן. המחקר הנוכחי טוען כי בהקשר של הגירה, לא יימצאו הבדלים מגדריים בהשפעתן של תעסוקה והשכלה על הפער בין פרייון נשאר לבין פרייון בפועל. מהגרים, גברים ונשים כאחד, אשר ניצבים בארץ היעד מול אי-ודאות וקשיים כלכליים, ישקלו את הכדאיות ואת העלות הכרוכות בלידת ילד או ילד נוסף לאור מגבלות ההכנסה שלהם ויצמצמו בהתאמה גם את שאיפות הפרייון שלהם. במחקר נעשה שימוש בסקר החברתי לשנת 2009 ונבחן המקרה של מהגרי ברית המועצות לשעבר שהיגרו לישראל לאחר 1989 תוך השוואה לילידי ישראל היהודים. הממצאים אכן מראים כי לא נמצאו הבדלים מגדריים בהשפעתן של תעסוקה והשכלה על הפער בין הפרייון הנשאר למספר הילדים שנולדו, בעוד אצל ילידי ישראל היהודים הפער בפרייון קטן יותר בקרב נשים משכילות ועובדות מאשר בקרב הגברים. ההסבר המוצע לממצאים אלו נוגע למאפייניהם הייחודיים של המהגרים מחד והשתלבותם הכלכלית והתרבותית בישראל מאידך. השלכותיהם של הממצאים על תאוריות הגירה ובחינת מדיניות הקליטה בישראל ויישום מדיניות חדשה עולים לדיון במאמר.

מילות מפתח: גודל משפחה אידיאלי, רמות פרייון, הבדלים מגדריים, מהגרים מברית המועצות, ילידי ישראל יהודים

מבוא

בעשורים האחרונים חלה במרבית המדינות המתועשות ירידה בשיעורי הפרייון אל מתחת לשיעור התחלופה (Caldwell & Scindlmayr, 2003; Engelhardt, Kogel & Prskawetz, 2004; Engelhardt & Prskawetz, 2004; DiPrete, Morgan, Engelhardt & Pacalova, 2003; Kohler, Billari & Ortega, 2002). לעומת זאת, השאיפה לגבי גודל המשפחה האידיאלי נותרה יציבה לאורך השנים, ועומדת על שני ילדים לפחות (Lutz, 2005; Hagen & Morgan, 2003; Goldstein, Lutz & Testa, 2003). כתוצאה מכך, הפער בין גודל המשפחה האידיאלי ובין רמת הפרייון הוא משמעותי ויציב, כאשר משפחות ויחידים שואפים למספר ילדים גבוה ממספר הילדים שיש להם בפועל, גם אם הדבר נבחן בסוף תקופת הפרייון שלהם (Goldstein, Lutz & Testa, 2003; Heiland, Prskawetz & Sanderson, 2008; Penn & Lambert, 2002; Symeonidou, 2000; Testa & Grilli, 2006; Quesnel-Vallee & Morgan, 2003). כך למשל, ב-27 מדינות באירופה, ביניהן אוסטריה, גרמניה, סקנדינביה ודרום אירופה, נשים דווחו בשנת 2011 על 1.6 ילדים בממוצע לעומת מספר ילדים אידיאלי של 2.19 ילדים (Testa, 2012). בארצות הברית שיעור הפרייון התקופתי (TFR) בשנים 2005-2010 עמד על 2.07 ילדים לאישה לעומת גודל משפחה אידיאלי של 2.5 ילדים, ובישראל ההבדל הוא 2.91 לעומת 3.7 בהתאמה (UN Population division, 2012; Gallup, 2007).¹

בעוד הירידה בפרייון העולמי עומדת במוקד המחקר בקרב חוקרים ודמוגרפים זה מספר עשורים (ראו למשל Adsera, 2004; Brodmann, Esping-Andersen & Guell, 2007; Brewster & Rindfuss, 2000; Caldwell & Schindlmayr, 2003; McDonald, 2000; Santow & Bracher, 2001). העניין המחקרי בעמדות כלפי פרייון בכלל וגודל משפחה אידיאלי בפרט הוא מועט. ועדיין, מחקרים אלו מלמדים באופן עקבי כי נורמות לגבי גודל משפחה אידיאלי הן אחד מגורמי המפתח לניבוי פרייון. באופן ספציפי נמצא כי גודל המשפחה בפועל נקבע בתוך טווח רצוי של גודל משפחה אידיאלי, בהינתן אילוצים כגון הקצאת זמן בין פעילות פנאי או עבודה, אי פרייון או דחיית הלידה (Bongaarts, 2002; Hagen & Morgan, 2005; Schoen, Astone, Kim & Nathanson, 1999; Unger & Molina, 1997). במציאות בה העולם המערבי חווה ירידה בפרייון ועולה הדרישה להתערבות המדינה בהנחת התנאים אשר יתמכו במשפחות ויעודדו ילודה (למשל Penn, 2000), ביסוס ועיצוב נורמות לגבי פרייון רצוי ותרגומן למדיניות חברתית המסדירה את פעולות השוק, יכולים להשפיע על בחירות והחלטות לגבי ילודה ברמת הפרט ובסופו של דבר גם ברמת המדינה.

מגמות עולמיות בפרייון ודרישה גוברת להתערבות המדינה הפכו את גלי ההגירה ההמוניים ואת הפרייון שלהם לרלוונטיים וחשובים עבור מדינות. הספרות העוסקת בפרייון בקרב מהגרים מלמדת כי בדרך כלל אלה מגיעים לארץ היעד ממדינות מתפתחות שיש בהן פרייון גבוה, למדינות מפותחות בהן הפרייון נמוך יחסית (Carter, 2000; Sobotka, 2008). המהגרים מצופים, עם הזמן, להפנים את הנורמות והערכים התרבותיים של המדינה הקולטת ולאמץ את דפוסי הפרייון ואת שאיפות הפרייון של הילידים (Alba & Nee, 2005; Andersson, 2004). יתרה מזאת, מהגרים ניצבים לרוב מול מכשולים להשגת תעסוקה ההולמת את כישוריהם בארץ היעד, ומתקשים להסתגל מבחינה חברתית ותרבותית לאור פערי שפה וקשרים חברתיים חלשים (Raijman & Tienda, 1999; Stier & Levanon, 2003). לפיכך, הם שוקלים את התועלת והעלות שבהבאת ילדים (Lindestrom & Saucedo, 2002).

המחקר הנוכחי מבקש לבחון בהקשר זה מקרה ייחודי לישראל. גל ההגירה המסיבי שהגיע לישראל מברית המועצות לשעבר לאחר 1989 מאופיין, בניגוד לגלי הגירה טיפוסיים, בשיעורי פריון נמוכים יחסית לאלו של האוכלוסייה הקולטת בישראל. בישראל לעומת זאת, המשפחה ומוסד הנישואין שומרים על יציבותם ומרכזיותם גם כיום, מה שמתבטא בשיעורים גבוהים של נישואין ולידות (הלמ"ס, 2011; UNDP, 2013) ותפיסה נורמטיבית לצד מדיניות משפחתית, המקדמות את השילוב בין פריון גבוה במקביל לפעילות שוק של נשים (שטיי, 2005). המחקר מבקש לבחון בהקשר זה את שאיפות הפריון של עולי ברית המועצות לשעבר ביחס לפריון שלהם בפועל תוך השוואה לאוכלוסיית הילידים היהודים בישראל.

למחקר שתי תרומות מרכזיות: (1) בחינת הגורמים המשפיעים על הפער בין פריון רצוי לפריון מצוי תוך התמקדות בקבוצה של מהגרים בעלי מאפיינים ייחודיים לא רק באשר לפריונם אלא גם באשר לכוח השוק שלהם, השכלתם ושילובם בישראל, והשוואתם לילידי ישראל היהודים; ו-(2) בחינה של הפער בפריון בהקשר הגירה ייחודי. בחינת הפער הזה בין גודל משפחה אידיאלי ובין מספר ילדים בפועל, מהווה אינדיקציה לא רק לנורמות שאנשים מחזיקים לגבי פריון אלא גם לתהליך ההחלטה והאילוצים בגינם הם לא מממשים בסופו של דבר את רצונם ומסתפקים בפחות ילדים.

נורמות לגבי גודל משפחה, פריון כולל והפער בין פריון רצוי לפריון מצוי

נורמות לגבי גודל משפחה אידיאלי מהוות גורם משמעותי לניבוי פריון. נורמות תרבותיות חשובות בקביעת סט של אפשרויות הנגישות לנשים, כאשר הן מגדירות אופציות לא לגיטימיות מבחינה חברתית, כמו משפחה עם ילד יחיד או ללא ילדים, ומחזקות אופציות לגיטימיות המופנמות במידה זו או אחרת על-ידי האוכלוסייה ומתבטאות בילודה (Hagewen & Morgan, 2005). הספרות מלמדת כי אחת מהנורמות החזקות ביותר במדינות מערביות כיום היא השאיפה להביא לעולם שני ילדים ויותר, ובמדינות אירופה השאיפה הדומיננטית היא לשני ילדים בלבד (Bongaarts 2002; Goldstein, Lutz & Testa, 2003; Symeonidou, 2000; Testa & Grilli, 2006). ברם, שאיפות אלו לא תמיד מתממשות. ממצאים מלמדים כי קיים פער משמעותי בין כוונות או שאיפה לילדים ומספר הילדים בפועל. בסופו של דבר, אי התאמה זו מצטברת לכדי פער בין שאיפות פריון ברמה האגרגטיבית ורמות כוללות של פריון (Quesnel-Vallee & Morgan, 2003).

הסברים לפער זה בין פריון רצוי לפריון מצוי קיבלו מספר פנים. הסבר מוקדם מצוי בהעדר היכולת של פרטים לחזות את התנהגותם בעתיד, לאור אירועים שיחוו במהלך חייהם (Westoff, 1981; Westoff & Ryder, 1977), כשהעדפותיהם משתנות לאורך מעגל החיים (Nambodiri, 1983). הסבר אחר מעלה את הצורך לבחון שאיפות פריון תוך הבחנה בין סדר לידות, מאחר ותנאים ותוכניות של פרטים משתנים לאחר כל לידה (Monnier, 1987), ויש המעלים בכלל ספק בדיווחם של הנבדקים ובשיקוף רצונותיהם האמיתיים לאור נורמות פריון חזקות (De Santis & Livi Bacci, 2001; Livi Bacci, 2001). הסברים עכשוויים יותר תולים את הפער בין שאיפות פריון ופריון כולל באילוצים משפחתיים, כלכליים ותרבותיים. אחד המודלים התאורטיים המרכזיים בספרות לוקח בחשבון את עיתוי הלידה ואת נטייתן הגוברת של נשים לדחות את גיל הלידה הראשונה (Bongaarts, 2002). על-פי המודל, דחיית גיל הלידה משקפת החלטות מכוונות של נשים הלוקחות בחשבון את עלות ההזדמנות הגבוהה של גידול ילדים, במיוחד עבור נשים בעלות הון אנושי גבוה, ויכולה גם לשקף את ההשפעות המצטברות של

הזמן המוקדש לפעילויות המתחרות עם לידת ילדים, כמו רכישת השכלה או עבודה. בהתאם לכך, המודל חוזה כי אם וכאשר ההשפעות המדכאות של דחיית הלידה תסתיימנה, תחול עלייה משמעותית בשיעורי הפרייון, והפער בין פרייון רצוי ופרייון מצוי ייסגר (Bongaarts, 2001, 2002).

השקפה אלטרנטיבית רואה כיוון השפעה הפוך, לפיו שאיפות פרייון מתאימות עצמן במשך הזמן לפרייון בפועל, והוא מכונה "שיהוי תרבותי" (cultural lag) (Goldstein, Lutz & Testa, 2003). הדוגמה הטובה ביותר לכך היא מדינות דוברות גרמנית כמו אוסטריה וגרמניה, בהן המבוגרים מבטאים את שאיפות הפרייון בהתאם לנורמות המקובלות, כלומר שני ילדים למשפחה, אך יולדים פחות ילדים, בעוד הצעירים, לאחר שכל חייהם גדלו בסביבת פרייון נמוכה, מאמצים נורמות התואמות את הפרייון העכשווי. לכן אין פלא כי כיום נצפית ירידה בגודל המשפחה האידיאלי אל מתחת לשני ילדים (1.7). שינוי זה הוא נורמטיבי ומושפע מהירידה בפרייון הכולל (TFR) שהחלה כמה עשורים קודם לכן, ומצופה להתרחש בעתיד גם באיטליה ובספרד (Goldstein, Lutz & Testa, 2003).

כך או כך, הספרות מלמדת כי קיים קשר בין נורמות לגבי גודל משפחה אידיאלי וילודה וכי גורמים המשפיעים על ילודה יכולים להשפיע גם על רעיונות לגבי פרייון רצוי. כך למשל, נמצא כי גברים רוצים משפחות גדולות יותר מנשים (Bankole & Singh, 1998; Olenick, 1998). כמו כן, פרטים בעלי רמת השכלה נמוכה יחסית מביעים רצון למשפחה גדולה יותר מבעלי השכלה גבוהה, ועובדים רוצים משפחה קטנה יותר מכאלו שאינם עובדים (Goldstein, Lutz & Testa, 2003; Olenick, 1998). לבסוף, נשואים מעדיפים יותר ילדים מאשר לא נשואים מאחר ומרבית הלידות מתרחשות במסגרת נישואין (Goldstein, Lutz & Testa, 2003).

לאור ממצאים אלו, המחקר הנוכחי בוחן כיצד גורמים אלו משפיעים על אוכלוסיית מהגרים המתמודדת עם קשיי הסתגלות חברתית, כלכלית ותעסוקתית בארץ היעד. בהמשך אסקור את הקשיים מולם ניצבים מהגרים בכלל ועולים מברית המועצות לשעבר בישראל בפרט ואעלה השערות לגבי השפעה דיפרנציאלית של גורמים בקרב ילידי ישראל היהודים ומהגרים מברית המועצות לשעבר על הפער בין פרייון רצוי לפרייון מצוי. הדיון במאפייני המהגרים וכן בהשתלבותם הכלכלית והתרבותית הוא חשוב שכן מאפיינים אלו יכולים להעיד על הפנמה של נורמות הקשורות בפרייון ועל השפעה של גורמים מסוימים על פרייון נשאף ועל הפער עם הפרייון בפועל.

גורמים המשפיעים על פרייון רצוי ופרייון מצוי בקרב מהגרים וילידים: המקרה של מהגרי ברית המועצות לשעבר לאחר 1989 בישראל

ישראל הנה חברה הקולטת הגירה הטרוגנית בקנה מידה גדול. מאז קום המדינה הגיעו למדינת ישראל שני גלי הגירה עיקריים. הראשון החל מיד לאחר הכרזת העצמאות בשנת 1948, וכלל ייצוג נכבד של ניצולי שואה ויהודים ממדינות אסיה וצפון אפריקה, והשני החל מיד עם התפרקות המעצמה הסובייטית בשנת 1989 וכלל את יהודי ברית המועצות לשעבר ואת יהודי אתיופיה (דלה-פרגולה, 2012). החברה היהודית ב-100 השנים האחרונות היא בעצם חברה מהגרים והתופעה הבולטת בה ביותר היא קצב גידולה המהיר. עם תום מלחמת העולם הראשונה מנה הישוב היהודי בארץ ישראל 56,000 נפש. ב-30 שנות המנדט הבריטי גדלה האוכלוסייה פי 11 ויותר ועד הקמת המדינה היו בה 650,000 יהודים. רק לאחר הקמת המדינה החלו להגיע גלי ההגירה ההמוניים, וכיום מונה הישוב היהודי במדינה למעלה משישה מיליון יהודים ושיעור נכבד

של מהגרי עבודה לא יהודים (גביון, 2010; דלה-פרגולה, 2012; רייכמן, 2009). בשנים 1989 - 1999 היגרו לישראל 830,000 מהגרים מחבר המדינות, המהווים את גל העלייה הגדול ביותר מארץ מוצא אחת מאז קום המדינה. מהגרי ברית המועצות לשעבר שבאו בשנות התשעים היו 12% מאוכלוסיית ישראל וכ-14% מהאוכלוסייה היהודית (לשם וליסק, 2000). ביחד עם מהגרי ברית המועצות לשעבר שהגיעו לישראל בשנות השבעים הם מהווים חמישית מאוכלוסיית ישראל (אליאס, בר אילן וסופר, 2000).

ממדי ההגירה, הגיוון שאפיין את האוכלוסיות שהגיעו מעשרות מדינות ומאות קהילות, הרקע החברתי והתרבותי השונה של הבאים, המניעים והציפיות השונים, כל אלו השפיעו על אופי מערכות היחסים שנוצרו בין ותיקים לחדשים, ובין העולים שהגיעו בגלי ההגירה השונים. מערכות יחסים אלו התפתחו על רקע של תחרות פוליטית, אינטרסים כלכליים שונים, מעמד חברתי ומאבקי כוח והשפעה. מחקרים שבחנו מגמות דמוגרפיות בקרב קבוצות מהגרים ממדינות מוצא שונות מסכימים כי גידול האוכלוסייה בישראל והרכבה, משקפים שילוב ייחודי של רמות פריון גבוהות והגירה רחבה - מעל הרמות שנרשמו במדינות אחרות בעולם. למרות הדמיון הקיים בין ישראל למדינות מערביות אחרות בשיעורי השתתפות נשים בשוק העבודה ובדפוסי תעסוקה מקובלים לנשים, עדיין קיים פער משמעותי בפריון. כך למשל בשנים 1950 - 2005 הפריון בישראל, בקרב יהודים וערבים, אמנם ירד לאורך השנים, אך נותר גבוה יותר מהרמות במדינות מערביות אחרות, 2.9 ילדים בממוצע לאישה בישראל בסוף התקופה לעומת פחות משני ילדים במדינות כמו איטליה, צרפת וארצות הברית (DellaPergola, 2009). הפער בין המדינות נשמר ואף גדל באופן משמעותי בהיבט של פריון נשאף. בשנים 1995-2000 מספר הילדים האידיאלי עמד על 2.5-2 ילדים בארצות הברית, בריטניה, שבדיה וצרפת, ו-1.5 ילדים בגרמניה ובאוסטריה (Hagewen & Morgan, 2005), זאת לעומת 3.7 ילדים בישראל (UN Population Division, 2012).

בחינת הפריון בתוך ישראל מגלה כי חלה התכנסות בפריון בקרב קבוצות מהגרים ממדינות מוצא שונות. נשים יהודיות שהיגרו מאסיה ואפריקה חוו ירידה משמעותית בפריון מ-6 ילדים בממוצע לאישה בשנות ה-50 ל-4-3 ילדים לאישה בשנות האלפיים, כאשר הפער בפריון בינן ובין נשים יהודיות שהיגרו מאירופה הצטמצם לחלוטין כבר בשנות השמונים. פער זה התרחב שוב עם הגירת יהודי ברית המועצות לשעבר בשל שיעור הפריון הנמוך המאפיין אותם (DellaPergola, 2011; Nahmias, 2004). בשנים 1988-1989 מספר הילדים הכולל של האוכלוסייה היהודית באיחוד הסובייטי עמד על 1.56 ו-1.3 לערך ברוסיה ובאוקראינה (Tolts, 1997). בקרב היהודים שהיגרו מברית המועצות לשעבר לישראל הפריון עמד על 1.75 בשנת 2005 ו-1.2 בקרב המהגרים הלא יהודים ממדינות אלו (Tolts, 2009).

מאפיין ייחודי של גל הגירה זה הוא הגירתם של מהגרים מארץ מוצא בעלת שיעורי פריון נמוכים לארץ יעד בעלת שיעורי פריון גבוהים יחסית. במרבית מחקרי ההגירה ההפך הוא הנכון. מהגרים ממדינות בעלות שיעורי פריון גבוהים עוברים תהליך אסימילציה, שבמהלכו יורד פריונם לרמה נמוכה ודומה לרמת הפריון של האוכלוסייה הילידה (ראו לדוגמה: Carter, 2000; Sobotka, 2008). אם ניקח בחשבון את מידת הדתיות של שתי הקבוצות, ההבדלים בפריון חדים וברורים אף יותר. בשנים 2005-2006 הפריון בקרב היהודים בישראל עמד על 2.75, כשלחרדים פריון כולל של 7 ילדים, לנשים דתיות פריון של 4.69 ובקצה השני, אצל חילונים ותיקים פריון

של 2.2 ילדים (DellaPergola, 2009; Friedlander, 2002; Tolts, 2009). בשנים 1999-2005 הפריין של יהודי ברית המועצות לשעבר שהיגרו לישראל עלה והגיע לרמות של 1.7-1.8 – שיעור כפול מהפריין שנרשם למשפחה יהודית ברוסיה באותה תקופה (Tolts, 1997; 2009), וקרוב לרמה של היהודים החילונים הוותיקים. לעומתם, בקרב המהגרים הלא יהודים מברית המועצות לשעבר הפריין נותר נמוך ויציב ברמות של 1.2-1.3 (Tolts, 2009). עם זאת, עדיין קיים פער משמעותי בפריין והוא נשמר לאורך השנים, גם כאשר משווים את מהגרי ברית המועצות לשעבר לדורות צעירים יותר של ותיקים. במחקר שבחן את הפריין של מהגרים אלו לפני ואחרי הגירתם לישראל נמצא כי שיעורי הלידה של ילד שני ושלישי הם נמוכים באופן משמעותי ביחס לשיעורם בקרב ילידי ישראל דור שני אשכנזים ודור שלישי, וכן ביחס לפריין שלהם בתקופה שלפני ההגירה, והוא נותר נמוך גם לאחר 10 שנים מההגירה (Okun & Kagya, 2012).

מעבר לרמת פריין, לגל הגירה זה מאפיינים סוציו-דמוגרפיים ייחודיים. כשני שליש מהמהגרים היו בגילאי עבודה בזמן ההגירה, אבל גם שיעור לא מבוטל מהם (14%) היו מבוגרים מעל גיל 65 (סיקרון, 1998). מרבית המהגרים היו נשים, ומתוכן שיעור גבוה יחסית של אימהות חד-הוריות. בכל הנוגע להשכלה, ידוע כי בקרב מהגרי ברית המועצות לשעבר התרחשה סלקציה חיובית לשוק העבודה בישראל. בעוד המשכילים שבהם בחרו להגיע לארצות הברית ואחר כך לישראל ולגרמניה (Cohen, Haberfeld & Kogan, 2011), עדיין אלו שהגיעו לישראל, דהיינו מרבית המהגרים (70%-80%), היו משכילים יותר מהאוכלוסייה הילידה. 55% הם בעלי השכלה של 13 שנות לימוד ומעלה, לעומת 30% מהאוכלוסייה הישראלית הוותיקה, וחמישית הם בעלי 16 שנות לימוד ויותר. כ-60% מהם מחזיקים במקצועות חופשיים ואקדמיים לעומת 30% מהאוכלוסייה הוותיקה (סיקרון, 1998; Lissak & Leshem, 1995).

המניעים להגירה של מהגרי ברית המועצות לשעבר היו כלכליים ופוליטיים, ולא אידיאולוגיים או ציוניים (ליסצה ופרס, 2000; Shevtsova, 1998; Ben Rafael, Olshtain & Geijst, 1998). מהגרים אלו הגיעו לישראל עם הבטחה לאזרחות מיידית ולתמיכה כלכלית, והמוטיבציה שלהם הייתה לשפר את מצבם הסוציו-אקונומי ולהשתלב מבחינה חברתית ותרבותית. בפועל, למרות כישוריהם המקצועיים, הם התקשו למצוא תעסוקה הולמת (סיקרון, 1998; Shuval, 1998). בקליטתם התעסוקתית בולטים שיעורי אבטלה גבוהים, רמת הכנסה נמוכה, ושיעור גבוה של מהגרים שעובדים בעיסוקים הנמוכים לרמת השכלתם (הורוביץ, 1996; Stier & Levanon, 2003). גם לאחר 15 שנים בישראל, המהגרים מברית המועצות לשעבר לא הצליחו לצמצם לחלוטין את הפער בינם לבין ילידי ישראל היהודים בתחומים של שכר ותעסוקה (Gorodzeisky & Semyonov, 2011).

נשים מהגרות ומשכילות ניצבו, בהקשר זה, מול חיסרון כפול בשוק העבודה. זאת משום שנשים באופן כללי מאיישות עמדות שוליות בשוק העבודה, ומהגרות, בנוסף לכך, מתמודדות גם עם קשיי שפה, הנדרשת באופן טיפוסי במקצועות נשיים בישראל, כגון מקצועות פקידותיים ושירותיים, סיעוד והוראה (Stier & Semyonov, 1997; Raijman & Semyonov, 1992; Charles, 1992; Kraus, 2002). כתוצאה מכך, רבות מהמהגרות המשכילות מברית המועצות לשעבר אשר עבדו בארץ מולדתן במקצועות הנחשבים גבריים כמו הנדסה או רפואה, נאלצו להסתפק בישראל במקצועות נמוכי סטטוס ושכר, בעלי דומיננטיות נשית (Stier & Levanon, 2003). גם סיכויי השתלבותם בשוק העבודה של מהגרים גברים בעלי השכלה גבוהה היו נמוכים. ממצאים

מלמדים כי מהגרים גברים שהחזיקו במקצועות ניהוליים, סמי-פרופסיונליים, פקידותיים או בתחום המכירות, הם בעלי סיכויים נמוכים להשתלב בישראל במקצועות התואמים את השכלתם מאשר גברים במקצועות ה"צווארון כחול" (Stier & Levanon, 2003).

המאפיינים הייחודיים של ההגירה מברית המועצות לשעבר - גל הגירה גדול במיוחד הניצב מול היצע גבוה של מקצועות פרופסיונליים ביחס לביקוש, שיעור גבוה של נשים וכן העובדה שמרביתם הם בעלי השכלה גבוהה - תורמים כולם לניסיונם הקשה של המהגרים בשוק העבודה הישראלי. במציאות שבה מהגרים נתקלים בקשיים בהשתלבות ובמוביליות כלכלית, ההחלטה להביא ילדים לעולם היא משמעותית. בהינתן מגבלות השוק ומצב של אי-ודאות שמולם ניצבים מהגרים, סביר כי הם ישקלו את הכדאיות והעלות שבהולדת ילד או ילד נוסף, לאור מגבלות ההכנסה שלהם (Ranjan, 1999). באופן ספציפי, בהמשך לחוקרים אחרים (ראו למשל Okun & Kagya, 2012), אני טוענת כי מהגרי ברית המועצות לשעבר שלאחר 1989 המתמודדים עם תת-תעסוקה, אבטלה, ניעות כלפי מטה בסולם התעסוקתי ואי ביטחון תעסוקתי, ייטו יותר מילידי ישראל היהודים לדחות או לוותר על הולדת ילדים. מצב דומה של אי-ודאות כלכלית והכנסה לא בטוחה אחראי גם לדחיית הלידה ולירידה כוללת בפריון במדינות המוצא שלהם (Ranjan, 1999). זאת ועוד, שאיפות הפריון של מהגרי ברית המועצות לשעבר יוגבלו באותה מידה בשל שאיפתם למוביליות כלכלית, אך גם בשל הסתגלות איטית לנומרות ולתרבות הישראליות. הדבר מתבטא בכך שמהגרים אלו מטפחים בישראל את התרבות והשפה הרוסית, בין היתר באמצעות ערוצי טלוויזיה, רדיו ועיתונות כתובה המיועדים לקהל הרוסי, שמירה על התרבות והצביון הרוסי וניהול אינטראקציה עם בני קהילתם (Ben Rafael & Peres, 2005; Elias, 2008). ההסתגלות התרבותית איטית גם בנוגע לדת. רוב המהגרים רואים עצמם חילונים וזהותם הרוסית מהווה יסוד חשוב בדימויים העצמי (צמח וויזל, 1999).

מכאן, שמאפיינים המשפיעים באופן מסורתי על פריון ושאיופות פריון, מצופים להשפיע באופן שונה על אוכלוסיית המהגרים. במחקר זה אני מבקשת להתמקד בהשפעת המגדר וההשפעה המשולבת שלו עם השכלה ועבודה. במחקרים קודמים נמצא כי לנשים מהגרות מברית המועצות לשעבר שהן בעלות תואר אקדמי, יש סיכוי נמוך ממקביליהן הגברים למצוא בישראל עבודה ההולמת את כישוריהן (Stier & Levanon, 2003), וכי בקרב כלל המהגרות, להשכלה יש אפקט שלילי על פריון (ראו למשל Okun & Kagya, 2012). אך אין בנמצא מחקר שבחן את האפקט המשולב של הגורמים השונים על הפער בין פריון רצוי לפריון מצוי.

השערתני היא כי בעוד בקרב ילידי ישראל היהודים יהיו הבדלים משמעותיים בין גברים עובדים ונשים עובדות ובין גברים משכילים לנשים משכילות בהיבט של הפער בין הפריון הנשאף שלהם והפריון בפועל, הרי בקרב המהגרים מברית המועצות לשעבר, ההשפעה של ההשכלה והעבודה תהיה שווה בקרב גברים ונשים. בשל מחויבותן של נשים לבית ולמשפחה ובשל חלוקת עבודה לא שוויונית במשק הבית ובטיפול בילדים, נשים עובדות, ונשים בעלות כוח שוק במיוחד, תגבלנה את הפריון שלהן ותתאמנה אותו למספר הילדים שהן תלדנה בפועל (Bernhardt, 1993; Ermish, 2002; Macunovich, 1996; Reskin & Padavic, 1994; Speder & Kapitan, 2009). בקרב מהגרים, לעומת זאת, שני המינים מתמודדים עם קשיים כלכליים בהשתלבות בשוק העבודה, ולמרות שלגברים יש סיכוי גבוה יותר למצוא תעסוקה ההולמת את כישוריהם, גם מהגרים וגם מהגרות המחזיקים בעיסוקים הדורשים השכלה גבוהה מתקשים

למצוא תעסוקה מתאימה (Stier & Levanon, 2003). מאחר ושיעור נכבד מהמהגרים מברית המועצות לשעבר בישראל הם בעלי השכלה אקדמית, צפוי כי חוסר הוודאות בשוק העבודה והחשש מאבטלה יגבילו את שאיפות הפריזון ואת הפריזון של שני המינים במידה דומה. בספרות מצוין, בהקשר זה, כי נשים מהגרות משכילות מגבילות יותר את פריזון מאשר לא משכילות, זאת בשל שאיפתן למוביליות כלכלית וחברתית והיכולת לתכנן המשפחה (Kreyenfeld, 2010; Okun & Kagya, 2012), אך ההשוואה לא בוצעה ביחס למהגרים משכילים, שגם הם, בדומה לנשים, מתקשים להשתלב בחברה הישראלית מבחינה כלכלית ותרבותית. הפער בין השאיפות ומספר הילדים הנולדים להם בפועל מעיד על קשיי הסתגלות דומים בקרב שני המינים.

שיטת המחקר

מאגר הנתונים

נתוני המחקר נלקחו מתוך הסקר החברתי הישראלי (Israeli Social Survey- ISS) לשנת 2009. הסקר החברתי נערך אחת לשנה על-ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה החל משנת 2000. שאלון הסקר בנוי משני חלקים עיקריים: גרעין קבוע הכולל כ-200 שאלות במספר רב של תחומי חיים, כגון בריאות, דיור, תעסוקה ומצב כלכלי, וחלק נוסף המוקדש בכל שנה לנושא אחר. בסקר לשנת 2009 נחקרו בהרחבה שני נושאים: דתיות ומסורת, ומשפחתיות. הנושא דתיות ומסורת מתייחס להיבטים שונים של דתיות בקרב בני הדתות השונות בישראל: דפוסי התנהגות, קיום מצוות, שמירה על מסורת, זיקה ויחס לערכי דת ומסורת וסובלנות דתית. הנושא משפחתיות עוסק בהיבטים שונים הקשורים לחיי המשפחה: שביעות רצון מהיחסים בתוך המשפחה, עזרה הדדית בין הורים, ילדים ובני משפחה אחרים, חלוקת תפקידים בבית, בעיות במשפחה, איזון בין עבודה ומשפחה, מספר ילדים רצוי במשפחה, גיל רצוי להקמת משפחה ועמדות בנושאים שונים בתחום המשפחה. במסגרת הסקר רואיינו כ-7,500 בני 20 ומעלה מכל רחבי הארץ, המייצגים כ-4.7 מיליון נפש בגילאים אלה. שיעור ההשבה עמד על 80%. על סמך נתונים על ארץ לידה ושנת הגירה, יצרתי מדגם של מהגרים מברית המועצות לשעבר, הכולל גברים ונשים בני 20 ומעלה שהגדירו עצמם כמהגרים חדשים מברית המועצות לשעבר ושהיגרו לישראל לאחר שנת 1980.² קבוצת ההשוואה כוללת את ילידי ישראל היהודים, גם הם נשים וגברים בגילאי 20 ומעלה. המדגם כלל 1,056 מהגרים מברית המועצות לשעבר ו-3,253 ילידי ישראל יהודים.

הגדרת משתנים

המידע הדמוגרפי החשוב למחקר זה כולל את מספר הילדים שנולדו אי פעם ומספר ילדים אידיאלי במשפחה. שני המשתנים נלקחו כפי שדווח באופן רציף, למעט במקרה של מספר ילדים אידיאלי של מעל שבעה ילדים שקודד במקור כקטגוריות 7 (9-7 ילדים); 8 (10-12); 9 (13-21); וקיבל במחקר הנוכחי את הגבול הנמוך של הקטגוריות.³ משתנה חשוב שיש לפקח עליו הוא הגיל. הסיבה לכך היא שמספר הילדים המדווחים אינו תמיד סופי, וסביר כי נשים הנמצאות בגיל פריזון תלדנה ילדים נוספים במהלך שנות הפוריות שלהן. במחקר הנוכחי הגיל חולק לקטגוריות: 20-29; 30-39; כשקטגוריית ההתייחסות היא גיל 40 ומעלה (כלומר לאחר סיום גיל הפריזון). צפיתי שהפערים בין מספר ילדים אידיאלי במשפחה ובין מספר הילדים שנולדו יהיו גבוהים יותר בקרב הקוהורטות הצעירות יותר, מאחר

ואלה עדיין לא הספיקו להשלים את שאיפות הפריון שלהן (Heaton, 2004; Berrington, 2009; Jacobson & Holland, 1999). ועדיין, ייתכן שבעתיד הפערים בקרב הצעירים יצטמצמו. מן הספרות עולה כי במדינות מערביות רבות נשים צעירות שואפות להיות אימהות לפחות ילדים מאשר נשים מבוגרות, וזה לא משתנה לאורך מעגל חייהן. כלומר, מדובר על אפקט תקופה; הדור הצעיר גדל תחת נורמות ומציאות שונה, שבה פריון נמוך הוא הפריון הנשאף (Goldstein, Lutz & Testa, 2003).

משתנים נוספים שנבחנו במחקר הם השכלה ועבודה. ההשכלה נבחנה באמצעות שני משתנים. האחד, מספר שנות השכלה כפי שדווח בסקר, והשני תואר אקדמי שקודד: (1) יש תואר אקדמי; (0) אחר, בהתאם למשתנה התעודה הגבוהה ביותר שהתקבלה. עבודה נבחנה באמצעות משתנה דיכוטומי: (1) עובד, (0) לא עובד (מי שבמקור דווח כי הוא מובטל או מחוץ לכוח העבודה). הספרות מלמדת כי עובדים וכן משכילים מולידים פחות ילדים ושואפים לפחות ילדים מאלו שאינם עובדים ואינם משכילים בהתאמה (Goldstein, Lutz & Testa, 2003; Olenick, 1998).

במחקר הנוכחי הועלתה השערה כי אם לא מדובר במקרה ייחודי של הגירה, עובדים וכן משכילים יציגו פער נמוך יותר בין הפריון המצוי והרצוי, בשל יכולת גבוהה יותר שלהם להתאים בין השניים. אנשים עובדים, ובעיקר אלו עם כוח שוק, הם בעלי ציפיות מסוימות כלפי עבודתם, בתחום של פיתוח קריירה או ניצול אפשרויות למוביליות תעסוקתית ולשכר מספק. כתוצאה מכך, הם נוטים לדחות את מועד הלידות ולהעלות שיקולים כלכליים בתכנון המשפחה ("אפקט ההכנסה"). לעומתם, אנשים שאינם עובדים ואינם משכילים, נמנים באופן מסורתי עם קבוצות בעלות פריון גבוה שאינן לוקחות בחשבון את עלות הולדת הילדים בשאיפות הפריון שלהן. אכן, מחקרים מלמדים שבעלי הכנסה גבוהה ומשכילים נוטים יותר מאחרים לממש את שאיפות הפריון שלהם, בעוד מובטלים נוטים לכך פחות (Adsera, 2005; Berrington, 2004; Quesnel-Vallee & Morgan, 2003; Speder & Kapitany, 2009).

בכל הנוגע למגדר, מחקרים מראים כי בהתאם להשקפה הרואה במשפחה יחידה כלכלית וחברתית של קבלת החלטות, אין הבדל במספר הילדים הנולדים לגברים ולנשים. אך התמונה שונה בכל הנוגע להעדפות הפריון שלהם. ממצאים מלמדים כי גברים מעדיפים משפחות גדולות מנשים (Bankole & Singh, 1998; Olenick, 1998), כנראה בשל שחרור מנטל הטיפול בילדים וההשלכות התעסוקתיות והכלכליות הכרוכות בכך. מכאן שמשוער כי הפער בין פריון רצוי ופריון מצוי אצל גברים יהיה גבוה מהפער הקיים בקרב נשים.

משתנה נוסף המצופה שישפיע על הפער בפריון הוא הימצאותם של ילדים מתחת לגיל חמש במשק הבית. המשתנה קודד: (1) יש ילדים מתחת לגיל חמש במשק הבית, (0) אין. מחקרים מעידים כי ילדים, בעיקר צעירים, מגבילים את גישה של האישה למשאבים כלכליים עצמאיים, לקריירה רציפה ולמשרות משתלמות בשוק העבודה (ראו למשל, Budig & England, 2001). יתרה מכך, החלטות לגבי פריון הופכות למשמעותיות לאחר לידת הילד הראשון, עם ההתנסות שבגידול ילדים והמודעות לקונפליקט שבין משפחה ועבודה (Stolzenberg & Waite, 1977). מכאן שמצופה כי הימצאותם של ילדים צעירים בבית תוביל הורים לצמצם את שאיפות הפריון שלהם לעבר מספר הילדים שיש להם בפועל, זאת בניגוד להורים לילדים גדולים יותר או לאלו שכלל אין להם ילדים, ובשל כך הם חווים את הקונפליקט באופן פחות אינטנסיבי.

שני המשתנים האחרונים שהשפעתם על הפער בפריון נבחנה הם סטטוס משפחתי שקודד: (1) נשוי, (0) לא נשוי, ומשתנה דתיות שקודד: (1) דתי, (0) לא דתי.⁴ הציפייה היא שנשואים ודתיים יבטאו פער גדול יותר בין גודל המשפחה האידיאלי ובין מספר הילדים שנולדו להם מאשר לא נשואים ולא דתיים בהתאמה. כיום בישראל, המעבר להורות וההחלטה להינשא הם חלקים אינטגרליים של תהליך משפחתי אחד: התנהגות משפחתית מתנהלת לאורך נתיב אחד ויציב, ולידה מתרחשת לאחר נישואין ובתוך מסגרת הנישואין (פוגל-ביזאוי, 2003). מכאן שנשואים יוכלו יותר מלא נשואים (ובכלל זה גרושים, אלמנים, פרודים ורווקים) לשאוף לרמות פריון גבוהות מאלו שיש להם בפועל. מאותה סיבה, סביר כי דתיים הדוגלים באופן מסורתי במשפחות גדולות, ישאפו להרחיב את משפחתם ללא תלות בגודלה האמתי.

ממצאים

בטרם אפנה לבחינת ההשערות, בלוח מספר 1 מוצגת סטטיסטיקה תיאורית של כל המשתנים הכלולים בניתוח. בטבלה מוצגות שתי השוואות חשובות: האחת היא בין מהגרי ברית המועצות לשעבר שהיגרו לישראל לאחר 1989 ובין ילידי ישראל היהודים, והשנייה היא בין שתי קבוצות גיל, גברים ונשים בגילאי פריון (20-39) לעומת גברים ונשים שסיימו (או כמעט סיימו) את תקופת הפריון שלהם (40 ומעלה). בחינת ההבדלים בנוגע לגיל היא חשובה מאחר וגיל קשור באופן הדוק לפריון ולשאיפות פריון.

מן הטבלה עולה כי שיעור הנשים במדגם עומד בקירוב על 50% בקרב כל הקבוצות, למעט בקרב המהגרים המבוגרים מברית המועצות לשעבר (40 ומעלה), ששיעור הנשים בהם עומד על 60%. הדבר לא מפתיע, שכן ידוע כי שיעור לא מבוטל ממהגרי ברית המועצות לשעבר הוא של נשים מבוגרות. כמצופה מגילן, אחוז המשפחות שבהן ילדים מתחת לגיל חמש בבית גבוה יותר בקרב קבוצות הגיל הצעירות, והוא גבוה במעט אצל ילידי ישראל היהודים (37.7%) מאשר מהגרי ברית המועצות לשעבר (29.2%). באשר למשתני ההשכלה, עולה כי שיעור דומה בכל הקבוצות הם בעלי השכלה של 16 שנות לימוד ומעלה (כ-40%). הממצא הבולט והצפוי, כפי שמופיע גם בספרות, הוא שיעורם הגבוה (50% כמעט) של בעלי תואר אקדמי בקרב מהגרי ברית המועצות המבוגרים, כאשר בשאר הקבוצות השיעור הוא 30% בקירוב. כצפוי, שיעור הנשואים גבוה יותר בקרב המבוגרים בשתי הקבוצות, אך נמוך יותר בקרב המהגרים המבוגרים מאשר בקרב ילידי ישראל המבוגרים (61.8% ו-77.6% בהתאמה). הספרות מלמדת, בהתאם לכך, כי אחוז הגרושים ובעיקר הגרושות באוכלוסיית המהגרים היה גדול כמעט כפול מאשר באוכלוסיית היהודים בכל קבוצות הגיל (הלמ"ס, 2006). הנתונים גם מלמדים על החילוניות של המהגרים: פחות מ-10% הצהירו כי הם דתיים, לעומת כ-30% בקרב ילידי ישראל היהודים. לגבי עבודה, המהגרים המבוגרים מציגים שיעורי תעסוקה נמוכים באופן משמעותי מהילידים (54% לעומת 74%), אך גם מהשיעור בקרב המהגרים הצעירים (79%).

לוח 1: סטטיסטיקה תיאורית עבור ילידי ישראל היהודים ומהגרי ברית המועצות לשעבר (אחרי 1989), נשים וגברים בני גיל 20-39 לעומת גילאי 40 ומעלה

מהגרי ברה"מ לשעבר		ילידי ישראל יהודים		
גיל +40	גיל 39-20	גיל +40	גיל 39-20	
60.4	52.6	50.3	49.2	% נשים
6	29.2	12.6	37.7	% משפחות עם ילדים מתחת לגיל חמש במשק הבית
47.7	28.5	30.5	27.9	% תואר אקדמי
41.9	35.1	42.5	38.5	% בעלי 16 שנות לימוד ומעלה
61.8	46.9	77.6	46.8	% נשואים
54.4	79.2	74.1	74	% עובדים
4.8	9.9	28.4	31.4	% דתיים
1.71	0.84	2.82	0.98	ממוצע מספר ילדים שנולדו
(.877)	(1.021)	(1.388)	(1.384)	
2.77	2.96	3.75	3.94	ממוצע מספר ילדים אידיאלי
(.844)	(.995)	(1.552)	(1.917)	
1.07	2.13	0.93	2.96	ממוצע הפער בין מספר ילדים אידיאלי וילדים שנולדו
(1.143)	(1.368)	(1.635)	(2.036)	
666	390	1388	1865	מספר מקרים

בחינת הנתונים השונים על פריון המהגרים לעומת הילידים מציגה תמונה ברורה. ראשית, הממוצע של מספר הילדים שנולדו גבוה בקרב המבוגרים לעומת הצעירים ($p < 0.05$), כנראה משום שהאחרונים טרם סיימו ללדת. מספר הילדים גבוה יותר גם בקרב הילידים (צעירים ומבוגרים) לעומת המהגרים, כאשר הפער גבוה במיוחד בתוך קבוצת המבוגרים (2.82 לעומת 1.71 בהתאמה, $p < 0.05$). כמו כן, מספר הילדים האידיאלי במשפחה גבוה גם הוא בקרב הילידים, כ-4 ילדים לעומת 2.5 ילדים בקרב המהגרים ($p < 0.05$). לבסוף, הפער בין מספר ילדים אידיאלי והילדים שנולדו, גבוה יותר אצל הצעירים מאשר אצל המבוגרים, שכן הצעירים לא מימשו עדיין את שאיפות הפריון שלהם. בעוד המהגרים והילידים המבוגרים מציגים פער דומה של כילד אחד, הילידים הצעירים הם בעלי פער גבוה משל המהגרים הצעירים (2.96 לעומת 2.13 בהתאמה, $p < 0.05$).

לוח 2: סטטיסטיקה תיאורית עבור ילידי ישראל היהודים ומהגרי ברית המועצות לשעבר (אחרי 1989), נשים לעומת גברים בגילאי 20 ומעלה

מהגרי ברה"מ לשעבר		ילידי ישראל יהודים	
גברים	נשים	גברים	נשים
58.8	66.2	42.1	43.2
% גיל 40 ומעלה			
14	15	27.2	26.9
% משפחות עם ילדים מתחת לגיל חמש במשך הבית			
38.7	41.9	25.2	32.9
% מעל תואר B.A.			
40.3	38.8	38.6	41.8
% בעלי 16 שנות לימוד ומעלה			
63.4	51.1	59.8	60.1
% נשואים			
66.8	61.1	75.9	72.3
% עובדים			
5.3	7.5	30.9	29.4
% דתיים			
1.25	1.48	1.69	1.83
ממוצע מספר ילדים שנולדו			
(1.051)	(.99)	(1.7)	(1.613)
2.89	2.81	3.97	3.75
ממוצע מספר ילדים אידיאלי			
(1.072)	(.762)	(2.027)	(1.463)
1.64	1.33	2.28	1.91
ממוצע הפער בין מספר ילדים אידיאלי וילדים שנולדו			
(1.506)	(1.173)	(2.307)	(1.914)
607	449	1638	1615
מספר מקרים			

השוואה חשובה נוספת היא בין נשים וגברים. לוח מספר 2 מציג השוואה כזו בקרב קבוצת ילידי ישראל היהודים לעומת מהגרי ברית המועצות לשעבר שהיגרו לישראל לאחר 1989. עולה כי שיעור הנשים והגברים המבוגרים (גיל 40 ומעלה) בקרב המהגרים גבוה משמעותית משיעור המבוגרים בקרב הילידים. כ-66% מהנשים המהגרות וכ-60% מהגברים המהגרים בגיל 40 ומעלה, בעוד בקרב הילידים השיעורים הם 43% ו-42% בהתאמה. שיעור האקדמאים בקרב המהגרים גבוה אף הוא, כ-40% בקרב שני המינים לעומת 25% בקרב הגברים היהודים ו-33% בקרב הנשים היהודיות, וזאת למרות ששיעורם של בעלי 16 שנות לימוד ויותר דומה בקרב שתי הקבוצות ועומד על 40% לערך. ממצא מעניין נוסף הוא שיעור הנמוך של נשים נשואות בקרב המהגרות, העומד על 51% לעומת 60% ויותר בקרב הילידים, נשים וגברים, אך גם בקרב הגברים המהגרים. ממצא זה עומד בקנה אחד עם הידוע מהספרות על הרכבו של גל המהגרים מברית המועצות לשעבר, שכלל שיעור גבוה של נשים גרושות, אך לא של גברים גרושים הנוטים להינשא מחדש בתקופת זמן קצרה (הלמ"ס, 2006). זיקתם הנמוכה של מהגרי ברית המועצות לשעבר לדת מומחשת שוב בנתונים כאשר שיעור המהגרים שדווחו כי הם דתיים עומד על 5% בלבד בקרב הגברים וכ-8% בקרב הנשים, לעומת כ-30% בקרב ילידי ישראל היהודים. ממצא נוסף שתואם את הנמצא בספרות מלמד כי שיעור המועסקים בקרב המהגרים נמוך יחסית לשיעור המקביל בקרב הילידים, והוא נמוך יותר בקרב הנשים המהגרות (61%) מאשר הגברים המהגרים (67%).

לענייננו חשוב לבחון נתונים הקשורים לפריון. נתונים אלו מלמדים כי שיעור הילדים מתחת לגיל חמש במשך הבית נמוך באופן משמעותי בקרב המהגרים מאשר בקרב הילידים. אצל הנשים והגברים המהגרים שיעור זה הינו 14%-15% ואילו אצל מקביליהם היהודים - 27%. ממוצע הילדים שנולדו נמוך יותר אצל המהגרים, אם כי לא באופן משמעותי כמו ההבדל במספר הילדים האידיאלי במשפחה. בעוד הילידים שואפים לכמעט ארבעה ילדים כגודל משפחה אידיאלי, המהגרים שואפים לפחות משלושה ילדים בממוצע ($p < 0.05$). מעניין לראות

כי הנתונים בספרות הם דומים. בשנת 2005, מספר הילדים המתוכנן של זוגות יהודים בישראל הוא 3.74 בקרב בעלים ו-4.11 בקרב נשותיהם (DellaPergola, 2009).⁵ לעומתם, המהגרים בישראל מציגים מספר ילדים אידיאלי שהינו גבוה משמעותית מהרמות שנרשמו בארץ מוצאם. כך למשל, בקרב עובדי צווארון לבן וכחול בברית המועצות של שנת 1969, מספר הילדים האידיאלי היה 2.89 (Jones & Grupp, 1987), אך בשנת 1989 מספר זה ירד ל-2.61 בקרב גברים ול-2.56 בקרב נשותיהם (Volkov, 1994). בהתייחס למגדר, ניתן לראות כי בקרב הילידים, הגברים שואפים למספר גדול יותר של ילדים מאשר הנשים (3.97 לעומת 3.75, $p < 0.05$), אך אין הבדל בין הגברים והנשים בקבוצת המהגרים. לבסוף, הפער הממוצע בין מספר ילדים אידיאלי ומספר ילדים שנולדו גבוה באופן משמעותי בקרב ילידי ישראל ביחס למהגרים, וגבוה יותר בקרב הגברים מאשר בקרב הנשים ($p < 0.05$).

ההבדלים שנמצאו במספר הילדים שנולדו, במספר הילדים האידיאלי וכן בפער ביניהם בין ילידי ישראל היהודים ובין מהגרי ברית המועצות לשעבר, דורש בחינה מדוקדקת יותר של הנושא.

לוח 3 מציג בקרב שתי הקבוצות שיעורים של מספר ילדים אידיאלי הנמוך ממספר הילדים שנולדו, מספר ילדים אידיאלי השווה למספר הילדים שנולדו ומספר ילדים אידיאלי שגבוה ממספר הילדים שנולדו. ראשית, ניתן לראות כי ללא הבחנה בין מהגרים וילידים, שיעור גבוה, מעל 75% מהנבדקים, מציגים מספר ילדים אידיאלי שגבוה ממספר הילדים שנולדו. אין ספק שניתן לייחס נתון זה, אם כי בחלקו, לכך שחלק מהנבדקים לא סיימו את תקופת הפריון שלהם. ועדיין, בחינה נוספת של הנתונים בקרב נבדקים מבוגרים (לא מוצג), מגלה תמונה דומה. שנית, שיעור גבוה יותר של מהגרים מאשר ילדים שואפים למספר ילדים גבוה ממספר הילדים שנולדו להם בפועל (כ-80% לעומת 77% בהתאמה). שיעור השואפים למספר ילדים נמוך ממספר הילדים שנולדו (3% לעומת 5%) נמוך יותר בקרב מהגרים מאשר הילידים וכך גם שיעור מספר ילדים אידיאלי השווה למספר הילדים שנולדו (17% לעומת כ-19%).

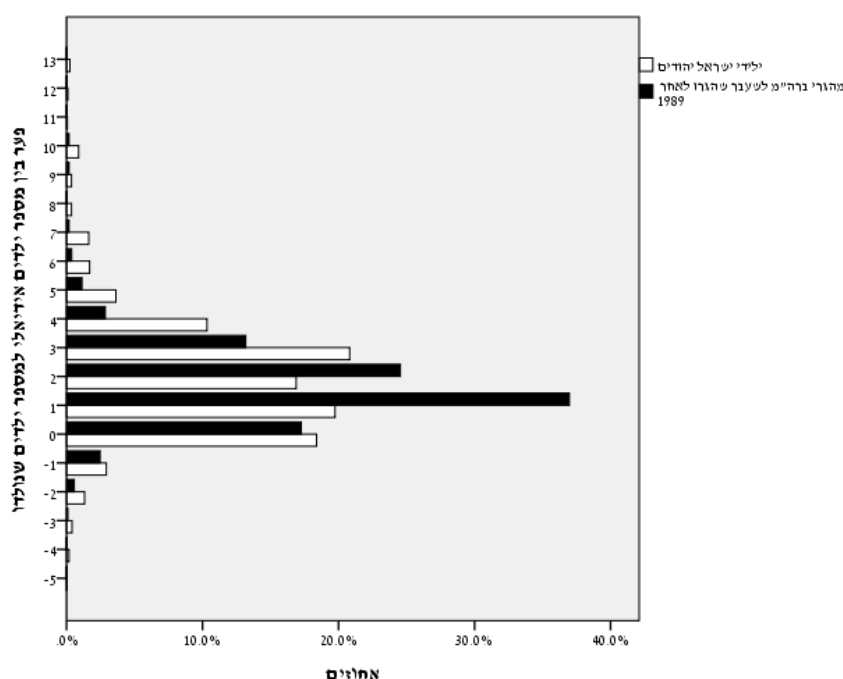
כאשר בוחנים לעומק את הרכב הפער בין מספר הילדים האידיאלי ומספר הילדים שנולדו בקרב ילידי ישראל היהודים ומהגרי ברית המועצות לשעבר, מתגלה תמונה מעניינת. בכל הנוגע למספר ילדים אידיאלי הגבוה ממספר ילדים שנולדו, ניתן לראות כי שיעור הילידים השואפים לילד אחד יותר ממספר הילדים שנולדו להם, אך גם השואפים לשני ילדים יותר, שלושה ילדים יותר וארבעה ילדים ויותר עומד פחות או יותר על 20% מכלל הילידים. מרבית המהגרים, לעומת זאת, שואפים לילד אחד יותר ממספר הילדים שנולדו (37%) ומעט פחות לשני ילדים יותר (כ-25%). בכל הנוגע למספר ילדים אידיאלי הנמוך ממספר הילדים שנולדו, עולה כי הילידים מולידים יותר ילדים ממה שהם שואפים, כאשר הפער בולט בעיקר בפער הנמוך בשני ילדים ויותר. שיעור הילידים המולידים שני ילדים יותר ממה שהם שואפים הוא 1.3% מכלל הילידים לעומת 0.6% מכלל המהגרים, והשיעור שמולידים שלושה ילדים יותר הוא 0.4% ו-0.1% בהתאמה.

לוח 3: שיעור ילידי ישראל היהודים ומהגרי ברית המועצות לשעבר (אחרי 1989), לפי הפער בין מספר ילדים אידיאלי ובין ילדים שנולדו בקרב גברים ונשים בגילאי 20 ומעלה

מספר ילדים אידיאלי נמוך ממספר ילדים שנולדו מתוכם:	ילידי ישראל יהודים (%)	מהגרי ברה"מ לשעבר (%)
נמוך בילד אחד	4.8	3.2
נמוך ב-2 ילדים	2.9	2.5
נמוך ב-3 ילדים	1.3	0.6
נמוך ב-4 ילדים ויותר	0.4	0.1
	0.2	0
מספר ילדים אידיאלי שווה למספר ילדים שנולדו	18.5	17.2
מספר ילדים אידיאלי גבוה ממספר ילדים שנולדו מתוכם:	76.7	79.6
גבוה בילד אחד	19.7	37.0
גבוה ב-2 ילדים	16.9	24.5
גבוה ב-3 ילדים	20.8	13.2
גבוה ב-4 ילדים ויותר	19.3	4.9
מספר מקרים	3253	1056

לסיכום, אפשר לטעון כי הנתונים המוצגים מתיישבים עם טענות המחקר. המהגרים מברית המועצות לשעבר מולידים פחות ילדים והם שואפים לפחות ילדים. כתוצאה מכך, הפער בין מספר ילדים אידיאלי ומספר הלידות נמוך מהפער המקביל בקרב האוכלוסייה המקומית בישראל. תרשים מספר 1 מתאר את הפער בפריון באופן ברור. מרבית המהגרים שואפים לילד אחד או שני ילדים יותר ממספר הילדים שנולדו להם, ואילו אצל הילידים החלוקה יותר מתונה בין שאיפה לילד או שני ילדים יותר ובין שלושה ואפילו ארבעה ילדים יותר ממספר הילדים שנולדו.

תרשים 1: הפער בין מספר ילדים אידיאלי ומספר ילדים שנולדו בקרב ילידי ישראל היהודים ומהגרי ברית המועצות לשעבר (אחרי 1989), נשים וגברים בגילאי 20 ומעלה

השפעת מגדר, תעסוקה והשכלה על הפער בין מספר ילדים אידיאלי והילדים שנולדו

לוח 4 מציג תוצאות של רגרסיות רב-משתניות המנבאות את הפער בין מספר ילדים אידיאלי ומספר ילדים שנולדו לילידי ישראל היהודים לעומת מהגרי ברית המועצות לשעבר שהיגרו לישראל לאחר 1989. המודל הראשון בוחן את השפעתם של מאפייני הון אנושי (גיל, מספר שנות לימוד ותואר אקדמי), מאפיינים דמוגרפיים (מגדר, סטטוס משפחתי ודת) ומאפייני ילודה (הימצאות ילדים מתחת לגיל חמש במשק הבית). המודל השני בוחן את השפעתם של אותם גורמים ומוסיף אינטראקציות בין מגדר ועבודה ובין מגדר ותואר אקדמי.

התוצאות במודל הראשון עולות בקנה אחד עם השערות המחקר. כצפוי, נמצא הבדל משמעותי בין גברים ונשים כאשר בקרב ילידי ישראל והמהגרים כאחד, גברים מציגים פער גדול יותר בין מספר ילדים אידיאלי ומספר לידות מאשר נשים (מהגרים $b = -.293$, ילידים $b = -.339$). בקרב שתי הקבוצות קיים גם פער משמעותי בין הקוהורטות הצעירות (20-29, ו-30-39) ובין בני 40 ומעלה, והפער גדול יותר, כצפוי, בקרב הקוהורטה הצעירה ביותר (20-29). בכל הנוגע למצב משפחתי, מהגרים וילידי נשואים שואפים ליותר ילדים ממספר הילדים שיש להם, לכן הפער שלהם בפריון גבוה מהפער המקביל בקרב אלו שאינם נשואים (מהגרים $b = .732$, ילידים $b = .529$). כך גם לגבי משתנה הדת. אלו שדווחו כי הם דתיים מציגים פער יותר גבוה בפריון מאלו שדווחו כי אינם דתיים (מהגרים $b = .682$, ילידים $b = 1.106$), והפער בולט בעיקר בקרב ילידי ישראל היהודים, כנראה בשל נטייתם להשתייך לקבוצות דתיות וחרדיות בעלות שאיפות פריון גבוהות.⁶ שאיפות פריון גבוהות ביחס לילודה נמצאו גם בקרב מהגרים וילידי שאין להם ילדים צעירים במשק הבית, אם בשל העדר התנסות בגידול ילדים או בשל שחרור מנטל הטיפול בהם (מהגרים $b = -.692$, ילידים $b = -.300$).

כזכור, המחקר הנוכחי טוען כי יימצאו הבדלים בפער בין פריון רצוי ומצוי בין גברים עובדים ונשים עובדות ובין גברים משכילים ונשים משכילות, אך בשל קשיי הסתגלות הכרוכים בהגירה לישראל, לא יימצא הבדל שכזה בקרב נשים וגברים מהגרים. כאשר נבחנת השפעתו הישירה של משתנה התעסוקה במודל הראשון, עולה כי אכן קיים הבדל משמעותי בין מהגרים וילידי ישראל היהודים, עובדים מציגים פער נמוך יותר בפריון מאשר אלו שאינם עובדים ($b = -.180$), ובקרב מהגרים אין הבדל בפער של שתי הקבוצות. בבחינת משתני ההשכלה, לעומת זאת, עולים שני ממצאים מפתיעים. בעוד הפער בפריון בקרב ילידים גבוה כצפוי אצל מי שאינו מחזיק בתואר אקדמי (אם כי לא מובהק), בקרב המהגרים הפער גבוה יותר דווקא בקרב האקדמאים. זאת ועוד, בניגוד למשוער, ככל שהמהגרים והילידיים הם בעלי מספר רב יותר של שנות לימוד, כך הפער בפריון גדול יותר (מהגרים $b = .105$, ילידים $b = .206$).

על מנת להסביר ממצאים אלו, כדאי ראשית לבחון את המודל השני הכולל אינטראקציות של מגדר עם תעסוקה ותואר אקדמי. המודל מלמד כי אין הבדל משמעותי בין שני המודלים בהשפעותיהם של המשתנים הבלתי תלויים על הפער בין פריון רצוי ומצוי. ההבדל היחידי שמתגלה נוגע לתואר אקדמי. במעבר למודל הכולל אינטראקציה בין תואר אקדמי ומגדר, השפעתו העיקרית של משתנה התואר הופכת למובהקת בקרב הילידיים ואינה קיימת יותר בקרב המהגרים. כלומר, בהתאם להשערות נמצא כי למרות שהאפקט המשולב בין השכלה ומגדר מממן את השפעת המגדר על הפער בפריון בקרב הילידיים, עדיין נשים משכילות ($-.535 = .285 + (-.219) + (-.601)$) בעלות פער נמוך בין מספר ילדים נשאל לבין מספר

ילדים שילדו מאשר גברים משכילים $(-.219)^7$. באופן דומה, בקרב הילדים, נשים עובדות מציגות פער נמוך יותר בפריון $(-.634) = -.273 + (-.306) + (-.601)$ מאשר גברים עובדים $(-.306)$. בקרב מהגרים, לעומת זאת, אין למגדר השפעה על תואר אקדמי וגם לא על תעסוקה. כלומר, אין הבדל בין גברים ונשים משכילים ובין גברים ונשים עובדים בפער בפריון.

עדיין, גם במודל השני, הממצא היחידי שאינו תואם את הספרות ואת השערות המחקר נוגע למספר שנות לימוד. בשני המודלים ובקרב שתי הקבוצות, ככל שהנבדק הוא בעל מספר רב יותר של שנות לימוד, כך גדל אצלו הפער בפריון. התייחסות להשכלה כמשתנה רציף מלמדת כי ככל שההשכלה עולה, ואינה מתבטאת בהכרח בתואר אקדמי, שאיפות הפריון גבוהות ביחס למספר הילדים שנולדו. ההסבר לכך יכול להיות מצוי בהימצאות במסגרת לימודית או בשאיפות לקריירה בשוק העבודה, המובילות בתורן לדחיית הלידה ולצמצום הילודה. התואר האקדמי כשלעצמו, שלא כמו מספר שנות לימוד, מהווה אינדיקציה לסיכויי שוק גבוהים ולשאיפות קריירה המותאמות לשאיפות פריון ולפריון בפועל. לכן אצל אקדמאים הפער הוא, כאמור, קטן יחסית, אם כי, רק בקרב הילדים.

לוח 4: רגרסיה ליניארית לניבוי הפער בין מספר ילדים אידיאלי ומספר ילדים שנולדו: ילידי ישראל יהודים ומהגרי ברה"מ לשעבר (אחרי 1989), נשים וגברים בגילאי 20 ומעלה

משתנים	ילידי ישראל יהודים (N=3253)		מהגרי ברית המועצות לשעבר (N=1056)	
	מודל 1	מודל 2	מודל 1	מודל 2
אישה	-.339* (.057)	-.601* (.115)	-.293* (.079)	-.431* (.143)
קוהורט 20-29	2.433* (.080)	2.411* (.081)	1.740* (.113)	1.727* (.114)
קוהורט 30-39	1.145* (.082)	1.137* (.082)	.782* (.124)	.767* (.124)
ילדים מתחת לגיל חמש במשק הבית	-.300* (.082)	-.292* (.082)	-.692* (.131)	-.682* (.131)
תואר אקדמי	-.065 (.078)	-.219* (.105)	.219* (.102)	.152 (.144)
מספר שנות לימוד	.206* (.038)	.204* (.038)	.105* (.047)	.105* (.047)
נשוי	.732* (.075)	.727* (.075)	.529* (.087)	.534* (.087)
עובד	-.180* (.068)	-.306* (.099)	-.064 (.086)	-.159 (.127)
דתי	1.106* (.064)	1.096* (.065)	.682* (.160)	.678* (.160)
אישה*עובד		.273* (.134)		.160 (.162)
אישה*תואר אקדמי		.285* (.128)		.099 (.161)
קבוע	-.956* (.218)	-.794* (.228)	-.125 (.265)	-.046 (.265)
F	253.234*	208.584*	52.299*	42.880*
שונות מוסברת (R^2)	0.414	0.415	0.369	0.370

דיון ומסקנות

שיעורי פריון ממוצעים במדינות מתועשות תמיד היו נמוכים מגודל משפחה אידיאלי. הצורך לשלב עבודה עם משפחה, שאיפות קריירה, בעיות בריאות וטיפול בבית מביאים לכך שלעיתים רחוקות אוכלוסיות מממשות את שאיפות הפריון שלהן (לדיון נרחב ראו Philipov, 2009).

במחקר הנוכחי נבחן הפער הזה בין פריון נשאף לפריון בפועל בהקשר ייחודי של הגירת מהגרים מברית המועצות לשעבר לישראל. מהגרים אלו, שלא כמו מהגרים טיפוסיים שנחקרו בעבר, מתאפיינים בשיעורי פריון נמוכים יחסית לשיעורי הפריון בקרב האוכלוסייה הקולטת. ההתמקדות בפריון נשאף אפשרה בחינה של נורמות לגבי פריון, והמימוש של נורמות אלו בקרב אוכלוסיית מהגרים הנתקלת בקשיי הסתגלות בארץ היעד.

ממצאי המחקר מלמדים כי אכן בקרב מהגרים מברית המועצות לשעבר יש שיעורי פריון נמוכים מאלו של ילידי ישראל היהודים. בנוסף, שיעור גבוה יותר מהם שואפים ליותר ילדים ממה שיש להם, אך רובם שואפים לילד אחד או שני ילדים יותר, בעוד בקרב ילידי ישראל היהודים השאיפה הדומיננטית היא גם לשלושה ילדים יותר, או ארבעה ומעלה. המחקר הנוכחי ביקש עוד לבחון את השפעתם של גורמים שונים על הפער בין פריון רצוי ופריון מצוי, ובעיקר ביקש להתמקד בהשפעה המשולבת של מגדר עם תעסוקה והשכלה.

הספרות מלמדת כי נשים בישראל ובעולם המערבי כולו הן בעלות מעמד נמוך בשוק העבודה מזה של גברים. בשל האחריות שלהן לטיפול בבית ומשפחה, עליהן לתמך בין השניים, וחלקן נאלצות לוותר על שאיפותיהן התעסוקתיות או שאיפות הפריון שלהן. נשים, במיוחד אלה שהן בעלות כוח שוק, דוחות את הלידות ומצמצמות את הפריון שלהן על מנת להימנע מפגיעה בסיכוייהן לתעסוקה ולשכר משתלמים ולקידום בשוק העבודה (Bielby, 1992; Lehrer & Nerlove, 1986; Rosenfeld, 1992; Rosenfeld & Spenner, 1992). הממצאים אכן מלמדים כי נשים עובדות ונשים בעלות תואר אקדמי מציגות פער נמוך בפריון והן מתאימות את שאיפות הפריון לילודה שלהן, יותר מאשר גברים עובדים ומשכילים בהתאמה.

טענתנו המרכזית של המחקר הנוכחי היא שבקרב מהגרים, לא צפויים להתקיים הבדלים דומים בין גברים ונשים בפער בפריון. ממצאים קודמים מלמדים כי מהגרים, ובעיקר מהגרות, מתקשים להסתגל לחברה החדשה מבחינה כלכלית ותרבותית ולמצוא תעסוקה ההולמת את כישוריהם (Borjas, 1990; Haberfeld, Semyonov & Cohen, 2000; Stier & Tienda, 1992). ולמרות זאת, מחקרים שבחנו את השתלבותם של מהגרים מברית המועצות לשעבר שהיגרו לישראל לאחר 1989 מלמדים, כי בישראל, גברים, כמו גם נשים, המחזיקים בתואר אקדמי, מנהלים סמי-פרופסיונליים, וגברים במקצועות פקידותיים ומכירות התקשו למצוא תעסוקה הולמת בישראל ונאלצו לעתים להסתפק בעבודה נמוכת שכר ומעמד (Stier & Levanon, 2003). אם נוסיף לכך את הסתגלותם התרבותית האיטית לחברה הישראלית, ושימור המורשת הרוסית, לא פלא כי לא נמצא הבדל בפערי הפריון הנשאף והמצוי בין מהגרים שעובדים ומהגרים אקדמאים ובין מקבילותיהם המהגרות. המגדר, במקרה זה, לא היה גורם מכריע בהשפעתן של תעסוקה והשכלה על שאיפות והתנהגות לגבי פריון.

בהמשך למחקרים קודמים העוסקים במהגרים מברית המועצות לשעבר שהיגרו לישראל לאחר 1989 (ראו למשל Okun & Kagya, 2012), הטענה היא שהעדר הבדלי מגדר בהשפעתם של תעסוקה ותואר אקדמי, נובע מאי-ודאות או קשיים כלכליים וניעות כלפי מטה

בסולם התעסוקתי שנחוו במהלך תקופת המעבר של מהגרים בעלי שאיפות גבוהות למוביליות חברתית בארץ היעד. מהגרים אלו, ללא תלות במגדר, הגבילו או דחו את הפיריון ואת שאיפות הפיריון שלהם כדרך להשקיע משאבים בשוק העבודה לקראת מוביליות חברתית וכלכלית בישראל. השאיפות הכלכליות מחד, וקשיים כלכליים וחברתיים מאידך, יצרו מצב פרדוקסלי שבו תעסוקה והשכלה אינם מגבילים את הפיריון רק של נשים מהגרות, אלא גם של גברים מהגרים. כלומר, החיסרון הכפול של נשים מהגרות בשוק העבודה המקומי, הופך גם לחסרונם של הגברים כאשר מדובר על ילודה ופיריון נשאי. גברים מהגרים שהם בעלי כוח שוק, נאלצים, בדומה לנשים, להתמודד עם שיקולים של עלות ותועלת בהבאת ילדים. צמצום הילודה משקף גם אצלם את ההשפעות המצטברות של הזמן המוקדש לפעילויות "המתחרות" עם לידת ילדים, כמו חיפוש עבודה, מעבר לעבודה מתאימה וביסוס אישי אצל מעסיק מסוים.

מרבית ממחקרי ההגירה פירשו ירידה בפיריון של מהגרים במונחים של תאוריית האסימילציה. על-פי תיאוריה זו, מהגרים מביאים עימם לארץ היעד נורמות, עמדות וציפיות ייחודיות לגבי פיריון, והן מתאפיינות בדרך כלל ברמות פיריון גבוהות ביחס לאלו של האוכלוסייה הילידה. הציפייה היא שבמהלך הזמן בארץ היעד, המהגרים יאמצו את הערכים של ילידי המקום והפיריון שלהם ירד בהתאמה (Alba & Nee, 2005; Hirschman, 1983). במקרה של מהגרי ברית המועצות לשעבר לישראל לא נמצאו תימוכין לתאוריית האסימילציה. מהגרים אלו לא הגדילו את רמות הפיריון שלהם ולא שאפו לפיריון גבוה בהתאמה לפיריון של ילידי ישראל היהודים. למעשה, הנתונים מתיישבים עם תאוריית האדפטציה, לפיה מהגרים הפוגשים מדיניות חברתית ואפשרויות תעסוקתיות השונות מאלה הנהוגות בארץ מולדתם, שוקלים את התועלת והעלות של הולדת ילדים. לכן כאשר מהגרי ברית המועצות לשעבר התמודדו מול קשיים כלכליים ואי וודאות בשוק העבודה הישראלי, הם נטו לדחות את הלידות או לוותר עליהן, ולהגביל את שאיפות הפיריון שלהם (Okun & Kagya, 2012; Lindstrom & Saucedo, 2002).

לממצאים אלו יש השלכות חשובות. ראשית, ידוע כי לאורך זמן מהגרים משפרים את היכולת השפתית שלהם, צוברים ניסיון בשוק העבודה וקושרים קשרים חברתיים, וכתוצאה מכך רבים מהם מצליחים להשתלב בעבודות ההולמות את כישוריהם ולטפס מעלה בסולם החברתי (Rajman & Tienda, 1999). עם זאת, בכל הנוגע למהגרי ברית המועצות בישראל, ידוע כי מאפייניהם הייחודיים - גל גדול של מהגרים משכילים בעלי מקצועות פרופסיונליים - הקשו על שילובם בשוק העבודה הישראלי גם לאחר מספר שנים בארץ (Stier & Levanon, 2003). הפיריון שלהם נותר נמוך ביחס לילידי ישראל, ולא עלה באופן משמעותי לאורך השנים (Okun & Kagya, 2012). מכאן שתמיכת הממשלה בהכשרות מקצועיות ובקורסי שפה למהגרים, אמנם הצליחה לשפר את מצבם בשוק העבודה הישראלי, אך נראה שלא היטיבה עם מצבם הכלכלי כך שגם לאחר כ-20 שנים בארץ הם לא שינו את שאיפות הפיריון שלהם ואת פיריונם לאותן רמות של הילידים בישראל. זאת ועוד, שוק העבודה הישראלי נתפס אצל המהגרים כ"עיוור" מן ההיבט המגדרי: השכלתם ועבודתם של גברים מהגרים וגם של נשים מהגרות לא השפיעו באופן שונה על הפער הנצפה בין הפיריון הנשאי והפיריון המצוי שלהם. לגברים מהגרים, מבחינה זו, אין יתרון על נשים מהגרות, ושני המינים למעשה נמצאים בעמדה נחותה בשוק העבודה הישראלי. מכאן שיש להטיל ספק בחזקה של תאוריית האסימילציה, המוצגת לעתים קרובות כהסבר לפיריון בקרב מהגרים, ולבחון את המצב הכלכלי בארץ היעד, ושאילות סוציו-

אקונומיות כגורמים היכולים לעכב את השתלבותם של מהגרים ולהגביל את השאיפות שלהם בתחום המשפחה (ראו עוד על ההשפעה הכלכלית על פריון: Kohler, 2005; Adsera, 2004; Billari & Ortega, 2002; Schmitt, 2012).

בתחום המדיניות יש לבצע מחקר המשך שיבחן את התועלת הטמונה בהטבות הניתנות למהגרים בישראל, ואת התאמתן לצורכי השוק. כך למשל, ממחקר שבחן תפיסות של מהגרים (מנדל-גירין, 2007) עולה כי מהגרי ברית המועצות לשעבר מרגישים כי מצבם בשוק התעסוקה גרוע יותר מזה של מהגרים מאירופה ומארצות הברית, שכן הם אינם דוברים שפות זרות והם נטולי בסיס כלכלי יציב שיכול לאפשר להם חיפוש עבודה טובה או לימודים. לפיכך הם זקוקים לסיוע מוגבר מן המדינה במגוון תחומי החיים, כשלטענתם, המדינה לא תומכת בהם במידה דומה לתמיכה הניתנת לקבוצות אחרות של מהגרים כמו העולים מאתיופיה. מחקר עתידי צריך לבחון גם את התייחסותן של קבוצות מהגרים אחרות לפריון. שאלה זו חשובה שכן ממצאים מלמדים כי בישראל ישנן קבוצות הטרוגניות של מהגרים שהשתלבותם בישראל אינה אחידה. כך למשל, לפי מדד רופין הראשון והשני (סמיונוב ואחרים, 2007א, 2007ב) קבוצות המהגרים שהגיעו לישראל לאחר 1989 נבדלות זו מזו במגמות ההשתלבות שלהן בחברה הישראלית. מהגרי המערב מהווים קבוצה מובחנת וייחודית של מהגרים המגיעים מבחירה והם בעלי הון אנושי גבוה, הם משתלבים היטב בחברה הישראלית מבחינה כלכלית-תעסוקתית, מבחינת רמת חיים והם שבעי רצון ממצבם. מהגרי חבר העמים לשעבר מהרפובליקות האירופאיות, שבואם לווה לרוב בתחושה של חוסר ברירה אך הם בעלי הון אנושי גבוה, משתלבים היטב אך לא באותה מידה כמו מהגרים מארצות המערב, אחרים נמצאים מהגרי חבר העמים לשעבר מהרפובליקות האסייתיות, ולבסוף, המהגרים מאתיופיה המתקשים להשתלב בחברה הישראלית. בחינת התמודדותם של קבוצות מהגרים אלה בשוק העבודה הישראלי ובחינת שאיפות הפריון שלהם עשויות לשפוך אור נוסף על תפקידה של המדינה בהצבת הבסיס לתנאים חברתיים וכלכליים שיקלו על המעבר לארץ החדשה.

הערות

1 הנתונים של שיעורי פריון כוללים (TFR) נכונים לשנים 2005-2010, הנתונים של מספר ילדים אידיאלי נכונים לשנת 2007 עבור ארצות הברית ולשנים 2005-2006 עבור ישראל.

2 משתנה שנת הגירה מחולק לקטגוריות, כאשר הקטגוריה הראשונה הנוגעת למחקר הנוכחי כוללת את אלו שהיגרו בין השנים 1980-1989. בשנים אלה היגרו בסך הכך 28 מהגרים המהווים 2.7% מהמדגם של כלל המהגרים מברית המועצות לשעבר שהיגרו לאחר 1980. לפיכך מדובר בעיקר בהגירה שלאחר 1989.

3 הסיבה לכך היא שבקובץ המקורי מי שדיווח במשתנה מספר ילדים שנולדו על יותר משבעה ילדים קודד כ-7 (מי שדיווח על פחות מ-7 ילדים הוזן עבורו המספר כפי שדווח), דבר שיכול להביא להערכה חסרה של מספר הילדים. לפיכך, על מנת לאזן את הערכת החסר הוזנו הערכים הנמוכים יותר לקטגוריות המציינות מספר ילדים אידיאלי של מעל שבעה ילדים. בשני המשתנים, מדובר על פחות מ-2% מהמקרים.

4 המשתנה דתיות נבנה על בסיס שני משתנים בסקר החברתי: האחד מעיד על הגדרה עצמית של דתיות עבור יהודים והשני עבור לא יהודים. מי שהגדיר עצמו כמאוד דתי (עבור לא יהודים) או חרדי (עבור יהודים) ומי שהגדיר עצמו דתי (יהודים ולא יהודים) הוגדר כדתי (1), כל השאר הוגדרו כלא דתי (0).

5 בחינה של מספר ילדים אידיאלי בקרב מי שהוגדר במחקר כלא דתי מגלה כי השיעורים דומים לאלו שנמצאו בספרות. בקרב נשים ותיקות לא דתיות מספר הילדים האידיאלי הוא 3.29 ובקרב גברים ותיקים לא דתיים 3.31. בספרות מספר הילדים המתוכנן לזוגות יהודים חילונים הוא 3 ילדים לערך (DellaPergola, 2009: 137).

⁶ בחינה נפרדת של משוואת הרגרסיה עבור קבוצת היהודים שדומה יותר למהגרים - יהודים וותיקים שאינם דתיים - לא העלתה תוצאות שונות באופן משמעותי מאלו המוצגות עבור ילידי ישראל היהודים. מכאן שהשליטה על משתנה הדתיות היא מספקת, ומעידה על הבדלים שבין הילידים בישראל ומהגרי ברית המועצות לשעבר.

⁷ מאחר ומרבית המדגם כולל אנשים השואפים ליותר ילדים מאשר מספר הילדים שנולדו להם, הסימן השלילי של הפער בפריור בקרב נשים משכילות וכן בקרב גברים משכילים מציין שאיפות פריור גבוהות יותר ביחס לילודה בקרב הקבוצה שאליה הם מושווים (גברים לא משכילים). גודל הפער בפריור מציין את ההבדל בפער בין הקבוצות, כאשר ככל שהוא גדול יותר כך ההבדל בפער גדול יותר. כלומר, המרחק בפער בפריור בין נשים משכילות וקבוצת ההתייחסות שלהן גדול יותר (535-). ואומר כי הנשים יותר קרובות למימוש שאיפותיהן מאשר גברים משכילים, אצלם הפער מול קבוצת ההתייחסות נמוך יותר (219-). כך גם לגבי ההשוואה בין נשים עובדות וגברים עובדים.

רשימת מקורות

אליאס, נ', בר אילן-ירושלמי, מ' וסופר, ש' (2000). *היחסים בין עולי חבר המדינות לבין הישראלים הוותיקים והתפיסות ההדדיות שלהם*. ירושלים: מרכז מחקר ומידע של הכנסת.
<http://www.knesset.gov.il/mmm/heb/index.asp>

גביון, ר' (2010). *שישים שנה לחוק השבות: היסטוריה, אידיאולוגיה והצדקה*. ירושלים: מרכז מציל"ה למחשבה ציונית, יהודית, ליברלית והומניסטית.
<http://www.metzilah.org.il/webfiles/fck/file/shvut%20final.pdf>

דלה-פרגולה, ס' (2012). *הרהורים על הגירה בישראל: היבטים השוואתיים*. *הגירה*, 1, 5-31.

הורוביץ ת' (1996). *בין שיזור להתבדלות: דפוסי קליטתם של יוצא ברית המועצות לשעבר בישראל בחמש השנים הראשונות לעלייתם*. *ביטחון סוציאלי*, 4, 95-107.

הלמ"ס (2006). *אוכלוסיית ברית המועצות לשעבר. מגמות דמוגרפיות, 1990-2001*. ירושלים: פרסום מספר 1271.
 הלמ"ס (2011). *סטטיסטיקל 132- גברים ונשים 1990-2011*. ירושלים.

ליסציה, ס' ופרס, י' (2000). *עולי חבר העמים – גיבוש זהות ותהליכי האינטגרציה. סוציולוגיה ישראלית*, ג(1), 7-30.

לשם, א' וליסק, מ' (2000). *התגבשות הקהילה הרוסית בישראל. יהודי ברית המועצות במעבר*, 19(4), 47-66.

מנדל-גירין, א' (2007). *מהי "קליטה מוצלחת" - עמדות ותפיסות: עולים, תושבים חוזרים, ישראלים, ותיקים ועובדי המשרד לקליטת עלייה*. בתוך: ר' גינדין וי' רוזנבאום-תמרי (עורכות), *קליטת העלייה בישראל*. ירושלים: המשרד לקליטת עלייה, אגף המחקר ומכון פורי.

סיקרון, מ' (1998). *דמוגרפיה של גל ההגירה*. בתוך: מ' סיקרון וא' לשם (עורכים), *דיוקנה של עלייה – תהליכי קליטתם של עולי ברית המועצות לשעבר 1990-1995*. ירושלים: מאגנס.

סמיונוב, מ', הברפלד, י', רייכמן, ר', אמית, ק', דולב, ר', זלצר-זובידה א', צ'אצ'אשווילי-בולוטין ס' והיילבורן, ס' (2007א). *מדד רופין- הממד השנתי להשתלבותם של עולים בישראל- דוח 1*.

<http://www.ruppin.ac.il/download/files/madad%20ruppin%20april%2025%202007.pdf>

סמיונוב, מ', הברפלד, י', רייכמן, ר', אמית, ק', דולב, ר', צ'אצ'אשווילי-בולוטין, ס' והיילבורן, ס' (2007ב). *מדד רופין- הממד השנתי להשתלבותם של עולים בישראל- דוח 2*.

<http://www.ruppin.ac.il/download/files/דוח%20מדד%20רופין%20-%20סופי%20-%202007.pdf>

פוגל-ביזאוי, ס' (2003). *משפחתיות בישראל - שינוי והמשכיות*. בתוך: צ' מלר (עורכת), *האישה בישראל ובחברה היהודית לזרמיה ולדורותיה* (עמ' 266-287). תל-אביב: עירית תל-אביב-יפו, מינהל החינוך ומועצת נשים.

צמח, מ' וויזל, ר' (1999). *הסתגלות עולי חבר העמים (1998-1990) בישראל*. מחקר מעקב מס 7. מכון מחקר דחף.

רייכמן, ר' (2009). *הגירה לישראל: מיפוי מגמות ומחקרים אמפיריים 1990-2006*. *סוציולוגיה ישראלית*, י(2), 339-379.

שטייר, ח' (2005). קשרי הגומלין בין עבודה בשכר לעבודה במשפחה. סוציולוגיה ישראלית, ז(1), 143-160.

- Adsera, A. (2004). Changing fertility rates in developed countries: The impact of labor market institutions. *Journal of Population Economics*, 17, 17-43.
- Adsera, A. (2005). Where are the babies? Labor market conditions and fertility in Europe. IZA Discussion Paper Series, 1576.
- Alba, R.D., & Nee, V. (2005). *Remaking the American mainstream: Assimilation and contemporary immigration*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Andersson, G. (2004). Childbearing after migration: Fertility patterns of foreign-born women in Sweden. *International Migration Review*, 38(2), 747-775.
- Bankole, A., & Singh, S. (1998). Couples' fertility and contraceptive decision-making in developing countries: Hearing the man's voice. *International Family Planning Perspectives*, 24(1), 15-24.
- Ben-Rafael E., Olshtain E., & Geijst I. (1998). Identity and language – The social insertion of Soviet Jews in Israel. In: E. Leshem & J. Shuval (Eds.), *Immigration to Israel*. New Brunswick and London: Transaction.
- Ben Rafael, E., & Peres, Y. (2005). *Is Israel one? Religion, nationalism and multiculturalism confounded*. Leiden: Brill.
- Bernhardt, E.M. (1993). Fertility and employment. *European Sociological Review*, 9(1), 25-42.
- Berrington, A. (2004). Perpetual postponers? Women's, men's and couple's fertility intentions and subsequent fertility behaviour. *Population Trends*, 117, 9-19.
- Bielby, D. (1992). Commitment to work and family. *Annual Review of Sociology*, 18, 281-302.
- Bongaarts, J. (2001). Fertility and reproductive preferences in post-transitional societies. In: R.A. Bulatao & J.B. Casterline (Eds.), *Global fertility transition* (pp. 260-281). New York: Population Council.
- Bongaarts, J. (2002). The end of the fertility transition in the developed world. *Population and Development Review*, 28, 419-443.
- Borjas, G. (1990). *Friends or Strangers: The impact of immigrants on the US economy*. New York: Basic Books.
- Brewster, K.L., & Rindfuss, R.R. (2000). Fertility and Women's Employment in Industrial Nations. *Annual Review of Sociology*, 26, 271-276.
- Brodmann, S., Esping-Andersen, G. & Guell, M. (2007). When fertility is bargained. *European Sociological Review*, 23(5), 599-613.
- Budig, M.J., & England, P. (2001). The wage penalty for motherhood. *American Sociological Review*, 66, 47-67.
- Caldwell, J.C., & Scindlmayr, T. (2003). Explanations of the fertility crises in modern societies: A search for commonalities. *Population Studies*, 57(3), 241-263.
- Carter, M. (2000). Fertility of Mexican immigrant women in the U.S: A closer look. *Social Science Quarterly*, 81(4), 1073-1086.
- Charles, M. (1992). Cross-national variation in occupational sex-segregation. *American Sociological Review*, 57, 483-502.
- Cohen, Y., Haberfeld, Y., & Kogan, I. (2011). Who went where? Jewish immigration from former Soviet Union to Israel, the USA and Germany. *Israel Affairs*, 17(1), 7-20.
- DellaPergola, S. (2009). Actual, intended, and appropriate family size among Jews in Israel. *Contemporary Jewry*, 29(2), 127-152.
- DellaPergola, S. (2011). Fertility prospects in Israel: Ever below replacement level? UN Population Division Expert Paper No. 2011/9. http://www.un.org/esa/population/publications/expertpapers/2011-9_DellaPergola_Expert-paper_FINAL_ALL-Pages.pdf

- De Santis, G., & Livi Bacci, M. (2001). *Reflections on the economics of the fertility decline in Europe*. Paper presented at the ESF/EURESCO Conference on The Second Demographic Transition in Europe, Bad Herrenhalb, Germany, June 23–28.
- DiPrete, T.A., Morgan, P.S., Engelhardt, H., & Pacalova, H. (2003). Do Cross-national differences in the costs of children generate cross-national differences in fertility rate? *Population Research and Policy Review*, 22(5-6), 439-477.
- Elias, N. (2008). *Coming home: Media and returning Diaspora in Israel and Germany*. Albany: State University of New York Press.
- Engelhardt, H., Kogel, T., & Prskawetz, A. (2004). Fertility and women's employment reconsidered: A macro-level time-series analysis for developed countries, 1960-2000. *Population Studies*, 58(1), 109-120.
- Engelhardt, H., & Prskawetz, A. (2004). On the changing correlation between fertility and female employment over space and time. *European Journal of Population*, 20, 35-62.
- Ermish, J.F. (2002). Economic models of women's employment and fertility. In: J.J. Siegers, J. de Jong-Gierveld, & E. van Imhoff (Eds.), *Female labour market behaviour and fertility. A rational choice approach* (pp. 179–190). Berlin: Springer.
- Friedlander, D. (2002). Fertility in Israel: Is the transition to replacement level in sight?. In United Nations Secretariat, Division of Economic and Social Affairs, Population Division, *Expert Group Meeting on Completing the Fertility Transition*. New York.
- Gallup (2007). *Gallup World poll*. <http://www.gallup.com/strategicconsulting/en-us/worldpoll.aspx>
- Goldstein, J., Lutz, W., & Testa, M.R. (2003). The emergence of sub-replacement family size ideas in Europe. *Population Research and Policy Review*, 22, 479-496.
- Gorodzeisky, A., & Semyonov, M. (2011). Two dimensions to economic incorporation: Soviet immigrants in the Israeli labor market. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 37(7), 1059-1077.
- Haberfeld, Y., Semyonov, M., & Cohen, Y. (2000). Ethnicity and labor market performance among recent immigrants from the Former Soviet Union to Israel. *European Sociological Review*, 16, 287-299.
- Hagewen, K.J., & Morgan, P.S. (2005). *Population and Development Review*, 31(3), 507-527.
- Heaton, T.B., Jacobson, C. K., & Holland, K. (1999). Persistence and change in decisions to remain childless. *Journal of Marriage and Family*, 61(2), 531–539.
- Heiland, F., Prskawetz, A., & Sanderson, W.C. (2008). Are individual's desired family sizes stable? Evidence from West German panel data. *European Journal of Population*, 24(2), 129-156.
- Hirschman, C. (1983). America's melting pot reconsidered. *Annual Review of Sociology*, 9, 397–423.
- Israeli Social Survey (2009). Central Bureau of Statistics. http://www.cbs.gov.il/webpub/pub/text_page.html?publ=6&CYear=2009&CMonth=1
- Jones, E., & Grupp, W.F. (1987). *Modernization, value change and fertility in the Soviet Union* (pp. 130-131). Cambridge, UK and New York: Cambridge University Press.
- Kohler, H.P., Billari, F.C., & Ortega, J.A. (2002). The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990's. *Population and Development Review*, 28(4), 641-680.
- Kraus, V. (2002). *The secondary breadwinner: Israeli women in the labor force*. Westport, Connecticut, London: Praeger.
- Kreyenfeld, M. (2010). Uncertainties in female employment careers and the postponement of parenthood in Germany. *European Sociological Review*, 26(3), 351–366.
- Lehrer, E., & Nerlove, M. (1986). Female labor force behavior and fertility in the United States. *Annual Review of Sociology*, 12, 181-204.

- Liefbroer, A.C. (2009). Changes in family size intentions across young adulthood: A life-course perspective. *European Journal of Population*, 25, 363-386.
- Lindstrom, D.P., & Saucedo, S.G. (2002). The short and long-term effects of U.S. migration experience on Mexican women's fertility. *Social Forces*, 80(4), 1341-1368.
- Lissak, M., & Leshem E. (1995). The Russian intelligentsia in Israel: Between Ghettoization and integration. *Israel Affairs*, 2(2), 20-36.
- Livi Bacci, M. (2001). Comment: Desired family size and the future course of fertility. *Population and Development Review*, 27, 282-289.
- Lutz, W. (2007). Adaption versus mitigation policies on demographic change in Europe. *Vienna Yearbook for Population Research*, 19-26.
- Macunovich, D.J. (1996). A Review of recent developments in the economics of fertility. In: P. Menchik (Ed.), *Household and family economics*. (pp. 91-158). Dordrecht: Kluwer Academic.
- Monnier, A. (1987). Projets de fécondité et fécondité effective. Une enquête longitudinale: 1974, 1976, 1979. *Population*, 6, 819-842.
http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/pop_0032-4663_1987_num_42_6_16986
- McDonald, P. (2000). Gender equity, social institutions and the future of Fertility. *Journal of Population Research*, 17, 1-16.
- Nahmias, P. (2004). Fertility behavior of recent immigrants in Israel: A comparative analysis of immigrants from Ethiopia and the Former Soviet Union. *Demographic Research*, 10(4), 84-119.
- Nambodiri, K.N. (1983). Sequential fertility decision making and the life course. In: R.A. Bulatao & R.D. Lee (Eds.), *Determinants of fertility in developing countries*, Vol. 2 (pp. 444-472). New York: Academic Press.
- Okun, B.S., & Kagya, S. (2012). Fertility change among Post-1989 immigrants to Israel from the Former Soviet Union. *International Migration Review*, 46(4), 792-827.
- Olenick, I. (1998). In Tanzania, ideal family size closely resembles actual number of children. *International Family Planning Perspectives*, 24(3), 147-149.
- Penn, R., & Lambert, P. (2002). *Population Trends*, 108, 49-58.
- Philipov, D. (2009). Fertility intentions and outcomes: The role of politics to close the gap. *European Journal of Population*, 25, 355-361.
- Quesnel-Vallee, A., & Morgan, P.S. (2003). Missing the target? Correspondence of fertility intentions and behavior in the U.S. *Population Research and Policy Review*, 22(5-6), 497-525.
- Raijman, R., & Semyonov, M. (1997). Gender, ethnicity and immigration: Double disadvantage and triple disadvantage among recent immigrant women in Israel labor market. *Gender and Society*, 11, 108-125.
- Raijman, R. & Tienda, M. (1999). Immigrants' socio-economic progress post-1965: Forging mobility or survival? In: C. Hirschman, P. Kasinitz & J. DeWit (Eds.), *The handbook of international migration*. New York: Russell Sage Foundation.
- Ranjan, P. (1999). Fertility behavior under income uncertainty. *European Journal of Population*, 15(1), 25-43.
- Reskin, B.F., & Padavic, I. (1994). *Women and men at work*. Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.
- Rosenfeld, R.A. (1992). Job mobility and career processes. *Annual Review of Sociology*, 18, 39-61
- Rosenfeld, R.A., & Spenner, K.I. (1992). Occupational sex segregation and women's early career job shifts. *Work & Occupations*, 19(4), 424-429.

- Santow, G., & Bracher, M. (2001). Deferment of the first birth and fluctuating fertility in Sweden. *European Journal of Population*, 17, 343-363.
- Schmitt, C. (2012). A Cross-National perspective on unemployment and first births. *European Journal of Population*, 28, 303-335.
- Schoen, R., Astone, N.M., Kim, Y.J., & Nathanson, C.A. (1999). *Journal of Marriage and Family* 61(3), 790-799.
- Shevtsova L. (1992). Post-Soviet emigration today and tomorrow. *International Migration Review*, 26(2), 241-257.
- Shuval, J.T. (1998). Migration to Israel – The mythology of 'Uniqueness'. *International Migration*, 36(1), 3-23.
- Smootha, S. (2008). The mass immigrations to Israel: A comparison of the failure of the Mizrahi immigrants of the 1950's with the success of the Russian immigrants of the 1990's. *The Journal of Israeli History*, 27(1), 1-27.
- Sobotka, T. (2008). The rising importance of migrant for childbearing in Europe. *Demographic Research*, 19(9), 225-248.
- Speder, Z., & Kapitany, B. (2009). How are time-dependent childbearing intentions realized? Realization, postponement, abandonment, bringing forward. *European Journal of Population*, 25, 503-523.
- Stier, H., & Levanon, V. (2003). Finding an adequate job: Employment and income of recent immigrants to Israel. *International Migration*, 41(2), 81-107.
- Stier, H., & Tienda, M. (1992). Family, work and women: The labor supply of Hispanic immigrant wives. *International Migration Review*, 26(4), 1291-1313.
- Stolzenberg R.M., & Waite L.J. (1977). Age and the relationships between young women's plans for childbearing and employment. *American Sociological Review*, 42(5), 769-83.
- Testa, M.R. (2012). Family sizes in Europe: Evidence from the 2011 Eurobarometer Survey. *European Demographic Research Papers*.
<http://iffd.org/wp-content/uploads/2012/05/documento-de-interes-maria-rita-testa.pdf>
- Symeonidou, H. (2000). Expected and actual family size in Greece: 1983-1997. *European Journal of Population*, 16(4), 335-352.
- Testa, M.R., & Grilli, L. (2006). The influence of childbearing regional contexts on ideal family size in Europe. *Population*, 61(1-2), 99-128.
- Tolts, M. (1997). Demographic trends among the Jews in the three Slavic Republics of the Former USSR: A comparative analysis. In: S. DellaPergola & J. Even (Eds.), *Papers in Jewish Demography 1993* (pp. 147-175). Jerusalem: Hebrew University.
- Tolts, M. (2009). Post-Soviet Aliyah and Jewish demographic transformation. Paper presented at the 15th World Congress of Jewish Studies, Jerusalem, 2-6 August, 2009.
<http://bjpa.org/Publications/downloadPublication.cfm?PublicationID=11924>.
- UNDP (2013). Human development report. http://hdr.undp.org/en/media/HDR2013_EN_Summary.pdf.
- UN population division. (2012). Department of Economic and social affairs. *Interactive data*.
<http://www.un.org/en/development/desa/population/>
- Unger, J.B., & Molina, G.B. (1997). Desired family size and son preference among Hispanic women of low socioeconomic status. *Family Planning Perspectives*, 29(6), 284-287.
- Volkov, A. (1994). Family and household changes in the USSR: A demographic approach. In: W. Lutz, S. Scherbov & A. Volkov (Eds.), *Demographic trends and patterns in the Soviet union before 1991*. London and New York: Routledge.

Westoff, C.F. (1981). The validity of birth intentions: Evidence from U.S. longitudinal studies. In: G.E. Hendershot & P.J. Placek (Eds.), *Predicting fertility, demographic studies of birth expectations* (pp. 51-74). Lexington, MA: Lexington Books.

Westoff, C.F., & Ryder, N.B. (1977). The predictive validity of reproductive intentions. *Demography*, 14, 431–453.

The gap between ideal family size and actual fertility among immigrants to Israel from the Former Soviet Union

Galit Aharon, Beit Berl College

Abstract

Despite the dramatic increase in women's labor force participation, especially that of mothers with young children, working women continue to assume the primary responsibility for their families. Thus, it is likely that women who intend to develop demanding careers postpone childbirth and intend to have fewer children. However, in the context of immigration, immigrant women, but also immigrant men who face economic uncertainty and hardships in the labor market of the destination country are expected to weigh the costs of having children against opportunities in the labor market, and, as a result, to limit their fertility level and aspirations. The study, based on the Israeli social survey of 2009, compares immigrants from the Former Soviet Union (FSU), who came to Israel after 1989 with Native-born Israeli Jews. As expected, among immigrants I found no gender differences in the impact of employment and education on the gap between ideal family size and actual fertility. Among Native-born Israeli Jews, educated and employed women present lower fertility gap than their male counterparts. Thus, my main conclusion emphasizes the importance of the role of economic aspirations of FSU immigrants, and their unique characteristics in understanding gender differences in fertility behavior and ideas.

זרים בתוכנו? ההגירה הפוסט-סובייטית הנכנסת בראי הניו-יורק

טיימס*

יגאל מירון

תקציר

כחצי מיליון מהגרים רוסים התאזרחו בארצות הברית בין השנים 1991 ל-2004. כיצד סיקר הניו-יורק טיימס תופעה זו? האם קיים נרטיב מגובש ועקבי בדיווחי הניו-יורק טיימס ביחס להגירה הרוסית? האם ישנו פער בין אופן סיקור ארץ המוצא לסיקור ההגירה הרוסית? האם הנרטיב נובע מאידיאולוגיה מסוימת או נועד לקדם רעיון מסוים?

באמצעות ניתוח כתבות העוסקות בארץ המוצא ובהגירה הרוסית, נחשף נרטיב ההגירה של העיתון. נרטיב ההגירה הרוסית בניו-יורק טיימס מבטא ומקדם אידיאולוגיה ליברלית התומכת בהפצת הדמוקרטיה הליברלית בעולם, ובהגירה נכנסת רחבת היקף. ארץ המוצא של המהגרים הרוסים נשללת בכתבות משום שהיא נכשלת במדד הדמוקרטיה, והמשטר האוטוריטרי של פוטין מוצג באור שלילי. לפיכך, רצונם של אזרחים רוסים לברוח לארצות הברית הדמוקרטית – באופן חוקי ובלתי-חוקי – מתוארת בעיתון כצעד מתבקש וחיובי.

יחס הכתבות לחברת המוצא נע על-פי מידת ההאשמה שמופנית אליה על חלקה בהעדר דמוקרטיה ברוסיה. כתבים שראו בחברה קרבן של המשטר נטו לתאר אותה באור חיובי, כתבים שראו בה אחראית לעלייתו של פוטין לשלטון האשימו אותה בעוולות ובפשעי המשטר. ההגירה הרוסית עצמה תוארה באור חיובי וכמנוע צמיחה לחברה האמריקנית. לעתים הוספו לכתבות פרשנויות שנועדו למנוע מהקוראים לחוש טינה כלפי פעילות בלתי חוקית בקרב המהגרים.

כדי להימנע מסתירת נרטיב זה של ההגירה כתופעה חיובית בחיים האמריקניים, נערכו הכתבות באופן פשטני. הן לא כללו דעות סותרות, ובשעה שהתמקדו בתרומת ההגירה, נמנעו מלסקר את מורכבות הסוגיה, הכוללת גם היבטים שליליים.

מילות מפתח: הגירה, ניו-יורק טיימס, הפדרציה הרוסית, ארצות הברית, עיתונות

*מאמר זה הנו חלק מעבודת הדוקטורט של המחבר בחוג להיסטוריה באוניברסיטה העברית

מבוא

התפרקותה של ברית המועצות וכינונה של פדרציה רוסית הציבו אתגר בפני העיתונות האמריקנית. במשך מרבית המאה העשרים, המשטר הבולשביקי ברוסיה היווה אויב מר ומאיים. לפתע, המשטר הוחלף בממשל חדש, אשר אמנם הורכב ברובו מהעילית הסובייטית הוותיקה, אך טען לכינונה של מדינת לאום דמוקרטית בעלת שוק חופשי. יתרה מכך, גל הגירה של מי שהיו עד לא מכבר "אזרחי אויב", שטף את ארצות הברית בעקבות קריסת מסך הברזל. העיתונות האמריקנית שהציגה במשך שנים נרטיב מסוים למדינת האויב העיקרית של ארצות הברית לאחר מלחמת העולם השנייה, נדרשה עתה לבחון האם נרטיב זה והנחות היסוד הקודמות עדיין תקפות בסיקורה של "רוסיה הדמוקרטית" ואזרחיה המתדפקים על שערי ארצות הברית. חרף משקלה, שאלת יחס העיתונות האמריקנית להגירה הרוסית הנכנסת לא נדונה במחקר. העדר זה בולט דווקא משום שמחקר שנערך על אודות יחסה של התקשורת האמריקנית לקבוצות הגירה אחרות, העלה את מורכבותה של הסוגיה. כך, מחקר שנערך ביחס לייצוגה של קבוצת ההגירה הנכנסת ממדינות דרום אמריקה ברשתות התקשורת האמריקניות החדשות, העלה כי חרף הפולמוס הציבורי הנרחב המתנהל בארצות הברית בשלושת העשורים האחרונים סביב סוגיית מדיניות ההגירה, שיעורן של הכתבות המסקרות את המהגרים כקהילה וכיחידים נמוך משמעותית. רק 2.9% מהסיקור העיתונאי הוקדש למהגרים מדרום אמריקה. סיקורם של מהגרים דרום אמריקנים ומוסלמים נטה להיות סטריאוטיפי. לרוב הם הוזכרו בהקשרים שליליים דוגמת פשיעה, אידיאולוגיות קיצוניות והגירה בלתי חוקית. גל ההגירה ממדינות אלה הוזכר לעתים תכופות כהרסני וכמאיים על אופייה של החברה האמריקנית. ממצא זה נכון גם לגבי רשתות חדשות המזהות עם ערכים ליברליים. הפער בין אופן ייצוגם של מהגרים דרום אמריקנים ברשת CNN (אשר אהודה יותר בקרב ליברלים תומכי המפלגה הדמוקרטית) לבין דרך הצגתם ברשת FOX (המזהה יותר עם צופים רפובליקנים-שמרנים) הצטמצם למידת התמיכה באימוץ מדיניות הגירה מגבילה. שעה ששתי הרשתות העניקו לצופיהן דימוי סטריאוטיפי שלילי של המהגרים, הרי שהראשונה לא הביעה תמיכה בהגבלה עקרונית של שיעור ההגירה הנכנסת, לעומת האחרונה שתמכה בכך בבוטות (Gil de Zúñiga, Correa & Valenzuela, 2012).

יתרה מכך, הניסיון של השפעתו של גל הגירה נרחב מברית המועצות לשעבר על אופן סיקורו בתקשורת, מעלה תמונה מורכבת גם במדינה בה פחות משקעי עבר קידמו את פני המהגרים. ישראל קלטה במהלך שנות התשעים למעלה ממיליון עולים דוברי רוסית. עולים אלה לא נתפסו כ"אזרחי אויב", אלא כמי שהשתחררו מסייגי המשטר הסובייטי, אשר מנע מהם בכוח להגר לישראל מתוקף זכותם ההיסטורית המעוגנת בחוק השבות. המאבק על זכותם של יהודי ברית המועצות לעלות לישראל היה לסוגיה מרכזית ביחסי המדינות, ומסורבי עלייה – פעילים מעטים שהשלטונות הסובייטים התירו להם לעלות לארץ – התקבלו כאן כגיבורים. אכן, התפרקותה של ברית המועצות וגל העלייה לישראל קודמו בתחילה בסיקור עיתונאי שגבל בתחושת אופוריה, אולם זו פינתה מקומה בשנים 1993-1997 לסיקור שלילי בסדרת כתבות חד-צדדיות וסטריאוטיפיות בעיתונות העברית. העולים מברית המועצות לשעבר הואשמו בקשרים ענפים עם עולם הפשע ובנטייה לשכרות. נשים הואשמו בעיסוק בזנות, וזהותם הלאומית של כלל העולים לישראל הוטלה בספק עם התפתחות דיון ציבורי ממושך בשאלת זכות עלייתם של

מי שאינם נחשבים ליהודים על-פי ההלכה. העיתונות מיעטה לתת מקום לסיפורי הצלחה של עולים, והמסר שעלה מן הכתבות היה שהעולים נכשלים במשימת הקליטה, ומהווים נטל על החברה הקולטת.

החל מ-1998 חלה תמורה משמעותית באופן סיקור העלייה הרוסית בעיתונות העברית. תמורה זו חלה במקביל לתהליכים פנימיים שחוותה קהילת יוצאי ברית המועצות לשעבר בישראל. ראשית, בתום חבלי הקליטה הראשוניים, יותר ויותר עולים השתלבו במשק ובזרועות הביטחון בישראל. לוותיקים ניתנה הזדמנות לבוא במגע יומיומי עם דוברי רוסית, שלא תאמו לדמות הסטריאוטיפית השלילית שדבקה בהם. שנית, התגייסותם הנרחבת של העולים למשימות הביטחון, איזנה את אופן סיקורם. אלה לא הופיעו עוד רק בהקשרים שליליים, אלא גם בדיווחים חדשותיים שוטפים, בהם קשה היה להתעלם מהשמות "הרוסיים" של הלוחמים המוזכרים בהם. בנוסף, התפתחה תקשורת ענפה בשפה הרוסית (כספי ואליאס [2000]), זיהו ב-1998 יותר ממאה ועשרים עיתונים בשפה הרוסית). תקשורת זו התאפיינה בהיותה מגויסת אידיאולוגית. היא עסקה בדימויים השליליים של העולים בעיתונות העברית, הדגישה את מעלותיהם, את השפעתם החיובית על המשק והתרבות בישראל ותרמה לגיבוש זהות מתבדלת בקרב העולים, זהות שזכתה למשנה תוקף הודות לשיעורם הגבוה באוכלוסייה, להתערותם הכלכלית ולעוצמה הפוליטית שצברו עולים שהצטרפו לרשימות קיימות לכנסת ומפלגות עולים. התגבשותה של קהילת עולים בעלת זהות ציונית אך בה בעת מתבדלת, העומדת על שימור תרבותה ועל האינטרסים המגזריים הייחודיים לה – היוותה נקודת מפנה באופן סיקור העלייה מברית המועצות לשעבר בעיתונות העברית. בשנות השמונים והתשעים רווחו בחברה הישראלית גישות אוניברסליות השוללות את אידיאולוגיית "כור ההיתוך". החברה חשה בטוחה דיה על מנת לאפשר לקהילות מהגרים לבטא תרבות נבדלת מבלי לחוש איום על ערכי החברה הקולטת. עתה, כאשר סיקור העלייה הרוסית בעיתונות העברית לא היווה עוד סיקור של עולים, אלא של מגזר, עידון הדימויים השליליים בתקשורת העברית היה לצו השעה שכן דווקא סיקור חד-צדדי עלול היה לאיים על זהותה של החברה כחברה רב-תרבותית (זסלבסקי, 2003; כספי ואליאס, 2000; Lemish, 2000; Leshem & Sicron, 2004).

מאמר זה נועד למלא את החסר בחקר אופן סיקורו של גל ההגירה הרוסית בעיתונות האמריקנית. המאמר מתמקד בבחינת הנרטיב שגיבש הניו-יורק טיימס בשנים 2000-2004 לתיאור תופעת ההגירה הרוסית הרחבה לארצות הברית. הניו-יורק טיימס נבחר בשל מעמדו המרכזי בעיתונות הכתובה האמריקנית. למעשה, במשך שנים רבות נחשב העיתון כבעל השפעה מכרעת על עיצוב אג'נדת החדשות של העיתונות הכתובה בארצות הברית. עד היום הוא נחשב במחקר לאליטה עיתונאית בשל תפוצתו הנרחבת והשפעתו הרבה על גיבוש עמדות בנושאי חוץ בקרב הציבור הרחב (Le, 2003; Cohen, 2008). יתרה מכך, במחקרים שנערכו במהלך המלחמה הקרה, הואשם לעתים הניו-יורק טיימס בהטיה ביחס לאופן סיקורו את מהלך המלחמה הקרה. חדשות החוץ בעיתון, נטען, פורשו בהתאם להיגיון המלחמה הקרה, כאשר מהלכים אמריקנים נתפסו לרוב כצעדי מגננה למניעת התפשטותה של ברית המועצות, ותנועות שלום אשר מחו על המדיניות האמריקנית סבלו לעתים מדה-לגיטימציה בפרשנויות העיתון (Carragee, 2003). לפיכך ישנו עניין מיוחד לבחון כיצד עיתון אשר ביטא בעבר באופן עקבי עמדה שוללת כלפי ברית המועצות, התמודד עם השאלה של גל הגירה נכנסת של אזרחי אותה

מעצמת-על "מסוכנת". האם מהגרים אלה נתפסו כאיום או כגיס חמישי? האם מי שעד לא מכבר היו אויב מסוכן, הוגדרו ברגע שבחרו להגר לארצות הברית כמזעזעים ראויים ורצויים להיות בשר מבשרה של החברה האמריקנית?

לשאלה כיצד מוצגת קבוצת הגירה בעיתון מוביל יש משמעות רבה. העיתונות הנה אחד הגורמים הנהנים ממונופול על הידע. היא מספקת לאזרח את עיקר הידע על המתרחש בחייו הציבוריים. עיתון אינו מספק בליל אקראי של ידיעות. עורכי העיתון נדרשים למספר החלטות: מה נחשב לחדשות? מהו המקום הראוי שיוקצה לכל נושא? כיצד יש לגעת בכל נושא? מי ראוי לכתוב עליו (מומחה, פובליציסט או אולי עיתונאי הנוגע בנושא באופן אקראי)? היכן יופיע הדיווח בעמודי העיתון? באופן זה, העיתונות מעניקה לקורא את נרטיב המציאות – היא אינה יכולה להעניק לקורא "מציאות גולמית", אלא מערך משמעותות שהיא הקנתה למציאות זו – משמעותות הבאות לידי ביטוי בהחלטה על מה לדווח, באיזו תכיפות ובאיזו כמות, וכיצד "לספר" את הידיעה, על אילו מקורות להתבסס, מה לציין בכתבה, וכמובן שכל תיאור ידיעה מהווה את פרשנותו המודעת והלא-מודעת של הכותב.

התקשורת, בהיותה גורם המעורה בחברה אליה היא מפנה את מסריה מתוך עולם המושגים של החברה, הופכת לסוכן של הפצת מידע, המקנה משמעות למידע, ומעביר סמלים לקהל צרכניו. ההחלטה של מערכת עיתון לכלול ידיעה מסוימת, הופכת ידיעה זו מאירוע נקודתי לעניין לאומי. ככל שנושא מסוים יזכה לדיווח מתמשך בעיתונות – כך הוא ייתפס כמרכזי יותר בסדר היום הציבורי אצל קוראי העיתון. דיווח על קבוצות בהקשרים סטריאוטיפיים מסוימים, מקלה על הקוראים לסווג אותם ולייחס להם משמעות בהקשר הלאומי, שכן העיתונות מספקת לקורא מידע על אורחות החיים, האירועים, התרבות והאופי של הקבוצות השונות בחברה. החלטות כגון אלה המתקבלות במערכת עיתון נגזרות ממערך סבוך של שיקולים ערכיים, אינטרסנטיים ושיווקיים, במיוחד בתקופה הנדונה במאמר זה, בה התחרות המאמירה עם אתרי חדשות ברשת העלתה את ערך השיקולים הכלכליים והשיווקיים בגיבוש החדשות בעיתונות האמריקנית הכתובה.

מסיבות אלה, חיוני לקהילת הגירה השואפת לבסס את מעמדה בחברה ולקדם אינטרסים מגזריים להשיג מידה רבה של סיקור אוהד בעיתונות: סיקור מתמשך יקנה לדרישותיה מעמד מרכזי בסדר היום הציבורי; סיקור בהקשרים סמליים חיוביים הלקוחים מהזהות הקולקטיבית של החברה הקולטת, יקנה לה משמעות של קבוצה המהווה חלק מובנה ולגיטימי בחברה הקולטת, וגורם רצוי בחברה (במיוחד בקרב אנשים שאינם באים עמה במגע יומיומי, ומי שלא גיבשו עמדה מוסדרת לגביה ולדרישותיה). יש לציין, כי אף שהמחקר מעלה תמונה מורכבת של שאלת השפעתה של התקשורת על עיצוב תפיסת עולמו של האזרח – לעתים, בשל התחרות הגבוהה, עורכי חדשות נעזרים בסקרי דעת קהל על-מנת להתאים תכני חדשות לטעמו של קהל הצרכנים, כמו כן השפעת התקשורת עזה יותר כאשר לצרכן אין דעה מוקדמת מגובשת בנושא – ישנן עדויות לכך שסיקור שלילי של קבוצות הגירה בתקשורת האמריקנית, הוביל למיתון עמדותיהם של צרכני חדשות בעלי עמדות מוקדמות ליברליות (גלילי-צוקר, 2008; Fishman, 1980; Deuez, 2011; Gil de Zúñiga, Correa & Valenzuela, 2012; Gieber, 1964; Tuchman, 1976).

לשנים 2000-2004, משמעות מיוחדת לבחינת נרטיב ההגירה הרוסית, שכן מדובר בחלוף עשור מהתמוטטות ברית המועצות. האופוריה והחרדות הראשוניות שגררה התמוטטות זו שכנו, וכעבור עשר שנים, ניתנה לכתבי הניו-יורק טיימס פרספקטיבה היסטורית לגיבוש עמדתם ביחס למשמעות התמורות הפוליטיות והרעיוניות שחוותה רוסיה. יתרה מכך, בשנים אלה כיהן ולדימיר פוטין, המנהיג הרוסי הראשון לאחר עידן ילצין "גיבור המהפכה האנטי-סובייטית", בקדנציה הנשיאותית הראשונה שלו. בתקופה זו יכלו העיתונאים לאמוד האם השינויים שחוללה המהפכה הנם ברי קיימא. עשר שנים לאחר קריסת מסך הברזל, העניקו מרווח זמן עבור הכתבים לאמוד את השלכותיו של גל ההגירה הרוסית לארצות הברית ואת מידת התערותם של המהגרים בחברה הקולטת. כמו כן, בתקופה קריטית זו ניצבה ארצות הברית תחת מתקפת טרור שעוררה דיון ציבורי ממושך סביב מדיניות ההגירה והתערות המהגרים.

המאמר יעסוק בשאלות הבאות: מהו הנרטיב שגיבש הניו-יורק טיימס ביחס להגירה הרוסית? האם "אזרחי האויב" לשעבר התקבלו בחשדנות? האם יש קשר בין נרטיב תיאור של ארץ המוצא וחברת המוצא של המהגרים לבין אופן הצגתם בדיווחי הניו-יורק טיימס? לשם כך, אפתח בניתוח קצר של אופן תיאורה של ארץ המוצא וחברת המוצא בכתבות העיתון, זאת על מנת שניתן יהיה לאמוד את מידת הקרבה והשוני בין תיאור הפדרציה הרוסית בעיתון לבין תיאור ההגירה הרוסית המגיעה לארצות הברית.

מבחינה מתודולוגית, מסתמך מאמר זה על ניתוח תוכן של כתבות הניו-יורק טיימס. הואיל וסוגיה זו או מקבילה לה טרם נבחנה במחקר, אין אפשרות לערוך השוואה בין האופן בו ניתחתי את כתבות הניו-יורק טיימס בנושא זה לבין ניתוח תוכני שנערך במחקרים אחרים. בהיעדר יכולת השוואה, אמינות הניתוחים הייתה עלולה להיפגע, דבר שחייב אותי לכללי ניתוח מחמירים ביותר כדי למנוע הטיות אפשריות: לצורך עריכת המחקר, לא נערכה כל סלקציה בין הכתבות. המאמר שאף להקיף את כל הכתבות הרלבנטיות למחקר, ובכך לתת תמונה כוללת של הנרטיב בניו-יורק טיימס, ולהימנע מאפשרות שסלקציה תציג תמונה חלקית וחד-צדדית של סיקור העיתון. לפיכך, אף שלא צוטטו כל הכתבות במטרה למנוע כפילויות וסרבול, ולרוב הסתפקתי בהפניית הקוראים לכתבות מייצגות (שכן נבחנו מעל 3,000 כתבות במשך כחמש שנים), הרי שבחנתי וניתחתי כל כתבה רלבנטית שפורסמה במדורים השונים של העיתון, לרבות מאמרי מערכת, דיווחים חדשותיים, מדורי ספורט ותרבות וכד', ללא סלקציה מוקדמת. רק מכתבי קוראים למערכת לא נלקחו בחשבון, שכן אלה מבטאים את עמדות כותביהם, ואינם משקפים נאמנה את האופן בו סיקר הניו-יורק טיימס את הסוגיה. הסייג היחיד שהנחה אותי בבחירת הכתבות היה מידת התמקדותן בנושא המחקר: ארץ וחברת המוצא בחלקו הראשון של המאמר, וההגירה הרוסית הנכנסת בחלקו השני. נמנעתי מלהתייחס לכתבות בהן הוזכרו רוסיה או ההגירה הרוסית אגב אורחא, מבלי שהוענק להן משקל כלשהו בכתבה. בכדי להימנע מהטיה מוקדמת ביחס לתוכן הכתבות, נמנעתי מגיבוש של צירי ניתוח מוקדמים דוגמת כתבה חיובית/שלילית. בהתאם לכללי הניתוח ההיסטוריים של מקורות ראשונים, קראתי באופן ביקורתי כל כתבה במטרה לבחון ולהגדיר את סיפורה של רוסיה וסיפור ההגירה הרוסית העולה ממנה. זאת תוך השוואה עם תאריך פרסום הכתבה ובחינת השפעתם האפשרית של אירועים שאירעו במקביל על אופי הנרטיב. כמו גם בחינה לאורך זמן של אופי הנרטיב

בכתבותיהם של הכתבים השונים: בניסיון לאתר גישות נבדלות, דפוסים עקביים או תמורות. שיטת ניתוח זו של התעודות אפשרה לי להגיע למסקנות ביחס לאופיים וסיווגם של הנרטיבים העולים מהכתבות. לצורך מציאת התעודות נעזרתי במאגר המידע LexisNexis academic, באמצעות מילות מפתח רחבות ככל האפשר דוגמת Russia או Russia and immigration. שיטה זו אמנם אינה יעילה ביותר מכיוון שהיא מעלה תוצאות רבות מאוד, אולם דווקא בשל כך היא מאפשרת לנו להימנע מדילוג על כתבות רלבנטיות.

נרטיב המשטר הרוסי

סיקור המשטר הרוסי בניו-יורק טיימס מגלה נרטיב אחיד ועקבי לאורך כל תקופת נשיאותו הראשונה של פוטין. למן שנת 2000, תיאר העיתון בדיווחים, כתבות ומאמרים ניתוחיים את נשיא רוסיה החדש ולדימיר פוטין כאויב מר וערמומי של ארצות הברית, השואף לבטל את הדמוקרטיה ברוסיה, ולהשיבה למעמד של מעצמת-על. האליטה הפוליטית הרוסית תוארה כמי שמעולם לא השתחררה מדפוס חשיבה ותפיסת-עולם סובייטית, ומנהלת מדיניות חוץ כוחנית. לא הובאו בעיתון דעות סותרות לנרטיב זה, למעט ציטוט ההסברה הרוסית במאמרי תגובה. גם הסברה זו תויגה וסווגה כאמירות שעל הקורא להתייחס אליהן בחשדנות. עמדה אחידה זו ניתנת להסבר במיעוט הכתבים שסיקרו את רוסיה עבור הניו-יורק טיימס. מספר הכתבים העיקריים שהביאו לקוראי העיתון חדשות פוליטיות ומדיניות ביחס לרוסיה הסתכם בשלושה. שלושתם גילו תמימות דעים ביחס לתהליכים שחוזה רוסיה, ואופן סיקורם נותר אחיד. במאמרי המערכת שפורסמו מעת לעת לא הובאו דעות סותרות לנרטיב זה, והם כונו בעיקר להרחבה של הדיווחים והכתבות השוטפות.

עוד בטרם מונה פוטין למחליפו של ילצין, פורסם מאמר לרגל המאה העשרים ואחת, במהלכו צוירה ההיסטוריה הרוסית בצבעים קודרים (Wines, 1.1.2000). ההיסטוריה הרוסית תוארה כמי שחייבת להוביל את הפדרציה הצעירה לכינונו של משטר דיקטטורי, ולמדיניות חוץ תוקפנית. האימפריה תוארה כמי שהיוותה את עיקר זהותה הקולקטיבית של רוסיה. בלעדיה רוסיה איבדה את עצם הצדקת קיומה ההיסטורי. דעה נחרצת זו זכתה לחיזוק מצד מומחים שצוטטו בכתבה. לצורך הכתבה רואיינו סופר וחוקר מאוניברסיטת קולומביה, שניהם היו תמימי דעים כי רוסיה מהווה בעיה לסדר העולמי. רוסיה נשלטה מאז ומעולם על ידי מנהיג חזק, ועל כן אין כל סיכוי כי תתפתח בה דמוקרטיה ליברלית. רוסיה מעולם לא נתפסה בזירה הבין-לאומית כשותפה ולכל אורך ההיסטוריה הייתה איום או אויב שיש להביסו, וחזקה עליה כי תשוב במהרה ליטול תפקיד זה. בשל ההיסטוריה הייחודית של רוסיה, והמעבר החד מדי אימפריה אימתנית למדינת לאום, צפוי להתבסס ברוסיה "דיקטטור לאומן" שיאיים על שלום הסדר העולמי.

"דיקטטור לאומן" זה קיבל שם ופנים בניו-יורק טיימס למחרת פרסום הכתבה, עם החלפת ילצין על-ידי פוטין. בסיקור התמורה הפוליטית ברוסיה, ציין העיתון כי על-פי העמדות שביטא בעבר ומדיניותו בצ'צ'ניה, פוטין שואף לחזק את הממשלה המרכזית. הניו-יורק טיימס התריע כי במאמציו להשגת יעדים אלה, פוטין יסכן את זכויות הפרט ומשטרו עשוי לגלוש לעבר משטר אוטוריטרי. אמנם, צוטטה גם עמדתם של מי שהוגדרו כתומכי פוטין, אשר טענו כי הנשיא החדש מתעתד להילחם בשחיתות הגואה ברוסיה ותו לא. אולם ברור היה מן הכתבה כי

להערכת הכתב, עם מינויו של פוטין נסללה הדרך לכינונה של דיקטטורה חדשה ברוסיה (Wines, 2.1.2000).

הבחירות בשנת 2000 ברוסיה לא שינו את עמדתה של מערכת הניו-יורק טיימס. הבחירות לוו בכתבות המסקרות את אי הסדרים והמנהל הלא תקין שאפיינו אותן. בכתבה המסכמת את מערכת הבחירות הרוסית מה-20 במרס 2000, הוצגו הבחירות שהביאו את פוטין לכס הנשיאות כדוגמה ל"איך לא מנהלים בחירות דמוקרטיות". בכתבה הודגשו כמה היבטים אנטי דמוקרטיים שאפשרו לפוטין לנצח בבחירות: התרגיל הפוליטי של ילצין שהתפטר והותיר את השלטון בידי פוטין, תוך שהוא מעניק בכך יתרון ברור ליורשו המועדף על פני יתר המתמודדים; מעורבותם של אנשי הצבא בפוליטיקה הרוסית; השימוש הציני שנעשה בשיטות הפחדה של הבוחרים מפני טרור כדי להובילם להצביע ל"מנהיג חזק"; ומצב ציבור הבוחרים הרוסי הסובל משחיתות קשה ומשבר כלכלי ונכון בייאושם להצביע לכל מנהיג בעל דימוי נחרץ אשר יבטיח תמורה (Safire, 20.3.2000).

ב-7 בינואר 2000, פורסם מאמר מערכת העוסק ברפורמות שמן הראוי היה לדעת כותב המאמר לערוך ברוסיה. במאמר נכתב כי תחת משטר ילצין, רוסיה ערכה את השינויים מקומוניזם לדמוקרטיה ללא הדרכה מהקדמליון. עתה, פוטין חייב להרחיב את משילות הממשל המרכזי. הכותבים העריכו כי בפני פוטין עומדות שתי אפשרויות: חיזוק המשטר לכדי דיקטטורה, כפי שבאופן היסטורי עשו שליטי רוסיה מהצאר ועד הבולשביקים, או חיזוק הדמוקרטיה. לצורך חיזוק הדמוקרטיה הרוסית, על פוטין "לערוך רפורמה במיסוי במטרה להגדיל את אמון הציבור במערכת המיסוי והתקציב הרוסית"; לשפר את שירותי הרווחה; ו"לנקות את המשטרה משחיתות". אולם המחבר הדגיש כי במקום לנקוט בצעדים אלה, פוטין בוחר בדרך המכוערת, כהגדרת המחבר, לשים דגש על המלחמה בצ'צ'ניה. אם פוטין חפץ בחיזוק הדמוקרטיה, נטען בכתבה, "טבח צ'צ'נים הנה הדרך השגויה להשיג זאת" (Reforms Russia needs – Editorial Desk, 7.1.2000).

משלב זה ואילך תוארו פוטין והאליטה הפוליטית הרוסית כהמשכו הישיר של המשטר הסובייטי. אמנם רוסיה לא תוארה עוד כבעלת משטר בעל אוריינטציה קומוניסטית, ובעיתון אף דווח בהרחבה על הביטול השיטתי של שרידי מדיניות הרווחה שהותיר בעקבותיו המשטר הבולשביקי, אולם סיקורה של המערכת הפוליטית הרוסית הותיר רושם ברור כי דבר לא השתנה ברוסיה. המשטר תואר כמי שנותר דיקטטורי במהותו; האליטה הפוליטית תוארה כבעלת תפיסת עולם גיאואסטרטגית סובייטית; שאיפותיה המדיניות של הפדרציה הרוסית הוצגו כזהות לאלה של ברית המועצות; והשימוש שנערך במסגרת הבניית הזהות הקולקטיבית בסמלים היסטוריים ובדמותו של פוטין נתפסו כאישוש לכך שדבר לא השתנה מימי התעמולה הסובייטית.

דימויו של פוטין כמי שמהווה המשך ישיר למשטר הבולשביקי התחזק בכתבות הניו-יורק טיימס בשל עברו, ותשומת לב רבה הוקדשה בעיתון לעברו של פוטין ב-קג"ב. כך למשל, בכתבה על מערכת הבחירות הרוסית נכתב כי המספר הרב של הנפגעים במערכה בצ'צ'ניה אינו מועיל למערכת הבחירות של "סוכן ה-קג"ב לשעבר" (Safire, 17.1.2000). אף שלאזכור זה לא הייתה כל נגיעה לנושא הכתבה, כמעט בכל כתבה שעסקה בפוטין למן היותו מועמד לנשיאות ועד לאמצע 2003, הוזכר עברו של פוטין ב-קג"ב. נראה כי עברו הסובייטי היה בעיני

כתבי הניו-יורק טיימס לחלק אינטגרלי מאישיותו של פוטין והקו הבולט המאפיין אותו ביותר. בניגוד לעברו בעיריית פטרבורג, או במסגרת ה-F.S.B (שירות הביטחון הפדרלי), עברו ב-קג"ב זיהה אותו באופן מידי כאדם חסר מעצורים, תכנן ועוין הדמוקרטיה.¹ החל מיולי 2003 ניכרת ירידה דרסטית באזכור עברו של פוטין. סביר להניח ששינוי זה נבע מריבוי הידיעות שהתרכזו במערב על מדיניותו. כאשר פוטין נבחר לנשיאות בשנת 2000, הוא נהנה ממידה רבה של אנונימיות ומעטים ידעו למסור פרטים על אישיותו או תכניותיו. אנשי החוג המקורב לילצין שבחרו בפוטין כמחליפו, אף הודו בראיונות מאוחרים שהעניקו לעיתונאית מאשה גסן כי לא ידעו הרבה על המועמד לנשיאות שבחרו (גסן, 2012). יתכן ובאין חלופה, נעזרו עיתונאי הניו-יורק טיימס בעברו של פוטין כדי לפענח את חידת דמותו של הנשיא הרוסי החדש. עברו כסוכן קג"ב היה בו כדי לאמוד את מידת מחויבותו לדמוקרטיה, וראייה לקוראי העיתון המבססת את דיווחי הכתבים כי הנשיא החדש של רוסיה חותר בחשאי למיגור הדמוקרטיה ולאיום על מעמדה של ארצות הברית בזירה העולמית, לעתים, בניגוד להערכות של נשיאי ארצות הברית ולטענותיהם. כעבור למעלה משלוש שנים בתפקיד, נצבר די ידע על מדיניותו, אישיותו, דפוסי פעילותו ותכניותיו כדי שהעיתונאים יוכלו לסקר את פוטין על סמך פעולותיו כנשיא. לפיכך, החלו העיתונאים לנתק בין עברו המאיים של פוטין ב-קג"ב לבין מדיניותו המאיימת לא פחות כמנהיג פוליטי (Lee Myers, 8.10.2008).

מדיניותו של פוטין תרמה לחידוד דימויו הסובייטי המאיים בניו-יורק טיימס. החל מחודש מאי 2000, מועד היבחרו של פוטין לנשיאות, פרסם העיתון מידע על פעולות שערך המשטר לצמצום הדמוקרטיה, ידיעות ביחס לצמצום סמכויות המחוזות, הפגיעה בחופש העיתונות, חידוש שיטות הפעולה של ה-קג"ב להטלת טרור ורדיפת מתנגדים פוליטיים. כך, למשל, ב-22 במאי 2000 פורסם מאמר מערכת המבהיר ומסכם את משמעות הידיעות שפורסמו:

בעוד הנשיא קלינטון מתכוון לקראת ביקורו במוסקבה בחודש הבא, מתרבים הסימנים, כי נשיאה החדש של רוסיה – ולדימיר פוטין – מנהיג את הקרמלין למדיניות אנטי-דמוקרטית. [בהם:] פשיטת המשטרה על חברת המדיה הפרטית בשבוע שעבר, אירוח שר ההגנה היוגוסלבי המוגדר כפושע מלחמה.²

מאמציו של פוטין לכינון ממשלה מרכזית חזקה על חשבון סמכויות המחוזות בפדרציה הרוסית, הומשלו בסיקור מה-9 במרץ 2000 לכיבוש חוזר של צבא זר את המחוזות, כיבוש כופה שאינו מותיר עוד מקום לתרבותם ולזהותם הנפרדת של מחוזות רוסיה (Bohlen, 9.3.2000). תיאור זה לא הותיר מקום לספק ביחס לזהותה של הפדרציה הרוסית עם ברית המועצות. כשם שהקודמת כבשה בכוח עליונותה הצבאית מחוזות אתניים שונים, וכפתה עליהם, במסווה של אוטונומיה, את התרבות הרוסית, הרי שגם הפדרציה הרוסית שוללת מהמחוזות את האוטונומיה התרבותית והפוליטית המגיעה להם. בשנים הבאות המשיכו דיווחי העיתון לתאר את הנסיגה העקבית באופיו הדמוקרטי של המשטר ברוסיה.³ חיוק לכך התקבל במאמרי מומחים, דוגמת מאמרו של הארי קופ אשר נפתח במילים: "הפסיקו לדבר על חידת פוטין [...] פוטין אינו מהווה עוד חידה. פוטין הנו אוטוקרט" (Kopp, 26.6.2000), כמו גם במאמרי מערכת אשר סיכמו את מהלכיו של פוטין לבניית משטר ריכוזי במקום ביסוס הדמוקרטיה הליברלית.⁴ לדוגמה, במאמר סיכום במלאות שנה להיבחרו לנשיאות, הובהר כי פוטין לא עמד בהתחייבותו לעם הרוסי לכינון דמוקרטיה, ולמעשה רוסיה הנה דיקטטורה לכל דבר (Wines, 21.1.2001). בכתבה אחרת נטען:

ברוסיה השליטים אינם נלחמים רק כדי להשיג עוצמה או לשמור אותה בידיהם, אלא גם כדי להבטיח שלא יצטרכו לחלוק בעוצמה. זה נכון לגבי הצארים, המפלגה הקומוניסטית, ועד כה גם לגבי ולדימיר פוטין, אשר הגיע לקרמלין מה-ק"ב ויורשו ה-F.S.B, שם למד לסווג אזרחים כפטריוטים או בוגדים. זה נכון גם לגבי יחסו של פוטין לתקשורת (Bohlen, 24.9.2000).

בעקבות השתלטות פוטין על חברת הנפט יוקוס לאחר שאחד מבעליה מימן מפלגות אופוזיציה, ניתחה כתבה שפורסמה ב-8 בספטמבר 2003 את פוטין כמי שבחר במסורת הפוליטית הרוסית, שהרי פוטין אינו שונה מקודמיו, מימי הצאר ועד לפדרציה הרוסית, אשר לא טרחו להשתמש בעוצמה שריכוז בידיהם לצורך לחימה בפשע, אלא למאבק בכל גורם שעשוי היה לערער על מעמדם האישי.⁵ בדיווחי העיתון תוארו לא אחת שיטותיו של פוטין להצגת חזות דמוקרטית שעה שהוא מבטיח את חיוק סמכויותו הדיקטטוריות. כך, למשל, תואר כיצד פוטין פועל להבטיח את האפשרות להישאר נשיא ללא מגבלת זמן. מפלגתו יזמה את ההצעה, שזכתה לתמיכה רחבה בפרלמנט הרוסי. פוטין הביע התנגדות לרעיון, אך בה בעת צוטט כשהוא משגר מסר מאיים: צעד זה מהווה את "רצון העם" וחיוני לשמירת יציבות המשטר הרוסי. מהכתבה מובן אפוא כי בין אם יחוקק החוק ובין אם לאו, פוטין נהנה משליטה מוחלטת בפרלמנט, ומתרה ביריבו כי ניסיון לערער את מעמדו כדיקטטור, יוביל לצעדים שיערערו את יציבות המשטר הרוסי (Lee Myers, 6.2.2004). בכתבה אחרת תיאר אותו כתב כי מאבקו של פוטין באויביו הפוליטיים נערך תוך שימוש בדרכים כה בלתי חוקיות, עד שאפילו בתקופה הסובייטית נמנעו מלעשות בהם שימוש (Lee Myers, 1.11.2003). קיומה של מערכת בחירות לנשיאות ב-2004 לא שיפרה את דימויו של פוטין כערץ. לקראת בחירות אלה, נמסר כי ה-C.I.A מעריך שלאחר שפוטין ייבחר תנקוט רוסיה במדיניות תוקפנית יותר, הן כלפי פנים והן כלפי חוץ (Jehl, 14.3.2004). בכתבה אחרת שפורסמה באותו יום, צוין כי פוטין הנו מקור אכזבה תמידי למערב, שכן הוא אינו מנהיג דמוקרטי אלא מנהיג רוסי, כלומר מנהיג ערץ הנוקט ביד קשה כלפי יריביו הפוליטיים. הכתבה דחתה כל ניסיון להגדיר אותו כ"אניגמה", בטענה שמונח זה מבטא רק את חוסר הבנתם של צופים מערביים את ההנהגה הרוסית. הואיל ופוטין הנו מנהיג רוסי אופייני, אין כל חידה באישיותו או בהתנהלותו הקיצונית (Sebag Montefiore, 14.3.2004). לכל אורך מערכת הבחירות, הביא העיתון דיווחים רבים על אופיין הלא דמוקרטי של הבחירות ברוסיה. בתום מערכת הבחירות, הביא העיתון דברי תמיכה בפוטין מפי ס' גוראייב, מרצה רוסי המתגורר במוסקבה. דבריו היו למעשה עדות כי דיווחי העיתון מציגים נאמנה את המציאות. המרצה הודה בכתבה כי הבחירות לא היו דמוקרטיות, אולם טען כי רוח הדמוקרטיה לא נעדרה כליל ממערכת הבחירות אף שתוצאותיהן היו ידועות מראש, שכן פוטין הנו מנהיג כה פופולרי שלבטח היה זוכה בבחירות גם אילו הבחירות היו דמוקרטיות. לפיכך "בחירתו" מבטאת למעשה את "רצון העם", אף ש"העם" כלל לא קיבל הזדמנות הוגנת לבטא את "רצונו" (Guriev, 25.3.2004).

גם בשיטות ההסברה הממשלתיות לא מצאו כתבי הניו-יורק טיימס פער ממשי בין פוטין לקודמיו הדיקטטורים. כך, בכתבה המסקרת מסיבת עיתונאים שערך פוטין, דווח כי פוטין נמנע מלהופיע בפומבי ככל קודמיו זה מאה שנה. צוין כי אף שאינו עורך פולחן אישיות, הוא מקפיד ושולט על דמותו הציבורית. אחת השאלות הבודדות שצוטטו ממסיבת העיתונאים שארכה כשעתיים וכינסה 200 עיתונאים, הייתה שאלת "הפוטניזציה" של רוסיה. כלומר הפצת תמונות

רבות של פוטין בציבור, למן אמצעי התקשורת ועד לאמנות שימושית פופולרית. פוטין צוטט מתרץ את הבלטת דמותו בכך שהנשיא מהווה סמל לאומי. הוא הדגיש שלא הוא באופן אישי מהווה סמל לאומי, אלא נושא תפקיד הנשיאות (Lee Myers, 25.6.2002). משמעות הדבר הייתה הדגשת חוסר הדמוקרטיה שבמחשבה הפוליטית הרוסית. אמנם אין עוד פולחן אישיות סביב מנהיג מסוים, אולם כל מי שזוכה בתפקיד הנהגה הופך לסמל המדינה, ולפיכך ביקורת כלפיו או התנגדות לשלטונו והחלטותיו מהוות ביקורת כלפי המדינה והתנגדות לאינטרסים לאומיים. בכתבה מ-16 בספטמבר 2002, נכתב כי החלטתו של ראש עיריית מוסקבה להציב מחדש את פסלו של מייסד המשטרה החשאית הסובייטית פליקס דז'ינסקי, מהווה סמל למתרחש ברוסיה. אף שחלק מהאנדרטאות הסובייטיות הוסרו, הרי שרבות מהן נותרו על כנן, למן פסלו המפורסם של לנין בכיכר האדומה ועד לפסלי גיבורים סובייטים ופטיש ומגל המעטרים בניינים רבים. פוטין השיב את ההמנון הסובייטי, אם כי במילים חדשות, ואת הכוכב האדום כסמלו של הצבא הרוסי. השבת פסלו של דז'ינסקי, שהסרתו סמלה את סילוק המשטר הסובייטי, מהווה לדעת פעילי זכויות אדם וגורמים ליברליים הוכחה כי פוטין מתכנן להשיב את המשטרה החשאית למעמד ממנו נהנתה בתקופת ברית המועצות. המחבר נמנע מלהגיד בשמו דברים מפורשים. הוא הביא דברים בשם גורמי אופוזיציה ותיאר את נרטיב "המזימה המתקמת במוסקבה" באופן שהקורא יגיע למסקנות ברורות מבלי שהכותב אמרם במפורש – פוטין חותר להשיב את הדיקטטורה הסובייטית ולחדש את שאיפותיה האימפריאליות של ברית המועצות, מבלי לכוון משק קומוניסטי (Lee Myers, 16.9.2002). בכתבה שפורסמה חודש מאוחר יותר, תואר כיצד פוטין ביטל את הרשאתה של תחנת הרדיו החופשית לפעול ברוסיה. תחנה זו הוקמה לצורך שידורי תעמולה לרוסיה בימי המלחמה הקרה. באופן סמלי, ילצין התיר לה לפעול כדי לסמן את קץ המלחמה הקרה, אך פוטין ביטל צו זה בנימוק של אילוצים טכניים. הכתב הבהיר כי ברוסיה, לאילוצים טכניים יש תמיד צדדים פוליטיים, וכי הדבר מהווה את מיגור חופש העיתונות ברוסיה.

הזהות שנוצרה בדיווחי הניו-יורק טיימס בין פוטין למשטר הסובייטי לא נתחמה רק לנשיא. האליטה הפוליטית הרוסית כולה הוגדרה כ"מאובן סובייטי". מינויו של נשיא מקרב הקג"ב נתפס כצעד שימנע היווצרותה של אליטה פוליטית חדשה דמוקרטית, או לפחות פרו-מערבית. "אם פוטין יהיה לנשיא", התריע כתב הניו-יורק טיימס "הוא יסובב עצמו בקבוצת נאמנים מקרב סוכני הקג"ב לשעבר" (Gordon, 24.3.2000). כתבה אחרת תיארה עד כמה רחוקה האליטה הרוסית בתפיסת עולמה מהמחשבה הדמוקרטית: בעוד שהצעת החוק לאיסור עינויים של בעלי חיים זכתה לתמיכת 219 מחוקקים בפרלמנט הרוסי, הצעה של פעיל זכויות אדם לאיסור עינויים של בני אדם, גרפה רק 134 מצביעים (Wines, 1.3.2002). מספר משברים ביחסי ארצות הברית ורוסיה חידדו את התחושה העולה מדיווחי הניו-יורק טיימס כי ושינגטון ניצבת מול אליטה פוליטית רוסית השבויה בקונספציה בולשביקית ומתקשה לפרש אחרת את התמורות שחלו בזירה הבין-לאומית. משברים מעין אלה היו סוגיית תכנית ההגנה האמריקנית נגד טילים, סוגיית צמצום ארסנל הגרעין הרוסי והאמריקני ופרשיות ריגול שהתגלעו מפעם לפעם ביחסי המדינות. כך בכתבה שפורסמה בעקבות משבר תכנית ההגנה נגד טילים האמריקנית, תוארה ההנהגה הרוסית כעקשנית ומאובנת בימי המלחמה הקרה. הממסד הרוסי, הובהר, אינו מסוגל ללמוד, להכיר ולהתנהל בזירה הבין-לאומית החדשה. כך עולה מסיקור

ביקורה של מזכירת המדינה מדליין אולברייט במוסקבה בפברואר 2000. בביקורה מצאה אולברייט פקידים רוסיים עקשנים שאינם מסוגלים להינתק משיקולי המלחמה הקרה ואינם ברי שיח למשלחת האמריקנית (Perlez, 1.2.2000).

ההסברה הרוסית לא איזנה את הנרטיב האחד והעקבי שהציג הניו-יורק טיימס בפני הקוראים, מכיוון שהעיתון נמנע מלתת מקום להסברה של הממשל הרוסי. עמדותיו הובעו רק מבעד לעדשות כתבי הניו-יורק טיימס, המפרשים לקורא את מניעי הממשלה בבטאה עמדות אלה או אחרות. זאת בניגוד לציטוט נרחב של גורמי אופוזיציה או אישים שאינם מקושרים לממשל הרוסי. בפעמים הנדירות בהן הוענק מקום להסברה הרוסית, בחרו עורכי הניו-יורק טיימס ליצור חיץ בינה לבין הכתבות ובאופן זה להבחין היטב בעיני הקורא כי מדובר בתעמולה. כלומר, שעה שחברי אופוזיציה מצוטטים במהלך כתבות ודיווחים על המתרחש ברוסיה, וכך נוצרת תחושה בקוראים כי הם מהווים "מקור אמין" למתרחש ברוסיה, הרי שעמדת השלטונות אינה מצוטטת בכתבה אלא מובאת במילותיו של הכתב, המוסיף להן פרשנויות ועדויות סותרות מצד גורמי אופוזיציה. לעומת זאת, כאשר מובאים דבריהם של גורמי ממשל, הם מופיעים בעיתון כמכתב או כהודעה מצד גורם זה או אחר בממשל הרוסי. מוספות הבחנות ברורות מי הדובר ומה השתייכותו לממשל הרוסי, והמערכת או הכתבים אינם מוסיפים פרשנות להודעה הרוסית. באופן זה הופכים דברי ההסברה הרוסית, למעין "נטע זר" בעיתון. הרושם שיוצרת הצגה זו של ההסברה הרוסית, זהה למודעות הפרסומת המופיעות בין דפי העיתון, גם הן מודעות מובחנות, והמערכת אינה מתערבת בתוכן או מוסיפה עליהן מילת ביקורת או הסבר, הן מוגדרות היטב כדבריו של המפרסם, והקורא מתייחס אליהן בביקורתיות כאל עדותו של גורם מוטה, המנסה לשכנע את הקורא בדבר זה או אחר (Nemtsov & Bremmer, 2.1.2000; 21.1.2003). במקרים מסוימים המערכת אף הביעה עמדה השוללת את דברי ההסברה של ממשלת רוסיה. כך, למשל אירע במרס 2000, כאשר פוטין ניסה לשכך את תחושת האיום שיצר עברו במערב, באמצעות ריאיון בתקשורת הזרה אשר במהלכו ניסה לתאר בצבעים אופטימיים יותר את עברו. הוא טען כי לא התגייס לקג"ב ממניעים של תמיכה בקומוניזם (ובמשתמע, מתוך עוינות למערב), אלא מתוך מניעים אידיאולוגיים נאצלים. לדבריו, סרט שעסק במרגל סובייטי שפעל בגרמניה הנאצית, הלהיב את דמיונו הצעיר והביאו להתגייס במטרה למנוע הישנותם של עוולות ופשעים נגד האנושות. באופן זה ניסה פוטין לקשור בין עברו המודיעיני לבין פרק של שיתוף פעולה מול איום משותף בהיסטוריה האמריקנית-רוסית. כתב הניו-יורק טיימס שהביא את דברי פוטין, הדגיש כי דברים אלה מהווים את גרסתו של פוטין למאורעות. בדרך זו יצר הכתב את הרושם בקרב הקוראים כי אין להתייחס באמון להסברים אלה (Bohlen, 11.3.2000). דוגמה נוספת ניתן למצוא בניסיונה של ממשלת רוסיה לתקן את הנזק התדמיתי שנגרם לה בעקבות מיגורו של האוליגרך מיכאיל חודורקובסקי, אשר נתפס במערב כמי שמצא עצמו מול האשמות חריפות מצד ממשלת רוסיה בעיקר בשל היותו גורם אופוזיציוני. פרשת מיגורו סוקרה בהרחבה בניו-יורק טיימס וזכתה לביקורת נוקבת. בניסיון לתקן את הנזק התדמיתי שגרמה הפרשה, ערכה ממשלת רוסיה מסיבת עיתונאים ובה התחייבה לזכות הקניין הפרטי ברוסיה. סיקורה שלח מסיבת העיתונאים הדגיש את הרקע למהלך הרוסי, את המערכה שניהל פוטין נגד חודורקובסקי, והגדיר בזלזול את הצהרותיה של רוסיה כ"מתקפת חץ" (Arvedlund, 13.11.2003).

היחס לחברה

בניגוד לנרטיב המגובש בדבר אופיו של המשטר הרוסי, הרי שהנרטיב שהציג הניו-יורק טיימס לתיאור החברה הרוסית הנו פחות חד משמעי. מספר מאפיינים עיקריים חוזרים שוב ושוב בתיאור דמותה של החברה הרוסית כבעלת תרבות עשירה ופוטנציאל כלכלי ומדעי רחב ממדים. יחד עם זאת מושם דגש על דימויים סטריאוטיפיים הקושרים בין הרוסי לטיפה המרה, והכתבות אינן חפות לעתים מביטויי לעג. יחסי המשטר והחברה אינם חד משמעיים, ומבטאים חילוקי דעות בין הכותבים. בעוד שחלק נטו להאשים את החברה הרוסית בכך שבחרה מרצון במשטר הדיקטטורי של פוטין, הרי שאחרים ראו בה קרבן של האליטה הפוליטית הרוסית.

ניתן למצוא דוגמאות רבות לפער בין יכולותיו של העם הרוסי, לבין המצב האומלל אליו הוליכה אותו בעל כורחו ההנהגה הרוסית הכושלת. כך למשל נכתב במגזין תיור של הניו-יורק טיימס: "לבחור את עשרת הבארים המוסקבאים הטובים ביותר, זה כמו למצוא את עשרת הרוסים בני העשר שיהיו המדענים הטובים ביותר. זה נמצא שם, רק תנו להם זמן לגדול" (Wines, 10.9.2000). בכתבה אחרת משווה המחבר בין תהליך המעבר מקומוניזם לקפיטליזם של רוסיה ושל סין, וטוען כי רוסיה נהנית מכוח אדם איכותי וממשאבי טבע. חרף זאת המעבר מקומוניזם לקפיטליזם לווה אצלה בעוני, רב, בשחיתות, באידיאולוגיה בלתי מגובשת, בדמוקרטיה מוטלת בספק ובהיעדר חוק וסדר (Buruma, 2.9.2001), כולם תוצרים של מחדלי האליטה הפוליטית.

כתבת ששבה למוסקבה לאחר 20 שנה, תיארה בכתבה שהוקדשה לעיר את שיקומה ופריחתה הכלכלית, אך בה בעת גם את חוסר האונים של תושביה מול משטרו הדיקטטורי של פוטין. היא הדגישה את דאגתם העמוקה של תושבי רוסיה מפני נשיאם. פוטין כונן משטר בו לאזרחים יש מעט מאוד השפעה. הוא מיגר בעקביות את האופוזיציה, את הצ'צ'נים ואת חופש הביטוי, וכונן לאיטו מחדש דיקטטורה סובייטית לא קומוניסטית (Smale, 6.1.2002). בתנאים אלה, בהם לאזרחים אין יכולת למחות או להשפיע על מדיניות המשטר, הם נהנים ממידה רבה של חסינות מפני אחריות על מעשי המשטר בארצם. דוגמה אחרת המאבחנת כי מקור אסונו של העם הרוסי מצוי בהנהגה הכושלת ולא בציבור הרוסי עצמו, אשר מצליח להתגבר על קשיים רבים חרף מנהיגיו, ניתן לראות בכתבה העוסקת באינטרנט ברוסיה, בה צוין כי נוכח איכותו של הציבור הרוסי צפוי היה שרוסיה תהיה למעצמת אינטרנט, אולם בשל משברים פוליטיים בשנות התשעים, היא שקעה לעוני (Varoli, 13.7.2001).

דוגמאות לנרטיב הפוך, המטיל את האחריות לקיומו של משטר דיקטטורי ברוסיה ומדיניותו על הציבור הרוסי, ניתן למצוא למשל בניתוח שערך ב-2004 העיתונאי סטיבן לי מאירס. הוא האשים כי העם הרוסי "כרת ברית עם השטן". פוטין העניק לרוסיה יציבות שלטונית וכלכלית בתמורה לכינון משטר אוטוקרטי. העם הרוסי ויתר ברצון על חירותו הפוליטית תמורת הבטחת היציבות (Lee Myers, 1.9.2004). בכתבה שפורסמה בעקבות בחירות 2000, עלתה השאלה: "מה היה קורה אילו קלינטון היה מתפטר לטובת אל-גור?" הכותב מציין שמהלך זה היה מסייע לאל גור להיבחר, אולם היה זוכה לגינוי על היותו "נוגד את רוח החוקה". ברוסיה, לעומת זאת הליך כה בלתי תקין "לטובת איש קג"ב מזכה את יוצריו בתואר: רפורמטורים". הציבור הרוסי מוחל על מנהל בלתי תקין, ובלבד שניתן יהיה "לטבוח בצ'צ'נים שהעזו לבקש עצמאות" (Safire, 6.1.2000). בכתבה אחרת הוסבר טווח התמרון הרחב שמעניק

הציבור הרוסי למנהיגיו במלים: "נראה שרוסיה טרם הפנימה את ההיגיון שבבסיס הפוליטיקה הדמוקרטית" (Lee Myers, 8.1.2000). בכתבה אחרת תיאר המחבר כי פוטין בחר לתלות פורטרט של פטר הגדול בלשכתו. אולם, שאל רטורית, אילו מסרים משגר הפורטרט לצופה המערבי הרואה בעיתון את תמונת לשכתו של הנשיא החדש של רוסיה, ואילו מסרים מפיק ממנה האזרח הרוסי? שעה שבמערב פטר הגדול מסמל את התמערבותה של רוסיה ואת האינדיבידואליזם, הרי שברוסיה, פטר הגדול מסמל "לאומנות, קסנופוביה והעמדת פנים של התמערבות לצורך בגידה באירופה". כאשר נשיא רוסיה, קצין ה-ק"ב בעברו ורוצח הצ'צ'נים בהווה, תולה את הפורטרט של פטר הגדול במשרדו, ונהנה מפופולריות רבה, ישנה הוכחה כי כלל האומה הרוסית נותרה לאומנית, אימפריאליסטית ומתבדלת באופייה! (Schmemmann, 12.3.2000).

בתיאור החברה הרוסית, מודגש לעתים הדימוי הסטריאוטיפי הקושר בין רוסים לבין נטייה לאלכוהוליזם. בכתבות הכלכליות, המוצר התעשייתי היחיד שזוכה לסיקור בפני עצמו הנו הוודקה. בעוד מוצרי תעשייה אחרים אינם נזכרים, אלא בהקשר רחב יותר של כתבות בנושאי כלכלה, הרי שהוודקה זכתה לסיקור לא מבוטל בפני עצמה: הרגלי צריכת וודקה על-ידי הרוסים, סכסוך בין חברות הוודקה ובין לבין הממשלה, כתבות ביחס לתרבות שתיית הוודקה והשוואות איכות. המקום שהוקדש לנושא מלמד על מידת זיהויה של רוסיה עם צריכת המשקה האלכוהולי. גם בכתבות המסקרות את אזרחי רוסיה ניתן למצוא לא אחת דגש על הקשר בין הרוסי הממוצע לבין הוודקה. כך למשל, בכתבה אודות הסבת מעבדה לפיתוח אמצעי לחימה ביולוגיים למעבדת מחקר אזרחית תוארו הרוסים באור נלעג וסטריאוטיפי. הכתב לא טרח לציין דבר מהאירוע שהוקדש לציון יום הקמת המעבדה, ואת משתתפיו כינה בפשטות "קבוצת רוסים", כינוי שנותן תחושה כי משתתפי האירוע הם בעלי מאפיינים המשותפים לכלל אזרחי רוסיה. הנושא היחיד שהכתב התמקד בו בסיקור האירוע היה הוודקה ששתה המנהל (Miller, 8.1.2000). בהזדמנות אחרת תוארה דמות הרוסי הממוצע במילים: "שאלו כל רוסים, מתלמיד ועד לבטלן שיכור מוודקה" (Schmemmann, 12.3.2000). דוגמה נוספת מצויה בתיאור דימויה של החברה הרוסית כ"נערצת בעולם [...] [בשל] הספרות האפית, המוזיקה הקלאסית והטילים המתקדמים – [אולם] הרגלי השתייה שלהם, טוענים המבקרים, מאפילים על העידון שלהם" (Wines, 13.2.2001).

ההגירה הרוסית

שעה שיחסו של הניו-יורק טיימס למשטר ולחברה בארץ המוצא נע בין שלילה מוחלטת להסתייגות, הרי שנרטיב ההגירה הרוסית לארצות הברית מתאפיין בעיתון ביחס אוהד. את הפער הקיים בין הדימוי של ארץ המוצא לבין דימוי המהגר הרוסי לארצות הברית, ניתן לראות בשיעור האזכורים של הנושא ובמיקומם בעיתון. שעה שבמהלך ארבע השנים הנסקרות במאמר זה, הופיעו בניו-יורק טיימס 3,916⁶ כתבות שעסקו באספקטים שונים של ארץ המוצא, ורבות מהן בעמודיו הראשיים של העיתון, הרי שלסיקור אודות התאקלמותם של המהגרים הרוסים בארצות הברית הוקדשו 41 (!) כתבות ומרביתן בעמודים צדדיים, זאת חרף העובדה כי בשנים 1999-2000 התאזרחו בארצות הברית 433,427 אזרחים רוסים, ו-167,152 נוספים קיבלו אזרחות בשנים 2000-2009.⁷ ההתייחסות המועטה לגל ההגירה הרוסית, מלמדת כי עורכי העיתון לא ראו במהגרים סוגיה בפני עצמה בשיח הציבורי, ומרגע הגיעם לארצות הברית, הם הוגדרו על-

ידי מערכת העיתון כאמריקנים, ונדונו רק כחלק מההקשר הרחב של סיקור החברה האמריקנית. במקרים המועטים בהם הוקדשו כתבות להגירה ולמהגרים רוסים, בולט בסיקורם נרטיב חיובי עקבי. המהגר הרוסי מתואר כמהגר מוצלח, המשתלב היטב בחברה הקולטת ותורם רבות לחיי הרוח ולמשק האמריקנים. קשיי ההתאקלמות מיוחסים לדור הראשון בלבד. הכתבות מביעות ביטחון מלא בקליטתו המוצלחת של הדור השני להגירה. הקשיים הראשוניים, נטען, צפויים לחשל את צאצאי המהגרים ולהכשירם לגדול ולהיות אזרחים חרוצים, יוזמים ומצליחנים. נרטיב ההגירה הרוסית בכתבות הניו-יורק טיימס גולש לעתים לפשטנות. לא אחת חוזר המוטיב המדגיש את כישרונו של המהגר, אשר בתנאי המשטר הרודני והקפריזי הרוסי לא יכול היה לממש את כישרויו. עם הגיעו לארצות הברית נתקל בחברת הגירה פתוחה וסובלנית, המאפשרת לו לעבוד קשה ולמצות את כישרונו. בניו-יורק טיימס מופיעים גם מספר סיפורי הגירה כושלים, אולם לרוב אלו מיוחסים לעוולות החברה הקולטת ולא למהגרים. כאשר גורמי ממשל הגדירו את קשרי המהגרים עם ארגוני הפשע הרוסיים כאיום על ארצות הברית, הניו-יורק טיימס החל להקדיש מקום לדיון בבעיית הפשיעה בקרב המהגרים הרוסיים. אולם הסיקור התאפיין בדיווח לא מתלהם, ובמאמץ להימנע מביסוס או עידוד דימוי ציבורי הקושר בין כלל המהגרים הרוסיים לפלילים.

ניתן להציג מספר דוגמאות בהן הסיקור בעיתון מדגיש את תרומתה של ההגירה הרוסית לחיי הרוח והמשק, ולנרטיב המהגר המוכשר אשר באמצעות עבודה קשה זוכה להזדמנות בארצות הברית הסובלנית. כך למשל בסיפור הגירתם של בני הזוג בורובסקי, רקדנים רוסים בעלי שם במולדתם, שהחליטו לעזוב את מכורתם ולהגר לארצות הברית. אף שנהנו ממעמד נכבד בפדרציה הרוסית, הם נמשכו לחופש שהבטיחה ארצות הברית. הם חשו כי שם יזכו להצלחה בהתאם לכישריהם והאמינו כי ייפתחו בפניהם הזדמנויות רבות יותר מאשר בארץ מוצאם. "באמריקה", צוטטה ליליה בורובסקי "אם יש לך רעיון אתה יכול לצמוח. ברוסיה לעומת זאת הכול תלוי במזל עיוור והאפשרויות מוגבלות יותר". הוסיף על כך איליה בעלה: "באמריקה חשים ביטחון רב יותר. איש אינו דואג למחר [...] איש אינו חושש פן ילך לפתע ואין פרוטה בכיסו". לדברי בני הזוג, רבים מרקדני הבלט הרוסים עזבו לארצות הברית. אלה שערקו למערב בימי ברית המועצות עשו זאת לרוב ממניעים אידיאולוגיים, ואלה שהיגרו מאוחר יותר הגיעו לאמריקה משיקולים כלכליים. הכתבה הדגישה את תרומתם הגדולה של המהגרים הרוסים לתרבות האמריקנית. הם מלמדים דור רקדנים חדש בארצות הברית, וחלקם אף טיפסו לפסגת המחול התחרותי. גם בני הזוג בורובסקי מהווים תרומה לחיי התרבות האמריקנים. במימונם של שני מהגרים רוסים נוספים, נאורולוג ומדען, הם יזמו הקמת בית ספר חדש למחול. בנוסף להקניית כישרים ברמה בין-לאומית לצעירים אמריקנים, הם מעניקים לתושבי ניו-ג'רזי מפגש עם מחול איכותי. צוות בית הספר, כולם רקדנים רוסים מיומנים, עורך מידי ערב מופעי מחול בפני הקהל האמריקני אשר נחשף בעלות סמלית למיטב הניסיון והכישרים שהקנתה ברית המועצות לרקדניה (וראו למשל כתבות העוסקות בתרומת ההגירה הרוסית למחול בארצות הברית: Ames, 26.3.2000; Vowinkel, 30.12.2001; Fisher, 13.12.2003).

דוגמה נוספת לתרומת ההגירה הרוסית למשק וחי התרבות האמריקניים מצויה בסיפורו של דוד אלחברדוב, פסנתרן עטור פרסים. מגיל צעיר, תואר בכתבה אודותיו, עודדו מוריו ברוסיה את הפסנתרן לממש את כישרונותיו בבית הספר למוזיקה "ג'וליאד" שבארצות הברית.

הוא היגר עם משפחתו, ניגן בתחנת הרכבת התחתית עבור פרוטות, והפסנתרן סיימור ליפקין שהתרשם מנגינתו, פתח בפניו את האפשרות ללמוד בג'וליאד. כך זכה אלחברדוב להכרה בכישרונו. הכתבה מעלה סיפור מרגש על חלומו של כל צעיר מבטיח ברוסיה לממש את יכולותיו בארצות הברית, שם, לצעיר מוכשר אמנם יש עתיד, גם אם בתחילה הוא נאלץ למצוא פרנסתו כנגן רחוב המתחרה על תשומת לבם ונדיבותם של עוברי אורח הנחפזים לרכבת (Kennedy, 23.5.2000). סיפור דומה מתאר את עלייתה המטאורית של מהגרת מרוסיה, אשר באמצעות עבודה קשה, שאפתנות ויוזמה הגיעה בגיל 18 לניהול של חברה גדולה בארצות הברית (Ganzi Licata, 27.5.2001). למעשה, הדגיש הניו-יורק טיימס, תרומת ההגירה הנכנסת לחיי הרוח בארצות הברית הנה כה גדולה עד שבשלושה מתוך חמישה פרסי ההצטיינות על תרומה יוצאת דופן לחיי התרבות באמריקה שהעניק מרכז קנדי בשנת 2000, זכו מהגרים, חלקם ממוצא רוסי (Molotsky, 22.8.2000).

דוגמה נוספת לתרומת ההגירה הרוסית עולה מריאיון שנערך עם אולג קרייזלבורג, ספורטאי מבטיח שנמנה על המשלחת האמריקנית לאולימפיאדת סידני. הוריו היגרו מברית המועצות בחפשם מקלט מהאנטישמיות. את בנם חינכו לעבודה קשה והצטיינות. ערב האולימפיאדה הורה לאולג אביו המהגר: "לך לסידני כדי לשבור את השיא העולמי!" (Longman, 1.8.2000). גם נבחרת השחמט האמריקנית, הוטעם בעיתון, נהנית בבירור מתרומת ההגירה הרוסית (Byrne, 28.11.2004).

כאמור, הניו-יורק טיימס הבהיר כי המהגרים תורמים רבות למשק האמריקני ולמרחב העירוני. כך תואר כי בזמן הגאות הכלכלית שחוותה ארצות הברית בשנת 2000, מצאו עצמן חברות אמריקניות במשבר חמור של כוח אדם. הן נזקקו לעובדים מיומנים ומקצועיים, ומאגר העובדים המקומי התקשה לספק את הדרישה הגוברת. נוכח מצב זה, המעסיקים תלו תקוות רבות בהגירה נכנסת של עובדים מיומנים מרוסיה וממדינות נוספות. לשם כך נפתחו סוכנויות כוח אדם שהתמחו באיתור ובעידוד הגירה נכנסת של עובדים פוטנציאליים (Uchitelle, 26.3.2000). לנושא אף הוקדשה כתבת המשך המתעדת את פעילותן של חברות אלה בגיוס ובהשמת עובדים, חברות שתוארו כתנאי להמשך הצמיחה במשק (Strugatch, 26.11.2000). בכתבה אחרת תואר כיצד עיירות אמריקניות שאינן מהוות יעד אטרקטיבי להגירה, פועלות לעידוד התיישבות של מהגרים בתחומן. המהגרים מפיחים חיים בעיירות שהיו גוועות ללא כניסת מהגרים חדשים לאמריקה (Schmitt, 30.5.2001).

ביולי 2000 דווח כי 40% מתושבי העיר ניו-יורק הנם מהגרים. קבוצות ההגירה הגדולות במהירות הרבה ביותר הן של מקסיקנים ורוסים. בכתבה הוזכר אמנם במשפט אחד כי קיימת מתיחות בין-אתנית ואף נצפו גילויי התנגדות להגירה הנכנסת, אך הכתב לא הרחיב אודות הקשיים בקליטת ההגירה. תחת זאת הוא הבהיר בהרחבה כי מרבית החוקרים סבורים שלהגירה הנכנסת יש תרומה רבה לעיר ניו-יורק. אף שלמהגרים החדשים אין אמצעים לרכוש מוצרים, הם משלמי מסים ומגדילים את רווחי המס. 95% מקרב המהגרים עובדים לפרנסתם. עם הזמן, הם צפויים להתבסס ולהגדיל את פעילות המסחר במשק (Lambert, 24.7.2000). במאמר מערכת שהוקדש לשיעורם הגבוה של מהגרים באוכלוסיית ניו-יורק ונכתב חודשיים מאוחר יותר, צוין כי ניו-יורק מתחדשת תדיר הודות להגירה הנכנסת.⁸ התערותם של המהגרים הרוסים לא באה לידי ביטוי רק בהיבט הכלכלי, אלא גם בהפנמת המחשבה הפוליטית

הדמוקרטית האמריקנית. ב-2001 החל הניו-יורק טיימס לדווח בהרחבה כיצד המהגרים הרוסים נוטלים חלק פעיל בפוליטיקה העירונית של ניו-יורק. מספר מהגרים רוסים אף נמנו על המועמדים המובילים בבחירות למועצת העיר. היכולת ליטול חלק בפעילות הפוליטית ולהשתלב בה, מחייבת מידה גבוהה של התערות בחברה הקולטת. רק מהגר שהפנים היטב את מערך הפוליטיקה המקומית, הניואנסים, הנורמות וכללי המשחק הפוליטיים המקומיים – יכול לזכות במעמד של מועמד מוביל, שכן, הטיפוס במעלה העסקנות הפוליטית דורש מהמועמד להכיר על בורין את שיטות הפעולה הנהוגות בפוליטיקה המקומית, כדי לשכנע מצביעים וחברי מפלגות בכישוריו ובהתאמתו לתפקיד (Cardwell, 6.9.2001). לקראת בחירות 2004 הביא הניו-יורק טיימס את להיטותם ואת מאבקם המשפטי של המהגרים החדשים מרוסיה על הזכות להצביע בבחירות ולהשפיע על חזותה וזהותה של ארצם החדשה (Bernstein, 16.10.2004).

דיווח על קשיי הקליטה של המהגרים בבתי הספר, זכה לפרשנות חיובית ומעודדת. כך לדיווח כי 80% מתלמידי אחד מבתי הספר הציבוריים בניו-יורק אינם דוברים אנגלית, צורפה הסברה נרחבת מצד מורי בית הספר. המורים, דור שני להגירה, זכו לבמה רחבה בכתבה בה הבטיחו כי קשיי הקליטה של המהגרים החדשים במערכת החינוך אינם חדשים. הקשיים ליוו את החברה האמריקנית מאז ימי ההגירה הגדולה של המאה התשע-עשרה, ואפיינו את ילדותם של אותם מורים. לבסוף המהגרים נקלטים בחברה האמריקנית והופכים לבשרה מבשרה. הכתבה נמנעה מפרשנויות סותרות להסברים של צוות בית הספר, שיכול להיחשב כבעל עניין בהיותו מופקד על הטמעת המהגרים הצעירים בחברה ועד כה לא הוכיח תוצאות מוחשיות מעודדות, ואף לא הובאה דעה מצד גורם חיצוני. לעורכי העיתון הספיקה הבטחה של המורים בבית הספר ש"הכול יהיה בסדר" (Hedges, 19.6.2000). דוגמה נוספת מצויה בכתבה שהתמקדה במומחית לשפת הסימנים העובדת בבית החולים "הר סיני". המרואיינת החלה את התמקצעותה בתחום בהיותה בת 12, כאשר נדרשה לתרגם עבור הוריה המהגרים את השפה האנגלית הזרה לשפת הסימנים. בכתבה הודגש כי מקרה זה מהווה דוגמה מייצגת לתהליך הקליטה של הגירה רוסית (ואחרת) בארצות הברית. ההורים יישארו עד יום מותם זרים בחברה הקולטת. אולם הצעירים שהיגרו עם הוריהם לארצות הברית או נולדו בה – מתערים לחלוטין בחברה הקולטת ומהווים גשר בין הוריהם לבין החברה והתרבות המקומיים. תהליך זה שגורם בתחילה מבוכה לילדים, תורם להם רבות בבגרותם. שכן לדברי פסיכולוגים, ילד שסייע להוריו בגיל צעיר להיקלט בהצלחה בארצות הברית, מפתח בבגרותו ביטחון עצמי רב, התורם להצלחתו הכלכלית בחברה. שמם של הפסיכולוגים הדוגלים בתאוריה זו לא צוין בכתבה. לא הובא כל פירוט ביחס לראיות האמפיריות עליהן ביססו הפסיכולוגים את טענתם, ואף לא הובאו דעות סותרות. בפני הקורא הוצגה הטענה בדבר חשיבותה של חוויית ההגירה לעתיד ותרומתם של צאצאי המהגרים בארצות הברית כאמיתה בלתי מעוררת, והדוגמה המרגשת של המרואיינת כהוכחה לתקפות התאוריה (Kratochvil, 26.8.2001).

הנרטיב של תרומת ההגירה הרוסית לא נפגע אף בעקבות הפיגוע בבנייני התאומים בספטמבר 2001. אמנם בפיגוע היו מעורבים מהגרים, וההלם שעורר הפיגוע יצר פולמוס ציבורי נרחב סביב שאלת גמישותה של מדיניות ההגירה האמריקנית. אולם מהגרים רוסים לא היו מעורבים בפיגוע בבנייני התאומים, ולפיכך הסערה שהתחוללה בארצות הברית ביחס למדיניות ההגירה ושאלת התערות המהגרים בחברה האמריקנית, פסחה על סוגיית ההגירה הרוסית.

האזכור הישיר היחיד להגירה רוסית נכנסת, בדיון הממושך שהתנהל בניו-יורק טיימס בעקבות הפיגוע – היה חיובי. בכתבה שפורסמה באוקטובר 2001 תואר כיצד מהגרים ממחוזותיה השונים של רוסיה (לרבות המוסלמים) מוכנים להתנדב ולתרום מניסיונם הצבאי לצבא האמריקני הפועל באפגניסטן (Chen & Sengupta, 26.10.2001). באזכור אחר של ההגירה הרוסית בהקשר של המלחמה "בציר הרשע", שלוש שנים אחר כך, נטען כי רבע מיליון המהגרים הרוסים החיים בניו-יורק תמכו בפלישה לעיראק בעקבות הפיגוע, בשל "נאמנותם ואהבתם לארצות הברית", אולם זיכרונותיהם הכואבים מארץ מוצאם בה הדמוקרטיה נרמסה על-ידי פוטין, הובילה אותם לגלות חוסר אמון בהערכה כי הפלישה לעיראק תוביל לביסוסה של דמוקרטיה (Tavernise, 3.7.2004).

המבט האוהד שאימץ הניו-יורק טיימס כלפי ההגירה הרוסית הנכנסת ניכר גם באופן טיפולו בסיפורי הגירה כושלים. כך ביחס לפרשת ניקולאי טולסטוי, פסיכיאטר שהתנגד לקומוניזם ונאסר כפושע פוליטי. ב-1988, הורה נשיא ברית המועצות מיכאיל גורבצ'וב על גירוש לארצות הברית, אולם טולסטוי לא מצא את מקומו בארץ היעד. הוא התמכר לטיפה המרה, הידרדר למעמד של חסר בית ונעצר על-ידי המשטרה בגין פגיעה ברכוש הציבור בשעה שישן על ספסל ציבורי. טולסטוי פתח במאבק משפטי נגד ראש עיריית ניו-יורק רודולף ג'וליאני בשל יחסו לחסרי הדיוור, אך לא המתין לתוצאת המשפט ונמלט למקום מסתור. הכתבה שהוקדשה לסיפורו הטרגי הדגישה את היותו קרבן של החברה. הכתבת "זיכתה" את טולסטוי מכל אחריות למעשיו – טולסטוי לא הידרדר לאלכוהוליזם משום שבחר בדרך הרסנית, אלא מכיוון שהחברה האמריקנית לא סיפקה לו תעסוקה ההולמת את כישוריו; הוא לא היה לחסר בית משום שנכשל בתהליך הקליטה או במימוש כישוריו במשק תחרותי, אלא מכיוון שהאמריקנים לא היו סובלנים דיים לאנגלית הרצוצה שבפיו; גיבור זכויות האדם שלא היסס להיעצר על דעותיו בברית המועצות, לא נדרש להסברים כלשהם על החלטתו לנצל את שירותי הפרקליטות הציבורית לצורך מערכה משפטית נגד הרשויות בארצות הברית, ולהסתלק בחשאי מבלי להמתין לתוצאותיה, ברגע שהמשטרה הסירה עין ממנו. תלונות השכנים על השתלטות חסרי הדיוור על השטח הציבורי שהובילו לפעולת המשטרה באזור, נדחו על הסף כמי שעוררו בטולסטוי זיכרונות מרים מימי ברית המועצות והובילו אותו לנקוט בצעדים קיצוניים (Bernstein, 26.3.2000). דוגמה נוספת לכתבה המדגישה את דימוי המהגרים כקרבנות, גם כאשר הם מפירים את החוק בהגירתם לארצות הברית ניתן לראות בסיקור דו"ח של ה-C.I.A בדבר הבאת עובדות כפייז בזנות, לאחר שהובטח להן סיוע בהגירה בלתי חוקית לארצות הברית (Brinkley, 1.4.2000).

לעתים, המבט האוהד אף זכה להדגשה יתרה כאשר העיתון דיווח על תהליך הגירה שנוי במחלוקת. כך, כאשר העיתון דיווח על גידול ניכר במאמציהן של נשים רוסיות להתחתן עם גברים בעלי אזרחות אמריקנית במטרה להגר לארצות הברית. הסיקור הדגיש כי צעד זה נעשה בשל המצב הכלכלי החמור ברוסיה ושיעורי האבטלה הגבוהים שם בקרב נשים. לכאורה, תיאור מאמציהן של נשים שאינן עומדות בקריטריון ההגירה לארצות הברית להגר אליה באמצעות פרסום מודעות באתרי היכרויות המיועדים לגברים אמריקנים, עלול היה ליזום לפרשנות שלילית בעיתון. הכתבה יכלה לגנות את ניצול הפרצה בחוק המאפשר לנשים שאינן זכאיות הגירה להשיג אזרחות אמריקנית באמצעות צעד טכני ומחושב של נישואין לאזרח מקומי.

הכתבה יכולה להוקיע את חוקי ההגירה שפתחו בפני גברים אמריקנים אפשרות לבצע עסקת חליפין על חשבון גופן של נשים רוסיות נואשות – נישואין תמורת אפשרות הגירה. הכתבה יכולה להתמקד במגוון היבטי הניצול והפליילים שתעשיית הנישואין לצורכי אזרח טומנת בחובה: ניצול ייאושם של גברים אמריקנים שאינם מצליחים להתחתן, לצורך יצירת מסגרת נישואין קרה ומאולצת במטרה להבטיח למהגרת לא חוקית להשיג אזרחות מקומית או האפשרות להגיע להסכמים שייצרו נישואים פיקטיביים תמורת תשלום לבעלי אזרחות אמריקנית וכד'. אך הדיווח לא הזכיר אף היבט שלילי מעין זה. במקום זאת הדגישה הכתבה כי "נישואים חוצי תרבויות מהווים חלק מהחוויה האמריקנית", וכי רבים מהנישואים בארצות הברית מדי שנה הנם "בין בני זוג מרקע אתני ותרבותי שונה" (Checkoway, 7.6.2000).

דוגמה אחרת לפעילות בלתי חוקית של מהגרים רוסים שזכתה ליחס סלחני מצויה במקרה של "רופאי הצללים". למהגרים רבים אין יכולת כלכלית לרכישת ביטוח רפואי או קבלת שירותים רפואיים פרטיים בארצות הברית. עבור אוכלוסייה זו התפתחה תעשיית שירותים רפואיים מצד רופאים רוסים, הודים ופולנים שלא קיבלו רישיון לעסוק במקצועות הרפואה בארצות הברית. רופאים שכישריהם הוגדרו על-ידי משרד הבריאות האמריקני כבלתי ראויים, מספקים שירותי בריאות מינימליים לאוכלוסייה חלשה שידה אינה משגת לרכוש שירותי בריאות. באופן זה, גם הפרת החוק (אשר בהיעדר פיקוח הרשויות, כרוכה לעתים בסיכון בריאות הציבור) על-ידי המהגרים, מהווה תרומה לחברה האמריקנית מכיוון שהיא מוגדרת כפעילות העונה על צורך קיים בחברה (Steinhauer, 20.8.2000).

נקודת מפנה באופן סיקורם של סיפורי הגירה בעיתיים של אזרחים ממוצא רוסי התרחשה כאשר פורסמה בניו-יורק טיימס כתבה שעסקה בהברחת כספים שבוצעה על-ידי חברות רוסיות ומזרח אירופאיות באמצעות בנקים אמריקנים, ולא הציעה כל הסבר אפולוגטי לפעילות פלילית של המהגרים (Bonner, 29.11.2000). תמורה זו נבעה מדוחות של זרועות הביטחון האמריקניות אשר פורסמו לקראת הכרתו של הנשיא ביל קלינטון שבועיים אחר כך, כי ארגוני פשע טרנס-לאומיים מהווים סכנה של ממש לארצות הברית. הכרזה זו לוותה בעיתון בכתבה המתארת את פעילותן של כנופיות הפשע של המהגרים בארצות הברית (Kahn & Miller, 14.12.2000). משלב זה, נעדר הדיווח על פלילים מנימת ההצדקה המוחלטת של המהגר הרוסי שבחר בדרך הפשע. אם בעבר ההגירה הרוסית תוארה אך ורק בצבעים אופטימיים, וגם הפרת חוק או סיפורי הגירה כושלת לוו תמיד בנימה אפולוגטית המבהירה כי למהגרים אין כל חלק ואחריות בכישלון ההתערות בחברה הקולטת או בהחלטתם להפר את החוק, הרי שמעתה נימה אפולוגטית זו החלה להיעדר מדיווחי הניו-יורק טיימס. אופן הדיווח ביחס להגירה הרוסית הנכנסת נותר חיובי בעיקרו, אולם לצד הדיווחים המתארים את התערות של ההגירה הרוסית ותורמתה הרבה לארצות הברית (Beger, 11.3.2004), החלו להופיע יותר ויותר דיווחים על פעילות עבריינית מצד מהגרים רוסים, והכתבים או העורכים לא טרחו עוד להסביר או להצדיק את פשעי המהגרים. הכתבות בנושא התאפיינו בדיווח על פרטי המקרה תוך ציון ארץ מוצאם של המעורבים בפשע. הכתב נמנע מלהצדיק את מניעיהם של העבריינים, אך גם נמנע מלהוסיף פרטים על היקפי הפשיעה בקרב אוכלוסיית ההגירה. באופן זה, נמנע העיתון מלפרסם כתבות מתלהמות המעודדות דימויים הקושרים בין פשיעה לבין הקהילה הרוסית בארצות הברית. דוגמה לכך ניתן לראות במקרה חטיפתם ורציחתם של ארבע מהגרים רוסים

מבוססים, על-ידי ארגון פשע רוסי. בכתבה הוזכר מוצאם של החטופים ולאום החוטפים, הובא תיאור תמציתי של הפרשה וכן הספדים ארוכים מפי מכרי הנרצחים. לא הובאה כל התייחסות נוספת להיבט של מוצאם הלאומי של הרוצחים או הנרצחים (Madigan, 22.3.2002). דוגמה נוספת ניתן לראות בדיווח התמציתי אודות החשיפה של הונאת חברות ביטוח אמריקניות שבוצעה על-ידי רופאים מהגרים מרוסיה בניצוחו של ארגון פשע רוסי. הכתב תיאר בקצרה את המקרה ואת מוצאם של המעורבים בפרשה. הוא לא תר אחר נסיבות מקלות לפעילות העבריינית, אך גם לא טען כי הפשיעה רווחת יותר בקרב המהגרים הרוסים מאשר בקרב מגזרים אחרים בחברה האמריקנית (Weiser, 8.11.2002; ולדוגמאות מייצגות נוספות ראו בכתבות: 28.8.2002; Janofsky, 22.1.2002; Hanley, 12.12.2004; Healy, 6.6.2003).

יש לציין כי בכלל הכתבות שסיקרו את הפשיעה בקרב המהגרים הרוסים באופן שאינו מעודד יצירת דעות קדומות כנגד הקהילה הרוסית, ומבלי לכלול פרשנות שלילית כנגד המהגרים המואשמים בפלילים, בולטות שתי כתבות חריגות. האחת מאשימה את ההגירה הרוסית בקשרים הדוקים עם ארגוני הפשע, והשנייה נוקטת בנימה בלתי אוהדת בסקרה משפט פלילי בו היו מעורבים מהגרים. הראשונה פורסמה במדור הספורט ב-2 באוגוסט 2002, בעקבות מעצרים שבצעו צרפת ובלגיה בקרב מהגרים רוסיים עתירי ממון. המהגרים החזיקו במספר אזרחויות, בהן רוסית וישראלית, נעו ממדינה למדינה ושמרו על קשרים ענפים בינם לבין עצמם ועם העולם התחתון ברוסיה. רשויות צרפת ובלגיה פנו לארצות הברית משום שהאמינו כי קיים חשד סביר למעורבותם בעבירות על החוק האמריקני, למן הטיות משחקים בארצות הברית ועד מכירת נשק בלתי חוקי לפעילי אל-קעידה. כתבה זו התאפיינה בהבלטת זהותם הלאומית של החשודים, מידת הסכנה שהם מהווים למדינה מארחת והיקף הפעילות העבריינית שיכלו להוציא אל הפועל הודות לקשריהם עם ארגוני הפשע ברוסיה ועם הפזורה הרוסית ברחבי העולם (Taglibau, 2.8.2002). הכתבה השנייה סיקרה את משפטם של מהגרים רוסיים שעסקו בהברחת קוויאר והפצתו בארצות הברית. בדיווחו הדגיש הכתב את נטייתם של הנאשמים לבצע מניפולציה רגשית בניסיון לכסות על פשעים המונעים מתאוות בצע. הוא תיאר כיצד המהגרים פגעו בפעילותם באיכות הסביבה והפרו את החוק. הנאשם העיקרי העיד כי הוא מהווה סיפור הצלחה קלאסית של הגירה לארצות הברית. הוא הגיע לחופי אמריקה "בעקבות החלום האמריקני", החל לעסוק בשיווק קוויאר וזכה להצלחה כלכלית "הודות לעבודה קשה". מעצרו, טען, אינו אלא "רדיפה פוליטית" של מהגר תמים. הכתב הבהיר לקוראים כי אין יסוד של אמת בתיאור זה, וציין כי השופט האשים את המהגר "תמים" בתאוות בצע, וכהוכחה הובא תיאורה של אשתו בעת הקראת גזר הדין. כאשר הוטל על בעלה עונש מאסר בפועל, היא לא הביעה כל הסתייגות, אך כאשר נדרש לשלם קנס, הגיבה האישה ב"אנחה קורעת לב" (Newman, 3.5.2002). אולם אין בכך כדי לסתור את מסקנות המחקר, שכן חריגותן של שתי הכתבות מבליט את האידאולוגיה של עורכי העיתון הרואה בהגירה הנכנסת נכס לארצות הברית.

מסקנות

בחינת כתבות הניו-יורק טיימס מעלה נרטיב אחד וברור (ולעתים פשטני) של ההגירה הרוסית לארצות הברית. בעוד שהעיתון מגלה עמדה חד משמעית כלפי ארץ המוצא של המהגרים, ורואה בה איום של ממש לארצות הברית ולזירה הבין-לאומית, הוא מגלה עמדה חד משמעית פחות ביחס לסיקור חברת המוצא של המהגרים. חלק מכתבי העיתון רואים בה חברה בעלת

פוטנציאל כלכלי, מדעי ותרבותי נרחב, אשר נפלה קרבן למשטר רודני ומושחת. חלק רואים בה חברה לאומנית, רצחנית ואנטי דמוקרטית, אשר המשטר האוטוקרטי מייצג נאמנה. לעומת זאת תיאור המהגר הרוסי בארצות הברית זוכה שנית לנרטיב עקבי, פשטני ומגובש בסיקור הניו-יורק טיימס. המהגר הרוסי נתפס כחלק מובנה בחברה האמריקנית. תרומת ההגירה הרוסית לתרבות, לביטחון ולמשק האמריקני מודגשת, ומובטח לקוראים כי צאצאי המהגרים יגדלו להיות מצליחנים ואמריקנים לכל דבר. סיפורי הגירה כושלים זכו לפרשנות אפולוגטית המסירה מהמהגר כל אחריות למצבו ומעשיו. החל מנובמבר 2000, בעקבות הערכת גורמי ממשל כי קשרי המהגרים עם הפשע המאורגן הרוסי מסכנים את ארצות הברית, נעדרה מכתבות הניו-יורק טיימס הנימה האפולוגטית בסיקור פשיעה בקרב ההגירה הרוסית, אולם נערך מאמץ בכתבות למנוע את ביסוסו של דימוי הקושר בין קהילת המהגרים הרוסים בארצות הברית לבין פעילות עבריינית.

נרטיב ההגירה הרוסית בניו-יורק טיימס ביטא וקידם אידיאולוגיה ליברלית: תמיכה בהפצת הדמוקרטיה הליברלית בעולם ובהגירה נכנסת נרחבת. ארץ מוצאם של המהגרים הרוסים נשללה בכתבות העיתון משום שכשלה במדד הדמוקרטיה. המשטר האוטוריטרי של פוטין הוצג כהתגלמות הרוע וכהיפוכה של הדמוקרטיה. לפיכך רצונם של אזרחים רוסים לברוח לארץ החופש, באופן חוקי ובלתי-חוקי, תוארה בעיתון כצעד מתבקש וחיובי. יחסן של הכתבות לחברת המוצא נע על-פי מידת ההאשמה שמופנית אליה על חלקה בהעדר דמוקרטיה ברוסיה. כתבים שראו בחברה קרבן של המשטר נטו לתאר אותה באור חיובי וכתבים שראו בה אחראית לעליית פוטין לשלטון האשימו אותה בעוולות ובפשעי המשטר.

ההגירה הרוסית עצמה תוארה באור חיובי כמנוע צמיחה לחברה האמריקנית. לעתים הוספו לכתבות פרשנויות שנועדו למנוע מהקוראים לחוש טינה כלפי פעילות בלתי חוקית בקרב המהגרים. כדי להימנע מסתירת נרטיב זה של ההגירה כתופעה חיובית בחיים האמריקניים, נערכו הכתבות באופן פשטני. הן לא כללו דעות סותרות, ובשעה שהתמקדו בתרומת ההגירה, נמנעו מלסקר את מורכבות הסוגיה הכוללת גם היבטים שליליים.

מסקנותיו של מאמר זה מעלות שאלות נוספות למחקר: האם נרטיב מוטה זה הוא ייחודי לניו-יורק טיימס או שמא עיתונים מרכזיים נוספים בארצות הברית הציגו בפני קוראיהם נרטיב חד צדדי בסיקור סוגיית ההגירה הנכנסת, בהתאם לראיית עולמה של מערכת העיתון? עד כמה מושפעות עמדותיהם של הקוראים מהנרטיב המוצג בעיתון עליו הם מנויים? עד כמה הושפע הסיקור של העיתון מפרופיל מניין ומסקרי דעת קהל בדבר עמדותיהם בנושא ההגירה בפרט ובנושאים אחרים? יתרה מכך, הפער שבין אופן סיקורה החיובי של קבוצת ההגירה הרוסית בניו-יורק טיימס לבין היחס הרווח בתקשורת האמריקנית לקבוצות הגירה לא אירופאיות, מחייב מחקר נוסף ובו יש לבדוק האם גם כיום קבוצות הגירה אירופאיות נהנות מיחס אוהד יותר בתקשורת האמריקנית?

הערות

¹ כאמור, כמעט בכל אחת מאלפי הכתבות שסיקרו את פוטין הוזכר עברו. לעתים היה קשר רופף ביותר בין נושא הכתבה לאזכור עברו של פוטין. כך במקרה של הכתבה הנ"ל שסיקרה איום מצד משרד עורכי דין רוסי לתבוע את חברת ההפקות של האחים וורנר בשל הדמיון שמצאו בין אחת הדמויות לבין הנשיא הרוסי. הכתבה בניו-יורק טיימס נפתחה בתיאור עברו של פוטין בקג"ב. נראה כי עבור הכתב די באזכור עברו של פוטין בכדי להבין את התגובה הלא סובלנית מצד משרד עורכי הדין, ולהאמין כי ישנו יסוד

סביר להניח שבבסיס היוזמה של תביעה פרטית זו לא עומד ניסיון של המשרד לזכות לפרסום סמוי בעיתונות המקומית באמצעות פרובוקציה ולא מקרה של הערצת יתר של אחד מעורכי הדין, אלא יוזמת השלטון הרוסי הלא דמוקרטי. ראו: Wines, 2.2.2000.

² Mr. Putin Missteps. *The New York Times*, 2000, May 22. Sec. A, p. 18.

³ ראו דוגמה מייצגת: "חברי הבית התחתון בפרלמנט הרוסי התעלמו מדעתם של המומחים הפוליטיים והיועצים הדמוקרטיים ואישרו את הצעתו של פוטין לריכוז עוצמת המדינה בידי הקרמלין" (Wines, 1.6.2000; 14.2.2001).

⁴ ראו למשל: Mr. Putin's Political Gyroscope. *The New York Times*, 2000, August 6. Sec. 4, p. 14.

⁵ Justice for Russians. *The New York Times*, 2003, September 8. Sec. A, p. 22.

⁶ על-פי מאגר LexisNexis academic. נתון זה מתייחס רק לכתבות שהתמקדו ברוסיה, ולא לכתבות בהן הוזכרה רוסיה אגב אורחא.

⁷ http://www.dhs.gov/sites/default/files/publications/immigration-statistics/yearbook/2011/ois_yb_2011.pdf

⁸ The gateway city. *The New York Times*, 2000, September 4. Sec. A, p. 16.

רשימת מקורות

- גלילי-צוקר, א' (2008). פוליטיקה תקשורתית בת-זמננו. תל-אביב: רמות.
- גסן, מ' (2012). פוטין: האיש ללא פנים. תל-אביב: ספרי עליית הגג.
- זסלבסקי, נ' (2003). כבר מזמן לא רוסים. פנים – תרבות, חברה וחינוך, 26.
- כספי, ד' ואליאס, נ' (2000). להיות כאן ולהרגיש שם: על התקשורת הרוסית בישראל. סוציולוגיה ישראלית: כתב עת לחקר החברה הישראלית, ב(2), 430-415.
- Ames, L. (2000, March 26). Ballroom dance pizazz from russian Émigrés. *The New York Times*, Sec. 14WC, p. 2.
- Arvedlund, E.E. (2003, November 13). Russia offers reassurances about rights to property. *The New York Times*, Sec. W, p. 1.
- Beger, J. (2004, March 11). Immigrants' Lavish Homes divide a Brooklyn neighborhood. *The New York Times*, Sec. B, p. 1.
- Bernstein, N. (2000, March 26). On park bench, another jolt in a bumpy life. *The New York Times*, Sec. 1, p. 37.
- Bernstein, N. (2004, October 16). '04 voting opportunity remains for newest naturalized citizens. *The New York Times*, Sec. B, p. 3.
- Bohlen, C. (2000, March 9). Russian regions wary as Putin tighten control. *The New York Times*, Sec. A, p. 6.
- Bohlen, C. (2000, March 11). Putin tells why he became a spy. *The New York Times*, Sec. A, P. 8.
- Bohlen, C. (2000, September 24). An invitation you can't refuse: Be on my team. *The New York Times*, Sec. 4, p. 3.
- Bonner, R. (2000, November 29). Laundering Of money seen as 'easy'. *The New York Times*, Sec. C, p. 1.
- Brinkley, J. (2000, April 1). Vast trade in forced labor portrayed in C.I.A. report. *The New York Times*, Sec. 1, p. 22.
- Buruma, I. (2001, September 2). What Beijing can learn from Moscow. *The New York Times*, Sec. 6, p. 32.

- Byrne, R. (2004, November 28). U.S. has a powerful team, with a little help from Russia. *The New York Times*, Sec. 1, p. 54.
- Cardwell, D. (2001, September 6). Six democrats seek council nomination in an increasingly diverse area. *The New York Times*, Sec. B, p. 5.
- Carragee, K.M. (2003). Evaluating polysemy: An analysis of the New York Times' coverage of the end of the cold War. *Political Communication*, 20(3).
- Checkoway, J. (2000, June 7). Ordering brides on the web: Old business, new source. *The New York Times*, Sec. H, p. 40.
- Chen, D.W., & Sengupta, S. (2001, October 26). Not yet citizens but eager to fight for the U.S. *The New York Times*, Sec. A, p. 1.
- Cohen, J.E. (2008). *The presidency in the era of 24-Hour news*. Princeton: Princeton University Press.
- Deuez, M. (2011). What is journalism? Professional identity and ideology of journalists reconsidered. In: D.A. Berkowitz (Ed.), *Cultural meanings of news*, (pp. 18-21). CA: Sage.
- Fisher, J. (2003, December 13). The ballet Russia didn't want. *The New York Times*, Sec. A, p. 19.
- Fishman, M. (1980). *Manufacturing the news*. Austin: University of Texas Press.
- Ganzi Licata, P. (2001, May 27). An american success story stretches from Tashkent to Freeport. *The New York Times*, Sec. 14LI, p. 12.
- Gieber, W. (1964). News is what newspaperman make it. In: L.A. Dexter & D.M. White (Eds.), *People, society and mass communications* (p. 173). New York: Free Press.
- Gil de Zúñiga, H., Correa, T., & Valenzuela, S. (2012). Selective exposure to cable news and immigration in the U.S.: The relationship between FOX News, CNN, and attitudes toward Mexican immigrants. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 56(4).
- Gordon, M.R. (2000, March 24). Putin will use ex-K.G.B. man to battle graft. *The New York Times*, Sec. A, p. 1.
- Guriev, S. (2004, March 25). Russia's future, Putin's legacy. *The New York Times*, Sec. A, P. 24.
- Hanley, R. (2004, December 2). Plea deal for man who forced russians to work in strip clubs. *The New York Times*, Sec. B, p. 5.
- Healey, P. (2003, June 6). Crackdown on imports is felt in dairy aisles. *The New York Times*, Sec. B, p. 3.
- Hedges, C. (2000, June 19). Translating America for parents and family. *The New York Times*, Sec. B, p. 1.
- Janofsky, M. (2002, January 22). In Phoenix, a drug theft may have led to murder. *The New York Times*, Sec. A, p. 1.
- Janofsky, M. (2002, August 28). U.S. charges 3 with forcing women to work in strip clubs. *The New York Times*, Sec. B, p. 8.
- Jehl, D. (2004, March 14). C.I.A. says Russia could try to reassert itself after a Putin victory. *The New York Times*, Sec. 1, p. 3.
- Kahn, J., & Miller, J. (2000, December 14). Getting tough on gangsters, high tech and global. *The New York Times*, Sec. A, p. 9.
- Kennedy, R. (2000, May 23). Subway soloist takes the stage at Juilliard. *The New York Times*, Sec. 1, p. 22.
- Kopp, H. (2000, June 26). Putin, perfectly clear. *The New York Times*, Sec. A, p. 17.
- Kratochvil, M. (2001, August 26). Translating for parents means growing up fast. *The New York Times*, Sec. 14, p. 3.

- Lambert, B. (2000, July 24). 40% in New York born abroad. *The New York Times*, Sec. B, p. 1.
- Le, E. (2003). Information sources as a persuasive strategy in editorials. *Written Communication*, 20(4), 479-481.
- Lee Myers, S. (2000, January 8). Nine candidates run to praise Putin, not to beat him. *The New York Times*, Sec. A, p. 3.
- Lee Myers, S. (2002, June 25). Putin shows talent for talk, and the accordion. *The New York Times*, Sec. A, p. 6.
- Lee Myers, S. (2002, September 16). Father of K.G.B. might return to headquarters. *The New York Times*, Sec. A, p. 4.
- Lee Myers, S. (2003, November 1). What chance justice is done? Russia's system Is questioned. *The New York Times*, Sec. A, p. 1.
- Lee Myers, S. (2004, February 6). Parliament to vote on extending Putin's term. *The New York Times*, Sec. A, p. 10.
- Lee Myers, S. (2004, September 1). Beneath Putin's pedestal, the ground keeps shaking. *The New York Times*, Sec. A, p. 4.
- Lee Myers, S. (2008, October 8). Putin's democratic present fights his K.G.B. past. *The New York Times*, Sec. A, p. 1.
- Lemish, D. (2000). The whore and the other: Israeli images of female immigrants from the former USSR. *Gender & Society*, 14(2).
- Leshem, E., & Sicron, M. (2004). The Soviet immigrant community in Israel. In: U. Rebhun & C.I. Waxman (Eds.), *Jews in Israel: Contemporary Social and Cultural Patterns* (p. 106). Hanover: Brandeis University Press.
- Longman, J. (2000, August 11). Swimmer completes his odyssey by punching a ticket to Sydney. *The New York Times*, Sec. D, p. 1.
- Madigan, N. (2002, March 22). Four immigrant killings linked to russian kidnapping gang. *The New York Times*, Sec. A, p. 10.
- Miller, J. (2000, January 8). U.S. helps Russia turn germ center to peace uses. *The New York Times*, Sec. A, p. 3.
- Molotsky, I. (2000, August 22). Kennedy Center honors five performers, three of whom were born outside U.S. *The New York Times*, Sec. E, p. 3.
- Nemtsov, B., & Bremmer, I. (2000, January 2). Russia's best bet. *The New York Times*, Sec. A, P. 21;
- Nemtsov, B., & Bremmer, I. (2003, January 21). Russians say Times report is untrue. *The New York Times*, Sec. A, p. 9.
- Newman, A. (2002, May 3). Caviar dealer is sentenced for falsifying sales records. *The New York Times*, Sec. B, p. 2.
- Perlez, J. (2000, February 1). Russians wary of U.S. pitch for missile defense system. *The New York Times*, Sec. A, p. 6.
- Safire, W. (2000, January 6). Essay: Rhymes with Rasputin. *The New York Times*, Sec. A, p. 25.
- Safire, W. (2000, March 20). Constructing elections. *The New York Times*, Sec. A, p. 23.
- Schmemmann, S. (2000, March 12). Eastern or western? Both or neither. *The New York Times*, Sec. 4, p. 1.
- Schmitt, E. (2001, May 30). To fill gaps, cities seek wave of immigrants. *The New York Times*, Sec. A, p. 1.
- Sebag Montefiore, S. (2004, March 14). Russia's democratic despot. *The New York Times*, Sec. 4, p. 13.

- Smale, A. (2002, January 6). Russia's leaders are different. It's the people who are the same. *The New York Times*, Sec. 4, p. 7.
- Steinhauer, J. (2000, August 20). For many immigrants, a health care system underground. *The New York Times*, Sec. 1, p. 33.
- Strugatch, W. (2000, November 26). Skilled foreign workers: More to come. *The New York Times*, Sec. 14LI, p. 6.
- Taglibauh, J. (2002, August 2). Details begin to emerge of man arrested in plot. *The New York Times*, Sec. D, p. 2.
- Tavernise, S. (2004, July 3). New immigrants find parallels with changes in home country. *The New York Times*, Sec. B, p. 1.
- Tuchman, G. (1976). Telling stories. *Journal of Communication*, 26.
- Uchitelle, L. (2000, March 26). Companies try dipping deeper into labor pool. *The New York Times*, Sec. B, p. 2.
- Varoli, J. (2001, July 13). Russia tries to catch up. *The New York Times*, Sec. C, P. 5.
- Vowinkel, P. (2001, December 30). Ballroom dancing with a russian flair. *The New York Times*, Sec. 14NJ, p. 9.
- Weiser, B. (2002, November 8). Insurance fraud alleged. *The New York Times*, Sec. B, p. 5.
- Wines, M. (2000, January 1). Power; Missing in Russia. *The New York Times*, Sec. E, p. 4.
- Wines, M. (2000, January 2). What Putin's rule portends for Russia. *The New York Times*, Sec. 1, p. 6.
- Wines, M. (2000, February 2). Putin, Dobby and the axis of weirdness. *The New York Times*, Sec. 4, p. 2.
- Wines, M. (2000, June 1). Putin's plan to centralize power in the Kremlin wins a round. *The New York Times*, Sec. A, p. 13.
- Wines, M. (2001, January 21). Russia's Latest dictator goes by the name of law. *The New York Times*, Sec. 4, p. 3.
- Wines, M. (2001, February 14). Reviving a tactic, K.G.B. hair acts on anonymous accusations. *The New York Times*, Sec. A, p. 5.
- Wines, M. (2002, March 1). Russia's feuding liberals are shoved to fringes. *The New York Times*, Sec. 1, p. 3.
- Wines, M. (2000, September 10). Set 'em up, Joe: Moscow. *The New York Times*, Sec. 6, p. 6.
- Wines, M. (2001, February 13). A tippie that a tiger, it seems, find a toothsome. *The New York Times*, Sec. A, p. 4.

Strangers among Us? Post-Soviet Immigration Through The Lens of The New York Times

Yigal Miron, Hebrew University, Jerusalem

Abstract

Around half a million Russian immigrants were naturalized in the United States between 1991 and 2004. How did the New York Times cover this phenomenon? Is there a cohesive narrative in the New York Times reports concerning the Russian immigration? Is the coverage of the country of origin different from that of the New York Times? Analysis of the New York Times articles reveals the immigration narrative from the point of view of the New York Times. The immigrants' country of origin is being denounced because it is failing the democracy test. Putin's authoritarian regime is being painted in a bad light. The tone of the articles with respect to the original societies depends on the extent to which they attributed the absence of democracy in Russia to the societies. Reporters who saw a certain society as a victim of the regime tended to describe it in a positive light, while on the other hand, reporters who saw the society as responsible for the Putin's rise to power, blamed it for the regime's injustices and crimes. Russian immigration itself was described in a positive light, as a catalyst for growth in American society. Commentaries aimed at preventing resentment on the part of the readers for the illegal activity, in which some of the immigrants were involved, were sometimes added. To avoid contradictions in the positive immigration narrative, the articles were edited simplistically. There were no opposing opinions, and when focusing on the contribution of the immigration, they refrained from covering the complexity of the issue, which also includes negative aspects.

מדור הצעות ותכניות עבודה:

תכנית "משפחה תומכת": ליווי משפחות עולות מחבר העמים שילדיהן מעורבים בפלילים

ליאת יכניץ'

תקציר

מעורבותו של מתבגר בהתנהגות עבריינית הגוררת בעקבותיה מעצר, פתיחת תיק פלילי, הליכים משפטיים וכד', מעמידה את משפחתו במצב חדש הדורש גיוס משאבים משפחתיים והתמודדות פעילה. עבור משפחות עולות, זהו מצב קשה ומשברי במיוחד, בשל חוסר היכרות עם חוקים והליכים ביורוקרטיים, מחסומים של שפה והיעדר תמיכה חברתית.

המאמר מתאר תכנית ייחודית המיועדת לסייע למשפחות עולות מחבר העמים שילדיהן עברו על החוק ונפתח להם תיק פלילי. התכנית מופעלת כמיזם משותף על-ידי שירות הרווחה במשרד לקליטת העלייה, שירות המבחן לנוער במשרד הרווחה והשירותים החברתיים, ועמותת "פורום הורים עולים". במסגרת התכנית ניתן למשפחות הנערים סיוע מערכתי הכולל הדרכה הורית, ליווי ותמיכה נפשית וכן תיווך וגישור מול שירות המבחן לנוער ומול גורמים וגופים ציבוריים נוספים בקהילה. המאמר מתבסס על מסמכים פנימיים של התכנית וריאיון ראשוני שנערך עם דמויות מפתח הפועלות בה: מנכ"לית עמותת "פורום הורים עולים", רכזת התכנית, מלווי התכנית, מנהל שירות המבחן לנוער, סגנית קצינת מבחן מחוזית האחראית על יישום התכנית במחוז מרכז וכן עובדת סוציאלית מחוזית של המשרד לקליטת העלייה.

המאמר מתאר את הדרך בה מלווי התכנית נותנים מענה לסוגיות ייחודיות איתן מתמודדות משפחות של עולים מחבר העמים ומסייעים בידי ההורים העולים לבנות מערכת יחסים משמעותית עם ילדיהם תוך יצירת קשר חיובי ובונה עם שירות המבחן לנוער ותוך שימוש במשאבים קהילתיים.

מילות מפתח: הגירה, עבריינות נוער, הורים מהגרים, רגישות תרבותית, שירות מבחן

מבוא

ילדי עולים מהווים כיום כ-10% מאוכלוסיית הילדים בישראל (קושר, בן אריה וכהן, 2011). הקבוצה כוללת ילדים שעלו לישראל וילדים שנולדו בארץ להורים עולים. 53% מילדים אלה הם יוצאי מדינות חבר העמים. מחקרים וסקרים שנערכו בקרב ילדים עולים וילדי עולים מצביעים על רמה גבוהה של נטילת סיכונים ומעורבות בהתנהגות אנטי-חברתית. הדבר בא לידי ביטוי בשיעורים גבוהים של נשירה ממערכת החינוך, מעורבות בפלילים, מצבי מצוקה בגנים בני הנוער מטופלים על-ידי השירות לנערה ורשות חסות הנוער, שהייה בפנימיות לילדים בסיכון, וכן שימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים (אדלשטיין, 2007; בר-המבורגר, אזרחי, רוזינר ונירל, 2009; הורוביץ וברוש, 2011; קושר ואח', 2011). נתונים אלה עקביים עם ממצאים של מחקרים שנערכו בעולם, המצביעים על רמה גבוהה של מעורבות בהתנהגות אנטי-חברתית בקרב מתבגרים מהגרים הן בהשוואה לרמת העבריינות של הוריהם והן בהשוואה לרמת העבריינות של בני גילם שאינם מהגרים (Bankston, 1998; Killian, 2002).

המאמר מתאר תכנית חדשנית וייחודית הבאה להתמודד עם סוגיית העבריינות של בני נוער עולים באמצעות התערבות משפחתית. המאמר מתבסס על מידע שנלקח ממסמכים פנימיים של התכנית ועל ראיונות ראשוניים שנערכו עם דמויות מפתח הפועלות בה. בהמשך מתוכנן מחקר הערכה שיאפשר בחינה אמפירית של התכנית ופעילותה.

בני נוער עולים והתנהגות אנטי-חברתית

הגירה יכולה להוות אתגר לתפקודם הפסיכולוגי והחברתי של בני הנוער. הבדלים בשפה, ערכים, נורמות התנהגות, חוקים של אינטראקציה חברתית – כל אלה עלולים להקשות על התפתחותם. הגירה מהווה התנסות מורכבת במיוחד עבור מתבגרים, מכיוון שהאיזון הנפשי שלהם עדין יותר בהשוואה למבוגרים, והם נזקקים יותר לסביבה יציבה על מנת להתפתח באופן תקין. כמו כן, ההגירה עלולה לפגוע בתהליך של עיצוב הזהות האישית הנמצא בשיאו אצל המתבגר (Mann, 2004; Mirsky, 1997; Mirsky & Peretz, 2006; Tartakovsky, 2009).

אחד הקשיים הנצפים בהקשר זה הוא מעורבותם הגבוהה של בני נוער מהגרים בהתנהגות אנטי-חברתית. הספרות המקצועית מציעה מגוון הסברים לתופעה: מנקודת מבט קרימינולוגית ישנה חשיבות למשתנים כגון קונפליקט ערכי, חשיפה לאפליה ולגזענות, שוליות חברתית, תנאי מגורים ירודים, היעדר פיקוח חברתי וכד' (Killian, 2002); גישות פסיכולוגיות מדברות על תהליכים של אובדן ואבל (Henry, Stiles & Biran, 2005) איתם צריך הנער המהגר להתמודד; אתגרים התפתחותיים וחוסר בשלות המלווים את גיל ההתבגרות (Mirsky & Peretz, 2006); וכן אינטראקציה בין קונפליקט תלות-עצמאות האופייני לגיל זה לבין מאפיינים תרבותיים של הנערים המהגרים (Tartakovsky & Mirsky, 2001).

הגירה ומעבר בין-תרבותי עלולים לפגוע במכלול הגורמים המשפיעים על התפתחותם הפסיכו-חברתית של נערים מתבגרים. טיצמן וחבריה (Titzmann, Raabe & Silbereisen, 2008) מתייחסים לשלוש מערכות מרכזיות המשמשות הן כגורמי מגן והן כגורמי סיכון בהתפתחות של התנהגות אנטי-חברתית בגיל ההתבגרות: השפעה של קבוצת השווים; מעורבות בבית הספר; מערכת יחסים במשפחת המוצא. נערים מהגרים יהיו פגיעים יותר להשפעה של גורמי סיכון בהשוואה לנערים ותיקים, עקב היחלשותם של גורמי המגן. כך, לנער מהגר הנתון להשפעה חברתית שלילית יש מעט רשתות חברתיות נורמטיביות שיש בכוחן למתן את ההשפעה

השלילית. להוריו יש פחות כלים ויכולת להיות מעורבים במתרחש בחייו, הם נעדרים רשת תמיכה חברתית שתסייע להם להתמודד עם בעיות התנהגות של הנער, הם מתקשים להפעיל שיקול דעת נכון בשל חוסר היכרות עם הסביבה החדשה, ולא פעם עסוקים מדי בקשיי ההסתגלות של עצמם. יתר על כן, הם גם מתקשים בהפעלת פיקוח הורי. אכן, הסתגלות של משפחות עולים מלווה בצורך להתמודד עם מגוון של קשיים בתחומי הדיוור, התעסוקה, האינטראקציה עם מוסדות ציבור וגורמים ממשלתיים. התמודדויות אלה דורשות השקעה של משאבים פיזיים, רגשיים וחברתיים ופעמים רבות מובילות לתופעות של מצוקה נפשית בקרב העולים (Yakhnich, 2008). כך נוצר מצב בו ילדי המשפחה נמצאים ברשות עצמם במשך שעות ארוכות, ללא פיקוח הורי והדרכה, כאשר קשייהם הרגשיים או ההתנהגותיים אינם מקבלים התייחסות ותשומת לב. בדומה לכך, גם לנער מהגר שנחשף לגורמי סיכון במשפחה, יהיו פחות משאבים חוץ-משפחתיים שיוכלו לאזן את ההשפעה השלילית מהבית. כך, הקשר החיובי עם מערכת החינוך יכול להיפגע בגלל קשיי שפה, היעדר משוב חיובי מהמורים ודחייה של חברים לכיתה. כל אלה יפגעו בתהליך ההפנמה של נורמות פרו-חברתיות הנרכשות במסגרת בית הספר. במובן זה הגירה מהווה מעין שלב מעבר (transition period) בו דפוסי התנהגות קודמים מתערערים וכתוצאה מכך יש צורך בארגון מחדש של כל המערכת ההתפתחותית של הנער (Granic & Patterson, 2006). בשלב זה השפעה חיובית של הסביבה החברתית, שאמורה לבלום את ההשפעות השליליות באמצעות פיקוח או תמיכה, נפגעת, וגורמי הסיכון הקשורים להתנהגות עבריינית מתחזקים.

אחד הגורמים שנחקר רבות בהקשר של הסתגלות בני נוער עולים הוא זהותם התרבותית והלאומית (בן-שלום והורנצ'יק, 2000; Phinney, Horenczyk, Liebkind & Vedder, 2001; Turjeman, Mesch & Fishman, 2008; Walsh & Tatakovsky, 2011). הממצאים של רוב המחקרים תואמים את טענותיה המרכזיות של תאוריית האקולטורציה של ברי (Berry, 1997), המציעה ארבע אסטרטגיות אפשריות של הסתגלות תרבותית (תירבות) בקרב מהגרים. לפי תאוריה זו, אסטרטגיית ההשתלבות, כלומר הזדהותו של המהגר עם תרבות המוצא במקביל להזדהותו עם התרבות הקולטת, היא המובילה להסתגלות פסיכולוגית תקינה שלו. חיבור חיובי לשתי הזהויות (זהות המוצא וזהות של החברה הקולטת) חיוני לתהליך תקין של הסתגלות (Walsh & Tatakovsky, 2011). לעומת זאת, אסטרטגיית השוליות, כלומר תחושה של חוסר השתייכות לאף תרבות, נחשבת לגורם סיכון בהסתגלותם של בני נוער מהגרים ובמעורבותם בהתנהגות אנטי-חברתית. נערים בעלי זהות שולית נמצאים במצב בו מופעלת כלפיהם רמה נמוכה ביותר של פיקוח חברתי (אדלשטיין, 2007). רבים מהם חווים תחושה של ניכור הן מהחברה הקולטת והן מקבוצת המוצא, והתנהגות אנטי-חברתית מהווה עבורם ביטוי של כעס ואנומיה, ומאפשרת להם לחוש תחושת שייכות, לרכוש מעמד חברתי וליצור תרבות חלופית. בהקשר זה, ישנה חשיבות לא רק לאסטרטגיות התירבות של הנערים עצמם, אלא גם לגישתם של ההורים שיכולה לתרום רבות לחיבור חיובי של הנערים לזהותם התרבותית (Phinney et al., 2001). פתיחותם של ההורים לתרבות הקולטת, במקביל לשמירה על זיקה חיובית (ללא מרכיב של כפייה מצידם) לתרבות המוצא, קשורה לתחושת רווחה בקרב צעירים מהגרים (Henry, Stiles, Biran & Hinkle, 2008).

ההקשר המשפחתי של התנהגות אנטי-חברתית בקרב נערים עולים

התנהגות אנטי-חברתית בקרב מתבגרים נקשרת באופן חזק מאוד לגורמים משפחתיים. כך, בהתאם לתאוריית הפיקוח החברתי, לכידות משפחתית וקשר חיובי וחזק של הנער עם הוריו ופיקוח הורי, מצמצמים באופן ניכר את מעורבותו בהתנהגות שלילית (שוהם, אדד ורהב, 2004; Hirschi, 1969; Ward & Laughlin, 2003). בהתאם לתפיסה זו, יחסים שליליים עם ההורים והיעדר פיקוח מצידם מגדילים את הסיכון למעורבות בהתנהגות שלילית (ראו גם Bui, 2009).

במחקרים שנערכו בישראל נמצא כי למשפחת המוצא יש תפקיד מרכזי בהסבר של עבריינות בקרב נערים עולים. במחקרן של הורוביץ וברוש (2011) נמצא כי אחוז ניכר מהנערים העולים נמצאים בסיטואציות משפחתיות מורכבות, חלקן נוצרו עוד טרם הגירתן וחלקן כתוצאה של משבר ההגירה. בעוד חלק מבני נוער אלה מתפקדים בצורה טובה ומגלים עמידות במצבם החדש, חלקם מוגדרים כנוער בסיכון. כמו כן, במחקר נמצאו קשרים בין התנהגויות לא נורמטיביות של הנערים לבין מדדים משפחתיים כגון ריבוי קונפליקטים, מצב כלכלי ירוד, תפיסת קליטה קשה ותפיסת משפחתיות נמוכה. במחקרו של אדלשטיין (2007) נמצא קשר שלילי מובהק בין לכידות משפחתית ופיקוח הורי לבין שימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים והתנהגות עבריינית נלווית בקרב נערים עולים. לטענתו של החוקר, נערים עולים בסיכון חשים לא אחת כעס הן כלפי ההורים והן כלפי החברה הקולטת. עבור חלקם, פנייה להתנהגויות אנטי-חברתיות מהווה סוג של התקה של כעס זה (אדלשטיין, 2007) או ניסיון להתנתק מהתלות בהורים (גולצמן ופרוג, 2010).

משפחות מהגרות שיש להן ילדים מתבגרים מתמודדות עם שני תהליכים משמעותיים בו זמנית: המתבגר נמצא בשיאו של תהליך הסוציאליזציה וגיבוש הזהות, וההורה נמצא בשיאו של מאבק לעיצוב מחדש של זהותו במדינה החדשה. במצב זה, תהליך של התבגרות ויצירת אני עצמאי עומד בפני אתגרים חדשים, כאשר הורים מהגרים אינם זמינים מבחינה רגשית לילדיהם המתבגרים ולא מסוגלים לתת מענה לצורכיהם ההתפתחותיים, כולל פיקוח ובלימה של דחפים שליליים (Mann, 2004).

גורם נוסף המשפיע באופן מהותי על מערכת היחסים בין הורים מהגרים לילדיהם הוא מעורבותם של הילדים ב"תיווך תרבותי" שגורם, במשפחות רבות של מהגרים, להיפוך תפקידים במשפחה (Oznobishin & Kurman, 2009; Trickett & Jones, 2007). המתבגרים רוכשים את השפה ואת הבנת המציאות התרבותית החדשה מהר יותר מהוריהם, מה שתורם להעמקת הפער הלשוני והחברתי ביניהם. הדבר נכון במיוחד במקרה של הורים שרמת ההסתגלות התעסוקתית, החברתית והלשונית שלהם היא נמוכה (Jones, Trickett & Birman, 2012). פער זה מציב את המתבגר בעמדה אחראית וסמכותית במשפחתו.

במחקר שהשווה בין סטודנטים ילידי הארץ וסטודנטים יוצאי מדינות חבר העמים, הסטודנטים העולים דיווחו על רמה גבוהה יותר של דומיננטיות במערכת היחסים עם ההורים ועל רמה נמוכה יותר של תמיכה בהם מצד המשפחה בהשוואה לילידי הארץ. הצעירים דיווחו על תיווך לשוני עבור ההורים כחוויה שלילית המערבת בוושה משימוש בשפה הרוסית בפרהסיה, קושי בתרגום, מעמסה, וכן תפיסת ההורה כתלותי וכחלש. שילוב בין תיווך לשוני למען ההורים לבין רמה נמוכה של תמיכה משפחתית, נמצא קשור לדימוי עצמי נמוך של הצעירים

(Oznobishin & Kurman, 2009). כמו כן נמצא קשר בין תיווך תרבותי לשוני לבין מצוקה רגשית של המתבגר ורמת הקונפליקט במשפחה (Jones et al., 2012).

גם פורטס ורומבאוט (Portes & Rumbaut, 2001) מדגישים את הקשר בין התנהגות אנטי-חברתית בקרב ילדי מהגרים לבין משתנים משפחתיים. לטענתם, בקרב ילדי מהגרים מתקיימים שלושה מסלולי הסתגלות עיקריים: הסתגלות כלפי מעלה; קיפאון או עצירה במעמד הפועלים; הסתגלות כלפי מטה לתוך עוני, אבטלה והתנהגות אנטי-חברתית. "בחירתו" של הנער במסלול זה או אחר תלויה בגורמים הבאים: ההון האנושי של ההורים המהגרים (רמת השכלתם, כישוריהם המקצועיים); ההקשר החברתי (יחסה של החברה הקולטת, תמיכה של קהילת המהגרים); הרכב משפחת המוצא (קיומה של משפחה מורחבת, נוכחות של דמויות בוגרות משמעותיות וכד').

הסתגלות כלפי מטה אופיינית יותר לילדיהם של מהגרים בעלי הון אנושי נמוך, שנתקלו בעוינות ובהיעדר תמיכה במהלך קליטתם. גם ילדים מהגרים הגדלים במשפחות הרוסות ולא מתפקדות נמצאים בסיכון לאופן הסתגלות זה. צעירים אלה עלולים לחוות דיסוננס (dissonant acculturation) המתאפיין בדחייה של שפה וערכים של משפחת המוצא. במשפחות בהן ההורים לא הצליחו ללמוד את שפתה של החברה הקולטת, מצב זה עלול להוביל לאובדן הסמכות ההורית ולחוסר יכולתם של ההורים לחנך את ילדיהם (Portes, Fernandez-Kelly & Haller, 2009).

לאור כל האמור לעיל, ניתן לראות כי שינויים במרקם היחסים בין ההורים לילדיהם עלולים לערער את סמכותם של ההורים, לפגוע בקשריהם עם הילדים, ולהוביל, במישור או בעקיפין, להתנהגות אנטי-חברתית ומסוכנת של הילדים.

משפחות עולים ממדינות חבר העמים

משפחותיהם של עולים ממדינות חבר העמים (המגיעים מאזורים אירופאיים של חבר המדינות) הן בדרך כלל קטנות ומונות ילד אחד או שניים. על רקע זה, כמו גם עקב גורמים תרבותיים וחברתיים נוספים מארצות מוצאן, הייתה קיימת נכונות להשקעה גבוהה בחינוך הילדים ובעיקר בהשכלתם (יכניץ, 2010). יתר על כן, במשפחות אלו גם הייתה ציפייה להתבגרות מאוחרת ולשמירה על יחסי קרבה ותלות בין המתבגר להוריו עד גיל מאוחר יחסית, תוך הגבלה של תחומי העצמאות של המתבגר (Leipzig, 2006; Mirsky, 1997). יחסי הורים-ילדים מאופיינים לא פעם ביחס הגנתי ובמעורבות גבוהה, עד כדי מעורבות יתר, לצד דרישה לצייתנות וריסון עצמי תוך שימוש בענישה גופנית (Slonim-Nevo, Sharaga & Mirsky, 1999). מאפיין תרבותי זה עלול להקצין את רמת המצוקה של הנערים העולים הנחשפים לתרבות הישראלית המתאפיינת ברמת סמכותנות נמוכה יותר ולהעצים את מרדנותם בהורים ובערכים ובנורמות שהם מייצגים. אכן, דוורי דור (Dwairy & Dor, 2009), במחקרם על הורים עולים ממדינות חבר העמים מדגישים כי הפער בין סגנון ההורות של העולים לבין האופי המתירני של החברה הישראלית, ולא עצם הסגנון ההורי הסמכותני של העולים, יוצר קשיים עבור ילדיהם המתבגרים.

גורם נוסף שעלול להקשות על הורות מיטבית במשפחות העולים הוא שינויים החלים בדימוי ה"מבוגר המתפקד" של ההורים. על-פי רור-סטריאר ורוזנטל (Roer-Strier & Rosenthal, 2001), זהו מושג המשקף את הדרך בה ההורה היה רוצה לראות בעתיד את ילדו. מדובר בדימוי אידיאלי המשקף את שאיפותיו ורצונותיו של ההורה. זהו היסוד המארגן של שיטות ותפיסות

החינוך של הילדים, והוא מושפע מהתרבות שממנה באים ההורים. דימוי המבוגר המתפקד בקרב עולים מחבר העמים כולל לעתים קרובות מאפיינים של משמעת עצמית, קונפורמיות, צניעות אישית, מוסר עבודה ומצוינות אקדמית (יכניץ', בפרסום). בהתאם לכך, תפקידו של ההורה נתפס לא אחת כתפקיד סמכותי, מחנך ודידקטי, כמציב נורמות התנהגות ברורות וכאחראי לאכיפתן, כמדברן ומהווה דוגמה אישית. בהגיע המשפחה לחברה חדשה, בעלת תרבות שונה, ההורים עשויים לשמור על חלקים מהדימוי של המבוגר המתפקד והתפקיד ההורי האופייניים לתרבות המוצא שלהם, ועם הזמן לאמץ חלקים חדשים כתוצאה מאינטראקציה עם החברה החדשה (Strier & Roer-Strier, 2005). תהליך מתמשך זה עלול להביא לשינויים לא רצויים בדפוסי ההורות. אחד מהם הוא מעבר חד מדפוס הורות סמכותני, המציב גבולות נוקשים ומקיים רמה נמוכה של תקשורת עם הילדים לדפוס הורי מאפשר, שלא מציב חוקים וגבולות ברורים ויוצר מערכת יחסים שוויונית ואף חברית בין המתבגר לבין הוריו. מעבר חד וקיצוני זה עלול להביא את הילד למצב של בלבול וחוסר הכוונה, לפגוע בסמכותו של ההורה ובמעמדו, למנוע מעורבות הורית הכרחית ופיקוח הורי, ואף להוביל למעורבות בהתנהגות אנטי-חברתית (יכניץ', בפרסום).

לאור קשיים אלה, בולטת רתיעתם של העולים מפני שירותים פסיכו-סוציאליים ממשלתיים-ציבוריים. בשל השוני המהותי בין שירותי הטיפול במדינות מהן באו לבין שירותים אלה במדינות המערב, כולל ישראל, רבים מן העולים מתקשים ליצור איתם קשר תקין. הפונים לטיפול חווים חוסר אמון בממסד ונוטים להתייחס בחשדנות לפעילויות המתקיימות מטעמו. קשר טיפולי עם מהגרים ממדינות חבר העמים מתאפיין לרוב בציפיות לא מציאותיות, חשש מסטיגמה, תחושה של אובדן שליטה, קושי ביצירת אמון ובדיון בנושאים אישיים, וכן ברמה גבוהה של אמביוולנטיות (לונטל ויודיצקי, 2003; סקין, 2009; Leipzig, 2006). מעורבותו של המתבגר בהתנהגות אנטי-חברתית נתפסת לא פעם כמטילה כתם על המשפחה, ולכן קיימת הימנעות משיח אודות התנהגות זו עם "זרים", כגון אנשי מקצוע (בר-און וברונשטיין, 2008; סקין, 2009). כך, משפחות בהן יש מתבגרים בסיכון עקב תהליכי קליטה והסתגלות קשים, עלולות שלא לפנות לקבלת עזרה עבור עצמן ועבור ילדיהן, ולא לשתף פעולה עם גורמי טיפול במידה ואלה ייזמו קשר עם המשפחה.

טיפול בבני נוער העוברים על החוק במסגרת שירות המבחן לנוער

שירות המבחן לנוער בישראל הוא שירות טיפולי-סוציאלי, סמכותי, הפועל כשירות ארצי במסגרת משרד הרווחה והשירותים החברתיים (מתוך אתר שירות המבחן לנוער, 2013). אוכלוסיית היעד של השירות הם קטינים בגיל האחריות הפלילית (12-18) שהופנו על-ידי המשטרה כחשודים בביצוע עבירה, שנעצרו בהוראת בית המשפט בחשד לביצוע עבירה, או שנמצאו אשמים בבית משפט והוטל עליהם צו טיפול. קציני המבחן לנוער הם עובדים סוציאליים המתמחים בטיפול בבני נוער העוברים על החוק שמונו על-ידי שר הרווחה והשירותים החברתיים. התפיסה העומדת בבסיס עבודתו של קצין המבחן היא כי התנהגות עוברת חוק אצל מתבגרים הנה סימפטום או תוצר של קשיים ומצוקות של הקטין ברבדים האישיים, המשפחתיים והחברתיים. על כן, תפקידו של קצין המבחן הוא לאתר, לאבחן, לטפל ולסייע לקטינים אלו להתמודד עם הקשיים כדי להחזירם לתפקוד תקין תוך דגש על מיצוי דרכי טיפול ושיקום. במסגרת תפקידו, קצין המבחן לנוער מבצע חקירה פסיכו-סוציאלית ואבחון, מכין

תסקיר מעצר והמלצה על חלופת מעצר, מכין ומגיש תסקירים עם המלצות לבתי המשפט וליועץ המשפטי לממשלה לעניין עיכוב תהליכים, וכן עוסק בטיפול על-פי צווים של בתי המשפט. במסגרת שירות המבחן לנוער בישראל ניתנים השירותים הבאים: אבחון, טיפול פרטני וקבוצתי בהתאם לסוג העבירה שהתבצעה, סיוע וייעוץ להורים והפניה למסגרות חוץ-ביתיות. שירות המבחן משתף פעולה עם גורמים בקהילה לעידוד חונכות אישית לנערים, להכשרתם לתעסוקה, לשילובם במסגרות לימודיות, לקידום תהליכי גישור בין הפוגע לנפגע וכד'.

התכנית "משפחה תומכת"

המידע אודות התכנית נלקח ממסמכים פנימיים (כגון דו"ח הערכה פנימי, נתונים סטטיסטיים אודות מספר המשפחות המטופלות וסוגי השירותים המוענקים להן, תיעוד המפגשים עם המשפחות הנערך על-ידי המלווים וכד') ומראיונות עם דמויות מרכזיות הפועלות בה: מנכ"ל עמותת "פורום הורים עולים", רכזת התכנית, שני מלווים, מנהל שירות המבחן לנוער, סגנית קצינת מבחן מחוזית האחראית על יישום התכנית במחוז מרכז ועובדת סוציאלית מחוזית של המשרד לקליטת העלייה. רוב הראיונות נערכו במפגשים אישיים וחלקם נערכו בשיחת טלפון. במהלך הראיונות נתבקשו המראיינים לתאר את הדרך בה הם תופסים את התכנית ואת מטרותיה, תחומי הסיוע המשמעותיים ביותר של המלווים, ההישגים והקשיים שבהפעלת התכנית וראייתם את פעילות התכנית בעתיד. יש לציין כי מידע המוצג במאמר אינו מתבסס על מחקר אמפירי, אלא על איסוף מידע ראשוני.

התכנית "משפחה תומכת", מופעלת על-ידי העמותה "פורום הורים עולים", שהוקמה בשנת 1995 על-ידי הורים עולים ואנשי חינוך ותרבות יוצאי מדינות חבר העמים, במטרה לתמוך במשפחות עולים ולקדם. התכנית מיועדת לסייע למשפחות עולות מחבר העמים שילדיהן עברו על החוק ונפתח להם תיק פלילי, תוך תפיסה ערכית ומקצועית כי עזרה להורים והעצמתם יוכלו לסייע להחזיר את המתבגר שעבר על החוק לתפקוד תקין. התכנית פותחה ביוזמה משותפת של שירות הרווחה במשרד לקליטת העלייה, שירות המבחן לנוער במשרד הרווחה ועמותת "פורום הורים עולים". הסיבות המרכזיות שהביאו לפיתוחה היו שיעורי הפשיעה הגבוהים בקרב בני נוער עולים וקושי של שירות המבחן לנוער לגייס שיתוף פעולה מצד הנערים והוריהם. לאור המצב, השקיעו משרדי הקליטה והרווחה מאמץ משותף בפיתוח תכניות וכיווני התערבות חדשניים, וחברו לעמותת "פורום הורים עולים" המנוסה בליווי של משפחות עולים המתקשות בתהליכי הקליטה. נכון להיום, התכנית מתוקצבת על-ידי המשרד לקליטת העלייה והעמותה המפעילה. בשנה האחרונה הקצה משרד הרווחה מקורות נוספים אשר אפשרו את הרחבת התוכנית ליישובים נוספים. שלושת הגופים נמצאים בוועדת ההיגוי של התכנית ושותפים בהפעלתה.

מטרות התכנית

1. לקדם את שיתוף הפעולה בין ההורים לבין קציני מבחן והגורמים הממסדיים הנוספים המעורבים בשיקום בני הנוער ולאפשר להורים לנצל את העזרה והשיקום המוצעים על-ידי שירות המבחן לנוער.

2. לסייע למשפחה כולה ליצור את הסביבה הדרושה למתבגר כדי להשתקם, זאת בקיום מפגשים של המשפחה עם אנשי מקצוע העוזרים בפתיחת ערוצי תקשורת בין הורים לילדיהם.

התכנית מופעלת על-ידי רכזת התכנית (פסיכיאטרית ומנחת קבוצות בהכשרתה) ושלושה מלווים שהם בעלי רקע מקצועי מגוון, אך לכולם זיקה לתחום העבודה החינוכית וההדרכה. התכנית מיושמת במחוזות תל-אביב והמרכז, בערים הבאות: פתח תקווה, אריאל, ראשון-לציון, נס-ציונה, רחובות, גדרה, נתניה, תל-אביב-יפו, חולון, בת-ים, רמלה ולוד. לאחרונה הפעילות הורחבה גם לאזור חדרה. התכנית פועלת כשבע שנים, ועד כה מלווה הגישו סיוע ל-620 משפחות, תוך שיתוף פעולה הדוק עם שירות המבחן לנוער והמשרד לקליטת העלייה. כיום מטופלות בתכנית כ-150 משפחות.

הקריטריון היחיד להשתתפות בתכנית הוא עליית המשפחה ממדינות חבר העמים לאחר שנת 1990. כאשר נער ממשפחה כזאת מגיע לשירות המבחן לנוער בערים בהן פועלת התכנית, המשפחה מופנית באופן אוטומטי לתכנית. קצין המבחן מבקש את אישור המשפחה ומפנה אותה למלווה באזור הרלוונטי. ההפניה כוללת פירוט של התחומים בהם קצין המבחן מבקש סיוע מצוות התכנית (כגון חוסר מעורבות הורית, חוסר שיתוף פעולה עם שירות המבחן וכד'). המלווה יוצר קשר עם המשפחה וקובע פגישת היכרות בה מתבצע מיפוי של צורכי המשפחה להתערבות וסיוע עתידיים. תפקידו של המלווה מתמקד בשלושה תחומים עיקריים:

1. גישור בין המשפחה לבין שירות המבחן. חלק ממשפחות הנערים אינן משתפות פעולה עם השירות, לעתים בשל קשיי שפה, חוסר היכרות עם השירות ופעולתו או עקב חשדנות וחשש. חלק מתפקידו של המלווה הוא להסביר למשפחה מהו שירות המבחן ולעודד את שיתוף הפעולה אתו לטובתו של הנער. המלווה יוזם מפגשים משותפים עם קצין המבחן ומשמש במפגשים אלה בתפקיד של מגשר. נוכחותו של המלווה המכיר את השפה והתרבות, והזוכה לאמונם של בני המשפחה, מקלה על יצירת הקשר עם קצין המבחן. תפקיד נוסף של המלווה בהקשר זה הוא לסייע לקציני המבחן, שרובם לא משתייכים למגזר "הרוסי", להבין את המאפיינים התרבותיים הייחודיים בתפקודן ובהתנהלותן של המשפחות.
2. גישור בין המשפחה לבין שירותים שונים בקהילה, כגון המוסד לביטוח לאומי, קציני ביקור סדיר, מורים ומנהלי בתי ספר, משרד הרווחה, משרד הקליטה, משטרה וכד'. המלווה מסייע למשפחה ליצור קשרים עם גורמים אלה ולהיעזר בשירותים הקיימים בקהילה אותם היא לא מכירה, מפנה את בני המשפחה לטיפול של גורמים מקצועיים אחרים במידת הצורך, הכול בתיאום מלא עם שירות המבחן. המלווה מסייע גם לילדיה האחרים של המשפחה: מפנה אותם לחוגים ופעילויות לילדים ונוער הממומנים על-ידי משרד הקליטה, מאתר מקורות לסיוע בלימודים וכד'. באחד מהישובים אף נפתח אולפן ייחודי להורים ששליטתם בשפה העברית היא נמוכה.

3. הדרכת הורים בתחומים כמו תקשורת עם הנער, הצבת גבולות, בחינת תגובות להתנהגויות מגוונות והתמודדות עם קונפליקט, תוך מתן תמיכה נפשית-רגשית להורים. המלווים מארגנים מפגשים לצורך מסירת מידע להורים אליהם מוזמנים גם אנשי מקצוע ונציגי גופים ציבוריים שונים, וכן קבוצות תמיכה ופעילויות נוספות שמטרתן להעצים את ההורים ולתמוך בהם. ההנחה הבסיסית העומדת בבסיס התכנית היא כי חיזוק המשפחה הינו גורם

משמעותי בתהליך שיקומו של הנער. חשוב לציין שהמנחה אינו עוסק בעבודה טיפולית, למרות שחלק מהמלווים הם בעלי הכשרה בתחום של טיפול פסיכולוגי. הקשר עם המשפחה נמשך בממוצע כשנה, בין שלושה חודשים לשלוש שנים. ברגע שהתיק הפלילי נגד הנער נסגר, המלווה מודיע למשפחה על תחילתו של תהליך סיום ופרידה. לרוב, הטיפול במשפחה מסתיים כחודשיים לאחר סגירת התיק, עם מספר פגישות מעקב. מעיון ברישומי התכנית עולה כי במהלך כל שנות פעילותה, רק משפחה אחת הפסיקה את הטיפול טרם סגירת התיק הפלילי.

דוגמאות לעבודתם של המלווים

להלן תיאור של שני מקרים המדגים את עבודתם של מלווי התכנית עם המשפחות.

מקרה א'

המלווה קיבלה פנייה משירות המבחן לנוער, בנוגע למשפחה של נער בן 14, שנפתח לו תיק פלילי בגין אלימות. הורי הנער, בשנות ה-50 לחייהם, עלו לישראל לפני חמש שנים, התגוררו יחד עם בנם בדירת חדר בתנאי צפיפות. מצבה הכלכלי של המשפחה היה קשה, ההורים מצאו את פרנסתם בעבודות פשוטות ושכרם היה נמוך. שניהם חוו קשיי קליטה והסתגלות ולא דיברו עברית. מצבה של המשפחה הורע עוד יותר עקב מעצר הבית של הנער, שאחד מתנאיו היה השגחה וליווי מתמיד של אחד ההורים, דבר שבגיניו עזב אבי המשפחה את עבודתו והאם הפכה למפרנסת יחידה. קצינת המבחן התקשתה ליצור קשר משמעותי עם המשפחה בגלל פערים לשוניים ותרבותיים ובשל חוסר נכונותם של ההורים להגיע למפגשים. לעומת זאת, הם שיתפו פעולה עם המלווה ושטחו בפניה תחושת חוסר אונים, דיס-אוריינטציה וחשדנות כלפי שירות המבחן, שלפי תפיסתם שיתף פעולה עם המשטרה ואף יכול היה להוציא את בנם מהבית. בנוסף, ההורים, שלא יכלו לקרוא את מכתבי ההזמנה שנשלחו אליהם על-ידי קצינת המבחן, נעזרו בבנם לצורך תרגומם, והוא סילף את תוכנם. בראשונה, המלווה הסבירה להורים את תפקידה של קצינת המבחן, והסבירה לקצינת המבחן את פשר התנהגותם החשדנית של ההורים.

בעקבות תהליך גישור זה החל שיתוף פעולה חיובי בין ההורים לבין קצינת המבחן בנוכחות המלווה. בצעד ראשון, בונה אמון, הוחלט בשיתוף עם קצינת המבחן להמליץ לבית המשפט לאשר לנוער לבקר בבית ספר, כאשר אביו מלווה אותו לשם ובחזרה. חזרתו של הנער למסגרת הלימודית לוותה בפעולות נוספות של המלווה, כגון עזרה בקבלת החזר כספי עבור נסיעותיו לבית הספר, המלצה משותפת עם קצינת המבחן על הסרת תנאי ההשגחה של האב, ובעקבות הסרתו – סיוע במציאת עבודה עבור האב. העובדה כי הקשר עם המלווה ושיתוף הפעולה עם שירות המבחן הביאו לתוצאות חיוביות מבחינת המשפחה, חיזקה את רמת האמון שההורים חשו הן כלפי המלווה והן כלפי קצינת המבחן. במהלך כל התקופה, במקביל לעבודה מול קצינת המבחן וסיוע אינסטרומנטלי למשפחה, עסקה המלווה גם בהדרכת ההורים. במהלך המפגשים העלו ההורים את תחושותיהם הקשות בנוגע למערכת היחסים בינם לבין בנם. הם התלוננו על שחיקת סמכותם כהורים, על זלזול מצד הבן, בעיקר על רקע קשיי השפה שלהם וחוסר יכולתם ליצור קשר עם מוריו, על התרחקותו שבאה לידי ביטוי בהסתגרות בחדרו ובטענה שהשיחות איתם משעממות. הם חשו חסרי אונים. העבודה עם ההורים כללה איתור תחומי עניין

משותפים לבני המשפחה, ניהול תקשורת בונה, הצבת גבולות ושיקום הסמכות ההורית. עם הזמן ההורים דיווחו על שיפור משמעותי באווירה בבית ובקשר עם הבן. לאחר שבעה חודשים הוסר מעצר הבית, הנער המשיך לקבל טיפול על-ידי שירות המבחן, והמלווה המשיכה בקשר עם ההורים. בתום שנה וחצי מהפניית המשפחה לתכנית, נסגר התיק של הנער ללא רישום פלילי, וללא השלכות שליליות של עברו על עתידו. מעקב של שלוש שנים לאחר סיום הטיפול במשפחה מצא כי הנער לא הופנה לשירות המבחן.

מקרה ב'

קצינת המבחן הפנתה לתכנית הורים לנער בן 15 שהיה מעורב בשימוש בסמים. לנער לא נפתח תיק פלילי, אלא תיק אזהרה (התיק לא מועבר לבית משפט, אלא לשירות המבחן לנוער בלבד). במצבים אלה, בדרך כלל קצין המבחן נפגש עם הנער ומשפחתו פעם אחת. במידה ובפגישה זו מתרשם קצין המבחן כי לא קיימת בעיה ייחודית או סכנה של עבריינות חוזרת מצד הנער, התיק מועבר לתקופת המתנה עד לסגירת התיק במשטרה ללא התערבות נוספת מצד שירות המבחן. במצב המתואר כאן, קצינת המבחן אכן לא ראתה סיכון של עבריינות חוזרת, אך עם זאת הפנתה את ההורים למלווה של התכנית. במהלך השיחות עם ההורים גילה המלווה שתפיסות החינוך שלהם שונות באופן מהותי. אימו של הנער דגלה בחינוך סמכותי ובמעורבות גבוהה במתרחש בחייו של הנער, רף הציפיות שלה מבנה היה גבוה מאוד ולהערכתו של המלווה אף מופרז. האב, שלאחר העלייה לא הצליח להשתלב בעבודה התואמת את הכשרתו המקצועית, חש תסכול גדול מחייו בישראל. הוא הפגין חוסר מעורבות בחינוך בנו, היה אדיש למצבו והאמין כי בעיותיו נובעות משיטת החינוך "נטולת המשמעת" הנהוגה בבית הספר הישראלי. לתפיסתו, בית הספר היה אחראי לחינוך הילד, ובית הספר לא עשה את עבודתו נאמנה. על רקע זה נוצרו קונפליקטים רבים במשפחה, רובם בנוכחות הנער, שניצל מצב זה והפעיל מניפולציות על מנת לקבל את מבוקשו מאחד ההורים. המלווה עשה עבודה אינטנסיבית עם ההורים לצורך גיבוש עמדה חינוכית אחידה וליצירת שיתוף פעולה ביניהם. כמו כן, ההורים ביקרו בהרצאות בנושאי הורות שהתקיימו במסגרת התכנית, והאם אף השתתפה בקבוצת הורים במשך שנה. הדגש בעבודה עם האם היה על ריכוך ציפיותיה, התאמתן ליכולותיו של בנה ועל עידוד עצמאותו. במקביל עודד המלווה את האב לקחת אחריות, להיות מעורב בחיי בנו ולגבות את סמכותה של אשתו בנוכחות הבן. כמו כן, גישר המלווה בין תפיסת החינוך של האב (ציפיותיו ממערכת החינוך) לבין שיטות החינוך הנהוגות בבית הספר הישראלי, ובכך סייע לו להפחית את רמת התסכול שחווה. ההורים דיווחו על שיפור ניכר במערכת היחסים ביניהם ועל קשר יציב וחיובי יותר עם בנם.

במקביל, עסק המלווה בגישור בין המשפחה לבין בית הספר בו למד הנער. בתקופה בה שולבה המשפחה בתכנית, מצבו הלימודי של הנער, תלמיד כיתה ט', הידרדר, הוא נעדר רבות מבית הספר ולצוות החינוכי היו ספק בדבר יכולתו להתקבל לתיכון. המלווה נפגש עם יועצת בית הספר וגייס אותה לתהליך התמיכה והעזרה למשפחה. הוא יצר קשר עם מרכז למידה הפועל בעיר והפנה את הנער לקבלת סיוע לימודי. הודות לתגבור שקיבל הנער, הישגיו השתפרו בצורה משמעותית, דבר שתורם רבות ליחסים החיוביים של המורים אליו ולנכונותם לתמוך בו. הנער סיים את לימודיו בחטיבת הביניים והתקבל לתיכון. הוא לא היה מעורב בהתנהגות עבריינית במהלך תקופה זו. תיק האזהרה נגדו צפוי להיסגר בעוד חודשיים.

לדברי המלווה, השיפור בתפקודו של הנער חל בעיקר על רקע השיפור בתפקודם של הוריו. לטענתו, חוסר הסתגלות של ההורים (במקרה זה האב) גורם לא אחת לתסכול ואכזבה, להתנערות מלקיחת אחריות על חינוך הילדים, ולהאשמת החברה הקולטת בקשיי המשפחה. יכולתו של האב להבין את החשיבות הרבה של מעורבותו בחינוך ונכונותם של ההורים לגשר על הפערים ביניהם, אפשרה להם לפעול בשיתוף פעולה לטובת בנם. עזרתו של המלווה בגיוס משאבים הקיימים בקהילה תרמה לתהליך השיקום של הנער. חשוב לציין, כי לולא הפניית המשפחה לתכנית והשתתפותה בה, סביר להניח ששינויים אלה לא היו מתרחשים (כאמור, התיק היה עובר ל"תקופת המתנה" עד לסגירתו במשטרה).

ניתן לראות כי בשני המקרים, התערבותם של המלווים כללה עבודה ישירה עם ההורים לשיפור מיומנויות הוריות ובניית מערכת יחסים חיובית עם הנער, ועבודת גישור מול גורמים בקהילה. במקרה הראשון, מעורבותה של המלווה תרמה ליצירת קשר בונה בין ההורים לבין שירות המבחן ועזרה להורים להתגבר על חשדנותם וחוסר האמון שלהם. במקרה השני, לא הייתה התנגדות מצד ההורים לקשר עם קצינת המבחן, אך בגלל מעמדו של התיק כ"תיק אזהרה", לא הייתה אמורה להתקיים התערבות עם הנער ומשפחתו. בשני המקרים, המלווים נטלו תפקיד פעיל באיתור שירותים ומשאבים לטובת המשפחות והנערים, ובעזרתם הצליחו הנערים לחזור למסלול לימודי נורמטיבי.

דיון

מתבגרים מהגרים מהווים אוכלוסייה בסיכון למעורבות בהתנהגות אנטי-חברתית (Bankston, 1998; Killian, 2002). כפי שצוין בסקירת הספרות בתחילת המאמר, אחד הגורמים המרכזיים התורמים למעורבות זו היא מערכת היחסים במשפחתו של הנער וטיב הקשר בינו לבין הוריו. בשל תהליכים משפחתיים המתלווים לקליטתה ולהסתגלותה של המשפחה המהגרת, כגון אי פניות רגשית ופיצית של ההורים, קושי שלהם באיזון בין הזהויות התרבותיות שלהם, הפיכתו של הילד למתווך תרבותי ולשוני עבור הוריו, פערים תרבותיים בתפיסות החינוך וכד', נפגעת לא פעם יכולתם של ההורים להיות מעורבים בחייו של המתבגר, להציב גבולות ברורים ולהפעיל פיקוח חברתי משמעותי על התנהגותו. בקרב נערים מהגרים המעורבים בעבריינות ובשימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים נצפית פגיעה במערכת היחסים בינם לבין הוריהם (אדלשטיין, 2007; הורוביץ וברוש, 2011; Bui, 2009). אחת המטרות המרכזיות בהתערבות מקצועית-טיפולית עם נערים אלה, אם כן, אמורה להיות חיזוק והעצמת ההורים, המכוונים לשיפור הקשר בינם לבין ילדיהם המתבגרים.

בתחום זה מעניקה התכנית "משפחה תומכת" סיוע משמעותי למשפחות הנערים. המלווים עוסקים רבות בהכוונה ובהדרכה הורית בנושאים של הצבת גבולות, פיתוח דרכים יעילות לתקשורת, פתרון קונפליקטים והבנה של צרכי ההתפתחותיים של הנער, הן באמצעות מפגשים פרטניים והן באמצעות ארגון סדנאות והרצאות. כתוצאה מהתערבויות אלה רוכשים ההורים כלים חשובים מאוד להתמודדות עם תגובות המשפחה למעבר התרבותי הכרוך בהתארגנות מחדש של כל חברה, מצליחים להימנע משינויים חדים ופתאומיים בדפוסי ההורות שהיו נהוגים בביתם (יכניץ, בפרסום), מצליחים לשקם את סמכותם ההורית ובכך לבלום את ההשפעות הסביבתיות השליליות באמצעות תמיכה בנער ופיקוח על התנהגותו (Granic & Patterson, 2006). כלים לניהול תקשורת חיובית והתמודדות בונה עם קונפליקט מסייעים

להורים להתמודד עם כעסיו של הנער ומונעים ביטוי עקיף של כעס זה באמצעות התנהגות אנטי-חברתית (אדלשטיין, 2007). כך, מתיאור המקרה הראשון ניתן לראות כיצד הצליח הליווי לעזור להורים להתמודד עם התנהגותו המרדנית של בנם ולמצוא תחומי עניין משותפים עימו, ובכך לחדש את התקשורת החיובית ביניהם. במקרה השני, גישור על פערים בין ההורים ועידוד שיתוף הפעולה ביניהם, תרמו לשיקום סמכותם ההורית, למעורבותו של האב בחינוך בנו ולבניית מערכת יחסים יציבה עימו.

באמצעות מתן סיוע להורים בהתמודדות עם תהליכים ביורוקרטיים ותיווך בינם לבין גופים ציבוריים שונים, מלווי התכנית עוזרים להסיר את מעמסת התיווך התרבותי מכתפיהם של הילדים ומחזקים את תפקידו ומעמדו של ההורה כאדם עצמאי המסוגל לפתור את בעיותיו בכוחות עצמו (Oznobishin & Kurman, 2009; Trickett & Jones, 2007). סיוע זה מפחית את רמת הדחק שחווים ההורים עקב ריבוי הלחצים והקשיים איתם הם נאלצים להתמודד כחלק מתהליך ההסתגלות בישראל (Yakhnich, 2008), דבר העשוי להגביר את מעורבותם הרגשית בחיי הילדים. כך, במקרה הראשון, באמצעות הסיוע של המלווה, התאפשר לאביו של הנער לצאת לעבודה, דבר שהקל על המצוקה הכלכלית בה הייתה שרויה המשפחה. זאת תוך צמצום תלותם של ההורים בבנם בכל הקשור לתקשורת עם גורמי טיפול. במקרה השני, סייע המלווה למשפחה למצוא מענה לקשייו הלימודיים של הנער ולשפר את הישגיו, תוך עבודת גישור וסינוור מול בית הספר.

במסגרת העבודה עם ההורים ניתן מקום לדיון על הבדלים תרבותיים בין ישראל למדינות המוצא בנושאים של חינוך הילדים: סמכות והיררכיה במשפחה, אמצעי חינוך וענישה מקובלים, מתן מקום לצרכיו הרגשיים הילד, מבנה מערכת החינוך ומקומם של ההורים במערכת זו וכד'. שיח זה מסייע בגישור על הפערים בין תפיסות החינוך האופייניות להורים העולים לבין מסרים המתקבלים מהסביבה החברתית בישראל וממערכת החינוך הישראלית (Dwairy & Dor, 2001; Roer-Strier & Rosenthal, 2009). כך, במקרה השני, התקשה האב להתמודד עם ההבדלים בתפיסות החינוך הנהוגות בישראל ובחבר העמים. על רקע חוסר הסתגלותו האישית והמקצועית, הדבר יצר תסכול וחוסר מעורבות בחינוך בנו. בעזרתו של המלווה הצליח האב להגיע לתפיסה מאוזנת יותר של דרכי החינוך הנהוגות בארץ, לצמצם את רמת התסכול שלו ולקחת תפקיד פעיל יותר בחיי בנו.

מהדוגמאות המתוארות לעיל עולה כיצד העבודה עם ההורים מכוונת בעקיפין לשינוי בהתנהגותו של הנער ולשיקומו באמצעות יצירת שינוי באווירה בבית, במערכת היחסים עם ההורים ובתפקודם. ממד חשוב נוסף בפעילות התכנית הוא חיזוק הקשר בין משפחות הנערים לבין שירות המבחן לנוער, האחראי לטיפול בנערים עוברי חוק בישראל. בגלל פערים תרבותיים, קשיי שפה ורמה גבוהה של חשדנות מצידם של הורים עולים מחבר העמים (לונטל ויודיצקי, 2003; סקין, 2009), קציני המבחן מתקשים לא אחת לתת מענה מיטבי לנערים ממשפחות אלה. קציני המבחן מדווחים על הורים שלא מאפשרים לילדיהם להגיע לשירות המבחן, מתנגדים בתוקף לאבחונים פסיכולוגיים ולמציאת סידורים חוץ-ביתיים במקרה הצורך, ולא משתפים את קציני המבחן במתרחש במשפחה. התכנית "משפחה תומכת" פועלת על מנת לגשר על הפערים בין שירות המבחן לבין המשפחות, לעזור להן לראות בקצין המבחן שותף

ולא גורם עוין ובכך למנוע את נשירתם של הנערים מהתהליך הטיפולי הניתן להם במסגרת השירות.

יש לציין, כי היותם של מלווי התכנית יוצאי חבר העמים, נותנת להם יתרון ייחודי, שכן קיימת רמה גבוהה של אמון בהם מצד המשפחות, בני משפחה יכולים לשוחח עם המלווה בשפה בה הם שולטים, הם מרגישים מוכלים ומובנים וחשים שההתייחסות אליהם לא מלווה בסטריאוטיפים עדתיים. המקרה הראשון מדגים היטב את תרומתו של המלווה ליצירת קשר בונה בין המשפחה לבין שירות המבחן. במקביל, קציני המבחן רואים בעבודת המלווים משאב יקר ערך – הם יכולים להיעזר במלווה על מנת להבין היבטים תרבותיים בהתנהלותן של המשפחות, לבקש ממנו לבצע תשאול וחקירה בנושאים רגישים, ולהיעזר בו לצורך תיווך לשוני ותרבותי. במהלך שנות פעילותה של התכנית נרקמו קשרים של שיתוף פעולה בין המלווים לקציני המבחן, כאשר שני הצדדים רואים את עצמם כפועלים למען מטרה משותפת – שיקומו של הנער והחזרתו למסלול נורמטיבי, תוך שימוש במשאבים ובכלים ייחודיים שכל צד תורם לתהליך.

ניתן לראות את תרומתה של התכנית במושגים של הון חברתי, מונח המתייחס למאפיינים של מבנה חברתי המעודדים תיאום ושיתוף פעולה בין האנשים לטובתם ההדדית (Putnam, 1995). הון חברתי צומח ממערכות יחסים בין אנשים במשפחה, בקהילה או במסגרות אחרות, והוא תלוי במידת האמון והמחויבות הקיימת במערכת היחסים, במידה בה היא מהווה מקור מידע נאמן עבור חבריה ובקיום של נורמות המשותפות לחברים (Coleman, 1988). הון חברתי הינו גורם משמעותי התורם לתפקודה התקיין של המשפחה ובעיקר לצמיחתם האישית של הילדים והמתבגרים (Putnam, 1995; Coleman, 1988). הונו החברתי של הילד והמתבגר מתבסס בין היתר על נוכחותם הפיזית של הוריו ועל תשומת הלב והמעורבות שלהם בחייו. במידה ותנאים אלה לא מתקיימים מסיבה כלשהי (שעות עבודה מרובות של ההורים, היעדרות של הורה במשפחות חד-הוריות, ריבוי ילדים במשפחה וכד'), לא יצליחו ההורים להעביר את הונם האנושי (מיומנויות, ערכים, ידע) לילדיהם. צמיחתו של הילד קשורה קשר הדוק גם להון חברתי המצוי מחוץ למשפחה והבא לידי ביטוי בקשרים של ההורים עם גופים ומסגרות קהילתיות אליהן משתייך הילד (כגון מערכת החינוך). התכנית "משפחה תומכת" מעצימה את ההון החברתי של בני נוער עולים המעורבים בהתנהגות עבריינית באמצעות חיזוק הקשרים בינם לבין הוריהם, עידוד המעורבות ההורית בחייהם והידוק הקשר בינם לבין שירות המבחן, המהווה מסגרת משמעותית אליה משתייכים הנערים בשלב זה בחייהם. הדבר משמעותי במיוחד עבור אוכלוסיית העולים, שהונה החברתי מצומצם ממילא בשל תהליך העלייה עצמו הכולל ניתוק קשרים משפחתיים וקהילתיים, היעדר יכולת לתקשר עם הסביבה החדשה, חוסר היכרות עם חוקים ונורמות התנהגות ואף תחושת ניכור ובידוד חברתי.

למרות שעדיין לא נערך מחקר הערכה מקיף שבוחן מדדים אובייקטיביים של יעילות התכנית, ההתנהלות בשטח מצביעה על הצלחתם של מלווי התכנית לעמוד במטרותיה. מראיונות שנערכו עם נציגי שירות המבחן עולה כי קציני המבחן מעריכים מאוד את עבודתם של המלווים ומעוניינים בהרחבת הפעילות של התכנית לאוכלוסיות אחרות של עולים. כאמור, לאחרונה החל משרד העבודה והרווחה לתקצב את פעילות התכנית, דבר שאפשר את הרחבתה לאזור נוסף (חדרה והסביבה). מדד נוסף של יעילות התכנית מתבטא בנשירה אפסית של

משפחות מתהליך הליווי. יתר על כן, משפחות רבות מעוניינות בהמשך הקשר עם מלווי התכנית לצורך המשך קבלת הדרכת הורים, תמיכה רגשית, תיווך מול מוסדות ציבור וכד' גם לאחר שהתיק הפלילי נסגר.

במהלך הראיונות ניתן היה להתרשם מרמה גבוהה של אחדות והסכמה בין המרואיינים בדרך הצגתם ותפיסתם את התכנית ותחומי פעולתה. הסכמה זו הינה פרי של שיתוף פעולה ממושך, כאשר מלווי התכנית וקציני המבחן עובדים יחד, מקיימים קשר ישיר, בונים את מטרות ההתערבות ומעורבים בתהליכים שאותם עוברת המשפחה במשך כל תקופת הליווי. סוג זה של שיתוף פעולה מאפשר בירור ציפיות, ליבון נושאים מורכבים ויצירת ראייה רחבה ומשותפת של מטרות התכנית. עם זאת, בחלק מהנושאים, הייתה שונות בתכנים שהועלו על-ידי צוות התכנית לעומת נציגי שירות המבחן. כך, נציגי שירות המבחן הדגישו בעיקר סוגיות הקשורות לעבודה המשותפת ולהתערבויות המקדמות את סגירת התיק הפלילי (סוגיות הרלוונטיות ביותר לעבודתם), ולעומתם, צוות התכנית העלה גם לא מעט קשיים ואתגרים העומדים בפניו (כגון בעיות תקציביות, מודעות של גופים ציבוריים לעבודתם של המלווים ויצירת קשר בונה איתם, גיוס מלווים וכד'). סוגיות אלה מהוות חלק מעבודתם היומיומית של המלווים ומשפיעות עליה, ועל כן הם מעלים תכנים אלה בראיונות.

מעצם חדשנותה וייחודיותה של התכנית, היא מתמודדת עם סוגיות מורכבות שיש לתת להן מענה. אחת הסוגיות היא אופן בחירת המלווים. בגיוסם לתפקיד מושם דגש רב מאוד על חיבורם לתרבות הרוסית והישראלית במקביל. בהתאם לתפיסת התכנית, תפקידו של המלווה הוא לגשר בין המשפחה לבין החברה הקולטת, על כן הוא אמור לייצג ולהרגיש נוח בשני ההקשרים התרבותיים. הווה אומר, מרכיב חשוב של התאמה לתפקיד הוא זהות דו-תרבותית של המלווה, או במושגים של ברי – על המלווה לעשות שימוש באסטרטגיית ההשתלבות בתהליך הקליטה שלו (Berry, 1997). לצד אחדות יחסית בין המלווים בתחום הזהות התרבותית, קיימת שונות גבוהה בהכשרתם המקצועית. כאמור, כל המלווים הם אנשי מקצוע מתחומים בעלי זיקה לעבודה חינוכית והדרכה, אך עם רקע השכלתי ותעסוקתי מגוון. כך, אחד המלווים הוותיקים בתכנית הוא בעל תואר דוקטור בפסיכולוגיה חינוכית, מלווה אחרת היא בעלת הכשרה בפסיכודרמה, ומלווה שלישית היא מגשרת ובעלת תואר בסוציולוגיה. הדבר משפיע על שיטות העבודה של המלווים. על מנת לגשר על הפערים, כל המלווים מקבלים הדרכה מקצועית מרכזת התכנית. כמו כן, מדי שבוע נערכת ישיבת צוות בה המלווים מעלים דילמות מקצועיות ומגבשים דרכי עבודה התואמות את מצבן של המשפחות ואת מטרות התכנית.

יש לציין כי התכנית "משפחה תומכת" אינה פועלת בתוך ריק, וקיים מגוון רחב של מענים המיועדים לאוכלוסיית בני נוער עולים ולמשפחותיהם. משרד החינוך, באמצעות האגף לקליטת תלמידים עולים, מפעיל מגוון תכניות שמטרתן לקדם את השתלבותם של בני הנוער העולים במערכת החינוך (משרד החינוך, 2013). ארגון "ידידים" יוזם פרויקטים מקוריים ויצירתיים שנועדו לקדם את שילובם החברתי, הלימודי והתעסוקתי של הנערים העולים (ארגון "ידידים", 2013). אוכלוסיית היעד של תכניות ופרויקטים אלה היא בעיקר בני נוער נורמטיביים שלא מעורבים בפלילים. על רקע זה בולטת תכנית "סיכויים", גם היא מופעלת במסגרת ארגון "ידידים", המיועדת לבני נוער עולים עוברי חוק ומבוססת על שיתוף פעולה עם שירות המבחן לנוער. במסגרת תכנית זו מתבצעת התערבות אישית עם הנער במטרה לשלב מחדש במסלול

חיים נורמטיבי. ההורים מודעים לגבי התהליכים שילדיהם עוברים במסגרת התכנית, אך אינם שותפים להם (אדלשטיין, 2010). הורים עולים יכולים לקבל מענה לצורכיהם במסגרת שירותי הרווחה המקומיים, השירות הפסיכולוגי ולעתים במסגרת בית ספרית. מענה ייעודי למגזר זה ניתן על-ידי הרשות הלאומית למלחמה בסמים המארגנת קבוצות להורים דוברי רוסית ברחבי הארץ, תוך דגש על פיתוח מיומנויות הוריות ומניעת התנהגויות סיכון (הרשות הלאומית למלחמה בסמים, 2008). עם זאת, כאמור, הדגש בקבוצות אלה הינו על מניעה ולא על התמודדות בפועל עם התנהגות אנטי-חברתית של ילדים כשזו כבר קיימת. כמו כן, הקשר עם מנחי הקבוצות מוגבל להקניית מיומנויות ותמיכה רגשית בהורים, והמשפחות לא נהנות מליווי מקצועי מחוץ לשעות הפעילות של הקבוצה.

למרות שרשימה זו אינה ממצה את כלל התכניות המיועדות להורים עולים ולילדיהם המתבגרים, לתכנית "משפחה תומכת" שמור מקום ייחודי בשל המענה המערכתי והמתמשך שהיא מעניקה למשפחותיהם של בני נוער עולים המעורבים בעבריינות. המענה, כאמור, רחב, וכולל היבטים של חיזוק המשפחה, גישור בינה לבין שירות המבחן לנוער ותיווך מול שירותים אחרים בקהילה במטרה לקדם את השתלבותה ותפקודה התקין. מרכיבים אלה הופכים את התכנית לייעודית וממוקדת, בהתאם לצרכיה של אוכלוסיית היעד שלה – הורים עולים שילדיהם מעורבים בהתנהגות פלילית.

סיכום

התכנית "משפחה תומכת" הינה פרי של שיתוף פעולה בין שלושה גורמים: משרד הקליטה, שירות המבחן לנוער ועמותת "פורום הורים עולים". מדובר בתכנית ייחודית הנותנת מענה למשפחות עולות ממדינות חבר העמים שילדיהן מעורבים בפלילים. למשפחות אלה צרכים מגוונים, הן בתחום ההסתגלות התרבותית והן בתחום ההתמודדות עם התנהגות עבריינית של הילד. התכנית מגישה סיוע המותאם למצבן הייחודי של המשפחות, תוך דגש על רגישות וגישור תרבותיים. במהלך שבע שנות הפעילות, מלווי התכנית סייעו ליותר מ-600 משפחות, צברו ניסיון יקר ערך ופיתחו דרכי עבודה אפקטיביות, יצרו קשרי עבודה חיוביים ובונים עם שירות המבחן לנוער ועם שירותים נוספים בקהילה הבאים במגע עם אוכלוסיית העולים.

כאמור, המידע המוצג במאמר זה הינו ראשוני ואינו מבוסס על בדיקה אמפירית. על מנת להמשיך ולפתח את התכנית, לייעל את דרכי עבודתה, להרחיב את פעילותה לאזורים נוספים ולמגזרים נוספים באוכלוסייה, יש צורך בביצוע מחקר הערכה מעמיק שיבחן היבטים שונים בתפקודה של התכנית, יבקש התייחסות ומשוב מקהל לקוחותיה ויאפשר את פיתוח התכנית ואת תכנון עבודתה לטווח הרחוק. על מחקר זה להתבסס על מקורות מידע בהיקף רחב יותר, שיכללו ראיונות עומק עם מפעילי התכנית, שותפיהם ולקוחותיהם, וניתוח הרישומים שמנהלים מלווי התכנית בעבודתם עם המשפחות. בהתבסס על נתונים שיתקבלו ממחקר ההערכה ניתן יהיה לזהות סוגיות ומגמות מרכזיות בהפעלת התכנית, לאתר קווי דמיון ושוני בעבודתם של המלווים וללמוד על הצרכים הדיפרנציאליים של אוכלוסיית היעד.

רשימת מקורות

- אדלשטיין, א' (2007). שימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים ועבריינות נלווית בקרב בני נוער יוצאי חבר העמים. ירושלים: הרשות הלאומית למלחמה בסמים.
- אדלשטיין, א' (2010). משתנים המשפיעים על הפחתת התנהגויות סיכון: מחקר הערכה של התוכנית "סיכויים". מניתוק לשילוב, 16, 75-98.
- ארגון ידידים. נדלה ב-30.9.2013. <http://www.yedidim.org.il/node/43>
- בן-שלום, ע' והורנצ'יק, ג' (2000). זהות תרבותית והסתגלות בקרב נערים עולים בפרויקט נעל"ה 16. מגמות, 2(2), 199-217.
- בר-און, נ' וברונשטיין, א' (2008). הערכת קבוצות ההורים העולים עבור הרשות למלחמה בסמים. ירושלים: הרשות הלאומית למלחמה בסמים ואלכוהול.
- בר-המבורגר, ר', אזרחי, י', רוזינר, א' ונירל, ר' (2009). השימוש בחומרים פסיכו-אקטיביים בקרב תושבי מדינת ישראל. מחקר אפידמיולוגי. ירושלים: הרשות הלאומית למלחמה בסמים ואלכוהול.
- גולצמן, ל' ופרוג, א' (2010). ניתוח קבוצת נערים יוצאי חבר המדינות השייכים לדור שני או "דור וחצי" בראייה רב תרבותית. מניתוק לשילוב, 16, 181-200.
- הורוביץ ת' וברוש, ת' (2011). דפסי שימוש בסמים ובאלכוהול בקרב נוער יוצא ברית המועצות לשעבר. ירושלים: מכון הנרייטה סאלד.
- הרשות הלאומית למלחמה בסמים ואלכוהול (2008). קבוצות הורים המופעלות על ידי הרשות למלחמה בסמים: הערכת קבוצות ההורים העולים עבור הרשות למלחמה בסמים.
- יכניץ, ל' (2010). נוער יוצא חבר העמים בישראל – סיכון והסתגלות. הד האולפן החדש, 97, 64-70.
- יכניץ, ל' (בפרסום). עבודה קבוצתית עם הורים יוצאי חבר העמים: מניעה של התנהגויות סיכון בקרב מתבגרים בני דור שני לעליה. בתוך: ע' גרופר וש' רומי (עורכים), קידום ילדים נוער ומתבגרים במצבי סיכון בישראל: מבנה הדעת של התחום, שיטות התערבות, תכניות הכשרה ופיתוח עתידי.
- לונטל, א' ויודיצקי, נ' (2003). סיבות אי פניה לטיפול של עולים חדשים יוצאי מדינות חבר העמים לתוכניות טיפול בנפגעי סמים. פורום חיפה לעבודה סוציאלית, 1.
- משרד החינוך. האגף לקליטת תלמידים עולים. נדלה ב-30.9.2013. <http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/olim>
- משרד הרווחה והשירותים החברתיים. אגף לשירותי תקון ונוער מנותק. נדלה ב-3.2.2013. <http://www.molsa.gov.il/UNITS/WINGS/AGAFNOAR/SHERUTMIVHANLANOAR/Pages/SherutMivhanLanoar.aspx>
- סקין, א' (2009). נכונותם של יוצאי ברה"מ לשעבר נפגעי סמים ואלכוהול לקבל טיפול פסיכו-סוציאלי. עבודת גמר מחקרית המוגשת כמילוי חלק מהדרישות לקבלת התואר מוסמך. אוניברסיטת חיפה.
- קושר, ח', בן אריה, א' וכהן, ש' (2011). ילדים עולים בישראל 2011. ירושלים: המועצה הלאומית לשלום הילד.
- שוהם, ש"ג, אדד, מ' ורבה, ג' (2004). קרימינולוגיה. ירושלים: שוקן.
- Bankston III, C.L. (1998). Youth gangs and the new second generation: A review essay. *Aggression and Violent Behavior* 3, 35-45.
- Berry, J.W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46(1), 5-34.
- Bui, H.N. (2009). Parent-child conflicts, school troubles, and differences in delinquency across immigration generations. *Crime & Delinquency*, 55(3), 412-441.
- Coleman, J.S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *The American Journal of Sociology*, 94, 95-120.
- Dwairy, M. & Dor, A. (2009). Parenting and psychological adjustment of adolescent immigrants in Israel. *Journal of Family Psychology*, 23(3), 416-425.

- Granic, I. & Patterson, G.R. (2006). Toward a comprehensive model of antisocial development: A dynamic systems approach. *Psychological Review*, 113, 101–131.
- Henry, H.M., Stiles, W.B. & Biran, M.W. (2005). Loss and mourning in immigration: Using the assimilation model to assess continuing bonds with native culture. *Counseling Psychology Quarterly*, 18(2), 109–119.
- Henry, H., Stiles, W.B., Biran, M.W. & Hinkle, S. (2008). Perceived parental acculturation behaviors and control as predictors of subjective well-being in Arab American college students. *The Family Journal*, 16, 28–34.
- Hirschi, T. (1969). *Causes of delinquency*. Berkeley: University of California Press.
- Jones, C., Trickett, E. & Birman, D. (2012). Determinants and consequences of child culture brokering in families from the Former Soviet Union. *American Journal of Community Psychology*, 50(1/2), 182–196.
- Killian, C. (2002). Bicultural competence: A means of crime reduction among the children of immigrants? In: J.D. Freilich, G. Newman, S.G. Shoham & M. Addad (Eds.), *Migration, culture conflict and crime* (pp. 121–130). Burlington: Ashgate Publishing Company.
- Leipzig, C. (2006). When Russians come to therapy. *The American Journal of Family Therapy*, 34, 219–242.
- Mann, M.A. (2004). Immigrant parents and their emigrant adolescents: The tension of inner and outer worlds. *The American Journal of Psychoanalysis*, 64(2), 143–153.
- Mirsky, J. (1997). Psychological distress among immigrant adolescents: Culture-specific factors in the case of immigrants from the former Soviet Union. *International Journal of Psychology*, 32, 221–230.
- Mirsky, J. & Peretz, Y. (2006). Maturation opportunities in migration: Separation-individuation perspective. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 3(1), 51–64.
- Oznobishin, O. & Kurman, J. (2009). Parent-child role reversal and psychological adjustment among immigrant youth in Israel. *Journal of Family Psychology*, 23(3), 405–415.
- Phinney, J.S., Horenczyk, G., Liebkind, K. & Vedder, P. (2001). Ethnic identity, immigration, and well-being: An interactional perspective. *Journal of Social Issues*, 57(3), 493–510.
- Portes, A., Fernandez-Kelly, P. & Haller, W. (2009). The adaptation of the immigrant second generation in America: Theoretical overview and recent evidence. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35(7), 1077–1104.
- Portes, A. & Rumbaut, R.G. (2001). *Legacies: The story of the immigrant second generation*. Berkeley, CA: University of California Press and Russell Sage Foundation.
- Putnam, R. (1995). Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy*, 6(1), 65–78.
- Roer-Strier, D. & Rosenthal, M.K. (2001). Socialization in changing cultural contexts: A search for images of the "adaptive adult". *Social Work*, 46(3), 215–228.
- Slonim-Nevo, V., Sharaga, Y. & Mirsky, J. (1999). A culturally sensitive approach to therapy with immigrant families: The case of Jewish emigrants from the former Soviet Union. *Family Process*, 38(4), 445–461.
- Strier, R. & Roer-Strier, D. (2005). Fatherhood and immigration: Perceptions of Israeli immigrant fathers from Ethiopia and the former Soviet Union. *Families in Society*, 86(1), 121–133.
- Tartakovsky, E. (2009). The psychological well-being of unaccompanied minors: A longitudinal study of adolescents immigrating from Russia and Ukraine to Israel without parents. *Journal of Research on Adolescence*, 19(2), 177–204.
- Tartakovsky, E. & Mirsky, J. (2001). Bullying gangs among immigrant adolescents from the former Soviet Union in Israel. *Journal of Interpersonal Violence*, 16(3), 247–265.

- Titzmann, P.F., Raabe, T. & Silbereisen, R.K. (2008). Risk and protective factors for delinquency among male adolescent immigrants at different stages of the acculturation process. *International Journal of Psychology*, 43(1), 19–31.
- Trickett, E. J. & Jones, C.J. (2007). Adolescent culture brokering and family functioning: A study of families from Vietnam. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 13(2), 143-150.
- Turjeman, H., Mesch, G. & Fishman, G. (2008). The effect of acculturation on depressive moods: Immigrant boys and girls during their transition from late adolescence to early adulthood. *International Journal of Psychology*, 43(1), 32–44.
- Walsh, S.D. & Tartakovsky, E. (2011). The relationship between different components of national identities and psychosocial adjustment among high-school adolescent immigrants from Russia and Ukraine in Israel. *European Journal of Developmental Psychology*, 8(4), 452–472.
- Ward C.L. & Laughlin, J.E. (2003). Social contexts, age, and juvenile delinquency: A community perspective. *Journal of Child and Adolescents Mental Health*, 15, 13–26.
- Yakhnich, L. (2008). Immigration as a multiple-stressor situation: Stress and coping among immigrants from the former Soviet Union in Israel. *International Journal of Stress Management*, 15(3), 252-268.

Supportive Family: Helping immigrant families whose children have broken the law

Liat Yakhnich, Beit-Berl College

Abstract

Adolescent delinquent behavior, which results in arrest and opening of criminal proceedings, is a stressful situation for his family, which is required to mobilize its resources and cope to restore the family balance. This situation is particularly difficult for immigrant families, due to language barriers, lack of familiarity with the law and absence of social support. This article describes a unique program designed to help immigrant families from the former Soviet Union whose children have broken the law. The program is a joint initiative developed by the Ministry of Absorption, Juvenile Probation Service and the "Immigrant Parents Forum". The program offers comprehensive support to families, including parental guidance and emotional support, as well as promotes cooperation between families and parole officers, and other government institutions. The information presented in this paper is obtained from program internal documentation and interviews with key figures involved in it, namely, the chairwoman of the Immigrant Parents Forum, the program coordinators, the program supervisor, the director of the Juvenile Probation Service, the deputy head of the regional Juvenile Probation Service office in charge of implementing the program, and the regional social worker at the Ministry of Immigrant Absorption.

The gap between ideal family size and actual fertility among immigrants to Israel from the Former Soviet Union

Galit Aharon, Beit Berl College

Abstract

Despite the dramatic increase in women's labor force participation, especially that of mothers with young children, working women continue to assume the primary responsibility for their families. Thus, it is likely that women who intend to develop demanding careers postpone childbirth and intend to have fewer children. However, in the context of immigration, immigrant women, but also immigrant men who face economic uncertainty and hardships in the labor market of the destination country are expected to weigh the costs of having children against opportunities in the labor market, and, as a result, to limit their fertility level and aspirations. The study, based on the Israeli social survey of 2009, compares immigrants from the Former Soviet Union (FSU), who came to Israel after 1989 with Native-born Israeli Jews. As expected, among immigrants I found no gender differences in the impact of employment and education on the gap between ideal family size and actual fertility. Among Native-born Israeli Jews, educated and employed women present lower fertility gap than their male counterparts. Thus, my main conclusion emphasizes the importance of the role of economic aspirations of FSU immigrants, and their unique characteristics in understanding gender differences in fertility behavior and ideas.

Identity jump: Parkour Practice as an Identity Construction Scene for Young Immigrants in the Israeli Periphery

Ortal Derech, Ben Gurion University

Abstract

This research deals with the parkour practice and the ways in which this practice is experienced by young, mostly immigrants from the former CIS. The research focuses on the identity of the actors of this spatial practice, and from their identity, through its many dimensions, seeks to understand the practice's meaning not just as a universal rebellious-subversive language but also as an act of taking a position in a specific national cultural context – an Israeli peripheral and migration one.

As a theoretical Structure, this study draws on Henri Lefebvre's concept of space, which integrates the ideological, users and physical dimensions of space to produce the social space. These dimensions are dialectically interconnected; creating both opportunities and limitations arising from the structure framework. The sketched logic, points to three theoretical dimension which are highlighted in this work. First, theoretical thinking regarding space, the ways space has been shaped and the different ways to operate it. Second, the theoretical literature dealing with parkour practice and other similar practices will be discussed. Third, some theoretical literature concerning the actor's identity - which in the Israeli context focuses on young migrant from the former Soviet Union - will be presented.

Two scenes were selected to serve as empirical arenas – one in Netanya, the other in Dimona. The study was based upon observations and interviews conducted with ten people who operate parkour groups, which are mostly made of immigrates. The implications of parkour practice for immigrants are examined through the groups, focusing on two complementary questions. The first relates to the ways by which parkour practice participates in shaping identity and sense of place of group members in space. The examination corresponds with the ways by which parkour both constructs identity and feeds from it. The other question concerns how the visualization of the young immigrant body is being constituent through various uses of parkour practice. This view deals with questions such as whether and how the practice serves as a resource to symbolic power for these young people and to what extent the uses of parkour contribute to a positive recognition of their identities.

This paper marks the significance of parkour as a practice that is simultaneously transformative and reproductive, that is, as a practice that produces opportunities for actors and at the same time, contains restrictions on these opportunities. This argument is drawn from a development process experienced by the two groups of parkour actors, despite the fact that each one is facing a different development process and moving in somewhat oppositional direction.

The article is based upon the thesis required for a degree of Master of Arts at the department of sociology and anthropology, Ben-Gurion University of the Negev, under the supervision of Dr. Sara Helman and Dr. Julia Lerner

Does contact online enhance direct line? - The potential of social media to promote immigrant integration

Sabina Lissitsa, Ariel University

Abstract

The current study analyzes whether cross-cultural communication in online social platforms between immigrants from the Former Soviet Union (FSU) and different sectors of veteran Israelis reduces social distances and facilitates immigrants' integration. The research objectives were: to examine whether online social contacts between immigrants and veterans correlate with social distances and to explore the direction of this correlation – whether online contact between immigrants and veterans positively affects the social distances between them according to the intergroup contact theory, or alternatively, that immigrants who feel closer to veterans tend to enter into online contacts with them, in keeping with the social homophily approach. The research was conducted through an online survey of 296 FSU immigrants that immigrated to Israel after 1989 and use social media sites in Hebrew. A double directional Amos statistical analysis was applied. The findings support the intergroup contact theory about the positive impact of online contacts on social distances toward groups with very different cultures and relatively small offline contact: Arabs and ultra-orthodox Jews. However, the social homophily theory was also supported by our findings: the social distances from Ashkenazim, Mizrahim, secular and religious Jews positively impact the frequency of online contacts with them.

Strangers among Us? Post-Soviet Immigration Through The Lens of The New York Times

Yigal Miron, Hebrew University, Jerusalem

Abstract

Around half a million Russian immigrants were naturalized in the United States between 1991 and 2004. How did the New York Times cover this phenomenon? Is there a cohesive narrative in the New York Times reports concerning the Russian immigration? Is the coverage of the country of origin different from that of the New York Times? Analysis of the New York Times articles reveals the immigration narrative from the point of view of the New York Times. The immigrants' country of origin is being denounced because it is failing the democracy test. Putin's authoritarian regime is being painted in a bad light. The tone of the articles with respect to the original societies depends on the extent to which they attributed the absence of democracy in Russia to the societies. Reporters who saw a certain society as a victim of the regime tended to describe it in a positive light, while on the other hand, reporters who saw the society as responsible for the Putin's rise to power, blamed it for the regime's injustices and crimes. Russian immigration itself was described in a positive light, as a catalyst for growth in American society. Commentaries aimed at preventing resentment on the part of the readers for the illegal activity, in which some of the immigrants were involved, were sometimes added. To avoid contradictions in the positive immigration narrative, the articles were edited simplistically. There were no opposing opinions, and when focusing on the contribution of the immigration, they refrained from covering the complexity of the issue, which also includes negative aspects.

Second-Generation Moroccan Immigrant Women: Self-Transformation for Mobility into the Low Middle Class in Israel

Beverly Mizrachi, Ashkelon Academic College

Abstract

In her life history narrative, Ruth, a 45 year old second-generation Moroccan immigrant woman, described the process of self-transformation she initiated to enter the Israeli low middle class. She acquired an education in a post-secondary, non-academic institution and a semi-profession, a kindergarten teacher's assistant. Ruth reconstructed her feminine gender ethnic norms to include an egalitarian spousal relationship; reformulated her ethnic group's definition of motherhood to resemble her perception of middle-class motherhood, as typified by Ashkenazi middle-class women, and changed the presentation of her body to coincide with her image of Ashkenazi women's bodies. The changes that Ruth, and women like her, undertook reflect the totality of the process of self-transformation into their class position.

"And I will imagine - for the end has come; my soul has found its homeland" - The immigration narrative of the poet Elisheva: its implications and reception in literary circles

Sivan Sarid-Goldfisher, Levinsky College of Education

Abstract

This essay deals with the poet Elisheva Bichovsky, (Elizaveta Zhirkova) (1888-1949) who was born in Riazan in Russia to an Irish-Catholic Mother and Pravoslav (Russian Orthodox) Father, was interested in Jews and their culture and immigrated to Eretz-Israel in 1925, but she never converted. Her immigration motives as were expressed in her poems were void, detachment, and lack of roots in the origin homeland and its cultural. Therefore, loneliness, estrangement and alienation were the fundamental issues in the poems that she had written in Russia. Even the move to Eretz-Israel did not cause her to overcome these feelings, hence in an early stage she accepts the fact that she feels no sense of belonging to either one of her homelands. For this reason, there is no territory on earth that can embrace her in its boundaries, and finding such a territory means the end of her life search travel. As a consequence, the narrator creates itself a new place in her imagination, a fiction autonomous homeland. Lacking a sense of belonging, already in the early stages of her poetry, the hero of her poems is the soul while the scarce landscape that is described in the poems, that is almost does not grasp real things, serves only as scenery to the soul's happenings. The poet's legitimate response as a woman, an immigrant, and a stranger, as was expressed in the image of the narrator, is her "other" and "distinct" other. Eventually, this representation, in a period that sanctified the physical linkage to the country, is one of the main reasons that brought about the disappearance of the poet from the literary circles.

Supportive Family: Helping immigrant families whose children have broken the law

Liat Yakhnich, Beit-Berl College

Abstract

Adolescent delinquent behavior, which results in arrest and opening of criminal proceedings, is a stressful situation for his family, which is required to mobilize its resources and cope to restore the family balance. This situation is particularly difficult for immigrant families, due to language barriers, lack of familiarity with the law and absence of social support. This article describes a unique program designed to help immigrant families from the former Soviet Union whose children have broken the law. The program is a joint initiative developed by the Ministry of Absorption, Juvenile Probation Service and the "Immigrant Parents Forum". The program offers comprehensive support to families, including parental guidance and emotional support, as well as promotes cooperation between families and parole officers, and other government institutions. The information presented in this paper is obtained from program internal documentation and interviews with key figures involved in it, namely, the chairwoman of the Immigrant Parents Forum, the program coordinators, the program supervisor, the director of the Juvenile Probation Service, the deputy head of the regional Juvenile Probation Service office in charge of implementing the program, and the regional social worker at the Ministry of Immigrant Absorption.

תודות לקוראים

שערכו שיפוט למאמרים בגיליונות 1-3 של כתב העת "הגירה"

(שמותיהם מובאים לפי סדר האלפבית)

Prof. Nelly Elias	פרופ' נלי אליאס
Prof. Gur Alroey	פרופ' גור אלרואי
Dr. Karin Amit	ד"ר קארין אמית
Dr. Adi Binhas	ד"ר עדי בינס
Prof. Yaffah Berlovitz	פרופ' יפה ברלוביץ
Prof. Karni Ginzburg	פרופ' קרני גינצבורג
Prof. Sergio DellaPergola	פרופ' סרג'ו דלה-פרגולה
Dr. Shalva Weil	ד"ר שלוה וייל
Dr. Mark Tolts	ד"ר מרק טולץ
Dr. Margalit Yosifon	ד"ר מרגלית יוסיפון
Dr. Liat Yakhnich	ד"ר ליאת יכניץ
Dr. Anat Korem	ד"ר ענת כורם
Prof. lilach lev ari	פרופ' לילך לב ארי
Prof. Hagit Lavsky	פרופ' חגית לבסקי
Dr. Chen Lifshitz	ד"ר חן ליפשיץ
Prof. Pnina Morag Talmon	פרופ' פנינה מורג-טלמון
Prof. Julia Mirsky	פרופ' יוליה מירסקי
Dr. Rita Sever	ד"ר ריטה סבר
Dr. Carmela Saranga	ד"ר כרמלה סרנגה
Dr. Anna Prashizky	ד"ר אנה פרשיצקי
Prof. Uzi Rebhun	פרופ' עוזי רבהון
Dr. Haggai Rogani	ד"ר חגי רוגני
Dr. Sigal Nagar-Ron	ד"ר סיגל רון-נגר
Dr. Silvina Schammah Gesser	ד"ר סילבינה שאמה-גסר
Dr. Batya Shimoni	ד"ר בתיה שמעוני
Dr. Racheli Shenhav-Goldberg	ד"ר רחלי שנהב-גולדברג
Prof. Rachel Sharaby	פרופ' רחל שרעבי

ד"ר גלית אהרון

ד"ר גלית אהרון היא מרצה בביה"ס לחינוך במכללה האקדמית בית ברל. את לימודי התואר השני והשלישי עשתה בחוג ללימודי עבודה באוניברסיטת תל-אביב. נושא עבודת הדוקטורט שלה הוא: "השפעות תעסוקת נשים על דפוסי פריון: הבדלים בין משטרי עבודה/משפחה". תחומי המחקר שלה הם נשים בשוק העבודה, פריון ויחסי גומלין בין עבודה ומשפחה.

אורטל דרך

אורטל דרך הוא דוקטורנט במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. עוסק בסוציולוגיה של המרחב, אתניות והגירה. בעל תואר מוסמך מהמחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. המאמר הנוכחי מבוסס על מחקר שנעשה כחלק מהדרישות לקבלת תואר מוסמך ובוצע בהנחייתן של ד"ר שרית הלמן וד"ר יוליה לרנר.

ד"ר ליאת יכניץ

ד"ר ליאת יכניץ היא מרצה במכללת בית ברל במסלול לקידום נוער ובמגמה לקרימינולוגיה, ובמכללת "עמק יזרעאל" בחוג לשירותי אנוש ובמינהל מערכות בריאות. השלימה את לימודי התואר הראשון, השני והשלישי בבית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטת חיפה. בלימודי התואר השני התמחתה בתחום תקון, ובמקביל עבדה כעובדת סוציאלית ביחידה לטיפול בהתמכרויות בחדרה, ובהמשך כקצינת טיפול בהתמכרויות בשירות בתי הסוהר. עבודת הדוקטורט שלה עוסקת בתהליכי הערכה והתמודדות של עולים מחבר העמים בישראל, והשפעתם של תהליכים אלה על מדדים של הסתגלות ונכונות להישאר בארץ. תחומי ההוראה והמחקר העיקריים של ד"ר יכניץ הם: רגישות תרבותית ועבודה עם עולים, שימוש בסמים ואלכוהול ועבודה קבוצתית. בנוסף לפעילות האקדמית, עוסקת בהדרכת הורים, מנחה קבוצות הורים ומעבירה תכניות הכשרה וסדנאות לעובדים במערכת החינוך והרווחה בנושאים של רגישות תרבותית ועבודה עם בני נוער עולים בסיכון ובני משפחותיהם.

ד"ר סבינה ליסיצה

ד"ר סבינה ליסיצה היא מרצה בבית הספר לתקשורת באוניברסיטת אריאל בשומרון. את הדוקטורט קיבלה מאוניברסיטת תל-אביב. עבודת הדוקטורט עוסקת בהשתלבות של עולי חבר העמים בישראל. תחומי המחקר העיקריים שלה הם: היבטים שונים של השתלבות מהגרים בחברה הישראלית; פערים דיגיטליים בין המגזרים השונים בחברה הישראלית, תוך מיקוד בקשר בין הפערים הדיגיטליים לבין הריבוד החברתי. תחומי ההוראה שלה כוללים בין היתר הגירה ומשפחה, פערים דיגיטליים ומחקרי שוק. בשנת 2012, בשיתוף עם ד"ר יעריה בוקק-כהן, ערכה אסופת מאמרים העוסקים בהשתלבות המהגרים מחבר העמים - "משורשי העבר לניצני המחר. התערותם של עולי חבר העמים בישראל בשנות האלפיים" - שיצאה לאור בהוצאת אוניברסיטת אריאל. מאמריה פורסמו בכתבי עת שונים בארץ ובחו"ל. במקביל לפעילות האקדמית, עוסקת שנים רבות במחקר יישומי בהזמנת משרדי ממשלה וחברות מסחריות.

ד"ר בברלי מזרחי

ד"ר בברלי מזרחי היא מרצה בכירה בחוג לסוציולוגיה במכללת אשקלון. את תאריה קיבלה מהאוניברסיטה העברית בירושלים. לימדה באוניברסיטה העברית במשך שנים רבות וכמרצה

אורחת באוניברסיטת הרווארד. תחומי ההתמחות שלה הם מגדר, ריבוד והגירה, והיא אף פרסמה מאמרים וספרים בנושאים אלה. ספרה האחרון, *Paths to Middle-Class Mobility Among Second-Generation Moroccan Immigrant Women in Israel*, פורסם ב-2013 בהוצאת Wayne State University Press.

יגאל מירון

יגאל מירון הוא דוקטורנט בחוג להיסטוריה באוניברסיטה העברית בירושלים. הוא בעל תואר מוסמך בהיסטוריה מהאוניברסיטה העברית, ובמהלך לימודיו לתואר שני זכה בפרס "טלמון" לתלמידים מצטיינים. עבודת התזה שלו עוסקת במדיניות הלאומים הסובייטית בתקופת בר'נייב.

ד"ר סיון שריד-גולדפישר

ד"ר סיון שריד-גולדפישר היא מרצה בחוג לספרות, לספרות ילדים ולחינוך במכללת לוינסקי לחינוך, ומשמשת כמדריכה פדגוגית בתכנית להכשרת פרחי הוראה לבית הספר היסודי בעיר לוד. את לימודי התואר השני עשתה באוניברסיטת בן-גוריון ועבודת המוסמך שלה עוסקת בשירתו של המשורר חיים לנסקי. את הדוקטורט כתבה באוניברסיטת חיפה בנושא "עיצוב נוף שתי המולדות בשירת הנשים העברית של שנות העשרים והשלשים". תחומי המחקר של ד"ר שריד-גולדפישר הם שירה עברית, הוראת הספרות ושילוב טכנולוגיות בהוראה.

מסמכי מדיניות:

המלצות למדיניות בנושאי הגירה ומבקשי מקלט בישראל -

צוות החשיבה של המרכז האקדמי רופין

20.11.2012

תכן

1	תקציר מנהלי.....
2	רקע.....
4	רשימת ההמלצות (פירוט מנומק ומורחב של ההמלצות מוצג בפרק הבא).....
4	תנאי שהות תחת הגנה קבוצתית זמנית:.....
5	קבלת מעמד פליט:.....
6	מעצר / כליאה:.....
7	אחריות בין משרדית:.....
7	מניעת הגזענות כלפי מבקשי מקלט:.....
8	הרציונל המוביל להמלצות צוות החשיבה.....
12	מקורות.....
14	מי אנחנו.....
14	רשימת חברי הצוות (לפי סדר האלף בית).....
14	פרטי קשר.....
15	רשימת אורחי הצוות (לפי סדר האלף בית):.....

תקציר מנהלי

מטרת מסמך ההמלצות היא להביא לחקיקת חוק הגירה חדש לישראל ובכך לסייע למדינה לטפל בסוגית מבקשי המקלט החיים בה. המסמך מכוון להפנות זרקור אל הסוגיות הבאות:

- **ליחס הלא-אנושי של מדינת ישראל למבקשי המקלט מאפריקה, עומד בסתירה מוסרית לעובדה כי מדינה זו הוקמה על ידי ועבור מהגרים ופליטים.**
 - **המעמד לו זוכים מבקשי מקלט ממדינות מסוימות בישראל כיום דומה ליחסן של מדינות עולם שלישי אליהם. זהו מעמד של הגנה קבוצתית זמנית המקנה את הזכות החוקית לשהות בארץ שאינה מלווה בזכויות או בסיוע אחר להבטחת תנאי מחייה בסיסיים. יחס זה למבקשי מקלט הינו חריג בהשוואה ליחס לו הם זוכים במדינות מתועשות אחרות.**
 - **הזכויות שמקבלים מבקשי מקלט החוסים תחת הגנה קבוצתית זמנית הן, בלשון המעטה, מוגבלות. יש לחתור למצב שבו החוסים תחת הגנה קבוצתית זמנית נהנים מזכויות סוציאליות בסיסיות, לרבות הזכות לעבוד.**
 - **הקמתו של מתקן הכליאה אליו צפויים להיות מופנים כ-11-10 אלף מבין מבקשי המקלט הוערכה בעלות של כ-250 מיליון ש"ח. עלות הכליאה של מספר זה של אנשים צפויה להגיע לכמיליארד ש"ח או יותר בשנה. למדינות הכליאה ישנם גם מחירים אחרים הנוגעים לבריאותם הפיסית והנפשית של מבקשי המקלט. ההשלכות החמורות של מדיניות זו כבר נבחנו במדינות אחרות, שהיום מצמצמות את הכליאה בתחומן.**
- ההמלצות המובאות כאן עוסקות בתחומים הבאים:**
1. **הבטחת תנאי קיום סבירים למבקשי מקלט המוגנים במסגרת הגנה זמנית קבוצתית - מתן אישורי עבודה, ביטוח בריאות, חינוך והכשרה.**
 2. **תיקון הליקויים בהליך קביעת מעמד פליט הקיים כיום בישראל - הבטחת מחויבותה של ישראל לאמנת הפליטים, מחויבותה להליך הוגן וקצר ככל האפשר, ולמתן סיוע משפטי או אחר למועמדים המצויים בתוך ההליך.**
 3. **הצעת פתרונות חלופיים למעצר והגדרת הנסיבות בהן ניתן יהיה להשתמש באמצעים אלו בתהליך בירור מעמדם של מבקשי המקלט.**
 4. **התארגנות רשויות המדינה וחלוקת האחריות ביניהן.**
 5. **מיגור הגזענות כלפי מבקשי המקלט.**

רקע

מדיניות ההגירה הקיימת היום בישראל, מסדירה בעיקר את הגירתם של יהודים ואינה נותנת מענה להסדרת מעמדם של השוהים האחרים בה. בהעדר מדיניות הגירה, החוקים הקיימים במדינת ישראל היום מקנים לשר הפנים את הסמכות לדחות ולגרש בכוח את מי שאינם זכאים למעמד של קבע על פי חוק הכניסה לישראל וחוק השבות. בישראל שוהים כיום כרבע מיליון זרים, כלומר – בני אדם אשר אינם אזרחים או תושבי קבע של מדינת ישראל. על פי נתוני רשות האוכלוסין וההגירה במשרד הפנים (נכון לאוגוסט 2012), כ-47,000 מתוכם הם מהגרי עבודה (עובדים זרים) השוהים בישראל באשרת עבודה (לא כולל עובדים בחקלאות עליהם חסר מידע עדכני), כ-14,000 הם עובדים זרים שתוקף אשרות העבודה שלהם פג, כ-92,000 הם תיירים (נכנסו ללא אשרת עבודה) שתוקף אשרות השהייה שלהם פג, וכ-62,000 הם מבקשי מקלט אשר נכנסו למדינת ישראל דרך הגבול עם מצרים (רשות האוכלוסין וההגירה 2012). כ-53,000 מבין מבקשי המקלט אינם בני גירוש על פי החוק הבין לאומי, וישראל מחויבת לדאוג להגנתם ולרווחתם.

בעוד מדינת ישראל מתמודדת עם מניעת כניסתם של מבקשי מקלט, אין היא מטפלת כראוי במי שכבר מצויים בה. למרות קיומה של מערכת לבדיקה ולהענקה של מעמד פליט, משרד הפנים אינו מאפשר למבקשי המקלט הרבים החיים בישראל כיום נגישות למערכת זו. כתחליף, מבקשי המקלט מסודן, אריתריאה, וקונגו, זוכים כיום להגנה קבוצתית זמנית. המצב הקיים גובה מישראל מחיר חברתי, כלכלי וחוקי כבד. לדוגמא, נכון לפברואר 2012 תכנון והקמת מתקן הכליאה החדש בדרום צפויה הייתה לעלות כ-250 מיליון ש"ח.¹ מימוש תוכנית כליאה של כ-11-10 אלף מבקשי מקלט החיים בישראל צפוי לעלות למדינה סכום של כמיליארד ש"ח בשנה לפי חישוב של עלות כליאה לאדם של כ-95 אלף ש"ח לשנה.² מסמך המלצות זה מתמקד בצורך לקבוע מדיניות סדורה שתאפשר למדינת ישראל לעמוד במחויבותה המשפטית כלפי מבקשי המקלט. ההמלצות המפורטות בהמשך מתייחסות למעמד ההגנה הקבוצתית הזמנית, לתהליך קביעת מעמד פליט (Refugee Status Determination - RSD), ולהתמודדות עם מבקשי מקלט באופן כללי.

הנחיות לקביעת מעמדם של מבקשי מקלט בישראל:

בפני מדינות המכבדות את מחויבויותיהן הבינלאומיות כלפי מבקשי מקלט עומדות היום שתי גישות אפשריות: הראשונה, תהליך פרטני לקביעת מעמד פליט (RSD) והשנייה, הענקת הגנה קבוצתית זמנית. בעוד הגישה הראשונה מבוססת על בחינת הנסיבות האישיות של כל מועמד למעמד פליט, השנייה מבוססת על הנחייה גורפת להעניק מעמד זמני לקבוצה של מבקשי מקלט לרוב על פי ארץ מוצאם או נסיבות הגעתם (מלחמה למשל). נציבות האו"ם לפליטים

¹ כך על פי פרטוקול מס' 75 של הוועדה המיוחדת לבחינת בעיות העובדים הזרים.

² תוכניות אלטרנטיביות לכליאה המיושמות במדינות אחרות, כמו שיכוןם של מבקשי מקלט בקהילה או במרכזי שהייה (למשל בדנמרק) הן חסכוניות והומניות יותר (נציבות האו"ם לפליטים, 2011).

מגדירה את הזכאים להגנה קבוצתית כאנשים המצויים במצב דמוי פליטות (refugee-like situation). גישות אלו מכירות בחובה לדאוג להבטחת זכויות האדם של אנשים אלה. מדינת ישראל מעניקה למרבית מבקשי המקלט השהים בשטחה הגנה קבוצתית זמנית. מעמד זה אמנם מונע את גירושם של מבקשי המקלט אך משאיר אותם ללא אמצעי קיום בסיסיים. על פי מרכז המחקר והמידע של הכנסת, ישראל הינה המדינה היחידה מבין המדינות המתועשות ב-OECD שעושה שימוש גורף בהגנה קבוצתית זמנית הנהוגה על פי רוב במדינות לא מתועשות.³

³ נתן, ג. (2011). לא ישראלים בישראל (זרים, עובדים זרים, פליטים, מסתננים ומבקשי מקלט), תמונת מצב 2010-2011. הכנסת, מרכז המחקר והמידע. עמ' 12

רשימת ההמלצות (פירוט מנומק ומורחב של ההמלצות מוצג בפרק הבא)

תנאי שהות תחת הגנה קבוצתית זמנית:

1. מעמד של הגנה קבוצתית זמנית אינו יכול להוות תחליף להגשת בקשה לקבלת מעמד פליט. אך, כל עוד מתקיים מצב זה, חובה להבטיח את זכותם של מבקשי המקלט לתנאי מחייה סבירים. מימוש זכות זו יכול להתבסס על אחת משתי דרכים: האחת - מימון ישיר של המדינה לאספקת כלל צרכיהם של מבקשי המקלט, והשנייה, מימוש זכותם של מבקשי המקלט לעבוד ועל ידי כך להבטיח את זכויותיהם הסוציאליות.⁴ כליאה של כ- 53,000 איש לתקופה של שלוש שנים לפחות היא כאמור לא ריאלית מבחינה כלכלית ואף פוגעת בהבטחת הזכויות המגיעות להם על פי החוק הבין-לאומי. לפיכך, שילובם של מבקשי המקלט בשוק העבודה מהווה אלטרנטיבה עדיפה, מועילה, ואף יחידה.

1.1. כדי למנוע מצב של תחרות בין מבקשי המקלט לאזרחי ישראל (כפי שקורה כיום בשל השתתפותם של מהגרי העבודה משטחי הרשות הפלסטינית או ממדינות אחרות בשוק העבודה) יש לשקול הגבלת זכותם לעבודה של מבקשי המקלט לענפים במשק אשר בהם קיים מחסור בעובדים.⁵

1.2. למבקשי מקלט הזכאים למעמד של פליט ו-או להגנה קבוצתית זמנית מומלץ כי תינתן הזכות לפתוח עסקים ולהיות עצמאיים בהתאם לחוק הישראלי, ועל פי ההגבלות המופיעות בסעיף הבא.

1.3. במקרים בהם יהיה צורך לעודד את מבקשי המקלט להשתלב בשוק העבודה, אנו מציעים להעניק למי מהם שבועיים לעבוד חסינות מפני גירוש לתקופה של חמש שנים, פרק זמן זהה לתקופת השהייה החוקית הניתנת כיום למהגרי עבודה בישראל.

2. מעמד ההגנה הקבוצתית הזמנית צריך להבטיח זכאות לביטוח בריאות בסיסי (שווה לפחות לביטוח לו זכאים מהגרי עבודה). יישומן של זכויות אלו אינו דורש בהכרח הקמה של מערך ביטוחי נפרד למבקשי המקלט.

3. יש להבטיח את הזכות של מבקשי מקלט קטינים מלווים ושאינם מלווים, המוגנים בהגנה קבוצתית זמנית לחינוך זהה לזה לו זכאים תושבי ישראל ואזרחיה.

3.1. יש לעודד גם מבוגרים מקרב מבקשי המקלט לרכוש השכלה, ובראש ובראשונה ללמוד את השפה העברית, דבר אשר יקל על התנהלותם בישראל, ויפחית מתחושת הזרות המלווה אותם. בדנמרק, מבקשי מקלט בגירים מחויבים להשתתף בקורס לרכישת השפה, כמו גם בהכשרה מקצועית (נתן, 2012). הדנים מקיימים גם קורסים המיועדים לסייע למבקשי המקלט לשוב לארצותיהם.

⁴ באיחוד האירופי, מבקשי מקלט זכאים לזכויות הבאות עד לבירור מעמדם: דיור מזון ולבוש, יידוע בדבר זכויות, חופש תנועה, חיי משפחה, גישה לשוק העבודה, גישה למערכות הבריאות, והחינוך, גישה לליעוץ משפטי, מענה במקרים של נכות או צרכים מיוחדים, לרבות קטינים לא מלווים (נתן, 2012).

⁵ בגרמניה למשל, מבקשי מקלט מועסקים בעבודות בהן גרמנים או אזרחים אירופאים אינם מעוניינים לעבוד (נתן, 2012).

4. בטרם תוסר ההגנה הקבוצתית הזמנית מקבוצה מסוימת יש להבטיח כי התנאים בארץ המוצא של קבוצה זו השתנו באופן יסודי לטובה וכי התנאים החדשים הם יציבים, מתמשכים ותקפים, על פי הנורמות המקובלות במשפט הבינלאומי.

4.1. יש לאפשר למבקשי המקלט המוגנים בהגנה קבוצתית זמנית פרק זמן מספיק להתכונן לחזרתם לארצם. לשם כך אנו ממליצים על מתן התראה של ארבעה חודשים לפני שיידרשו לעזוב את ישראל.

קבלת מעמד פליט:

5. על מדינת ישראל להנגיש את תהליך קבלת מעמד פליט לכלל מבקשי המקלט, לרבות אלה החוסים תחת ההגנה קבוצתית זמנית, ולהפוך את התהליך ליעיל והוגן יותר משהוא היום.

5.1. כידוע, מדינת ישראל הייתה מהיוזמות והמנסחות של האמנה הבין לאומית בדבר מעמדם של פליטים מ-1951. היא חתמה ואשררה אמנה זו, יחד עם הפרוטוקול הנלווה לה מ-1967. לפיכך, מן הראוי שהאמנה תהיה חלק בלתי נפרד מן החוק הישראלי.

6. קבלת מעמד של הגנה זמנית קבוצתית אינו תחליף להגשת בקשה לקבלת מעמד פליט.

6.1. אנו ממליצים שתהליך בחינת הבקשה למעמד פליט יהיה מוגבל בזמן. אנו ממליצים על תקופה של כארבעה חודשים ממועד הגשת הבקשה למעמד פליט ועד למתן תשובה מנומקת בעניין.

6.2. באם ארך ההליך מעבר לארבעת החודשים כחוק, יקבל המועמד סיוע באמצעים ישירים (קצבה או תלושים) או באמצעות אישור עבודה זמני, לשם הבטחת צרכי הקיום שלו.

7. יש להבטיח כי לכל אורך תהליך הבחינה של מעמד הפליט תהיה למועמדים הזכות והאפשרות לייצוג משפטי הולם, במימון המדינה, על בסיס הזכות לייצוג משפטי ובהתאם לנורמות המקובלות במדינת ישראל היום בהליכים משפטיים אחרים.

7.1. יש להתיר למבקשי מקלט אשר אינם מעוניינים בסיוע משפטי להיעזר בסיוע של בגיר אחר לבחירתם. נציגים אלה יהיו רשאים להציג טיעונים בפתיחה ובסיום של ראיון במשרד הפנים. נציג כזה, אסור שיהיה מפוצה כספית או בכל דרך אחרת על ידי המועמד או כל גורם אחר, אך הוא רשאי להיות פעיל בארגוני סיוע התנדבותיים.

8. הפקיד המבצע את ראיון ה-RSD חייב להיות בעל זכות ההחלטה בעניין המועמד בו הוא פוגש. יחד עם זאת למועמד תעמוד הזכות לערער לגורם אחר במשרד הפנים על החלטה שלילית בעניינו, בפרק זמן של עד שבועיים ממועד קבלתה, בהינתן שינוי בנסיבות הפנייה או במקרה של חשד לטעות שנפלה בהליך הראיון או בהחלטה שהתקבלה בו.

- 8.1. ראיונות עם מבקשי מקלט יוקלטו באמצעים אלקטרוניים ויהיו זמינים למבקשי המקלט או לעו"ד מטעמם בתוך 7 ימים ממועד קיום הריאיון.
- 8.2. בחינה מחדש של בקשת המקלט, לא תעשה על ידי אותו הפקיד שדחה את בקשת המועמד אלא על ידי פקיד אחר המוסמך לקיים ראיונות אלו. תוצאות העיון המחודש בפנייה תוכלנה להוביל לאחת משלוש אפשרויות: דחייה נוספת של הפנייה, קבלתה, או פתיחת הליך חדש לגבי אותו מבקש המקלט. תהליך העיון המחודש יוגבל לשלושים ימים. הגשת ערעור תתאפשר בכל אחד מן השלבים (באם יהיו יותר מאחד) הכרוכים בהליך קבלה או דחייה של מעמד פליט בישראל.
- 8.3. יש אפשר ערעור על החלטת הפקיד העורך את ראיון ה RSD בבית המשפט. הערעור ייעשה בהתאם לסדר הדין הקיים בעניין זה במערכת המשפט בישראל. הזכות לערעור, הן בפני גורם אחר במשרד הפנים והן בפני בית משפט, תינתן בעוד מבקש המקלט שוהה בישראל.
- 8.4. ההחלטה הסופית בעניין בקשת מקלט פרטנית תתחשב גם באמנות בינלאומיות רלוונטיות נוספות, לרבות האמנה נגד עינויים ונגד יחס ועונשים אכזריים, בלתי אנושיים או משפילים.
- 8.5. על המדינה להקצות משאבים מספקים אשר יאפשרו לרשות הרלוונטית לקיים תהליך של קביעת מעמד פליט בהתאם לתנאים המוצגים כאן. על פי הערכת נציג נציבות האו"ם לפליטים בישראל, יש להכשיר כ - 60 מראיינים לעריכת ראיונות עם מבקשי מקלט.
- 8.6. רק לאחר שמבקש המקלט הוגדר כפליט על פי הקריטריונים המקובלים, תינתן לו זכות להביא את בני משפחתו (בני זוג וילדים) לישראל ו-או לשמור על מעמדם של בני המשפחה באם הם נמצאים כבר בישראל.
9. מעמד פליט יוקנה לתקופה של שלוש שנים ובסיומן יישקל המעמד מחדש. העיון המחודש במעמד הפליט ייעשה על פי אותם התנאים בהם נערך ההליך הראשוני. באם יוחלט על דחייה (ולאחר הליך ערעור אם נדרש בהתאם להליך המקורי) תינתן, למי שההכרעה בעניינו נפלה, תקופה של ארבעה חודשים לשם היערכות לעזיבתו את מדינת ישראל עם בני משפחתו.

מעצר / כליאה:

10. החוק למניעת הסתננות לא יחול על מבקשי מקלט.
11. מטרת המעצר תהא לשם קביעת זהותו של המהגר/העצור ובחינת הסיכון הביטחוני שהוא מהווה למדינה, אם בכלל. אנו ממליצים לקצוב את הכליאה לפרק זמן של שבועיים או ארבעה שבועות לכל היותר. על מעצר זה לשמש רק מוצא אחרון, כפי שנקבע בהנחיות נציבות האו"ם לפליטים בנוגע למעצר של מבקשי מקלט, ועליו להיות קבוע בחוק ומיושם רק כאשר הוא הכרחי, הגיוני, מידתי, ולמטרה לגיטימית.

אחריות בין משרדית:

12. יש ליצור חלוקה ברורה של אחריות בין משרדי הממשלה הרלוונטיים להתמודדות עם סוגית ההגירה של מבקשי המקלט (פנים, חוץ, בריאות, רווחה, חינוך, תעסוקה).
- 12.1. מומלץ להקים רשות אחת אשר תפעל להקצאת משאבים ואכיפת האחריות של המשרדים השונים.

מניעת הגזענות כלפי מבקשי מקלט:

13. על מדינת ישראל ונציגייה לפעול להפחתה של בלבול מושגי באמצעות הבחנה בין פליטים ומבקשי מקלט המוגנים על פי החוק הבינלאומי ואמנת הפליטים משנת 1951 לבין מהגרי עבודה או "מסתננים" ולא לעודדו.
- 13.1. יש לקיים בישראל אכיפה נגד שימוש בביטויים של גזענות והסתה. לשם כך על ישראל לאמץ את הקווים המנחים למדיניות נגד שנאת זרים (קסנופוביה) כפי שנוסחו על ידי נציבות האו"ם לפליטים.
14. על מדינת ישראל להימנע מיצירה של "גטאות" מהגרים כפי שהם נבנים היום (למשל בשכונות דרום תל אביב). המשיכה אל שכונות דרום תל אביב נובעת מההזדמנויות הנוחות יחסית למציאת דיור בר-השגה ושירותים קהילתיים באזור זה. יש להבטיח כי הזדמנויות אלו יתאפשרו באזורים נוספים בישראל.
- 14.1. באם ריכוזם של מבקשי המקלט באזורים מסוימים נמשך, על המדינה להעביר משאבים ייעודיים מספקים בכדי לענות על צרכי הקהילה/השכונה המארחת וצרכיהם של מבקשי המקלט גם יחד. לא ייתכן שקהילות מוחלשות, אשר מלכתחילה לא נהנות משירותי רווחה מספקים, יאלצו לחלוק שירותים דלילים אלה עם אנשים נוספים ללא סיוע.

הרציונל המוביל להמלצות צוות החשיבה

רציונל להמלצה 1: מימוש זכותם של מבקשי המקלט לעבוד על מנת להבטיח את זכויותיהם הסוציאליות.

מתן זכויות סוציאליות בסיסיות והזדמנות לעבוד למי שנתונים בהגנה קבוצתית זמנית נתפסים בחוגים מסוימים בחברה בישראל כצעדים אשר יעלו את המוטיבציה של מבקשי המקלט להגיע לכאן. אולם לטענות אילו אין כל בסיס (Bloch & Schuster, 2002; Havinga and Böcker, 2010). בסקנדינביה, לדוגמה, למרות שנעשה מאמץ לצמצם את שירותי הרווחה למבקשי מקלט - שיעור מבקשי המקלט לא הצטמצם. בדומה לכך, מדינות דרום אירופה אשר אינן מתבלטות במדיניות רווחה נרחבת, מתמודדות אף הן עם זרם הולך וגובר של מבקשי מקלט. למעשה, עידוד השתלבותם של מבקשי המקלט בשוק העבודה ועיגון זכויותיהם הסוציאליות כ"עובדים" מן השורה יכול אף לתרום למדינה בשני אופנים: השתתפות בפעילות יצרנית מחד גיסא, ונשיאה בחובות כלכליים, כגון: מיסוי, לרבות כיסוי ביטוחי בתחומי הרפואה והרווחה, מאידך גיסא. השתתפותם של חוסי ההגנה הקבוצתית הזמנית בנטל המיסים כחוק תאפשר את מימון ההוצאות הכרוכות בזכויות שהוזכרו לעיל. בהתאם לעקרון זה, המלצות שהוגשו לאיחוד האירופי הנוגעות לשיפור מדיניות המקלט של מדינות האיחוד, מציעות לקצר את פרק הזמן שבו חל איסור על מבקשי מקלט להשתתף בשוק העבודה (נתן, 2012). יתרון בולט וחשוב נוסף במתן אישורי עבודה למבקשי המקלט הוא צמצום התופעה של 'הדלת המסתובבת' המביאה לישראל עובדים זרים תוך תחלופה מתמדת, שממנה מרוויחים בראש ובראשונה מתווכים וקבלני כוח אדם בארץ ובחו"ל.

רציונל להמלצה 2: על מעמד ההגנה הזמנית הקבוצתית להבטיח זכויות לביטוח בריאות בסיסי.

כיום, מבקשי המקלט זוכים לטיפול רפואי בישראל רק על סמך חוק זכויות החולה הקובע כי יש לתת טיפול ב"נסיבות שבהן אדם מצוי בסכנה מיידית לחייו או קיימת סכנה מיידית כי תיגרם לאדם נכות חמורה בלתי הפיכה, אם לא יינתן לו טיפול רפואי דחוף". אולם, אי טיפול בבעיות נפשיות או גופניות שאינן עונות לקריטריון זה והעדר מעקב רפואי הולם, מהווים סיכון למבקשי המקלט ולסביבתם הקרובה. ישנו גם ממד כלכלי חשוב להיעדר של מתן זכות לטיפול רפואי למבקשי המקלט. בעוד שכיום בתי החולים סופגים את עלויות הטיפול הדחוף (חובות אבודים) ובכך נפגעת חסינותם הכלכלית ויכולתם לספק שירותים ברמה נאותה לכלל החולים, טיפול קבוע או מניעתי בתופעות כמו צינון, שפעת וכד' יוכל להפחית את הצורך בטיפול חירום יקר. אומדן החובות האבודים של בתי החולים המטפלים במבקשי המקלט מוערך במאות אלפי שקלים (נתן, 2011: 21). לדוגמה, חובותיו האבודים של ב"ח איכילוב נאמדים ב-50 מיליון ש"ח, כך על פי עדותה של גב' שחר שהם מ"רופאים לזכויות אדם" בישיבת ועדת הכנסת לבחינת בעיות העובדים הזרים (פרוטוקול מס' 88).

רציונל להמלצה 3: יש להבטיח את הזכות של מבקשי מקלט קטינים לחינוך זהה לזה לו זכאים תושבי ישראל ואזרחיה ולעודד מבוגרים מבקשי המקלט לרכוש השכלה והכשרה מקצועית.

למרות שקטינים מהווים מיעוט מקרב מבקשי המקלט החיים כיום בישראל תחת הגנה זמנית קבוצתית (על פי רישומי מרכז המידע והמחקר של הכנסת ב 2011 נכנסו לישראל 453 קטינים), אנו מדגישים כי יש לעודד את יישום החלטת

בג"צ, לפיה יש לשלב את ילדיהם של מבקשי מקלט במסגרות חינוך קיימות מתוך כוונה לעודד מגוון אנושי רחב וסובלנות בקרב הילדים - מבקשי המקלט וישראלים אחרים גם יחד, ומתוך דאגה לאיכות החינוך לו זכאים הקטינים מקרב מבקשי המקלט.

רציונל להמלצה 4: יש לאפשר למבקשי המקלט פרק זמן של 4 חודשים להתכונן לחזרתם לארצם.

המעמד של הגנה זמנית קבוצתית כשמו כן הוא - זמני. הוא מותנה בשינוי המצב בארץ המוצא כך ששיבת מבקשי המקלט אליה לא תהיה כרוכה בסכנה עבורם. בנוסף על המדינה להבטיח כי תהליך החזרתם של מבקשי המקלט לארץ מוצאם ייעשה תוך הכרה בכך שמבקשי מקלט אלו חיו בישראל תקופה ממושכת ולפיכך יש לנקוט אמצעי עזר להקלה על הערכות ראויה לעזיבתם את המדינה.

רציונל להמלצה 5: על מדינת ישראל לאפשר קיום ראיון לשם קביעת מעמד פליט (RSD) ולייעל את הנהלים הכרוכים בו.

שיעור מבקשי המקלט שקיבלו מעמד בישראל עומד על 0.25 אחוזים. במדינות האיחוד האירופי כפי שמציין נתן (2012), שיעור מקבלי מעמד פליט עומד על 25%. בין 2010 ל-2011 היה שיעור קבלת מעמד פליט בעולם 30 אחוזים ואף יותר אם מוסיפים את מי שערערו על דחיית מעמדם וערעורם התקבל.

רציונל להמלצה 6: קבלת מעמד של הגנה קבוצתית זמנית אינו תחליף להגשת בקשה לקבלת מעמד פליט.

המספר המועט של מבקשי מקלט בישראל שהוכרו כפליטים (ר' למעלה) מעלה תהיות רבות על ההגנות של תהליך הענקת מעמד "פליט" בישראל ועל הבסיס הנורמטיבי עליו הוא נשען. אחד הכשלים בתהליך קבלת מעמד פליט כיום הוא שההגנה זמנית קבוצתית דוחה את הטיפול בתביעות למעמד פליט של המוגנים בו למועד בלתי ידוע (אשר בפועל הוא לא קיים כלל). ניסיון של מדינות אחרות בתחום (לדוגמא: הולנד) מראה כי תקופה של ארבעה חודשים הינה מספקת לבחינת זהות המועמד והבקשה לרבות בחינת עמידתו של המועמד בתנאים הרלוונטיים על פי החוק הבין-לאומי. ראוי לציין כי מהגרים המבקשים להגיע לישראל בתואנת שווא לפליטות יימנעו מלהגיע לישראל אם יידעו כי זיהוי מעמדם יוביל לגירושם בתוך זמן קצר.

רציונל להמלצה 7: הזכות והאפשרות לייצוג משפטי הולם.

ההליך לבחינת קבלה של מעמד פליט יכול שיהיה מכריע בסוגיות של חיים ומוות ועל כן החובה להגנה משפטית מקיפה או לסיוע משפטי הינה הכרחית בו.

רציונל להמלצה 8: שיפור מערך בחינת מעמד פליט והזכות לערעור.

מערכת ה-RSD הקיימת בישראל אינה מספקת פתרון ראוי למבקשי המקלט במתכונתה הנוכחית. מערכת איכותית ויעילה תוכל לסייע למדינת ישראל לגבש מדיניות ברורה כלפי מבקשי מקלט שתשרת הן את האינטרסים שלה והן את אלו של מבקשי המקלט, והעומדת בקנה מידה בין-לאומי.

רציונל להמלצה 9: מעמד פליט יוקנה למחזיקים בו לתקופה של שלוש שנים שבסיומן יישקל המעמד מחדש.

לאחר שלוש שנות שהיה במדינת ישראל, יש לאפשר לפליט שמעמדו נשלל או שונה לסיים את קשריו בישראל בצורה מכובדת וללא פגיעה בזכויותיו או בזכויות של בני משפחתו.

רציונל להמלצה 10: החוק למניעת הסתננות לא יחול על מבקשי מקלט.

אין להתייחס למי שנכנסים באופן בלתי מורשה לישראל ומביעים ללא שיהוי את רצונם לקבל מקלט מדיני בה כמפרי חוק. כניסה לישראל כמו לכל מדינה מתועשת אחרת על מנת לבקש מקלט היא חוקית על פי קריטריונים של המשפט הבין-לאומי. היחס המחמיר שישראל נוקטת כלפי מבקשי המקלט כיום נובע מכוונת המדינה להרתיע מבקשי מקלט נוספים מלהגיע. הדרך היעילה ביותר להתמודד עם מבקשי מקלט העושים שימוש בטיעונים כוזבים על מנת לשהות בישראל היא באמצעות בניית מנגנון אמין לבחינת מעמדם.

רציונל להמלצה 11: מעצר או כליאה יכולים לשמש רק כאמצעי של מוצא אחרון.

מעצר וכליאה הם אמצעי אכיפה המהווים פגיעה משמעותית בחירות הפרט. אין לעשות שימוש במעצר או כליאה מתוך כוונה להרתיע מבקשי מקלט נוספים מלהיכנס לישראל. לראייה, המלצות שהוגשו לאיחוד האירופי לשיפור מדיניות המקלט כוללות קיצור של אחזקת מבקשי המקלט במשמורת (נתן, 2012). מחקרים ממדינות בהן יושמה שיטת הכליאה מעלים כי הכליאה במרכזי שהייה או מחנות מעצר למיניהם פוגעת משמעותית בנפשם של מבקשי המקלט ונזקיה ארוכי טווח. לדוגמא, קופי ואחרים מראים במאמרם כי מבקשי מקלט אשר הוחזקו במעצר באוסטרליה סבלו מתסמונת פוסט-טראומטית, מקשיים ביצירת קשרים חברתיים, מדיכאון קליני, ומתחושה של חוסר צדק ואף בגידה מצד המדינה שאליה הגיעו (Coffey et al., 2010). ממצאים דומים עולים גם ממחקר שנערך ב-23 מדינות באירופה, שבהן מבקשי מקלט ומהגרים אחרים מוחזקים בתנאי כליאה (Jesuit Refugee Service, 2010). בנוסף, דו"ח של נציבות האו"ם לפליטים (2011) מעלה כי בארה"ב, בקנדה, באוסטרליה, ואף בהונג קונג, עלויות הכליאה הן תמיד גבוהות יותר (לעתים אף פי עשרה) מן החלופות שמדינות אלו פיתחו במקום כליאה. גורד (2011) מציינת כי המודל השוודי מוכיח כי הימנעות מכליאה מגבירה את הציות של מבקשי המקלט לחוקי המדינה ולהחלטותיה בעניין מעמד, ומפחיתה את הצורך באכיפה משטרתית נגד מבקשי מקלט (Gurd, 2011). בניגוד לטענות המושמעות בארץ, מחקר אחר מראה כי שיכון מבקשי מקלט במרכזי שהייה או בקהילה אינו מהווה שיקול מרכזי בבחירת ארץ היעד עבורם (Havinga and Böcker, 2010).

רציונל להמלצה 12: יש ליצור חלוקה ברורה של אחריות בין משרדי הממשלה הרלוונטיים.

האוכלוסייה של מבקשי המקלט מהווה "אוכלוסיית תפר" הנופלת בתפר שבין משרדי ממשלה ורשויות שונות. יש להבטיח כי מו"מ בין משרדים ורשויות על משאבים וסדרי עדיפויות לא יוביל למצב שבו זכויות אדם נפגעות בשל כך, כפי שקיים כיום.

רציונל להמלצה 13: מיגור הגזענות כלפי מבקשי מקלט בישראל

כעם שלאורך ההיסטוריה סבל מאלימות מילולית ומהסתה פרועה בעלות השלכות אנושות, מוטלת עלינו חובה, כל שכן על נבחרי הציבור, להימנע משימוש בביטויים ומהתנהגויות שעלולות להוביל להתפרצות של גזענות כלפי מבקשי מקלט.

רציונל להמלצה 14: להימנע מיצירה של "גטאות" מהגרים.

מחקרים שנעשו בעבר בארה"ב, כמו גם מחקרים חדשים יותר באירופה מעלים כי "גטאות" של מהגרים עלולים להוביל להסלמה בגזענות כלפי מבקשי המקלט ולהידרדרות מצבם הכלכלי ורווחתם. כך עולה בין היתר ממחקר שנערך באנגליה ב- 2006 (Philimore and Goodson) ומחקר ותיק יותר שנערך בארה"ב (Wilson, 1998). מחקר השוואתי שנערך באירופה מעלה כי עירוב בין קבוצות אתניות שונות בשכונות מגורים מחייב השקעה. בשכונות מעורבות בהן תנאי החיים היו קשים (רמת פשע גבוהה לדוגמא) איכות החיים המדווחת של הדיירים היתה נמוכה ביחס לשכונות לא מעורבות (Davies et al. 2011). אנו ממליצים להבטיח שתנאי החיים בקהילות המעורבות יהיו ראויים.

מקורות

- נתן, ג. (2011). לא ישראלים בישראל (זרים, עובדים זרים, פליטים, מסתננים ומבקשי מקלט), תמונת מצב -2010-2011. הכנסת, מרכז המחקר והמידע.
- נתן, ג. (2012). המדיניות כלפי אוכלוסיית המסתננים, מבקשי המקלט והפליטים בישראל ובמדינות אירופה. הכנסת, מרכז המחקר והמידע.
- הוועדה המיוחדת לבחינת בעיות העובדים הזרים. (2012). פרוטוקול מס' 75, ישיבת יום שני, ז' בטבת התשע"ב (02 בינואר), שעה 10:30. הכנסת ה-18, מושב רביעי.
- הוועדה המיוחדת לבחינת בעיות העובדים הזרים. (2012). פרוטוקול מס' 88, יום שני, כ"א בסיון התשע"ב (11 ביוני), שעה 11:00. הכנסת ה-18, מושב רביעי.
- רשות האוכלוסין וההגירה (2012) נתוני זרים בישראל. יחידת תכנון, מחקר, איכות ומצוינות מהדורה 4/2012.
- https://mail-attachment.googleusercontent.com/attachment/u/0/?ui=2&ik=ac8605a7c2&view=att&th=13a493fa2c59f65b&attid=0.1&disp=inline&safe=1&zw&saduie=AG9B_P9YEK0c1Z_gBhUMRCQKg5sX&sadet=1349946483449&sads=H04Nk1cV1X-zsSuQZX8VjXiPu-0&sadssc=1
- Bloch, A. and Schuster, L. (2002). Asylum and Welfare: contemporary debates. Critical Social Policy, 22, 393-414.
- Coffey, G., Kplan, I., Sampson, R., Montagna, and Tucci, M. (2010). The Meaning and Mental Health Consequences of Long-Term Immigration Detention for People Seeking Asylum. Social Science and Medicine, 70, 2070-2079.
- Davies, R., Wilkins, C., Harrison, E., Sibley, E., and Owen, D. (2011). Quality of Life in Ethnically Diverse Neighborhoods. European Foundation for Improvement of Living and Working Conditions. Dublin, Ireland.
- Edwards, E. (2011). Back to Basics: The Right to Liberty and Security of Persons and 'Alternatives to Detention' of Refugees, Asylum Seekers, Stateless Persons, and Other Migrants. Legal and Protection Policy Research Series, UNHCR, Division of International Protection.
- Filimore, J., and Goodson, L. (2006). Problems or Opportunities? Asylum Seekers, Refugees, Employment and Social exclusion in Deprived Urban Areas. Urban Studies, 43, 1715-1736.
- Gurd, R. (2011). Redefining the Borders: The Call for Indefinite Detention Reform in the United Kingdom. Journal of Immigration and Refugee Studies, 9, 304-310.

Havinga, T., and Böcker, A. (2010). Country of Asylum by Choice or by Chance: Asylum Seekers in Belgium, the Netherlands, and the UK. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 25, 43-61.

Jesuit Refugee Service-Europe. (2010). *Becoming vulnerable in Detention: Civil Society Report on the Detention of Vulnerable Asylum seekers and Irregular Migrants in the European Union*. DEVAS.

Philimore, J. and Goodson, L. (2006). Problem or Opportunity? Asylum Seekers, Refugees, Employment and Social Exclusion in Deprived Urban Areas. *Urban Studies*, 43, 1715-1736.

Wilson, W. (1998). *When Work Disappears: New Implications for Race and Human Poverty in the Global Economy*. CASE paper No. 17. London School of Economics.

מי אנחנו

צוות החשיבה הוקם במרכז האקדמי רופין בתמיכת המועצה הציבורית של המכון להגירה ושילוב חברתי וארגון היא"ס וכולל חברים מהמועצה ומארגון היא"ס, אנשי אקדמיה מהמרכז האקדמי רופין, אוניברסיטת תל אביב, האוניברסיטה העברית בירושלים, הועד היהודי-האמריקני, ונציגים מתחום החינוך והתקשורת. צוות החשיבה קיים ביולי 2012, שלושה ימים של דיונים מעמיקים, ובחן מסמכי מדיניות, מחקרים אקדמיים ואחרים וכן את הנחיות נציבות האו"ם לפליטים. הצוות נפגש עם מומחים ואנשי שטח מתחום ההגירה, חברי כנסת ונציגים ממשרדי ממשלה, אקדמאים, נציבות האו"ם לפליטים, וארגונים לא ממשלתיים. הצוות התכנס שוב ליום דיונים באוקטובר ש.ז.

רשימת חברי הצוות (לפי סדר האלף בית)

פרופסור לאה אחדות - ראש בית הספר לכלכלה המרכז האקדמי רופין
פרופסור שוש ארד - נשיאה, המרכז האקדמי רופין
ד"ר דבורה בלום – מנהלת המכון להגירה ושילוב חברתי, המרכז האקדמי רופין
פרופסור סרג'יו דה לה פרגולה - החוג לסוציולוגיה האוניברסיטה העברית
פרופסור יצחק הברפלד - ראש החוג ללימודי עבודה, אוניברסיטת ת"א
ד"ר אושרת הוכמן – מרכזת צוות החשיבה, המרכז האקדמי רופין
פרופסור סיביל היילברון - ראש התוכנית ללימודי הגירה, המרכז האקדמי רופין
גב' קארן טל - יושבת ראש עמותת תובנות בחינוך (לשעבר מנהלת בי"ס ביאליק רוגוזין בתל אביב)
גב' רחל יונה מיכאל - חברת המועצה הציבורית של המכון להגירה ושילוב חברתי, המרכז האקדמי רופין
עו"ד סיון כרמל – סמנכ"ל ארגון היא"ס ישראל
פרופסור גיא מונדלק - החוג ללימודי עבודה, החוג למשפטים אוניברסיטת תל אביב
מר יוסף ג'ואל מוס - מנכ"ל, ארגון היא"ס ישראל
פרופסור משה סמיונוב – יו"ר צוות החשיבה, החוג ללימודי עבודה, אוניברסיטת תל אביב
גב' אמילי פורמן – יו"ר המועצה הציבורית של המכון להגירה ושילוב חברתי, המרכז האקדמי רופין
פרופסור ארווין קוטלר - שר משפטים לשעבר בפרלמנט הקנדי ופרופסור אמריטוס באוניברסיטת מקגיל, קנדה.
ד"ר אדוארד רטיג - מנהל משרדי ארגון AJC ישראל והמזה"ת.

פרטי קשר

ד"ר דבורה בלום, מנהלת המכון להגירה ושילוב חברתי
המרכז האקדמי רופין
טל.: 09-8981047
דוא"ל: dvorab@ruppin.ac.il

ד"ר אושרת הוכמן, המכון להגירה ושילוב חברתי
המרכז האקדמי רופין
טל.: 09-8983845
דוא"ל: oshrath@ruppin.ac.il

רשימת אורחי הצוות (לפי סדר האלף בית):

מר רון אדם - משרד החוץ

גב' עליזה אולמרט

עו"ד ענת בן דור - הקליניקה לזכויות פליטים, אוניברסיטת תל-אביב

ח"כ ניצן הורוביץ - מפלגת מר"ץ, יו"ר הועדה המיוחדת של הכנסת לעובדים זרים

הועד למאבק ברצח עם

מר מנחם וגשל - סמנכ"ל משרד הרווחה

עו"ד אסף וייצן - מוקד סיוע לעובדים זרים

מר וויליאם טול - נציבות האו"ם לפליטים

גב' יפה סולימני – מנהלת מחלקת הסדרה ואכיפת חוקי עבודה במשרד התמ"ת

עו"ד דניאל סלומון - רשות האוכלוסין וההגירה, משרד הפנים

עו"ד מיכל פינצ'וק - עמותת אס"ף

ניצב משנה אילן פרץ – קצין אג"ם המחוז הדרומי של משטרת ישראל

פרופסור גדעון קונדה – אוניברסיטת תל אביב

ד"ר נונה קושנירוביץ - המרכז האקדמי רופין

גב' שחר שהם - רופאים לזכויות אדם

ח"כ מאיר שטרית - מפלגת קדימה, לשעבר שר הפנים.

גב' תמר שוורץ – מנכ"לית ארגון מסיל"ה

הכנסת

מרכז המחקר והמידע

הגדרת רשויות מקומיות כערי עולם או כרשויות קולטות עלייה

מוגש לוועדת העלייה, הקליטה והתפוצות

ח' בתמוז תשע"ג

16 ביוני 2013

כתיבה: איתי פידלמן

אישור: שלי לוי, ראש צוות

עריכה לשונית: מערכת "דברי הכנסת"

הכנסת, מרכז המחקר והמידע

קריית בן-גוריון, ירושלים 91950

טל': 02 - 6408240 / 1

פקס: 02 - 6496103

www.knesset.gov.il/mmm

תמצית

מסמך זה נכתב לבקשת יו"ר ועדת העלייה, הקליטה והתפוצות של הכנסת, חה"כ יואל רזבוזוב, והוא עוסק בהגדרה "עיר עולים", על-פי פקודת מסי העירייה ומסי הממשלה (פיטורין), 1938 ובהגדרה "רשות קולטת עלייה" על-פי חוק הרשויות המקומיות (בחירת ראש הרשות וסגניו וכהונתם), התשל"ה-1975.

מדינת ישראל היא מדינה קולטת עלייה. על-פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מאז קום המדינה ועד שנת 2010 עלו לישראל יותר מ-3 מיליון עולים.¹ כדי לסייע בקליטתם של העולים החדשים שהגיעו לישראל משנות ה-50 ועד לשנות ה-70 העניקה המדינה לרשויות המקומיות שבהן נקלטו רבים מהעולים כמה כלים כדי לסייע להן בקליטתם. שניים מכלים אלה הם שתי ההגדרות שלעיל, והן יוצגו במסמך זה. מן המסמך עולים, בין היתר, הממצאים האלה:

- עד לשנת 1954 הייתה המדינה פטורה, על-פי פקודת מסי העירייה ומסי הממשלה (פיטורין), 1938, מלשלם לכל הרשויות המקומיות ארונות רכוש וארנונה כללית בגין נכסים המשמשים אותה ברשויות המקומיות. בשנת 1954 תוקנה הפקודה ונקבע שבעיר ירושלים וברשות מקומית שעליה יכריזו שרי הפנים, לאחר התייעצות בשר האוצר, כעיר עולים, תהיה המדינה מחויבת לשלם לרשות ארנונה בשיעור מלא בגין הנכסים המשמשים אותה באותה רשות. בשנת 1995 תוקנה הפקודה שוב, ונקבע שמשנת 1998 ואילך המדינה מחויבת לשלם לרשויות המקומיות ארנונה בשיעור מופחת בגין נכסיה. עם זאת, תיקון זה הותיר על כנו את חובת המדינה לשלם לעיריית ירושלים ולרשויות מקומיות שהוגדרו ערי עולים 100% ארנונה בגין נכסיה;
- משנת 1954 ואילך הכריזו שרי הפנים על רשויות מקומיות מסוימות ערי עולים. כיום יש 61 רשויות מקומיות, שהן כרבע מהרשויות המקומיות בישראל, המוכרות כערי עולים: 30 עיריות, 19 מועצות מקומיות ו-12 מועצות אזוריות. רובן המכריע זכו להכרה זו בשנות ה-50 וה-60.
- בשנת 2005 העיר מבקר המדינה למשרד הפנים על שלא נקבעו אמות מידה לעניין רשויות מקומיות שיוגדרו ערי עולים. אף שלא הוגדרו קריטריונים כאמור, ניתן ללמוד על מאפייניהן של רשויות אלה מדברי ההסבר להצעה לתיקון הפקודה. בדברי ההסבר הוצגו שני מאפיינים לערי עולים: רשויות המאוכלסות בעיקר בעולים חדשים ורשויות שמצבן הכספי דחוק ביותר;
- מרכז המחקר והמידע של הכנסת ביקש לבדוק את שיעור העולים ברשויות המקומיות המוגדרות ערי עולים. שיעור העולים בישראל הוא כיום 14%. מתוך 61 רשויות מקומיות שהוגדרו ערי עולים, ב-26 רשויות (43%), שיעור העולים נמוך משיעור העולים בישראל, כלומר נמוך מ-14%; 11 רשויות מקומיות מתוך 26 הרשויות שבהן שיעור העולים נמוך מ-14% משתייכות לאשכולות 7-9 על-פי הדירוג של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. אם יוצאו מרשימת ערי העולים 26 הרשויות המקומיות שבהן שיעור העולים נמוך מ-14% יקטן סכום הארנונה שתשלם להן המדינה מ-

¹ יצוין כי על-פי הגדרת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, עולה הוא אדם שנכנס לארץ לישיבת קבע לפי חוק השבות, תשי"ב-1950, או חוק הכניסה לישראל, תשי"ב-1952. חוק הכניסה לישראל קובע שמי שאינו אזרח ישראלי, תהיה כניסתו לישראל על-פי אשרת עולה או על-פי אשרה לפי חוק זה. מקור: מרכז המחקר והמידע של הכנסת, [סוגיות מרכזיות בתחומי העלייה, הקליטה והתפוצות](#), כתב איתי פידלמן, 12 במרס 2013.

203,353,807 ש"ח בשנה ל-66,970,555 ש"ח בשנה – כלומר, המדינה תשלם להן סכום הנמוך ב-136,383,152 ש"ח בשנה מזה שהיא משלמת להן כיום ;

- מרכז המחקר והמידע של הכנסת בחן גם את רשימת הרשויות שבהן שיעור העולים גבוה מ-14% אולם הן אינן מוגדרות כיום כערי עולים. **מדובר ב-16 רשויות מקומיות שלמדינה יש בהן נכסים והיא משלמת בגינם ארנונה בשיעור מופחת.** למשל, שיעור העולים בעיר אריאל הוא 40.2%, השיעור הגבוה ביותר בכל הרשויות בישראל, אך היא אינה מוגדרת עיר עולים; בשלוש רשויות מקומיות שיעור העולים הוא כשליש מאוכלוסיית הרשות: בקצרין, בבת-ים ובמעלות-תרשיחא; בארבע רשויות מקומיות שיעור העולים הוא יותר מחמישית מאוכלוסיית הרשות: בנתניה, בחדרה, בחיפה ובפתח-תקווה. **אם 16 הרשויות האלה יוגדרו ערי עולים, הכנסותיהן מארנונה מהמדינה יגדלו מ-88,767,349 ש"ח בשנה ל-219,264,701 ש"ח בשנה – כלומר תינתן להן תוספת של 130,497,352 ש"ח בשנה על הכנסותיהן כיום.** שיעור הגידול בהכנסותיהן של רשויות אלה מארנונה ינוע בין 22% (מעלה-אדומים) ועד 200% (פתח-תקווה);
- אם יוצאו מרשימת ערי העולים 26 הרשויות המקומיות שבהן שיעור העולים נמוך מ-14%, יקטנו תשלומי הארנונה שמשלמת המדינה לרשויות אלה בסכום של יותר מ-136 מיליון ש"ח בשנה; אם יוכנסו אליה 16 הרשויות המקומיות שבהן שיעור העולים גבוה מ-14% תידרש המדינה לשלם לרשויות אלה תוספת של כ-130 מיליון ש"ח בשנה, כלומר שינויים אלו יביאו לכך שהוצאות המדינה על ארנונה בגין נכסיה יפחתו בכ-6 מיליון ש"ח בשנה;
- 77% מהוצאות המדינה על ארנונה ב-61 הרשויות המוגדרות כיום ערי עולים הן בגין מבנים של צה"ל, משרד הביטחון והגופים הכפופים להם. עדכון רשימת ערי העולים כפי שהוצג לעיל יוביל להפחתה ניכרת של הוצאות משרד הביטחון על תשלומי ארנונה בערי עולים. **גריעת רשויות מקומיות שבהן שיעור העולים נמוך מ-14% מרשימת ערי העולים והוספת רשויות מקומיות שבהן שיעור העולים גבוה מ-14% תפחית את תשלומי משרד הביטחון על ארנונה ביותר מ-52.5 מיליון ש"ח בשנה ;**
- בתשובה על השאלות אם על-פי עמדת משרד הפנים יש לשנות את רשימת ערי העולים ואם בכוונתו לעשות כן מסר משרד הפנים למרכז המחקר והמידע כי נושא זה עדיין לא נדון עם שר הפנים החדש ומנכ"ל המשרד החדש;
- על-פי עמדת משרד האוצר, ייתכן שיש לגרוע מהרשימה רשויות מקומיות שבהן שיעור העולים נמוך ומצבן הכלכלי טוב ולהוסיף לרשימה רשויות שבהן שיעור העולים גבוה ומצבן הסוציו-אקונומי פחות טוב;
- הוועדה לרפורמה בארנונה (ועדת ברזילי), שהוקמה בהחלטת ממשלה מס' 455 מ-12 בספטמבר 2006, סברה כי אין הצדקה להגדרה הקיימת של ערי עולים ולשיטת הגבייה הנובעת ממנה, וכי יש למצוא דרכים אחרות לסייע לרשויות שבתחום שיפוטן יש מספר רב של עולים. הוועדה סיימה את עבודתה בשנת 2010, אולם לדברי משרד הפנים המלצותיה מעולם לא הוצגו באופן רשמי;
- כלי נוסף שנועד לסייע לרשויות מקומיות שבהן היקף גדול של עולים מכונה רשות קולטת עלייה והוא מאפשר לרשויות מקומיות שהוכרו כרשויות קולטות עלייה לעניין זה למנות סגן ראש עיר נוסף

לפי סעיף 14 לחוק הרשויות המקומיות (בחירת ראש הרשות וסגניו וכהונתם), התשל"ה-1975. **נכון להיום אף רשות מקומית אינה מוכרת כרשות קולטת עליה לעניין זה ;**

- בפברואר 2012 סברה הלשכה המשפטית של המשרד לקליטת העלייה כי ישנם מספר קשיים בהגדרת רשויות מקומיות כערי עולים או כרשויות קולטות עלייה הגורמים לפגיעה משמעותית ביכולתו של המשרד לפקח על מתן ההטבות השונות לרשויות שבהן שיעור העולים גבוה ;
- הלשכה המשפטית במשרד לקליטת העלייה הציעה למנכ"ל המשרד בפברואר 2012 להגדיר רשות מקומית קולטת עלייה **"...רשות מקומית שהחל מיום כ"ד בטבת התשמ"ט, 1 בינואר 1989 ואילך, אחוז העולים מקרב תושביה, לרבות דיירי מרכז הקליטה שבתחום שיפוטתה, עולה על 20%".** הצעה דומה הציעו חה"כ דני דנון וחברי כנסת נוספים בשנת 2011 ;
- **בחינת רשימת הרשויות המקומיות המוגדרות כיום ערי עולים מעלה כי רק ב-20 רשויות מקומיות, מתוך 61 הרשויות המוגדרות כיום ערי עולים, שיעור העולים גבוה מ-20%, כלומר רק שליש מהרשויות המוגדרות כיום ערי עולים עומדות בקריטריון זה.** נוסף על כך, ברשימת הרשויות שבהן שיעור העולים גבוה אולם הן אינן מוגדרות ערי עולים יש 8 רשויות מקומיות ששיעור העולים בהן גבוה מ-20%.² **כלומר, אם משתמשים בקריטריון של שיעור עולים הגבוה מ-20% מאוכלוסיית הרשות, ברשימת ערי העולים אמורות להיות 28 רשויות מקומיות ;**
- בגין ערי העולים המוכרות כיום, 61 רשויות מקומיות, המדינה משלמת ארנונה של 400,646,186 ש"ח בשנה, אך הארנונה לערי העולים על-פי הרשימה החדשה, שתורכב מ-28 רשויות מקומיות (שבהן יותר מ-20% עולים), תסתכם ב-305,172,673 ש"ח בשנה – כלומר 95,473,513 ש"ח פחות מהארנונה המשולמת כיום.
- אולם, אם מסתכלים באופן רחב יותר, כלומר לא רק על רשימת ערי העולים הקיימת כיום (61 רשויות) ועל רשימת ערי העולים החדשה שהוצעה לעיל (28 רשויות) אלא על כלל השינוי בתשלומי ארנונה עקב שינויים במעמדן של כל 69 הרשויות האמורות (61 הרשויות המקומיות המוגדרות כיום ערי עולים ועוד 8 רשויות שבהן שיעור העולים גבוה מ-20% והן אינן מוגדרות כיום ערי עולים), החיסכון בהוצאות המדינה על ארנונה קטן יותר, אך עדיין מדובר בסכום לא מבוטל של 74,628,361 ש"ח בשנה.

² ההצעה מתייחסת לשיעור עולים של יותר מ-20% באוכלוסיית הרשות, מינואר 1989 ואילך. בנתוני המשרד לקליטת העלייה נכללים העולים שעלו לישראל מ-1 בינואר 1989 ואילו לגבי נתוני הלמ"ס עולים הם מי שהגיעו לארץ מ-1 בינואר 1990 ואילך ; לכן בחרנו להתבסס על נתוני המשרד לקליטת העלייה.

1. ערי עולים

1.1. המסגרת החוקית

עד לשנת 1954 פטרה פקודת מסי העירייה ומסי הממשלה (פיטורין), 1938 (להלן: הפקודה), את המדינה מלשלם לכל הרשויות המקומיות ארנונת רכוש וארנונה כללית בגין נכסים המשמשים אותה ברשויות המקומיות. בשנת 1954 תוקן סעיף 3 לפקודה, ונקבע:

"הוראות סעיף זה לא יחולו בתחום עיריית ירושלים ובתחום עירייה אחרת שהכריז עליה שר הפנים, לאחר התייעצות בשר האוצר, שהיא עיר עולים".³

אם כן, בשנת 1954 תוקנה הפקודה כך שבעיר ירושלים וברשות מקומית ששר הפנים, לאחר התייעצות בשר האוצר, יכריז עליה עיר עולים המדינה תהיה מחויבת לשלם לרשות זו ארנונה בשיעור מלא בגין הנכסים המשמשים אותה באותה רשות. בשנת 1995 תיקן חוק ההסדרים במשק המדינה (תיקוני חקיקה), התשנ"ה-1995, את הפקודה וקבע כי המדינה לא תהיה פטורה עוד מתשלום ארנונה בגין נכסיה לרשויות המקומיות אלא תשלם לרשויות המקומיות שבהן היא מחזיקה נכסים ארנונה בשיעור מופחת.⁴ על-פי התיקון, משנת 1998 ואילך שיעור הארנונה שמשלמת המדינה לרשויות המקומיות בגין נכסיה הוא כדלהלן:

- נכסים שמחזיק משרד הביטחון או צה"ל לרבות יחידות הסמך שלהם – 30% ;
- נכסים המשמשים בתי-חולים או מרפאות – 45% ;
- נכסים אחרים הנמצאים בבעלות המדינה – 55%.⁵

תיקון זה הותיר על כנו את חובת המדינה לשלם לעיריית ירושלים ולרשויות מקומיות שהוגדרו ערי עולים 100% ארנונה בגין נכסיה.

1.2. הרשויות המקומיות המוגדרות ערי עולים

בעקבות תיקון הפקודה משנת 1954 הכריזו שרי הפנים על רשויות מקומיות מסוימות כערי עולים. להלן רשימת הרשויות המקומיות המוגדרות ערי עולים בחלוקה לפי שנת ההכרזה ולפי מעמדה המוניציפלי של הרשות המקומית:

³ פקודת מסי העירייה ומסי הממשלה (פיטורין), 1938, סעיף 3.

⁴ חוק ההסדרים במשק המדינה (תיקוני חקיקה להשגת יעדי התקציב), התשנ"ה-1995, סעיף 7.

⁵ פקודת מסי העירייה ומסי הממשלה (פיטורין), 1938, סעיף 3. נכסים אלה הם כל הנכסים בבעלות המדינה שאינם בשתי הקטגוריות האחרות, לדוגמה מבני חינוך, מבני קהילה וכיו"ב.

שנת הכרזה	עיריות	מועצות מקומיות	מועצות אזוריות
1956–1955	אור-יהודה, אילת, אשקלון, באר-שבע, בית-שאן, בית-שמש, טבריה, טירת-הכרמל, יבנה, לוד, מגדל-העמק, נהרייה, נס-ציונה, עכו, עפולה, צפת, קריית-אתא, קריית-ים, קריית-שמונה, רמלה ורמת-השרון	אור-עקיבא, אזור, באר-יעקב, בית-דגן, יהוד, יקנעם-עילית, כפר-יונה, נשר, קדימה וראש-פינה	ברנר, מרחבים, עמק יזרעאל, ⁶ רמת נגב, שדות נגב ⁷ ושער הנגב
1966–1957	אופקים, אשדוד, דימונה, נצרת-עילית, ערד, קריית-ביאליק, קריית-גת וקריית-מלאכי	גן-יבנה, חצור-הגלילית, ירוחם, מצפה-רמון, נתיבות, עתלית, רכסים, שדרות ושלומי	באר-טוביה, חבל אילות, לכיש, מטה אשר ⁸ ותמר
1991–1967	כרמיאל	-	הערבה התיכונה

כיום יש 61 רשויות מקומיות, כרבע מהרשויות המקומיות בישראל, המוכרות כערי עולים: 30 עיריות, 19 מועצות מקומיות ו-12 מועצות אזוריות. רוב הרשויות המקומיות המוגדרות ערי עולים קיבלו הגדרה זו בשנות ה-50 וה-60, ומאז כמעט לא הוכרו רשויות מקומיות חדשות כערי עולים, למעט כרמיאל, שהוכרה בשנת 1975 והערבה התיכונה, שהוכרה בשנת 1991. יש לציין כי במשך השנים בוטל מעמדן של שתי רשויות בלבד: בת-ים וחולון, ומשנת 1965 הן אינן מוגדרות עוד ערי עולים.

לא ברור מהן אמות המידה שלפיהן הוגדרו רשויות מקומיות אלה ערי עולים. בשנת 2005 התייחס מבקר המדינה לנושא זה והעיר: ⁹ "מאז התיקון לפקודת הפיטורין בשנת 1954, לא נקבעו אמות מידה (כמותיים או אחרים), שעל פיהם יש לקבל החלטות בדבר הכרזה על רשויות מקומיות כיישובי עולים. אמות מידה כאלו אף לא נמצאו במשרד האוצר, האמור לייעץ ולהשתתף בתהליך קבלת ההחלטות בנושא... מלבד עיריות חולון ובת-ים ששר הפנים ביטל את מעמדם בשנת 1965, לא בוטל מעמדם של רשויות מקומיות נוספות. נמצא, כי משרד הפנים לא בחן מחדש את הסטטוס של ערים ויישובים שהוכרוזו כיישובי עולים לאור שינויים שחלו במצבן התקציבי ובמאפיינים דמוגרפיים".

אף שלא נקבעו קריטריונים להכרה ברשויות מקומיות כערי עולים ניתן ללמוד על מאפייניהן של רשויות אלה מדברי ההסבר להצעה לתיקון הפקודה בשנת 1954, ולפיהם: **"מוצע להעניק לשר הפנים את הסמכות**

⁶ שר הפנים קבע כי מועצה אזורית קישון תוגדר עיר עולים, אך בשנת 1980 היא מוזגה עם מועצה אזורית עמק יזרעאל. לפיכך, על הנכסים שבתחום השיפוט של מה שהיה בעבר מועצה אזורית קישון המדינה משלמת 100% ארנונה מערך הנכס, ובשאר היישובים שנמצאים בתחום השיפוט של המועצה האזורית עמק יזרעאל המדינה משלמת ארנונה בשיעור מופחת.

⁷ יצוין כי כאשר שר הפנים קבע כי מועצה אזורית זו תוגדר עיר עולים שמה היה מועצה אזורית עזתה. בשנת 2002 שונה שמה למועצה אזורית שדות נגב.

⁸ שר הפנים קבע כי מועצה אזורית סולם צור תוגדר עיר עולים אך בשנת 1982 היא מוזגה עם מועצה אזורית מטה אשר. לפיכך, על הנכסים שבתחום השיפוט של מה שהיה בעבר מועצה אזורית סולם צור המדינה משלמת 100% ארנונה מערך הנכס, ובשאר היישובים שנמצאים בתחום השיפוט של המועצה האזורית מטה אשר המדינה משלמת ארנונה בשיעור מופחת.

⁹ משרד מבקר המדינה, [דוח ביקורת על השלטון המקומי](#), עמ' 237–240, תאריך כניסה: 12 במאי 2013.

להכריז על ערים המאוכלסות בעיקר עולים חדשים, ושבמצבן הכספי דחוק ביותר, כעל ערי עולים ולבטל גם בערים אלו את הפטור הניתן למדינה ולמוסדות הלאומיים". כלומר, באופן כללי הוצגו שני מאפיינים לערי עולים: רשויות המאוכלסות בעיקר בעולים חדשים ורשויות שמצבן הכספי דחוק ביותר.

בהתבסס על שני מאפיינים אלה נבחר להלן את רשימת הרשויות המקומיות המוגדרות כיום ערי עולים, על-פי שיעור העולים בכל רשות, דירוגה של הרשות במדד הכלכלי-חברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שפורסם בשנת 2008 והכנסותיה של הרשות מארנונה בגין מבנים אזרחיים ומבנים של צה"ל, משרד הביטחון והגופים הכפופים להם בשנת 2012 (הסכומים בש"ח):¹⁰

¹⁰ הנתונים בעמודות "מספר התושבים", "מספר העולים" ו"שיעור העולים" מבוססים על נתונים שהעביר מר שלום בן שעה, מנהל גף, המשרד לקליטת העלייה, דואר אלקטרוני, 2 במאי 2013. העמודה "אשכול חברתי-כלכלי" מבוססת על המדד [החברתי-כלכלי לשנת 2008](#) של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, תאריך כניסה: 28 במאי 2013. הנתונים המוצגים בעמודות "חיובי ארנונה למבנים ממשלתיים לשנת 2012" ו"מספר הבנים הממשלתיים ביישוב" התקבלו ממינהל הדיוור הממשלתי במשרד האוצר – עודד רחמן, ניהול מיסוי עירוני בדיוור הממשלתי, "אידע" ניהול וייעוץ כלכלי, דואר אלקטרוני, 26 במאי 2013. הנתונים בעמודה המציגה הכנסות מארנונה בגין מבנים של משרד הביטחון התקבלו מעליזה גולדשטיין, ראש המערכה להסדרים מוניציפליים, משרד הביטחון, 10 ביוני 2013. יצוין כי בנתוני המשרד לקליטת העלייה נכללים העולים שעלו לישראל מ-1 בינואר 1989 ואילו לגבי נתוני הלמ"ס עולים הם מי שהגיעו לארץ מ-1 בינואר 1990 ואילך; לכן בחרנו להתבסס על נתוני המשרד לקליטת העלייה.

רשות	מספר התושבים	מספר העולים	שיעור העולים	אשכול חברתי-כלכלי	מספר המבנים הממשלתיים האזרחיים ברשות	הכנסות מארנונה בגין מבנים ממשלתיים אזרחיים בשנת 2012	הכנסות מארנונה בגין מבנים של צה"ל, משרד הביטחון והגופים הכפופים להם בשנת 2012	כלל הכנסות הרשות מארנונה בגין כל המבנים הממשלתיים בשנת 2012
עיריות								
נצרת-עילית	50,302	19,988	39.7%	5	65	9,348,571	2,796,658	12,145,229
ערד	28,380	10,478	36.9%	5	12	173,633	2,807,666	2,981,299
כרמיאל	51,780	18,973	36.6%	5	9	833,075	27,708	860,783
אור-עקיבא	19,063	6,716	35.2%	4	3	41,656	0	41,656
קריית-ים	44,208	15,140	34.2%	5	3	34,531	0	34,531
אשדוד	239,868	75,272	31.4%	5	76	5,001,962	1,740,590	6,742,552
אשקלון	131,423	40,590	30.9%	5	40	8,834,661	43,137	8,877,798
שדרות	23,354	7,025	30.1%	4	2	17,684	2,506	20,190
נשר	24,379	7,149	29.3%	7	2	13,779	1,076,111	1,089,890
באר-שבע	208,330	58,050	27.9%	5	19	12,103,180	50,953,173	63,056,353

רשות	מספר התושבים	מספר העולים	שיעור העולים	אשכול חברתי-כלכלי	מספר הממשלתיים האזרחיים ברשות	הכנסות מארנונה בגין מבנים ממשלתיים אזרחיים בשנת 2012	הכנסות מארנונה בגין מבנים של צה"ל, משרד הביטחון והגופים הכפופים להם בשנת 2012	כלל הכנסות הרשות מארנונה בגין כל המבנים הממשלתיים בשנת 2012
קריית-גת	53,209	14,246	26.8%	4	12	713,027	0	713,027
מגדל-העמק	27,603	7,295	26.4%	5	6	537,382	0	537,382
עפולה	45,653	11,671	25.6%	5	26	2,613,893	7,073,358	9,687,251
אופקים	27,481	6,549	23.8%	3	3	89,431	0	89,431
יקנעם-עילית	21,587	5,141	23.8%	6	3	16,009	0	16,009
לוד	77,658	18,480	23.8%	4	23	3,911,004	0	3,911,004
קריית-ביאליק	42,646	9,678	22.7%	6	2	502,033	0	502,033
אילת	61,616	13,012	21.1%	5	17	824,391	9,616,127	10,440,518
רמלה	73,711	15,240	20.7%	4	29	5,978,102	412,449	6,390,551
נהריה	61,209	11,985	19.6%	5	14	7,955,567	185,689	8,141,256
קריית-אתא	57,680	11,331	19.6%	5	7	1,694,580	0	1,694,580

רשות	מספר התושבים	מספר העולים	שיעור העולים	אשכול חברתי-כלכלי	מספר המבנים הממשלתיים האזרחיים ברשות	הכנסות מארנונה בגין מבנים ממשלתיים אזרחיים בשנת 2012	הכנסות מארנונה בגין מבנים של צה"ל, משרד הביטחון והגופים הכפופים להם בשנת 2012	כלל הכנסות הרשות מארנונה בגין כל המבנים הממשלתיים בשנת 2012
בית-שמש	95,805	18,608	19.4%	3	3	106,808	0	106,808
עכו	54,015	10,117	18.7%	4	20	3,825,596	158,018	3,983,614
דימונה	38,085	6,825	17.9%	4	10	1,003,681	2,824,782	3,828,463
טירת-כרמל	20,820	3,711	17.8%	4	10	2,565,053	12,689,118	15,254,171
קריית-מלאכי	23,246	4,125	17.7%	4	2	50,585	5,218,620	5,269,205
קריית-שמונה	24,768	4,154	16.8%	5	4	345,528	813,795	1,159,323
צפת	34,652	5,655	16.3%	4	28	4,810,328	8,843,487	13,653,815
אור-יהודה	36,294	5,526	15.2%	5	1	46,417	0	46,417
טבריה	46,168	6,770	14.7%	4	27	2,347,943	408,715	2,756,658
נתיבות	31,041	4,538	14.6%	3	10	231,514	0	231,514
יבנה	36,228	4,151	11.5%	5	3	312,807	0	312,807

רשות	מספר התושבים	מספר העולים	שיעור העולים	אשכול חברתי-כלכלי	מספר המבנים הממשלתיים האזרחיים ברשות	הכנסות מארנונה בגין מבנים ממשלתיים אזרחיים בשנת 2012	הכנסות מארנונה בגין מבנים של צה"ל, משרד הביטחון והגופים הכפופים להם בשנת 2012	כלל הכנסות הרשות מארנונה בגין כל המבנים הממשלתיים בשנת 2012
בית-שאן	18,962	1,191	6.3%	4	6	529,907	1,638,124	2,168,031
נס-ציונה	42,205	2,644	6.3%	7	אין מבנים	0	921,903	921,903
יהוד-מונוסון	29,758	1,729	5.8%	7	1	9,816	0	9,816
רמת-השרון	47,575	1,432	3%	9	1	13,056	16,436,377	16,449,433
הכנסותיהן של 30 ערים אלה מארנונה בגין כלל המבנים הממשלתיים בשנת 2012: 204,125,301 ש"ח								

רשות	מספר התושבים	מספר העולים	שיעור העולים	אשכול חברתי-כלכלי	מספר המבנים הממשלתיים האזרחיים ברשות	הכנסות מארנונה בגין מבנים ממשלתיים אזרחיים בשנת 2012	הכנסות מארנונה בגין מבנים של צה"ל, משרד הביטחון והגופים הכפופים להם בשנת 2012	כלל הכנסות הרשות מארנונה בגין כל המבנים הממשלתיים בשנת 2012
מועצות מקומיות								
מצפה-רמון	5,455	1,093	20%	4	4	17,852	12,707,335	12,725,187
שלומי	6,749	1,186	17.6%	5	1	9,624	0	9,624
ירוחם	9,692	1,689	17%	4	2	34,333	41,863	76,196
באר-יעקב	14,982	1,676	11.2%	6	22	12,103,180	12,788,065	24,891,245
אזור	12,418	1,177	9.5%	6	1	14,570	0	14,570
חצור-הגלילית	9,980	935	9.4%	3	4	31,341	0	31,341
גן-יבנה	21,010	1,753	8.3%	6	אין מבנים	0	216,876	216,876
כפר-יונה	19,721	1,560	7.9%	7	אין מבנים	0	9,071,016	9,071,016
קדימה-צורן	18,278	1,278	7%	7	אין מבנים	0	0	0

רשות	מספר התושבים	מספר העולים	שיעור העולים	אשכול חברתי-כלכלי	מספר המבנים הממשלתיים האזרחיים ברשות	הכנסות מארנונה בגין מבנים ממשלתיים אזוריים בשנת 2012	הכנסות מארנונה בגין מבנים של צה"ל, משרד הביטחון והגופים הכפופים להם בשנת 2012	כלל הכנסות הרשות מארנונה בגין כל המבנים הממשלתיים בשנת 2012
עתלית	6,127	382	6.2%	¹¹ (8)	4	¹² 250,703	0	250,703
בית-דגן	6,857	219	3.2%	7	3	1,776,917	0	1,776,917
רכסים	9,935	266	2.7%	2	אין מבנים	0	0	0
ראש-פינה	2,906	66	2.3%	7	1	30,882	5,790,532	5,821,414
הכנסותיהן של 19 מועצות מקומיות אלה מארנונה בגין כלל המבנים הממשלתיים בשנת 2012: 54,885,089 ש"ח								

¹¹ במדד הכלכלי-חברתי של הלמ"ס אין נתונים בדבר דירוגה של עתלית. עם זאת, עתלית היא ועד מקומי במועצה אזורית חוף כרמל, ובטבלה מוצג האשכול של כלל היישובים במועצה האזורית.

¹² אלה ההכנסות מארנונה על מבנים הנמצאים בתחום השיפוט של היישוב עתלית בלבד ולא על כל מבני הממשלה הנמצאים בתחום שיפוט של מועצה אזורית חוף כרמל. בעתלית יש ארבעה מבנים השייכים לכלא כרמל.

רשות	מספר התושבים	מספר העולים	שיעור העולים	אשכול חברתי-כלכלי	מספר המבנים הממשלתיים האזרחיים ברשות	הכנסות מארנונה בגין מבנים ממשלתיים אזרחיים בשנת 2012	הכנסות מארנונה בגין מבנים של צה"ל, משרד הביטחון והגופים הכפופים להם בשנת 2012	כלל הכנסות הרשות מארנונה בגין כל המבנים הממשלתיים בשנת 2012
מועצות אזוריות								
שער הנגב	7,715	1,045	14%	6	אין מבנים	0	218,061	218,061
חבל אילות	4,203	421	10%	5	1	1,388	25,875,671	25,877,059
רמת הנגב	5,733	573	10%	5	אין מבנים	0	37,710,811	37,710,811
תמר	1,190	81	7%	5	אין מבנים	0	154,584	154,584
מטה אשר	24,491	937	4%	6	1	1,799	¹³ 2,156,244	2,158,043
עמק יזרעאל	34,358	1,333	4%	7	2	50,168	¹⁴ 19,849,680	19,899,848

¹³ תשלומי הארנונה ששילם משרד הביטחון למועצה אזורית מטה אשר הסתכמו בשנת 2012 ב-2,156,244 ש"ח. סכום זה כולל ארנונה בשיעור מלא בסך של 1,234,991 ש"ח, בגין מבנים שהיו בעבר בתחום השיפוט של מועצה אזורית סולם צור לפני מיזוגה עם מועצה אזורית מטה אשר, וכן ארנונה בשיעור מופחת בסך של 921,253 ש"ח בגין מבנים הנמצאים בתחום השיפוט של מועצה אזורית מטה אשר.

¹⁴ תשלומי הארנונה ששילם משרד הביטחון למועצה אזורית עמק יזרעאל הסתכמו בשנת 2012 ב-19,849,680 ש"ח. סכום זה כולל ארנונה בשיעור מלא בסך של 16,259,649 ש"ח בגין מבנים שהיו בעבר בתחום השיפוט של מועצה אזורית קישון לפני מיזוגה עם מועצה אזורית עמק יזרעאל, וכן ארנונה בשיעור מופחת בסך של 3,590,091 ש"ח בגין מבנים הנמצאים בתחום השיפוט של מועצה אזורית עמק יזרעאל.

רשות	מספר התושבים	מספר העולים	שיעור העולים	אשכול חברתי-כלכלי	מספר המבנים הממשלתיים האזרחיים ברשות	הכנסות מארנונה בגין מבנים ממשלתיים אזוריים בשנת 2012	הכנסות מארנונה בגין מבנים של צה"ל, משרד הביטחון והגופים הכפופים להם בשנת 2012	כלל הכנסות הרשות מארנונה בגין כל המבנים הממשלתיים בשנת 2012
ערבה תיכונה	3,332	105	3.2%	7	אין מבנים	0	3,075,732	3,075,732
באר-טוביה	20,443	385	2%	6	2	27,587	9,415,222	9,442,809
ברנר	7,839	180	2%	8	אין מבנים	0	15,671,224	15,671,224
לכיש ¹⁵	8,602	146	2%	5	אין מבנים	0	5,655,891	5,655,891
מרחבים	10,714	177	2%	5	אין מבנים	0	21,610,849	21,610,849
שדות נגב	8,634	196	2%	5	אין מבנים	0	160,885	160,885
סך הכנסותיהן של 12 מועצות אזוריות אלה מארנונה בגין כלל המבנים הממשלתיים בשנת 2012: 141,635,796 ש"ח								

¹⁵ החישוב נעשה ללא היישוב ניר ח"ן, שאין לגביו נתונים מלאים.

שיעור העולים בישראל הוא כיום 14%. בחינת שיעור העולים ברשויות המקומיות המוגדרות ערי עולים לנוכח שיעור זה מעלה כי:¹⁶

- מתוך 36 ערים המוגדרות ערי עולים, ב-31 ערים שיעור העולים עומד על יותר מ-14%, אולם בחמש ערים שיעור העולים נמוך מ-14%: יבנה (11.5%), בית-שאן (6.3%), נס-ציונה (6.3%), יהוד-מונסון (5.8%) ורמת-השרון (3%);
- רק בשלוש מועצות מקומיות מתוך 13 המועצות המוצגות בטבלה האמורה שיעור העולים גבוה מ-14%: מצפה רמון (20%), שלומי (17.6%) וירוחם (17%);
- רק במועצה אזורית אחת מתוך 12 המועצות האזוריות שיעור העולים הוא יותר מ-14%, מועצה אזורית שער הנגב (14%). בכל שאר המועצות האזוריות שיעור העולים נמוך מהממוצע הארצי;
- **כלומר מ-61 רשויות מקומיות שהוגדרו ערי עולים, ב-26 רשויות (43%), שיעור העולים נמוך משיעור העולים בישראל, כלומר נמוך מ-14%.**
- בדיקת דירוגן של הרשויות המקומיות המוגדרות ערי עולים על-פי המדד החברתי-כלכלי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לשנת 2008 מעלה כי 19 מהרשויות המוגדרות ערי עולים (כ-31% מהן) מדורגות באשכולות 2–4; 30 מהרשויות (כ-49%) מדורגות באשכולות 5–6, ו-12 הרשויות (כ-20%) מדורגות באשכולות 7–9;¹⁷ **11 רשויות מקומיות מ-26 הרשויות שבהן שיעור העולים נמוך מ-14% משתייכות לאשכולות 7–9;**
- בשתי רשויות מקומיות, קדימה-צורן ורכסים, אין למדינה נכסים, ולכן רשויות אלה אינן מקבלות תשלומי ארנונה מהמדינה, כלומר הגדרתן כערי עולים אינה מקנה להן הטבה כלכלית.
- **אם יוצאו מהרשימה 26 הרשויות המקומיות שבהן שיעור העולים נמוך מ-14%, סכום הארנונה שתשלם להן המדינה יקטן מ-203,353,807 ש"ח בשנה ל-66,970,555 ש"ח בשנה – כלומר המדינה תשלם להן סכום הנמוך ב-136,383,152 ש"ח מהסכום שהיא משלמת להן כיום.**¹⁸

1.3. רשויות שאינן מוגדרות ערי עולים¹⁹

להלן נבחן את רשימת הרשויות המקומיות שבהן שיעור עולים הגבוה מ-14% אולם הן אינן מוגדרות ערי עולים. **מדובר ב-16 רשויות מקומיות שבהן למדינה יש נכסים והיא משלמת בגינם ארנונה בשיעור מופחת, כדלקמן:** בגין נכסים שמחזיק משרד הביטחון או צה"ל לרבות יחידות הסמך שלהם – 30%; בגין נכסים המשמשים בתי-חולים או מרפאות – 45%, ובגין נכסים אחרים הנמצאים בבעלות המדינה – 55%.²⁰ להלן רשימת הרשויות המקומיות ושיעור העולים בהן, דירוגה של כל רשות על-פי המדד החברתי-

¹⁶ מבוסס על נתוני המשרד לקליטת העלייה, המגדיר עולה כמי שעלה לישראל אחרי 1 בינואר 1989.

¹⁷ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, המדד חברתי-כלכלי 2008, תאריך כניסה: 1 במאי 2013.

¹⁸ 203,353,807 ש"ח הוא סכום הארנונה השנתי שהמדינה משלמת כיום ל-26 רשויות אלה. כאמור מדובר על תשלום ארנונה בשיעור של 100%. אם ערים אלה לא יוגדרו עוד ערי עולים תשלם להן המדינה ארנונה בשיעור מופחת, בהתאם לסוג הנכס, והתשלום שהמדינה תשלם לרשויות אלה יעמוד על 66,970,555 ש"ח בשנה.

¹⁹ מנתוני המשרד לקליטת עלייה עולה כי יש 121 יישובים שבהם שיעור העולים גבוה מ-14% – ממוצע העולים הארצי. מתוכם בחרנו את 16 הרשויות המקומיות שאינן כלולות ברשימת ערי עולים המוכרת כיום. **יש לציין כי ברשימת 121 היישובים שבהם שיעור העולים גבוה מ-14% יש יישובים שהם חלק מרשויות אזוריות ששיעור העולים הכולל בהן אינו עולה על 14%, ולכן הן לא נכללו ברשימת 16 הרשויות המקומיות המוצגת לעיל.**

²⁰ פקודת מסי העיריה ומסי הממשלה (פיטורין), 1938, סעיף 3. נכסים אלה הם כל הנכסים בבעלות המדינה שאינם בשתי הקטגוריות האחרות, לדוגמה מבני חינוך, מבני קהילה וכיו"ב.

כלכלי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שפורסם בשנת 2008, הכנסותיה של הרשות מארנונה בגין כלל המבנים הממשלתיים בשנת 2012, הכנסותיה של הרשות מארנונה בגין כלל המבנים הממשלתיים בתחום השיפוט שלה אם תוגדר עיר עולים, וכן שיעור הגידול הצפוי בהכנסותיה מארנונה בגין מבנים ממשלתיים אם תוגדר עיר עולים (הסכומים בש"ח):²¹

²¹ הנתונים בעמודות "מספר התושבים", "מספר העולים" ו"שיעור העולים" מבוססים על נתוני מר שלום בן שטיינר, מנהל גף המשרד לקליטת עלייה, דואר אלקטרוני, 2 במאי 2013. העמודה "אשכול חברתי-כלכלי" מבוססת על ה**ממד החברתי-כלכלי לשנת 2008** של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, תאריך כניסה: 28 במאי 2013. הנתונים המוצגים בעמודות של "חיובי ארנונה למבנים ממשלתיים לשנת 2012" ו"מספר המבנים הממשלתיים האזרחיים ברשות" התקבלו ממנהל הדיוור הממשלתי במשרד האוצר – עודד רחמן, ניהול מיסוי עירוני בדיוור הממשלתי, "אידע" ניהול וייעוץ כלכלי, דואר אלקטרוני, 26 במאי 2013. הנתונים בעמודה המתייחסת להכנסות מארנונה ממבנים של משרד הביטחון התקבלה מעליזה גולדשטיין, ראש המערכה להסדרים מוניציפליים, משרד הביטחון, 10 ביוני 2013.

רשות	מספר התושבים	מספר העולים	שיעור העולים	אשכול חברתי - כלכלי	מספר המבנים הממשלתיים האזרחיים ברשות	הכנסות מארנונה בגין מבנים ממשלתיים אזרחיים בשנת 2012	הכנסות מארנונה בגין מבנים של צה"ל, משרד הביטחון והגופים הכפופים להם בשנת 2012	כלל ההכנסות מארנונה בגין כל המבנים הממשלתיים בשנת 2012	כלל ההכנסות מארנונה אם הרשות תוגדר עיר עולים	שיעור הגידול בהכנסות מארנונה
אריאל	16,689	7,516	40.2%	5	5	134,684	0	134,684 ₪	244,879	82%
קצרין	7,761	2,611	33.6%	5	8	100,400	0	100,400	182,546	82%
בת-ים	15,780	51,686	32.8%	5	19	3,706,657	346,755	4,053,412	8,797,976	117%
מעלות-תרשיחא	23,989	7,782	32.4%	5	3	19,444	0	19,444	35,353	82%
נתניה	218,386	59,166	27.1%	5	35	2,355,076	553,548	2,908,624	6,127,116	111%
חדרה	91,097	23,921	26.3%	5	49	9,118,830	12,944	9,131,774	19,547,385	114%

רשות	מספר התושבים	מספר העולים	שיעור העולים	אשכול חברתי - כלכלי	מספר המבנים הממשלתיים האזרחיים ברשות	הכנסות מארנונה בגין מבנים ממשלתיים אזרחיים בשנת 2012	הכנסות מארנונה בגין מבנים של צה"ל, משרד הביטחון והגופים הכפופים להם בשנת 2012	כלל ההכנסות מארנונה בגין כל המבנים הממשלתיים בשנת 2012	כלל ההכנסות מארנונה אם הרשות תוגדר עיר עולים	שיעור הגידול בהכנסות מארנונה
חיפה	309,541	71,588	23.1%	7	128	29,616,864	15,298,515	44,915,379	109,516,209	144%
פתח-תקווה	233,732	47,593	20.4%	6	31	1,435,959	5,174,310	6,610,269	19,858,535	200%
ראשון-לציון	251,862	49,079	19.5%	6	24	6,247,890	9,650,770	15,898,660	43,529,033	174%
קריית-ארבע	7,277	1,396	19.2%	4	5	34,312	0	34,312	62,386	82%
חולון	203,342	36,202	17.8%	5	4	733,135	18,327	751,462	1,394,062	86%
קציר-חריש	2,702	473	17.5%	7	12	72,497	0	72,497	131,813	82%

רשות	מספר התושבים	מספר העולים	שיעור העולים	אשכול חברתי - כלכלי	מספר המבנים הממשלתיים האזרחיים ברשות	הכנסות מארנונה בגין מבנים ממשלתיים אזרחיים בשנת 2012	הכנסות מארנונה בגין מבנים של צה"ל, משרד הביטחון והגופים הכפופים להם בשנת 2012	כלל ההכנסות מארנונה בגין כל המבנים הממשלתיים בשנת 2012	כלל ההכנסות מארנונה אם הרשות תוגדר עיר עולים	שיעור הגידול בהכנסות מארנונה
רחובות	131,029	22,687	17.3%	6	106	1,323,827	190,875	1,514,702	3,043,208	101%
מעלה-אדומים	38,934	6,304	16.2%	5	3	2,453	12,908	15,361	18,769	22%
רעננה	82,507	13,219	16%	8	2	8,700	0	8,700	15,818	82%
פרדס-חנה-כרכור	36,119	5,229	14.5%	6	14	1,253,528	1,344,141	2,597,669	6,759,612	160%
סך הכול										
								88,767,349 ש"ח	219,264,700 ש"ח	147%

מן הטבלה עולים, בין היתר, הממצאים האלה:

- שיעור העולים בעיר אריאל הוא 40.2%, זהו השיעור הגבוה ביותר של עולים בכל הרשויות בישראל,²² אך כאמור עיר זו אינה מוגדרת כיום עיר עולים. בשלוש רשויות מקומיות שיעור העולים הוא כשליש מאוכלוסיית הרשות: בקצרין, בבתי-ים ובמעלות-תרשיחא; בארבע רשויות שיעור העולים גדול מחמישית מאוכלוסיית הרשות: בנתניה, בחדרה, בחיפה ובפתח-תקווה;
- בחינת דירוג הרשויות המקומיות על-פי המדד החברתי-כלכלי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לשנת 2008 מלמדת כי בין הרשויות המוצגות בטבלה רשות אחת מדורגת באשכול 4, שמונה רשויות מדורגות באשכול 5, ארבע רשויות מדורגות באשכול 6, שתי רשויות מדורגות באשכול 7 ושתי אחת מדורגת באשכול 8;
- אם יוגדרו 16 הרשויות בטבלה האמורה ערי עולים, הכנסותיהן מארנונה מהמדינה יגדלו מ-88,767,349 ש"ח בשנה ל-219,264,701 ש"ח בשנה – **כלומר תוספת של 130,497,352 ש"ח בשנה על הכנסותיהן כיום.**²³ שיעור הגידול בהכנסות של רשויות אלה ינוע בין 22% (מעלה-אדומים) ל-200% (פתח-תקווה);
- אם יוצאו מרשימת ערי העולים הקיימת כיום 26 הרשויות המקומיות שבהן שיעור העולים נמוך מ-14%, יקטנו תשלומי הארנונה שמשלמת המדינה לרשויות אלה בסכום של יותר מ-136 מיליון ש"ח בשנה; אם יוכנסו אליה 16 הרשויות המקומיות שבהן שיעור העולים גבוה מ-14%, תיגדל המדינה לשלם לרשויות אלה תוספת של כ-130 מיליון ש"ח בשנה. כלומר שינוי זה יוביל לכך שכלל הוצאות המדינה על ארנונה בגין נכסיה יפחת בכ-6 מיליון ש"ח בשנה;
- 77% מהוצאות המדינה על ארנונה ב-61 הרשויות המקומיות המוגדרות כיום ערי עולים הן בגין מבנים של צה"ל, משרד הביטחון והגופים הכפופים להם.²⁴
- עדכון רשימת ערי העולים כפי שהוצע לעיל יוביל להפחתה ניכרת בהוצאות משרד הביטחון על תשלומי ארנונה בערי עולים. גריעת רשויות מקומיות שבהן שיעור העולים נמוך מ-14% מרשימת ערי העולים²⁵ והוספת רשויות מקומיות שבהן שיעור העולים גבוה מ-14%²⁶ תפחית את תשלומי משרד הביטחון על ארנונה ביותר מ-52.5 מיליון ש"ח בשנה.²⁷

²² יצוין כי יש יישובים שבהם שיעור העולים גבוה מזה שבאריאל אך הם חלק ממועצות אזוריות ואינם רשויות בפני עצמם.
²³ 88,767,349 ש"ח משלמת כיום המדינה בגין ארנונה ל-16 רשויות אלה על-פי השיעורים המופחתים הקבועים בפקודה בהתאם לסוג הנכס. אם 16 רשויות מקומיות אלה יוגדרו ערי עולים הן תוכלנה לגבות מהמדינה 100% ארנונה בגין נכסיה, ולכן הכנסותיהן מארנונה יגדלו ל-219,264,701 ש"ח.

²⁴ החישוב מבוסס על 308,858,652 ש"ח (התשלום שמשלם כיום משרד הביטחון עבור ארנונה ב-61 ערי עולים) מתוך 400,646,186 ש"ח (כלל הוצאות המדינה על ארנונה ב-61 ערי עולים).

²⁵ כלומר במקום 308,858,652 ש"ח, הסכום שמשלם כיום משרד הביטחון ל-61 ערי עולים, ישולם סכום של 180,276,771 ש"ח – כלומר 128,581,881 ש"ח פחות עקב הפחתת תשלומי הארנונה ברשויות שבהן שיעור העולים קטן מ-14%.

²⁶ הוספת 16 רשויות מקומיות שבהן שיעור העולים גבוה מ-14% אך הן לא מוגדרות כיום ערי עולים לרשימת ערי העולים תביא להגדלת הסכום שמשלם משרד הביטחון ישלם מ-32,603,093 ש"ח ל-108,646,858 ש"ח – 76,043,765 ש"ח יותר מהסכום הקודם.

²⁷ החישוב התקבל מהפחתה של 76,043,765 ש"ח (ראו הערת שוליים 26) מ-128,581,881 ש"ח (ראו הערת שוליים 25).

1.4. הביקורת על סוגיית ערי עולים

כאמור, בשנת 2005 התייחס מבקר המדינה לסוגיית ערי העולים. בהתייחסות לגביית מסים, אגרות והיטלים של רשויות מקומיות ממשרד הביטחון ציין המבקר כי ראש אמו"ן (אגף מבצעים לוגיסטיים ונכסים) פנה למנכ"ל משרד הביטחון והמליץ בפניו לשקול פנייה לשר הפנים בבקשה לבטל את מעמדן של רשויות מקומיות מבוססות כערי עולים, אולם **בפועל משרד הביטחון לא פנה למשרד הפנים בנושא זה**. תגובת משרד הביטחון על דוח מבקר המדינה, שהוצגה בהערות ראש הממשלה לדוח, הייתה כי: **"המשרד [משרד הביטחון] מקבל את המלצת הביקורת כי יש לבצע בחינה מקיפה של ההכרה ברשויות המקומיות כיישובי עולים ולהוציא מהרשימה את הרשויות המבוססות ואת אלו שאינן קולטות עליה"**.²⁸

אשר לסוגיית ערי עולים בכללותה, בדוח מבקר המדינה נכתב כי **"משרד מבקר המדינה העיר למשרד הפנים ולמשרד האוצר כי אי-הפעלת הסדר יישובי עולים באופן דינמי, תוך כדי בחינה מתמדת של הנתונים לעומת אמות מידה, יצר עיוותים בתחום גביית תשלומי הארנונה ממשרד הביטחון שנמשכו שנים ללא בדיקה. לדעת משרד מבקר המדינה על משרד הפנים ומשרד האוצר לקיים בחינה מקיפה בנושא זה, כדי שיעשה שימוש נכון בהסדר שקבע החוק לרשויות מקומיות קולטות עליה, שמצבן הכלכלי דחוק. לשם כך יש לקבוע אמות מידה כמותיות כבסיס לקבלת החלטות על הכרזה של רשות מקומית כיישוב עולים. בד בבד יש לנתח את הנתונים הכספיים והדמוגרפיים של כל הרשויות המקומיות בארץ ולבטל את ההכרה בחלק מהן כיישובי עולים, או להכריז על רשויות מקומיות אחרות ככאלה"**.²⁹

משרד הפנים מסר למבקר המדינה בשנת 2005 כי **שר הפנים הסמיך את המשנה למנכ"ל לטפל בנושא מעמדן של ערי עולים ולבחון את ההצדקה לקיומן**.³⁰ מרכז המחקר והמידע של הכנסת פנה למשרד הפנים בבקשה לקבל מידע על ממצאי הבדיקה בנושא על-ידי המשנה למנכ"ל. **ממשרד הפנים נמסר כי חרף ניסיונותיו הוא לא הצליח לאתר את האדם שיוכל לענות על שאלה זו**.³¹

מרכז המחקר והמידע של הכנסת פנה למשרד הפנים גם בבקשה לקבל מידע על הפעולות שנקט המשרד בסוגיית ערי עולים מאז פרסום דוח המבקר בשנת 2005. מתשובת המשרד עולה כי **מאז פרסום דוח המבקר בשנת 2005 עדיין לא קבע המשרד קריטריונים שעל-פיהם רשות מקומית תוגדר עיר עולים**. בתשובה על שאלתנו מדוע רשויות שבהן שיעור העולים נמוך עדיין מוגדרות ערי עולים בעוד רשויות מקומיות אחרות, שבהן שיעור העולים גבוה, אינן זוכות להכרה זו, נמסר ממשרד הפנים כי הסיבה היא ככל הנראה שינוי באופי האוכלוסייה ברשויות מאז הוגדרו ערי עולים.³² **בתשובה על השאלה אם לדעת המשרד יש לשנות את רשימת ערי העולים ואם בכוונתו לעשות כן, נמסר ממשרד הפנים כי נושא זה עדיין לא נדון עם שר הפנים החדש ומנכ"ל המשרד החדש**.³³

בתשובת משרד האוצר על פנייתנו בנושא זה נמסר כי המשרד מכיר בכך שרשימת ערי העולים הנוכחית אינה משקפת את רצון המחוקק להיטיב עם רשויות מקומיות שבהן שיעור עולים גבוה ושמצבן הכספי דחוק. נוסף על כך, על-פי עמדת המשרד ייתכן שיש לגרוע מהרשימה רשויות מקומיות שבהן שיעור

²⁸ הערות ראש-הממשלה לדוח מבקר המדינה, 56ב, מאי 2006, עמ' 492.

²⁹ משרד מבקר המדינה, [דוח ביקורת על הרשויות המקומיות 2005](#), עמ' 240.

³⁰ שם.

³¹ זיוה שרבר, לשכת הממונה על חוק חופש המידע, משרד הפנים, דואר אלקטרוני, 6 ביוני 2013.

³² איתיאל מלאכי, מנהל מחלקה בכיר, הלשכה המשפטית, משרד הפנים, מכתב, 19 במאי 2013.

³³ זיוה שרבר, יחידת חוק חופש המידע, משרד הפנים, דואר אלקטרוני, 6 ביוני 2013.

העולים נמוך ומצבן הכלכלי טוב ולהוסיף לרשימה רשויות שבהן שיעור עולים גבוה ומצבן הסוציו-אקונומי פחות טוב.³⁴

מרכז המחקר והמידע של הכנסת פנה גם אל הוועדה לרפורמה בארנונה בראשות עו"ד אודי ברזילי (ועדת ברזילי). ועדה זו הוקמה מתוקף החלטת ממשלה מס' 455 מ-12 בספטמבר 2006, שבה הוחלט להטיל על שר הפנים ועל שר האוצר למנות ועדה לרפורמה בנושא הארנונה.³⁵ בסעיף 8 בהחלטת הממשלה נקבע כי הוועדה תגיש המלצות גם בנוגע ל"סוגיות הנוגעות לערי עולים, תוך התייחסות להשלכות הנובעות מכך על תשלומי הארנונה המוטלים על המדינה". לדברי עו"ד קארין צוקרמן, מרכזת הוועדה, עמדת הוועדה היא שאין הצדקה להגדרה הקיימת של ערי עולים ולשיטת הגבייה הנובעת ממנה, ויש למצוא דרכים אחרות לסייע לרשויות שבתחום שיפוטן יש מספר רב של עולים.³⁶ ועדת ברזילי סיימה את עבודתה כבר בשנת 2010 והציגה את המלצותיה בפני משרד הפנים.³⁷

במענה על פניית מרכז המחקר והמידע של הכנסת למשרד הפנים בנוגע ליישום מסקנות הוועדה מסר עו"ד איתאל מלאכי מהלשכה המשפטית במשרד, כי המלצות ועדת ברזילי מעולם לא הוגשו באופן רשמי ומכאן שלא ניתן להתייחס אליהן.³⁸

2. רשות קולטת עלייה

כאמור, כלי נוסף שנועד לסייע לרשויות מקומיות שבהן שיעור ניכר של עולים הוא ההגדרה "רשות קולטת עלייה". כלי זה מאפשר לרשויות מקומיות שהוכרו כרשויות קולטות עלייה לעניין זה למנות סגן ראש עיר נוסף.

סעיף 14 לחוק הרשויות המקומיות (בחירת ראש הרשות וסגניו וכהונתם), התשל"ה-1975, קובע כי "לראש רשות יהיה סגן אחד, וברשות מקומית שמספר תושביה עולה על 150,000 או ברשות מקומית הנמצאת בגבול או בגליל, שמספר תושביה עולה על 45,000 ושהוכרה על ידי השר [שר הפנים] כרשות מקומית קולטת עלייה יכול שיהיו, על-פי הצעת ראש הרשות, שני סגנים; כל סגן ייבחר מבין חברי המועצה על פי הצעת ראש הרשות שאושרה בידי המועצה, ברוב חבריה".³⁹

בהתאם לקביעה זו נקבע בחוזר מנכ"ל 1/2001 של משרד הפנים, שביטל את החוזר הקודם בנושא, כי רשות מקומית קולטת עלייה היא רשות שביום הבחירות 2.75% מאוכלוסייתה היו עולים. נוסף על כך, בתום שנתיים ממועד הבחירות תיערך בדיקה מחודשת וייבחן אם ישנם ברשות המקומית 2.75% עולים מכלל אוכלוסיית הרשות באותה העת. אם הבדיקה העלתה כי שיעור זה לא קטן, ניתן יהיה לבחור סגן נוסף לראש הרשות בהתאם לסעיף 14 לחוק. אם נבחר סגן נוסף והרשות חדלה להיות רשות מקומית קולטת עלייה, תופסק כהונתו של הסגן.⁴⁰ החוזר קובע גם כיצד מוגדר עולה לעניין זה. יש לציין כי אם כבר מכהנים ברשות סגנים במספר המקסימלי המותר על-פי חוק,⁴¹ הסגן הנוסף, שייבחר מתוקף סעיף

³⁴ יונתן בר סימן-טוב, רכז פנים, אגף תקציבים, משרד האוצר, שיחת טלפון, 2 ביוני 2013.

³⁵ אתר האינטרנט של משרד ראש הממשלה, [החלטת הממשלה מס' 455 מ-12 בספטמבר 2006](#), תאריך כניסה: 21 במאי 2013.

³⁶ קארין צוקרמן, מרכזת הוועדה לרפורמה בארנונה, משרד עו"ד אודי ברזילי, מכתב, 21 במאי 2013.

³⁷ מרכז המחקר והמידע של הכנסת, [מדידות לצורך חישוב תשלום ארנונה](#), כתב איתי פידלמן, 20 במאי 2012.

³⁸ איתאל מלאכי, מנהל מחלקה בכיר, הלשכה המשפטית, משרד הפנים, מכתב, 19 במאי 2013.

³⁹ ההדגשה אינה במקור; ראו [חוק הרשויות המקומיות \(בחירת ראש הרשות וסגניו וכהונתם\)](#), התשל"ה-1975.

⁴⁰ משרד הפנים, [חוזר מנכ"ל 1/2001](#), סעיף 3, תאריך כניסה: 8 במאי 2013.

⁴¹ מספר הסגנים לכל רשות נקבע על-פי מספר התושבים שבה; הסוגיה נדונה בסעיף 15 לחוק הרשויות המקומיות (בחירת ראש הרשות וסגניו וכהונתם), התשל"ה-1975.

14 לחוק, לא יקבל שכר עבור תפקידו, על-פי הוראות "תנאי שכר ותנאים נלווים לראשי הרשויות המקומיות וסגניהם בשכר" משנת 2004, שלפיהן "שכר סגן ראש רשות קולטת עלייה כסגן נוסף ישולם אך ורק במסגרת התקנים שנקבעו ולא כתקן נוסף של סגן בשכר".⁴²

לעמדת משרד הפנים, ההגדרה של רשות קולטת עלייה, "נועדה לתת לרשות המקומית כלי להתמודדות עם מטלות מיוחדות הנובעות מהיותה רשות קולטת עלייה, ואשר אינן קיימות ברשות אחרת".⁴³

מפניית מרכז המחקר והמידע של הכנסת למשרד הפנים בנושא יישום החוק והוראות החוזר נמסר כי לגבי רשויות אחדות בלבד התקיים תנאי זה של החוק. לדברי מר ישראל שפיצר, מנהל האגף לכו-אדם ושכר ברשויות המקומיות שבמשרד הפנים, אף שהיו כמה רשויות שלגביהן התקיים התנאי, אף לא אחת מהן לא מינתה סגן נוסף לראש העירייה מתוקף חוק זה.⁴⁴ עוד נמסר ממשרד הפנים כי לאחר הבחירות המקומיות בשנים 2003 ו-2008 לא היו בקשות של רשויות שהתקיימו לגביהן התנאים להכיר בהן כרשות קולטת עלייה.⁴⁵ כלומר, כיום אין שום רשות מקומית המוכרת כרשות קולטת עלייה לעניין זה.

בהקשר זה יצוין כי בשנת 2000 עתרה עיריית אילת לבג"ץ בדרישה שמשרד הפנים יכיר בה כרשות קולטת עלייה ולחלופין יפרסם קריטריונים להכרה ברשות קולטת עלייה ויקבע כי אילת עומדת בקריטריונים אלה. עתירה זו הוגשה לאחר שחברי מועצת העיר הגישו עתירה לבג"ץ נגד ראש העיר בטענה כי החלטתו למנות שני סגנים לפי סעיף 14(א) לחוק הרשויות המקומיות אינה חוקית. בפברואר 2001 החליט בג"ץ לדחות את עתירת ראש עיריית אילת ולקבל את עתירת חמשת חברי מועצת העיר. בית-המשפט קבע כי הוראות חוק הרשויות המקומיות ברורות, וכי מאחר ששר הפנים לא הכיר באילת כרשות קולטת עלייה, החלטת מועצת העירייה למנות שני סגנים היא בלתי חוקית.⁴⁶

3. הצעותיהם של גורמים שונים לשינוי המצב הקיים

מרכז המחקר והמידע של הכנסת פנה למשרד לקליטת העלייה כדי לקבל את עמדתו אשר למידת יעילותם של שני הכלים האמורים "עיר עולים" ו"רשות קולטת עלייה" בסיוע לרשויות המקומיות בקליטת העלייה. בתגובה נשלח אלינו מכתב שהעבירה הלשכה המשפטית של המשרד לקליטת העלייה אל מנכ"ל המשרד בפברואר 2012, וכותרתו "הסדרת קריטריונים להכרה ברשות מקומית קולטת עלייה". להלן קטע מהמכתב:

"המצב המשפטי הקיים עלול לגרום לקשיים בשל ההיבטים הבאים:

- א. היעדר מינוח אחיד – 'עיר עולים' לעומת 'רשות מקומית קולטת עלייה'.
- ב. היעדר קריטריונים ברורים להכרה ברשות מקומית כקולטת עלייה.
- ג. היעדר רשימה מסודרת של רשויות מקומיות שהוכרו כקולטות עלייה לעניין מינוי סגן נוסף והיעדר רשימה של רשויות שהוכרו כעיר עולים לעניין הטבת הארנונה המפורטת לעיל.
- ד. אי עדכון רשימת הערים שהוכרו כעיר עולים לצורך הטבת הארנונה זה מספר עשורים, באופן המביא לעיוות הגורם לאי-מתן ההטבה לערים שבהן אחוז העולים גבוה.

⁴² שם.

⁴³ אברהם אמונה, מנהל תחום (נבחרים ברשויות המקומיות), משרד הפנים, מכתב, 13 במאי 2013.

⁴⁴ ישראל שפיצר, מנהל האגף לכו-אדם ושכר ברשויות המקומיות, משרד הפנים, שיחת טלפון, 30 במאי 2013.

⁴⁵ אברהם אמונה, מנהל תחום (נבחרים ברשויות המקומיות), משרד הפנים, דואר אלקטרוני, 13 במאי 2013.

⁴⁶ בג"ץ 2421/00 מאיר הלוי נ' גבי קדוש, ראש עיריית אילת, פ"ד נה(2) 586.

הקשיים הנזכרים לעיל גורמים לפגיעה משמעותית ביכולתו של המשרד לפקח על מתן ההטבות השונות לרשויות שבהן אחוז העולים גבוה. בכדי לצמצם את היקפי הבעיה יש להסדיר תחילה את הקריטריונים להכרה ברשות מקומית כקולטת עליה. לפיכך, מוצעת ההגדרה הבאה –

רשות מקומית קולטת עליה – רשות מקומית שהחל מיום כ"ד בטבת התשמ"ט, 1 בינואר 1989 ואילך, אחוז העולים מקרב תושביה, לרבות דיירי מרכז הקליטה שבתחום שיפוטה, עולה על 20% בהתאם לנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

לעניין זה, 'עולה' – אדם שעלה לארץ לאחר יום כ"ד בטבת התשמ"ט, 1 בינואר 1989. אחת לשנתיים תיערך בחינה מחודשת של אחוז העולים בקרב תושבי הרשות המקומית.⁴⁷

כלומר, במשרד לקליטת העלייה יש אי-שביעות רצון מההגדרה שנקבעה לעיר עולים או לרשות קולטת עלייה ומאופן היישום של כלים אלה, ולכן בפברואר 2012 הועלתה במשרד הצעה לפעול לשינוי המצב הקיים. מרכז המחקר והמידע של הכנסת פנה למשרד לקליטת העלייה בשאלה מדוע נקבע בהגדרה כי רשות מקומית קולטת עלייה תהיה רשות שבתחום שיפוטה שיעור העולים גבוה מ-20% דווקא. מהמשרד נמסר כי לעמדתו שיעור זה הוא רף מתאים להגדרת רשות כקולטת עלייה.⁴⁸

בחינת רשימת הרשויות המקומיות המוגדרות כיום ערי עולים מעלה כי רק ב-20 רשויות מקומיות, מתוך 61 הרשויות הנכללות ברשימה כיום, שיעור העולים גבוה מ-20%, כלומר רק שליש מהרשויות המוגדרות כיום ערי עולים עומדות בקריטריון זה. נוסף על כך, ברשימת הרשויות שבהן שיעור העולים גבוה אולם הן אינן מוגדרות ערי עולים יש שמונה רשויות מקומיות ששיעור העולים בהן גבוה מ-20%.⁴⁹ כלומר, אם משתמשים בקריטריון של שיעור עולים גבוה מ-20% מאוכלוסיית הרשות, אזי אמורות להיכלל ברשימת ערי העולים 28 רשויות מקומיות.

בגין ערי העולים המוכרות כיום, 61 רשויות מקומיות, המדינה משלמת ארנונה של 400,646,186 ש"ח בשנה, אך הארנונה לערי העולים, על-פי הרשימה החדשה, שתורכב מ-28 רשויות מקומיות, תסתכם ב-305,172,673 ש"ח בשנה – כלומר 95,473,513 ש"ח פחות מהארנונה המשולמת כיום.

אולם, אם מסתכלים באופן רחב יותר, כלומר לא רק על רשימת ערי העולים הקיימת כיום (61 רשויות) ולעומתה על רשימת ערי העולים החדשה שהוצעה לעיל (28 רשויות), אלא על כלל השינוי בתשלומי ארנונה עקב שינויים במעמדן של כל 69 הרשויות האמורות (61 הרשויות המקומיות המוגדרות כיום ערי עולים ועוד 8 רשויות בהן שיעור העולים גבוה מ-20% אך הן לא מוגדרות כיום ערי עולים), החיסכון בהוצאות המדינה על ארנונה קטן יותר, אם כי עדיין מדובר בסכום לא מבוטל. ל-41 הרשויות המקומיות שיוצאו מרשימת ערי העולים הקיימת כיום תידרש המדינה לשלם ארנונה בשיעור מופחת בסכום כולל

⁴⁷ מכתב מאת מיכל שטרית-רבב, היועצת המשפטית של המשרד לקליטת העלייה, אל מנכ"ל המשרד מר דימיטרי אפרציב, מ-21 בפברואר 2012. התקבל במרכז המחקר והמידע של הכנסת ב-1 במאי 2013.

⁴⁸ איילת השחר-גלבוע, הלשכה המשפטית, המשרד לקליטת העלייה, דואר אלקטרוני, 29 במאי 2013.

⁴⁹ ההצעה מתייחסת לשיעור עולים של יותר מ-20% מאוכלוסיית הרשות מינואר 1989 ואילך. בנתוני המשרד לקליטת העלייה נכללים העולים שעלו לישראל מ-1 בינואר 1989 ואילו לגבי נתוני הלמ"ס עולים הם מי שהגיעו לארץ מ-1 בינואר 1990 ואילך; לכן בחרנו להתבסס על נתוני המשרד לקליטת העלייה.

של 88,719,138 ש"ח בשנה,⁵⁰ כלומר ל-61 הרשויות המוגדרות כיום ערי עולים היא תשלום 171,064,374 ש"ח פחות מהסכום שהיא משלמת כיום לרשויות אלה.⁵¹ אולם כיוון שעליה לשלם ל-8 הרשויות הנוספות שבהן שיעור העולים גבוה מ-20% והן אינן מוגדרות כיום ערי עולים ארנונה בשיעור מלא, היא תידרש לשלם להן תוספת של 96,436,013 ש"ח על הסכום שהיא משלמת להן כיום.⁵² כלומר, **אם תשונה רשימת ערי העולים, התשלום שתצטרך המדינה לשלם לכל 69 הרשויות המקומיות שיוצאו ויוכנסו לרשימה יהיה נמוך ב-74,628,361 ש"ח מהתשלום שהיא משלמת כיום ל-69 רשויות אלה.**⁵³

בהקשר זה יוער כי בכנסת ה-18 הגישו יו"ר ועדת העלייה, הקליטה והתפוצות של הכנסת דאז, חה"כ דני דנון, וחברי כנסת נוספים, את הצעת חוק לתיקון פקודת מסי העיריה ומסי הממשלה (פטורין) (ערים קולטות עלייה), התשע"א-2011, שבה הוצע לשנות את ההגדרה של עיר עולים ל"עיר קולטת עלייה" ולהגדירה **"רשות מקומית שהחל מיום כ"ד בטבת התשמ"ט (1 בינואר 1989) ואילך, אחוז העולים מקרב תושביה, עולה על 20%, כפי שיקבע שר הפנים באישור ועדת הכספים של הכנסת, בהתאם לנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה"**. בדברי ההסבר להצעת החוק נכתב **"מטרת חוק זה לתקן את העיוות שנוצר, על-ידי קביעת אמות מידה לערים הראויות להיחשב כערים קולטות עלייה, הזכאיות למתן הטבות בארנונה, בדרך של גביית ארנונה ממשללה. על-פי הצעת החוק, הקריטריון להגדרת עיר קולטת עלייה הינו כי שיעורם של העולים מכלל האוכלוסייה הינו חמישית מאוכלוסיית העיר או הרשות. כך תישמר הגדרה שרירה גם אל מול גלי עלייה עתידיים שעוד נכוננו למדינה ולחברה"**.⁵⁴ הצעה זו הונחה על שולחן הכנסת לפני דיון מוקדם במרס 2011, אולם היא לא קודמה מאז. יש דמיון רב בין נוסח הצעה זו לנוסח הצעת המשרד לקליטת העלייה מפברואר 2012, המתייחסת לערי עולים ולרשויות קולטות עלייה. אולם כאמור, עד כה לא חל כל שינוי בסוגיית ערי עולים ורשויות קולטות עלייה.

⁵⁰ כלל ההכנסות מארנונה מהמדינה בגין מבנים אזרחיים על-פי שיעור מופחת יעמוד על 19,462,628 ש"ח וכלל הכנסות מארנונה מהמדינה בגין מבנים המשמשים את צה"ל, משרד הביטחון והגופים הכפופים להם, על-פי שיעור מופחת, יעמוד על 69,256,519 ש"ח.

⁵¹ בסך הכול משלמת כיום המדינה לרשויות אלה, על-פי שיעור מלא, 260,176,076 ש"ח (הוצאות בגין מבנים אזרחיים בסך 40,356,176 ש"ח והוצאות בגין מבנים של צה"ל ומשרד הביטחון בסך 219,819,895 ש"ח). לכן החיסכון הוא של 171,064,374 ש"ח: 260,176,076 ש"ח פחות 88,719,138 ש"ח.

⁵² כיום המדינה משלמת לרשויות אלה ארנונה בשיעור מופחת של 67,873,986 ש"ח, ואם הן יוגדרו ערי עולים יהיה עליה לשלם להן ארנונה בשיעור מלא – 164,309,999 ש"ח, כלומר 96,436,013 ש"ח יותר.

⁵³ כיום משלמת המדינה ל-69 רשויות אלה 468,520,172 ש"ח (כאמור ל-61 רשויות משולמת ארנונה בשיעור מלא בשל היותן ערי עולים ול-8 רשויות משולמת ארנונה בשיעור מופחת כיוון שהן אינן ערי עולים). אם תשונה הרשימה כך שהרשויות שבהן שיעור העולים קטן מ-20% לא יקבלו ארנונה בשיעור מלא והרשויות שבהן יותר מ-20% עולים יקבלו ארנונה בשיעור מלא, התשלום שיינתן ל-69 רשויות אלה יעמוד על 393,891,811 ש"ח (20 רשויות שהן כיום ערי עולים ויישארו כאלה יקבלו 140,862,674 ש"ח; 41 הרשויות שהן כיום ערי עולים ולא יוגדרו כך עוד יקבלו ארנונה בשיעור מופחת של 88,719,138 ש"ח; ו-8 הערים שכיום הן לא ערי עולים וייכללו בהגדרה זו יקבלו תשלום ארנונה בשיעור מלא של 164,309,999 ש"ח).

⁵⁴ הצעת חוק לתיקון פקודת מסי העירייה ומסי הממשלה (פטורין) (ערים קולטות עלייה), התשע"א-2011 של חה"כ דני דנון ואח', פ/3064/18.

הכנסת

מרכז המחקר והמידע

הליכי קבלת מעמד פליט בישראל

מוגש לוועדה המיוחדת לבעיית העובדים הזרים

הכנסת, מרכז המחקר והמידע

קריית בן-גוריון, ירושלים 91950

טל': 02 - 6408240 / 1

פקס: 02 - 6496103

www.knesset.gov.il/mmm

כתיבה: נטע משה

י' בתמוז תשע"ג

18 ביוני 2013

אישור: שרון סופר, ראש צוות בכירה

עריכה לשונית: מערכת "דברי הכנסת"

תוכן העניינים

1	תמצית
2	1. אמנת האו"ם בדבר מעמדם של פליטים
3	2. הליכי קבלת מעמד פליט בישראל
5	3. נתונים על הגשת בקשות מקלט ועל הכרה בפליטים בישראל
5	3.1. נתונים על כניסת מבקשי מקלט ומסתננים
5	3.2. הגשת בקשות לקבלת מקלט
6	3.3. הכרה בפליטים
7	נספח
8	מקורות

מסמך זה נכתב לקראת דיון בוועדה המיוחדת לבעיית העובדים הזרים בנושא "השפעות מדיניות ובין-לאומיות של קליטת פליטים לציון יום הפליט". במסמך יוצגו ההליכים לקבלת מעמד פליטות בישראל והשינויים שחלו בהם מאז יולי 2009, עת רשות האוכלוסין וההגירה קיבלה לידה את הסמכות הבלעדית לנהל את ההליכים. כמו כן יוצגו במסמך נתונים על מבקשי המקלט והמסתננים השוהים בישראל ונתונים על מספר הפליטים שהוכרו בישראל.

תמצית

- **אמנת האו"ם בדבר מעמדם של פליטים**, שישראל חתומה עליה מ-1 באוגוסט 1951, נועדה להסדיר את מעמדם של פליטים בעקבות מאורעות מלחמת העולם השנייה והשואה. סעיף א(2) לאמנה קובע חמישה טעמים להגדרת אדם כפליט: גזע, דת, אזרחות, השתייכות לקיבוץ חברתי מסוים והשקפה מדינית מסוימת. על-פי סעיף ל"ג לאמנה, "איסור גירוש או החזרה", מדינה אינה יכולה לגרש או להחזיר אדם שהוכר כפליט למדינה שבה נשקפת סכנה לחייו.
- **קבלת מעמד פליט** דורשת הגשת בקשה ובירור הבקשה באופן פרטני בעבור כל אדם (RSD – refugee status determination). כל עוד בקשתו של האדם לא נבחנה או לא הוכרע בעניינו הוא נחשב **למבקש מקלט**. אמנת הפליטים לא קבעה במפורש מהם ההליכים הנדרשים להכרה במבקש מקלט ואילו גופים אחראים לכך, וכל מדינה קובעת אותם בעצמה.
- **נציבות האו"ם לפליטים**, הפועלת בישראל משנות ה-70, ניהלה עד שנת 2009 את ההליכים הכרוכים בהגשת בקשות לקבלת מעמד פליט בישראל. עד שנת 2001 הבקשות נאספו ונבדקו בנציבות בישראל והועברו לזינבה להחלטה. משנת 2001 ועד יולי 2009 אספה הנציבות את הבקשות, ניהלה את ההליכים הדרושים לבירורן והעבירה אותן לוועדה הבין-משרדית המייעצת לענייני פליטים לשר הפנים.
- **ב-1 ביולי 2009 הועבר הטיפול במבקשי המקלט במלואו ליחידת ה-RSD (refugee status department)** של משרד הפנים, ששייכת היום לרשות האוכלוסין וההגירה. כיום עובדים ביחידה 57 עובדים, ובהם ארבעה ראשי צוותים. היחידה מפעילה שלוחה של ארבעה עובדים במתקן "סהרונים" המאוישת דרך קבע.
- **נוהל הטיפול במבקשי מקלט מדיני** בישראל עודכן בינואר 2011. על-פי הנוהל הליך קבלת מקלט ייעשה בכמה שלבים: הגשת הבקשה, רישום וזיהוי, ריאיון בסיסי, ריאיון מקיף, דיון במליאת הוועדה המייעצת לשר הפנים בענייני פליטים והחלטת שר הפנים. דחיית הבקשה על הסף תתאפשר בשלבי הרישום או הריאיון הבסיסי וטרם הריאיון המקיף. מבקש מקלט שעבר את כל השלבים ושר הפנים – בהמלצת הוועדה המייעצת – החליט להכיר בו כפליט, יקבל רישיון ישיבה מסוג א/5 לשנה, ולאחר מכן תוארך האשרה במועדים ובנסיבות המפורטים בנוהל.
- **כיום מדינת ישראל נוקטת מדיניות של אי-הרחקה זמנית של אריתריאים לאריתריאה**. כמו כן, מדינת ישראל נמנעת מלהחזיר **ישירות אזרחי צפון-סודאן** (הרפובליקה של סודן) **למדינת מוצאם**. ההימנעות זו אינה נובעת מהכרה בסודאן כמדינה במשבר, אלא בעיקר מהקושי המעשי להחזיר סודאנים לצפון-סודאן, משום שאין יחסים דיפלומטיים בין המדינות ואין שום קשר עם הרשויות בצפון-סודאן.

- על-פי נתוני רשות האוכלוסין, ההגירה ומעברי הגבול, מיולי 2009 ועד סוף 2012 קיבלו בישראל 22 אנשים מעמד פליט – 14 גברים ו-8 נשים. רשות האוכלוסין וההגירה לא השיבה על בקשת המידע של מרכז המחקר והמידע של הכנסת ולא מסרה נתונים על מספר הבקשות שהוגשו, על מספר הבקשות שנדונו ועל מספר הבקשות שנדחו.

1. אמנת האו"ם בדבר מעמדם של פליטים

אמנת האו"ם בדבר מעמדם של פליטים, שישראל חתומה עליה מ-1 באוגוסט 1951, נועדה להסדיר את מעמדם של פליטים בעקבות מאורעות מלחמת העולם השנייה והשוואה.¹ האמנה מגדירה פליט ומובאות בה הנחיות בדבר המעמד החוקי של הפליטים וזכויותיהם. סעיף א(2) לאמנה קובע חמישה טעמים להגדרת אדם כפליט:

"בגלל פחד מבוסס להיות נרדף מטעמי גזע, דת, אזרחות, השתייכות לקיבוץ חברתי מסוים או להשקפה מדינית מסוימת ואיננו יכול להיזקק להגנתה של אותה ארץ או אינו רוצה בכך בגלל הפחד האמור; או הנמצא עקב המאורעות האמורים מחוץ לארץ שבה היה קודם לכן מקום מגוריו הקבוע, והוא חסר אזרחות, ואינו יכול לחזור לאותה ארץ או אינו רוצה בכך בגלל הפחד האמור."²

כדי לקבל מעמד פליט יש להגיש בקשה פרטנית, וזו תיבחן באופן פרטני בעבור כל אדם (RSD – refugee status determination). כל עוד בקשתו של האדם לא נבחנה או לא הוכרע בעניינו הוא נחשב למבקש מקלט. מבקשי מקלט שמעמדם נבחן באופן פרטני והרשויות מצאו שהם מתאימים להגדרת פליט באמנת הפליטים זכאים לקבל מעמד פליט. עם זאת, אמנת הפליטים לא קבעה במפורש מהם ההליכים הנדרשים להכרה במבקש מקלט ואילו גופים אחראים לכך, וכל מדינה קובעת אותם בעצמה.³ מדינת ישראל הסדירה את הטיפול במבקשי מקלט מדיני בנוהל, והנוהל עודכן לאחרונה בינואר 2011.⁴

במצבים שבהם נכנסים אל מדינה בזמן קצר מבקשי מקלט רבים עקב משברים המתחוללים במדינת מוצאם, והמדינה הקולטת מתקשה לבחון את כל הבקשות, אפשר לתת למבקשי המקלט הגנה קבוצתית זמנית. הנציבות הראשית של האו"ם לפליטים בז'נבה מפרסמת דוחות תקופתיים ובהם היא מתארת את המצב במדינות מוצאם של מבקשי המקלט וממליצה על מתן הגנה קבוצתית. ההחלטה על מתן הגנה קבוצתית זמנית נתונה בידי המדינה, וכמוה ההחלטה על הזכויות הנגזרות מהגנה זו – סוגי האשרות, מתן אשרות עבודה, מתן שירותי בריאות, חינוך ורווחה ומועדי חידוש האשרות.⁵ מי שמקבל הגנה קבוצתית מהמדינה הקולטת אינו בר-הרחקה ממנה כל עוד לא הוסרה ההגנה. נציבות האו"ם לפליטים מגדירה את הזכאים להגנה קבוצתית כאנשים במצב דמוי פליטות (people in refugees like situation).

הוצאת פליטים מגבולות מדינת המקלט – על-פי סעיף לג לאמנה, "איסור גירוש או החזרה" (refoulement), מדינה אינה יכולה לגרש או להחזיר אדם שהוכר כפליט "אל גבולות הארצות שבהן חייו או חירותו בסכנה מטעמי גזע, דת, אזרחות, השתייכות לקיבוץ חברתי מסוים או להשקפה מדינית

¹ האמנה נחתמה ב-29 ביולי 1951 בג'נבה והגבילה את מתן מעמד פליט לנסיבות שאירעו לפני 1 בינואר 1951 ולאירועים שאירעו באירופה בלבד. בפרוטוקול מ-1967 בוטלו הגבלות הזמן והמקום של האמנה.

² אמנת האו"ם בדבר מעמדם של פליטים, סעיף א(2).

³ מבקר המדינה, דוח שנתי 558 לשנת 2007 ולחשבונית שנת הכספים 2006, פרק ראשון, תאריך כניסה: 17 ביוני 2013.

⁴ רשות האוכלוסין, ההגירה ומעברי הגבול, נוהל הטיפול במבקשי מקלט מדיני בישראל, כניסה לתוקף: 2 בינואר 2011.

⁵ שרון הראל, נציבות האו"ם לפליטים, פגישה, 4 בפברואר 2013.

מסוימת".⁶ הוצאת פליטים מגבולות מדינת המקלט אפשרית על-ידי **יישוב מחדש** (resettlement) של פליטים במדינות שלישיות שמארגנת נציבות האו"ם לפליטים. פתרון זה מתאפשר בין היתר במקרים שבהם הפליטים מגיעים ממדינות אויב ובמקרים הומניטריים שבהם נדרשים למבקשי המקלט שירותים מסוימים שיוכלו לקבל ביתר קלות במדינה שלישית. פתרון זה נחשב לפתרון מתאים בתקופה שבה מספר מבקשי המקלט קטן ומספר מבקשי המקלט ממדינות אויב גם הוא קטן.

2. הליכי קבלת מעמד פליט בישראל

נציבות האו"ם לפליטים, הפועלת בישראל מאז שנות ה-70, ניהלה עד שנת 2009 את ההליכים הכרוכים בהגשת בקשות לקבלת מעמד פליט בישראל, לבקשת מדינת ישראל.⁷ עד שנת 2001 הבקשות נאספו ונבדקו על-ידי הנציבות בישראל והועברו לז'נבה להחלטה. משנת 2001 עד יולי 2009 הנציבות אספה את הבקשות, ניהלה את ההליכים הדרושים לבירורן והעבירה אותן לוועדה הבין-משרדית המייעצת לענייני פליטים לשר הפנים טרם החלטת השר. ב-1 ביולי 2009 הועבר הטיפול במבקשי המקלט במלואו ליחידת ה-RSD (Refugee Status Department) של משרד הפנים, שכפופה היום לרשות האוכלוסין וההגירה. לפני שהועבר המנגנון לידי משרד הפנים התקיימה הכשרה של נציבות האו"ם לפליטים לעובדי היחידה.⁸ יחידת ה-RSD מונה היום 57 עובדים, ובהם ארבעה ראשי צוותים. היחידה מפעילה שלוחה במתקן "סהרונים" שבה ארבעה עובדים המאוישת דרך קבע.⁹

נוהל הטיפול במבקשי מקלט מדיני בישראל עודכן בינואר 2011.¹⁰ על-פי הנוהל הליך הבקשה לקבלת מקלט יתנהל בכמה שלבים: הגשת הבקשה, רישום וזיהוי, ריאיון בסיסי (שבסופו תתאפשר דחייה על הסף), ריאיון מקיף (שגם בסופו תתאפשר דחייה על הסף), דיון במליאת הוועדה המייעצת לשר הפנים בענייני פליטים והחלטת שר הפנים. דחייה על הסף תתאפשר בשלבי הרישום או הריאיון הבסיסי ולפני הריאיון המקיף במקרים שבהם עולה כי הנתין אינו מי שהוא טוען שהוא, אינו נתין המדינה שהצהיר שהיא מדינת אזרחותו או אם המראיין מצא שטענותיו אינן עולות בקנה אחד עם העקרונות הקבועים באמנת הפליטים. אפשר לערער על החלטה ועל החלטות אחרות בתהליך בפני ערכאות שונות ברשות האוכלוסין וההגירה, ובמקרים מסוימים – בפני בית-המשפט לעניינים מינהליים.

אפשר להגיש בקשות למקלט במשרדי הרשות ובמתקני המשמורת בפני נציגים של הרשות. לנתין זר שהגיע למשרדי הרשות ייערך **הליך רישום וזיהוי**, ובו הוא יצולם, יינטלו ממנו אמצעי זיהוי ביומטריים והוא ימסור את כתובתו המלאה, פרטי התקשרות ופרטים מזהים נוספים שיידרשו. אפשר להגיש בקשה ולהירשם בתוך שנה מיום הכניסה לישראל, אלא אם כן הציג הנתין הזר במעמד הפנייה טעמים מיוחדים להגשת בקשתו באיחור. בתום הליך הרישום והזיהוי ייעשה בירור על-ידי עובדי היחידה ותיבחן אמינות ההצהרות שמסר הנתין בנוגע לזהותו ולמדינת מוצאו. אם הצהרות מבקש המקלט לא הופרכו, ייערך לו במקום ריאיון בסיסי. אם נמצא כי הנתין אינו מי שהוא טוען שהוא או אינו נתין המדינה שהצהיר שהיא

⁶ סעיף ל"ג באמנת הפליטים.

⁷ שרון הראל, נציבות האו"ם לפליטים, פגישה, 4 בפברואר 2013.

⁸ רשות האוכלוסין, ההגירה ומעברי הגבול, **טיפול במבקשי מקלט (RSD)**, תאריך כניסה: 17 ביוני 2013.

⁹ תשובת רשות האוכלוסין, ההגירה ומעברי הגבול על פניית מרכז המחקר והמידע של הכנסת, פעילות יחידת RSD, דוא"ל 18 ביוני 2013.

¹⁰ רשות האוכלוסין, ההגירה ומעברי הגבול, **נוהל הטיפול במבקשי מקלט מדיני בישראל**, כניסה לתוקף: 2 בינואר 2011.

מדינת אזרחותו הוא יועבר לבדיקת ראש צוות, וזה יוכל להחליט בתום הבדיקה לדחות את בקשת המקלט על הסף אם יימצא כי הנתין אינו מי שהוא טוען שהוא.

הריאיון הבסיסי ייערך למבקש המקלט לאחר רישום, זיהוי ואימות הנתונים בשפה הרשמית של ארץ מוצאו של מבקש המקלט או בשפה אחרת המובנת לו; אם יש צורך הוא ייערך באמצעות מתורגמן. מבקש מקלט רשאי לבקש כי הריאיון ייערך על-ידי בן מינו, והיחידה תפעל ככל האפשר להיענות לבקשתו. בתום הריאיון הבסיסי יחליט המראיין אם להפנות את המבקש לריאיון מקיף או לנתב את הבקשה להליך של דחייה על הסף, אם נמצא כי "הטענות והעובדות העומדות בבסיס הבקשה, גם אם יוכחו כולן, אינן מגבשות אף לא אחד מהיסודות הקבועים באמנת הפליטים"¹¹. ראש צוות שעבר הכשרת RSD צריך לאשר דחייה על הסף. הנתין רשאי לעתור כנגד ההחלטה לבית-המשפט לעניינים מינהליים.

מבקש מקלט שלאחר הריאיון הבסיסי הוחלט לשלוח אותו לריאיון מקיף יקבל הזמנה לריאיון ויקבל אשרת שהייה עד מועד הריאיון; האשרה תוארך עד קבלת ההחלטה המינהלית בבקשתו. הריאיון המקיף ייערך גם הוא בשפה המובנת לנתין הזר ולאחר שמסר את הטפסים הנדרשים. בתום הריאיון המקיף תועבר הבקשה **לבחינת הוועדה המייעצת** לשר הפנים בענייני פליטים (בהליך רגיל או בהליך מקוצר). בקשות שהוועדה דנה בהן והחליטה על דחייתן יועברו לאישור מנכ"ל רשות האוכלוסין וההגירה. בקשות שמליאת הוועדה המליצה לאשרן ולהעניק מעמד פליט למבקש יועברו לשר הפנים לשם החלטה.

מבקש מקלט שעבר את השלבים **וששר הפנים, בהמלצת הוועדה המייעצת, החליט להכיר בו כפליט**, יקבל רישיון ישיבה מסוג 5/א לשנה אחת, ולאחר מכן תוארך האשרה שלו במועדים ובנסיבות המפורטים בנוהל. פליט רשאי להגיש בקשה לקבלת רישיון ישיבה בעבור בן-זוגו וילדיו הקטינים.

סעיף 10 לנוהל קובע כי מדינת ישראל שומרת לעצמה את הזכות שלא לקלוט בישראל נתיני מדינות אויב או מדינות עוינות ולא להעניק להם אשרת שהייה בארץ.

תיקון משנת 2012 לחוק למניעת הסתננות (עבירות שיפוט), התשי"ד-1954, מאפשר החזקת מסתנן במשמורת עד שלוש שנים;¹² לפני חקיקת התיקון לחוק היה אפשר להחזיק מסתנן 60 יום בלבד.¹³ ההוראות הנוגעות למשמורת נחקקו כהוראת שעה, והיא אמורה לפוג ב-18 בינואר 2015.¹⁴ סעיף 30 לחוק קובע כי ממונה ביקורת הגבולות רשאי לשחרר מסתנן שהגיש בקשה לקבלת מקלט ושחלפו שלושה חודשים ממועד הגשת הבקשה וטרם החל הטיפול בבקשה או שחלפו תשעה חודשים ממועד הגשת הבקשה וטרם ניתנה החלטה בבקשה. לפי דברי ההסבר להצעת החוק עילות שחרור אלו "נועדו להבטיח כי אם הגיש המסתנן בקשה לאשרה ורישיון ישיבה בישראל, למשל בנימוק שהוא פליט, הטיפול בבקשתו לא יעוכב".¹⁵ לבית-המשפט העליון הוגשה עתירה התוקפת את החוקתיות של התיקון לחוק למניעת הסתננות.¹⁶ הדיון בעתירה עדיין לא הסתיים.

¹¹ שם.

¹² סעיף 30א(ג)(3) לחוק למניעת הסתננות (עבירות ושיפוט) (תיקון מס' 3 והוראת שעה), התשע"ב-2012.

¹³ ראו דברי ההסבר להצעת חוק למניעת הסתננות (עבירות ושיפוט) (תיקון מס' 3 והוראת שעה), התשע"א-2011, הצעת חוק הממשלה – 577, עמ' 594.

¹⁴ סעיף 9 לחוק למניעת הסתננות (עבירות ושיפוט) (תיקון מס' 3 והוראת שעה), התשע"ב-2012.

¹⁵ הצעת חוק למניעת הסתננות (עבירות ושיפוט) (תיקון מס' 3 והוראת שעה), התשע"א-2011, הצעת חוק הממשלה – 577, עמ' 594.

¹⁶ בג"ץ 7146/12 נג'ט סרג' אדם ואח' נ' הכנסת ואח'.

3. נתונים על הגשת בקשות מקלט ועל הכרה בפליטים בישראל

בפרק זה יוצגו נתונים על אוכלוסיית המסתננים ומבקשי המקלט ונתונים חלקיים על הגשת בקשות לקבלת מקלט ועל מספר הפליטים שהוכרו בישראל.

3.1. נתונים על כניסת מבקשי מקלט ומסתננים

על-פי נתוני רשות האוכלוסין וההגירה, עד לסוף אפריל 2013 נכנסו לישראל דרך הגבול עם מצרים 64,649 מסתננים ומבקשי מקלט. כיום שוהים בישראל 54,580 אזרחים זרים המוגדרים כמסתננים; 66% מהם אזרחי אריתריאה (36,114), ו-25% – אזרחי צפון-סודאן (13,806). 9% הגיעו ממדינות אחרות.

טבלה א: כניסת מסתננים ומבקשי מקלט לישראל

עד 2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
2,769	5,185	8,969	5,285	14,709	17,528	10,412	62

מקור: רשות האוכלוסין, ההגירה ומעברי הגבול.¹⁷

בהקשר זה נציין כי כיום מדינת ישראל נוקטת מדיניות אי-הרחקה זמנית של אריתריאים לאריתריאה. כמו כן מדינת ישראל נמנעת מלהחזיר אזרחי צפון-סודאן (הרפובליקה של סודאן) ישירות למדינתם, אולם לא משום שישאל מכירה בה כמדינה במשבר אלא בשל קשיים מעשיים: אין יחסים דיפלומטיים בין המדינות ואין לרשויות בישראל קשר עם הרשויות בצפון-סודאן.¹⁸ המדינה הציגה לאחרונה עמדה זו בדיונים בבג"ץ במאי וביוני 2013.¹⁹

עוד נציין כי בשנת 2007, בהחלטת ראש הממשלה דאז אהוד אולמרט, הוענקה לכ-500 אזרחי סודאן תושבי חבל דארפור אשרת שהייה בישראל מסוג תושב ארעי א/5.²⁰ האשרה ניתנה לשנה עם אפשרות הארכה, והיא יוחדה לקבוצה של אזרחים שזוהו כתושבי החבל, ללא הליך RSD פרטני.²¹

3.2. הגשת בקשות לקבלת מקלט

לצורך הכנת המסמך לקראת הדיון בוועדה המיוחדת לבעיית העובדים הזרים פנה מרכז המחקר והמידע של הכנסת אל רשות האוכלוסין, ההגירה ומעברי הגבול בבקשה לקבל נתונים על מספר הבקשות לקבלת מעמד פליט משנת 2009 ועד היום ועל מספר הפליטים שהוכרו. כמו כן ביקש מרכז המחקר והמידע של

¹⁷ רשות האוכלוסין וההגירה, האגף לתכנון מדיניות, [נתוני זרים בישראל](#), מהדורה מס' 3/2013, מאי 2013, תאריך כניסה: 18 ביוני 2013. על-פי הגדרת רשות האוכלוסין מסתננים הם זרים שנכנסו לישראל דרך הגבול עם מצרים שלא כחוק ואותרו בגבול (עם כניסתם) או בתוך תחומי מדינת ישראל (לאחר זמן). להגדרה ראו: [נתוני זרים בישראל](#), מהדורה מס' 2/2013.

¹⁸ סעיפים 39-40 לכתב התשובה של המדינה בבג"ץ 7146/12 נג'ט סרג' אדם ואח' נ' הכנסת ואח'.
¹⁹ בג"ץ 7146/12 נג'ט סרג' אדם ואח' נ' הכנסת ואח', כתב התשובה של המדינה מ-13 במאי 2013 ותשובה משלימה מטעם המדינה מ-9 ביוני 2013.

²⁰ דברי ראש הממשלה אהוד אולמרט במליאת הכנסת, "דברי הכנסת", [ישיבה 156 של הכנסת ה-17](#), 17 באוקטובר 2007, תאריך כניסה: 18 ביוני 2013.

²¹ רשות האוכלוסין, ההגירה ומעברי הגבול, [הוראת שעה בדבר הארכת אשרת א-5 לפליטי דארפור](#), 28 באוקטובר 2009, תאריך כניסה: 18 ביוני 2013.

הכנסת פילוח של הבקשות על-פי החודש שבו הוגשה הבקשה, ארץ המוצא של מגיש הבקשה, מספר הבקשות שנדחו על הסף ומספר הבקשות שהוגשו במתקן "סהרונים". רשות האוכלוסין לא מסרה את הנתונים המבוקשים אלא נתונים חלקיים על מספר הפליטים שהוכרו, ואלה יובאו בסעיף הבא. לא התקבלו נתונים על מספר הבקשות שהוגשו ושנדחו על הסף.

מנתונים שמסרה נציגת רשות האוכלוסין בסיור של הוועדה המיוחדת לבעיית העובדים הזרים במתקן "סהרונים" ביוני 2013 עולה כי מ-1,500 השוהים במתקן, כ-1,400 הגישו בקשה לקבלת מקלט מדיני בארץ. 17 מהם קיבלו תשובה שלילית; השאר עדיין ממתינים לתשובה.²²

3.3. הכרה בפליטים

על-פי נתוני נציבות האו"ם לפליטים, מאז שנות ה-70 הוכרו בישראל כ-180 פליטים בהליך של הכרה פרטנית. הנציבות מעריכה כי עשרות מהם אינם חיים כיום בישראל.

על-פי נתוני רשות האוכלוסין, ההגירה ומעברי הגבול, מיולי 2009 ועד סוף 2012 קיבלו מעמד פליט בישראל 22 אנשים – 14 גברים ושמונה נשים: שניים בשנת 2009, שישה בשנת 2010, שמונה בשנת 2011 ושישה בשנת 2012.²³ לדברי גבי שרון הראל מנציבות האו"ם לפליטים, כל התיקים זולת אחד הם תיקים שטופלו על-ידי נציבות האו"ם לפליטים לפני העברת הסמכויות למדינה, והנציבות מסרה אותם לאחר יולי 2009 להחלטת המדינה.²⁴ בנספח מובאים נתונים מדוח מבקר המדינה לשנת 2008 על מספר הבקשות לקבלת מקלט ועל מספר הפליטים שהוכרו בישראל בשנים 2000-2007.

טבלה ב': מקבלי מעמד פליט לפי שנה, מין וארץ מוצא

ארץ המוצא	2009 (מיולי)		2010		2011		2012	
	זכר	נקבה	זכר	נקבה	זכר	נקבה	זכר	נקבה
אתיופיה			1		1		2	1
זימבבואה				1				
חוף השנהב	1				1	2		
מונגוליה								1
נפאל		1						
קוריאה הצפונית			1	1	1			
קמרון								1
רפובליקת מרכז אפריקה			1					
אחר			1		3		1	
סך הכול	2		6		8		6	

מקור: האגף לתכנון מדיניות ברשות האוכלוסין, ההגירה ומעברי הגבול, דוא"ל, 12 ביוני 2013.

²² הוועדה המיוחדת לבעיית העובדים הזרים, הודעה לעיתונות, [נציגת רשות האוכלוסין וההגירה אמרה בסיור במתקן הכליאה "סהרונים": 1,400 מסתתרים ביקשו מקלט מדיני, 17 סורבו והיתר ממתינים לתשובה](#), 16 ביוני 2013, תאריך כניסה: 17 ביוני 2013.

²³ נתונים שהועברו מהאגף לתכנון מדיניות ברשות האוכלוסין, ההגירה ומעברי הגבול, דוא"ל, 12 ביוני 2013.

²⁴ שרון הראל, נציבות האו"ם לפליטים, שיחת טלפון, 13 ביוני 2013.

הכנסת

נספח

להלן מוצגים נתונים מדוח מבקר המדינה לשנת 2008 שסקר את הטיפול במבקשי מקלט מדיני בישראל. הנתונים מובאים כפי שהוצגו בדוח ונוגעים לבקשות המקלט שהוגשו בכל שנה ולמספר הפליטים שהוכרו בכל שנה. עם זאת, הליכי הבדיקה של בקשות המקלט ממושכים ועלולים להימשך שנים, ולכן אין להסיק כי הפליטים שהוכרו בשנה מסוימת נמנים עם קבוצת מבקשי המקלט באותה שנה.

טבלה: בקשות לקבלת מעמד פליט שהוגשו ושאושרו, 2000-2007

שנה	מספר הבקשות שהוגשו	מספר הפליטים שהוכרו
2000	165	10
2001	393	18
2002	283	36
2003	1,389	13
2004	922	12
2005	909	11
2006	1,348	6
2007 (עד 1 בספטמבר)	2,968	3

מקור: מבקר המדינה, [דוח שנתי 58 לשנת 2007 ולחשבונות שנת הכספים 2006](#), פרק ראשון, תאריך כניסה: 17 ביוני 2013.

הכנסת

מרכז המחקר והמידע

מקורות

מסמכי הכנסת ומבקר המדינה

- הוועדה המיוחדת לבעיית העובדים הזרים, הודעה לעיתונות, [נציגת רשות האוכלוסין וההגירה אמרה בסיום במתקן הכליאה "סהרונים": 1,400 מסתננים ביקשו מקלט מדיני, 17 סורבו והיתר ממתניים לתשובה](#), 16 ביוני 2013.
- חוק למניעת הסתננות (עבירות ושיפוט) (תיקון מס' 3 והוראת שעה), התשע"ב-2012.
- הצעת חוק למניעת הסתננות (עבירות ושיפוט) (תיקון מס' 3 והוראת שעה), התשע"א-2011.
- מבקר המדינה, [דוח שנתי 58 לשנת 2007 ולחשבונות שנת הכספים 2006](#), פרק ראשון.
- [שיבה 156 של הכנסת ה-17](#), 17 באוקטובר 2007.

רשות האוכלוסין וההגירה

- רשות האוכלוסין, ההגירה ומעברי הגבול, [נוהל הטיפול במבקשי מקלט מדיני בישראל](#), כניסה לתוקף: 2 בינואר 2011.
- שם, [טיפול במבקשי מקלט \(RSD\)](#).
- שם, האגף לתכנון מדיניות, [נתוני זרים בישראל](#), מהדורה מס' 3/2013, מאי 2013.
- שם, שם, [נתוני זרים בישראל](#), מהדורה מס' 2/2013.
- שם, [הוראת שעה בדבר הארכת אשרת א-5-1 לפליטי דארפור](#), 28 באוקטובר 2009.

משרד המשפטים

- אמנת האו"ם בדבר מעמדם של פליטים משנת 1951; פרוטוקול האמנה משנת 1967.
- בג"ץ 7146/12 נג'ט סרג' אדם ואח' נ' הכנסת ואח', כתב התשובה של המדינה מ-13 במאי 2013, תשובה משלימה מטעם המדינה מ-9 ביוני 2013.

מכתבים, פגישות, שיחות טלפון

- האגף לתכנון מדיניות ברשות האוכלוסין, ההגירה ומעברי הגבול, דוא"ל, 12 ביוני 2013.
- רשות האוכלוסין, ההגירה ומעברי הגבול, תשובה על פניית מרכז המחקר והמידע של הכנסת, פעילות יחידת RSD, דוא"ל, 18 ביוני 2013.
- הראל שרון, נציבות האו"ם לפליטים, פגישה, 4 בפברואר 2013; שיחת טלפון, 13 ביוני 2013.

הנחיות למחברים

- היקף המאמר עד- 8,000 מילים.
- המאמר לא נמסר לפרסום בכתב עת אחר.
- המאמר ייכתב בתוכנת Word, בגופן Tahoma, גודל 10, רווח של שורה וחצי, מיושר לשני הצדדים.
- פסקה חדשה תצוין בהזחה ולא ברווח כפול.
- ציטוטים יצוינו בהזחה מצד ימין.
- ניתן לשלב במאמר חומרים מקוריים ממגוון תחומי היצירה, כגון תמונות וסרטונים.
- יש להגיש את המאמר לאחר עריכה לשונית ולצרף תקצירים בעברית ובאנגלית בני 200 מילים כל אחד. התקצירים יכללו את שם המאמר.
- לאחר התקציר בעברית יופיעו 5-6 מילות מפתח.
- יש להוסיף למאמר דף נפרד ולציין בו בעברית ובאנגלית, את שמות המחברים, תוארם האקדמי, שיוכם המוסדי ומספר שורות אודות המחברים.
- הפניות יופיעו בטקסט בסוגריים. המילה "שם" לא תופיע בטקסט ויש לציין מחדש את המקור.
- End notes – יופיעו בסוף המאמר (לפני הרשימה הביבליוגרפית).
- הרשימה הביבליוגרפית תותקן לפי [כללי APA \[1\]](#), התקפים כיום בכתב העת של האגודה הסוציולוגית "סוציולוגיה ישראלית". יש להקפיד על התאמה מלאה בין האזכורים בטקסט לבין הופעתם ברשימת המקורות.
- בהליך השיפוט המערכת מסתייעת בחוות דעת של קוראים מעריכים ומקפידה על שיפוט אובייקטיבי – אנונימי.
- המחברים יתבקשו לתקן את המאמר לפי חוות הדעת ובהתאם להנחיות העורכים שיצורפו אליהן. המאמרים יעברו עריכה לשונית והמחברים יידרשו לתיקונים נוספים ולאישורו הסופי של המאמר לפני פרסומו.
- מאמר שהתקבל לפרסום יועלה לאתר כתב העת, עוד בטרם הופיע הגיליון המלא

**חוקרים מוזמנים לשלוח מאמרים
לכתובת הדואר האלקטרוני:**

rsharaby@gmail.com

[1] כללי APA מוצגים באדיבות הספרייה של המכללה האקדמית לחינוך, אורנים, לכללים המלאים [לחצו כאן](#)

Author Guidelines

- Submissions should not exceed 8,000 words.
- Submissions must not have been submitted for publication to any other journal in Hebrew.
- Submissions must be in Word format, using the Tahoma font (in Hebrew and English), 10 point, 1.5 line spacing and justified.
- New paragraphs should be indicated by indentation and not by leaving an extra vertical space.
- Quotations should be indicated by indenting from the left.
- Authors may embed original materials from various media, e.g., photographs and video clips.
- Papers should be submitted after editing, and must include abstracts in Hebrew and English (200 words each). The abstract should include the title of the paper.
- 5–6 keywords should be provided, following the abstract in Hebrew.
- On a separate page, attached to the paper, authors should note in Hebrew and English their name, academic rank, institutional affiliation, and a brief biography, in no more than a few lines.
- References are to be embedded in the text and closed inside parentheses. 'Ibid' should not be used; rather, the source should be noted again.
- Endnotes should be used, rather than footnotes, and they are to be positioned before the bibliography.
- The bibliography should be prepared using APA citation style, the accepted format of *Israeli Sociology*, the journal of the Israel Sociological Society. References within the text must be fully compatible with their appearance in the source list.
- An objective, anonymous refereeing process will be used.
- Authors will be asked to correct their papers as indicated by the referees and the attached editorial guidelines. Papers will be copy edited and authors will be asked to make further corrections and give final approval before publication.
- Papers accepted for publication will be uploaded to the journal's website before the full issue of the journal appears.

Please submit papers to:

rsharaby@gmail.com

